

123 123

76, 17

די גרויסע אידישע געשיכטע

פון די עלטסטע צייטען ביז אויף היינט

באנד III

פון דעם אויפטריט פון די ערשטע שריפטליכע נביאים
ביז דער אויפבויוונג פון צווייטען בית-המקדש

צוזאמענגעשמעלט לויט פארשידענע פארשער
פון

חיים שוים

ליטערארישער פארלאג

ניו יארק

1921

אינהאלט:

זייט

דער אונטערגאנג פון דער צפון-מלוכה ישראל — 7—78

ערשטע אפטיילונג.

דער נייער אויפטריט פון די נביאים — — — 9—47

פון ר. קישעל.

1. די נביאים זינט דעם אכטען יארהונדערט — — — — — 9
2. די נביאים אלס גאט'ס-מענער, רעדנער און שריפטשטעלער — — — 20
3. עמוס און חושע — — — — — — — — — — — — — — — 36

צווייטע אפטיילונג.

גלות שומרון — — — — — 48—78

פון ר. קישעל.

1. עזריה-עוזיה, מנחם — — — — — — — — — — — — — — — 48
2. די מלחמה פון ארם-אפרים געגען יהודה, דער אנהויב פון ישעיה'ס טעטיגקייט — — — — — — — — — — — — — — — 56
3. שומרון'ס ענד — — — — — — — — — — — — — — — — — 69

פון גלות שומרון ביז גלות ירושלים — — — 79—190

ערשטע אפטיילונג.

אשור אין יהודה — — — — — 81—110

לויט ר. קישעל און ג. נאגעל.

1. חזקיה — 81
2. סנחריב אין פאלעסטינא, ישעיה — — — — — — — — — — — 89

צווייטע אפטיילונג.

זייט

פון סנהריב'ס צוריקצוג ביז יאשיהו — 111—128

פון ג. פ. לעהמאן-הויפט און ר. קיטעל.

1. די וועלט-לאגע — — — — — 111

סנהריב'ס לעצטע רעגירונגס-יאָהרען און זיין ענד. — אסר-
חדן און דער מערב. — אסר-חדן געגען עגיפטען. — אשור-
באניפאל און עגיפטען.

2. די לאגע אין יהודה — — — — — 115

די לעצטע יאָהרען פון חזקיה'ס רעגירונג. — מנשה.
ליטעראטור אונטער מנשה. — מנשה'ס געפאנגענשאפט.
אידען אין עגיפטען. — אמן.

דריטע אפטיילונג.

יאשיהו און זיין צייט — — — — — 129—168

לויט ר. קיטעל, ב. שטאדע, דזש. פ. מק'קורדי, ר. וו. ראָדזשערס
און י. קעבערלע.

1. די וועלט-לאגע. דער נייער אויפטריט פון די נביאים — 129

2. דאס געפונענע „בוד פון דער תורה" און יאשיהו'ס רעפארם — 132

3. די באדייטונג פון דער רעפארם — — — — — 139

4. די כשרים, מדי און דער אונטערגאנג פון נינוה — — — — — 146

5. ירמיה — דער נביא, דער דיכטער און דער מענש — — — — — 149
(א כאַראַקטעריזירונג.)

6. ירמיה'ס אויפטריט — — — — — 154

7. יאשיהו'ס טויט. פרעה נכו — — — — — 155

פערטע אפטיילונג.

חורבן ירושלים — — — — — 169—190

לויט ר. קיטעל און ב. שטאדע.

1. צדקיה און דאס ענד — — — — — 169

2. די לעצטע קאנוואלסיעס. גדליה — — — — — 184

די תקופה פון גלות בבל — — — — 191—272

לויט פארשידענע קוועלען.

1. די צעשפרייטונג — — — — — 193
2. די אידען אין פאלעסטינא און אין עגיפטען — — — — — 196
3. די סאציאל-עקאנאמישע צושטענדען פון די אידען אין באבילאניען
דער גלות בבל אלס עפאכע. — די פארטרייבונגען. — דער
אידישער ישוב אין באבילאניען. — די הויפט-באשעפטיגונג-
גען פון די אידען אין באבילאניען. — די גלות-אידען אלס
געמיינדע.
4. ליטעראטור אין דער תקופה פון גלות בבל — — — — — 228
5. דאס רעליגיעזע לעבען פון די אידען אין באבילאניען — — — — — 237
דער רושם פון דעם הורבן. — דאס לעבען אין דער פרעמד-
די נייע שטעלונג צו גאט און צו דער וועלט. — נייע אופנים
פון גאטסדינסט.
6. יחזקאל'ס לעהרע און ווירקונג — — — — — 247
יחזקאל'ס באדייטונג. — זיין באראקטער און זיין אויפ-
טריט. — זיין באטראכטונג פון דער פארגאנגענהייט. — זיין
לעהרע פון דער אחריות פון דעם יחיד. — זיין פלאן פאר
דער אידישער צוקונפט.
7. די לעצטע יאהרען פון דער באבילאנישער הערשאפט — — — — — 258
8. כורש און די פערסער — — — — — 260
9. נבואה אין די לעצטע יאהרען פון דער באבילאנישער הערשאפט 264
10. דער גרויסער אנאנימער נביא — — — — — 267

שיבת ציון — — — — — 273—301

לויט טש. פ. קענמ.

1. די עראבערונג פון בבל און די פאליטיק פון כורש — — — — — 275
2. די אויפלעבונג פון דער אידישער געמיינדע אין פאלעסטינא — — — — — 280
3. די ווידעראויפבויוונג פון דעם בית-המקדש — — — — — 289
4. די האפענונגען און אנטווישונגען פון די בויער פון בית-המקדש — 294

ביבליאגראפיע

דער אונטערנאנג

פון דער

צפון-מלזוכה ישראל

דער נייער אויפטריט פון די נביאים

1.

די נביאים זינט דעם אכטען יארהונדערט.

וואס ווייטער די היסטאריע געהט, אלץ מאגערער, זעהט עס אויס, ווערען די ידיעות אין ספר מלכים. נאך אלס אן אויסנאם ווערט נאך וואו ניט וואו נעגעבען א באריכט בפרטות. ווען מיר וואלטען וועגען דער צייט פון נאך יהוא'ל און עתליה'ן געווען אָנגעוויזען נאך אויף יענעם דערצעהן לונגס-יבד, וואלטען מיר דאן טאקע געווען אין זעהר א שלעכטער לאגע. עס איז פון אן אומאפשאצבארען ווערט פאר אונזער קענטעניש פון דער אידישער פארגאנגענהייט וואס גראד ווען די אינפארמאציעס אין ספר מלכים פארלאזען אונז, עפענט זיך פאר אונז א מקור פון נייע ידיעות אין די שריפטען פון די נביאים. דער מאגערער סקעלעט פון דער דערצעהלונג פון ספר מלכים ווערט דאן באלעבט דורך דעם פרישען הויך פון דירעקטע נעפיהלען, וואס וועהט ארויס פון זייערע רייד. ער באקומט פלייש און בלוט און נאך דערצו די פרישקייט פון דער נאטור-פארב. די נביאים זייגען דורכגענומען דורך און דורך מיט דעם וואס עס געהט פאר אין זייער פאלץ, זיין נויט קלאפט ביי זיי אין הארצען, זיין זארג איז איינגעגעסען אין זייער נשמה, זיין זינד ברענט אין זייער געוויסען. און דאס וואס עס באוועגט זיי אינערליך קומט ארויס צום אויסדרוק נאטור-געטריי אין שפרודעלדיגע אומגעפוצטע ווערטער.

אט אזוי באקומען מיר א בילד פון די פארהעלטענישען, ווי עמוס און זיינע נאכפאלגער האבען זיי געפונען זינט ירבעם. דעם צווייטען אין ישראל און יהודה. דאס בילד דערנענט אונזער שילדערונג פון דעם לעבען און

די אויפפיהרונגען אין דער צייט דירעקט פאר זייער אויפטרעטען. דעם פינזעל איבער דעם בילד פיהרט דערביי דער הייליגער צארן פון עכטע פאטריאטען. די פארבען זיינען א וויילע ווי בלענדענדע פלאמען, א וויילע זיינען זיי טיף טונקעל — פונקט ווי מיר זעהען ווען אן אפגרונט ווערט בא-לויכטען פון די בליצען אין א געוויטער.

ס'איז אויבען דערמאנט געווארען, אז צווישען די, וואס האבען זיך ביי די אידען גערופען נביאים, זיינען געווען אלערליי לייט. יענע משרתים פון די גרויסע לייט און פון די פאלקס-מאסען און פאלקס-אינסטינקטען. „וועלכע רופען פרידען ווען זייערע צייהנער האבען וואס צו בייסען“, פיהרען נאך נאטירליך איצט אויך אן זייער טעטיגקייט. אט דער מין פאר-שוניען, צו וואס פאר א קלאס זיי מעגען ניט געהערען, שטארבט אין קיין צייט ניט אויס צווישען מענשען. אבער די ערנסטקייט פון דער לאגע און די גרויסקייט פון דער אויפגאבע האט צו דעם אידישען גליק ארויסגערופט אין דעם פאדערגונט יענע עלעמענטען צווישען די נביאים, פאר וועמען די אינערליכע איבערלעבונג איז ניט א זאך פון פרנסה, נאר א זאך פון גע-וויסען און פון הייליגער מאראלישער פארפליכטונג. פון זיי וועלען מיר דא איצט ריידען.

די מאראלישע צושטענדען ווערען געשילדערט פון די דאזיגע נביאים אלס דעגענערירט און פארדארבען. די פיעל מלחמות האבען דאס זייעריגע געמאט. אבער אפילו אויך די בעסערע טעג, וועלכע די רעגירונגען פון ירבעם בן יואש און עזריהו האבען געבראכט מיט זיך, האבען אויך ניט געקאנט נוט מאכען דעם שאדען. זיי האבען העכסטענס פארגרעסערט די צרה. צו רויקייט און געוואלדטעטיגקייט איז צוגעקומען אפענע העזע און פרייע צע-לאזענקייט. „פאטער און זוהן געהען צוזאמען צו דער מיידעל“, זאגט עמוס (*), און ישעיה ווארפט פאר שומרון פונקט ווי ירושלים: „זיי זיינען פארשלאנגען פון וויין און וואקלען זיך פון מער... אלע טישען זיינען פול מיט אויסגעבראכענע אומריינקייט, אז ס'איז מעהר קיין פלאץ ניטא (**).“ די אומגערעכטיגקייט אין האנדעל שרייט צום הימעל, דאס רעכט פון דעם

(*) עמוס ב' 7. דא האנדעלט זיך אין עיקר וועגען רעליגיעזער און קולט-אויס-געלאסענקייט; אבער זעלבסטפארשעמערדיג ווערט דאס אויך באטראכט פון א מא-ראלישען שטאנדפונקט. פארגלייך הושע ד' 11—14.
(**) ישעיה כ"ה 7, 8; פארגלייך פסוק 1.

שטארקען האט פארנומען דעם פלאץ פון גאט'ס געזעץ. משפט און יושר איז, ווי עס ווייזט אויס, מעהר ניטא, און די סאציאלע פראגע איז געלייזט דורך דער עקספּלאַטאציע פון די שוואַכע. „דעם גערעכטען פארקויפֿען זיי צוליב געלט, דעם אביון — צוליב א פאר שיד. זיי לעכצען נאך דעם ערד-שטויב אויף דעם קאפ פון דעם ארימאן און צערדעהען דאס רעכט אין האַנדלען מיט דעם עלענדען“ (*). „וועה צו די — זאגט ווייטער ישעיה—, וועלכע רוקען צו א הויז צו א הויז, א פעלד צו א פעלד, ביז עס בלייבט מעהר קיין ברעקיל פלאץ ניט, און וועה צו די, וועלכע זיינען גבורים אין טרינקען וויין און העלדען אין מישען מעד, וועלכע באפרייען דעם רשע פאר שוחד און גיבען דעם אומשולדיגען ניט זיין רעכט!“ (ה 22, 23). „זיי נעהרען זיך פון דעם פלייש פון מיין פאלק, און זיי ציהען אראפ פון זיי די הויט פון לייב און צעברעכען זייערע ביינער“, זאגט מיכה (ג 1—3). אט דא האבען מיר דעם סאציאלען נייסט פון די רכבים.

מ'קאן צווייפלען, צי די דאזיגע שילדערונגען זיינען פולקום אביעקטיוו. מוסר-זאגער און מאַראַל-פרעדיגער ווילען נאך ניט פארדינען דעם שבת פון זיין אביעקטיוו. דאס איז גאָר ניט זייער עובדא. זייער עובדא איז אויפצורעקען די שלעכטע זייטען און דערביי ניט אריבערצוטערעמען די גרעניצען פון אמת. אט אזוי דארפען מיר באטראכטען אויך אט די שילדערונגען. אז עס זיינען גלייכצייטיג געווען הייזער און קריגן, וואו עס האָט גאנץ אנדערש אויסגעזעהן, איז דעם איז קיין ספק ניטא.

ניט בעסער ווי מיט דעם מאַראַלישען שטעהט עס מיט דעם רעליגיעז-זען לעבען. אויך דא צערייסט די ערנסטקייט פון דעם נביא'ס שטראפֿענ-דען וואָרט יעדען פאַרבלינדענדען שיין, און עס איז קיין ספק ניט, אז די שילדערונג איז בעצם ריכטיג. די כנעניזירונג פון דער רעליגיעז, וואס איז אלץ מעהר און מעהר געווארען א סיסטעם, האָט געבראכט מיט זיך א דאָ-פעלטען שאַרען. אויף איין זייט קנאה פאר יהוה און דער גאָלדער גלויב-בען, אז דער כמות איז דער עיקר און אז די אויסערליכע צערעמאָניע איז בכוח גוט צו מאכען דאָס וואס עס פעהלט אינערליך. אויף דער אנדערער

(*) עמוד ב 6, 7; פארגלייך ה 4—6. די מלחמות און די בירגער-קריגען האָ-בען רואינירט לאַנדווירטשאַפט און האַנדעל און האָבען געבראכט אַסך צום בעס-לער-שטעקען. דער פראַלעטאַריאַט וואַקסט, וואוכער און קנעכטשאַפט דורך חובות מליחען.

זייט — אז אפגעזען איבערגאנג צו פרעמדע געטער אדער א יוהד-דינסט וואס איז גלייך צו היידענמוס. ביידע פעהלערן ווערען אהן רחמנות אויפגעדרעקט. און די רעליגיעזע שטעלונג פון די נביאים באדייט דא ניט אנדערש ווי א סיסטעמאטישער פראטעסט געגען דער היידניזירונג פון דער רעליגיאז, וועל-כע איז אין אסד פונקטען שוין כמעט געווארען פולשטענדיג.

עס הייסט ניט, אז דאס אלץ איז ערשט געשעהן צום ערשטען מאל אין די טעג פון ירבעם און עוזיהו. די צרה איז נאר מיט דער צייט גע-וואקסען. אבער בעצם איז זי שוין לאנג געווען. דאס נייע, וואס יענע צייט האט געבראכט איז געלעגען ניט אין די פארהעלטענישען גופא, נאר אינ'ם ליכט וואס איז פלוצלונג אויף זיי געפאלען. די אידען האבען פאר-בראכט זייערע טעג אהן דאנות און זיך נאר געקיימערט וועגען דער דירעקטער געגענווארט. די מלחמות מיט די סיריער און מאנכע אנדערע נויטען פון דער צייט האבען אפילו געבראכט מיט זיך געוויסע זארגען. אבער אלע-מאל איז אזוי צי אזוי באלד געקומען הילף. יהוה האט קיינמאל זיין פאלק אין גאנצען ניט פארלאזען. איצט אבער האט פלוצלונג א העלער בליץ באשיינט דעם הימעל, און די אידען האבען מיט איינמאל דערזעהן, אז מ'שטעהט ביי אז אפגענעם אפגרונט. דער בליץ איז געקומען פון מזרח, פון א ש ו ר.

זינט עמרי'ס צייט האבען מיר זיך שוין מעהערע מאל באגעגענט מיט אשור. די מלכים פון ישראל האבען שוין אויך מעהר ווי איין מאל גע-האט מיט איהר א מגע-ומשא. אבער זינט דער צייט פון יואש און ירבעם דעם צווייטען איז אריינגעטראטען אן אנטשיידענדע ענדערונג*.) אונטער די באזונדערס גינסטיגע אומשטענדען איז יענע ענדערונג נאך ניט געווען צו זעהן פון אויבען אויף, מחמת ארם איז נאך באשערט געווען זיך צו האל-טען עטליכע יאהרצעהנדליג. אבער זינט דעם אויפטריט פון תנלת-פלאסר דעם דריטען האט ביי די מענשען מיט א ווייטערען בליק מעהר קיין ספק ניט געקאנט זיין: דאס סירישע קעניגרייך פון דמשק, כאטש עס האט זיך נאך א וויילע געהאלטען ווי עס איז, האט איצט נאך א לאנגען ראנגלען באקומען דעם טויט-קלאפ. עס האלט דערביי, אז אשור זאל ווערען דער שכן פון ישראל. ישראל האט געמעגט א לאנגע צייט ליידען פון דמשק: מ'האט געמעגט אפט זעהן איז אשור, וועלכע האט צעשלאגען די אראמע-

אישע שכלים, דעם באפרייער פון ישראל. אבער ווער עס האט אריינגעקוקט אין דעם סאמע תוד פון דער זאך, האט זיך פון דעם ניט געקאנט לאזען פארבלענדען. אשור — ישראל'ס שכן: די געוואלדיגע מלוכה פון עראבער-רער, וועלכע האט געזיגט מיט דעם שווערד און ברומאלער מאכט, גע-שמעלט ביי דער זייט פון דעם קליינעם, שוואכען ישראל: — עס האט קיין ספק ניט געקאנט זיין וואס עס וועט זיך דערפון אויסלאזען. וואס עס איז געשעהן מיט דמשק און חמת, וועט זיכער אויך מוזען טרעפען ישראל (ישעיה י 9). מיט דער אידישער זעלבשטענדיגקייט איז עס געווען צו ענד. אויב ניט דורך גאט'ס א וואונדער, מוזען קעניג און פאלק אונטער-נעהן.

דאס וואס אסך אידען האבען עס נאך ניט איינגעזעהן, האט די לאגע-ניט בעסער געמאכט. אן אומגליק איז אלעמאל גרעסער, וואס מעהר אומד-דערווארט עס קומט. ס'איז געווען דאס גליק פון די אידען און זייער דע-טונג—אזוי ווייט ווי עס איז דא נאך געווען וואס צו רעטען—וואס עס האבען לכל הפחות זיך געפונען צווישען זיי מענער, וועלכע האבען זיך ניט געלאזט פארנארען אין דעם אלגעמיינעם טומעל פון דער צייט. דאס זיינען געווען די נביאים פון יענער צייט, גענויער יענע צווישען זיי, פאר וועמען זייער אמת איז געווען א מאראלישער חוב. זיי אליין האבען געקוקט די פאקטען אין פנים אריין. און אלס דינער פון זייער גאט האבען זיי געפונען דעם מוט ארויסצוזאגען דאס שרעקליכע וואס זיי האבען געזעהען אפען פאר דעם קעניג און דעם פאלק און פאר אלע אידען וואס ווילען דאס נאר הערען. דערמיט טרעטען זיי אריין אין דעם מיטעלפונקט פונ'ם פאלקס-לעבען. זיי נעמען אריבער די גייסטיגע פיהרערשאפט פון זייער פאלק צי אין הארמאניע מיט די הערשער, צי אין אפאזיציע צו זיי, לויט ווי די צייט בריינגט מיט זיך. אין יעדען פאל האבען די אידען זיי שוין ניט געקאנט מעהר באזיי-טיגען אלס פיהרער, כל זמן עס האט נאר עקסיסטירט א אידישע מלוכה. און אפילו לאנג נאכדעם ווי די מלוכה איז פארשוואונדען, עד היום נאך, שטעהט דאס אידישע פאלק און דאס וואס איז פון איהם ארויסגעוואקס-ען אונטער דער השפעה פון יענער אייגענארטיגסטער, געוואלדיגסטער ערשיינונג, וואס א פאלקס-לעבען האט ווען עס איז ארויסגעבראכט פון זיך. אין די נביאים האט דער זשעני פון אי-דישען גייסט געפונען זיין ריינסטען און העכסטען אויסדרוק. אויף אן אופן וואס האט זיין גלייכען ניט האבען די גייסטיגע גבורים פון ישראל, וועמען קיין פאלק האט ניט צו

שטעלען עפעס עהנליכעס ביי דער זייט, אריינגעקוקט אין דער טיפעניש פון זייער פאלק'ס נשמה. די נבואה האט טאקע לכתחילה געמעגט זיין א פרעמדע זאך ביי אירען, אבער די נביאים האבען באלד טיפער ווי ווער עס איז דער-פיהלט וואס די אירען זיינען געווען און וואס זיי האבען געקאנט ווערען לויט דעם סאמע תוד זייערען. די נבואה איז געקומען פון א קוואל, וואס איז לגמרי ניט געווען ריין. זי האט דעריבער אויסגעקוקט משונה'דיג שוין פאר די אירען פון יענער צייט און נאך מעהר — פאר אונז היינט. אבער פון שטופע צו שטופע איז זי געווארען דורכאויס אן אריגינעלע און אלץ מעהר א גייסטיגע ערשיינונג, וועלכע געהערט אין איהר שפעטעריגער גע-שטאלט און אויף איהר העכסטען פונקט צו דאס גרעסטע, וואס די מענש-הייט האט פון זיך ארויסגעבראכט.

ווען מיר ווילען פארשטעהן די נביאים אין זייער נייער געשטאלט, מר-זען מיר ניט ווילענדיג ווארפען א בליק אויף צוריק. ס'איז ניט דאס ערשטע מאל וואס מיר הערען דעם נאמען נביאים. שוין שמואל און נתן און דערנאך אליהו און אלישע האבען געטראגען דעם דאזיגען נאמען. וואו ליגט דאס נייע אין דער נבואה פון אט דער צייט, וואו מיר שטעהען? מיר מוזען זיך היטען און ניט לעגען צופיעל געוויכט אויף דאס אויסערליכע, כאטש אסך האט זיך געענדערט און זיך אנטוויקעלט אין פארלויף פון דער צייט אויך בנוגע דער אויסערליכער ערשיינונג און דעם אויפטרעטען פון די נביאים. דאס וואס די נביאים שרייבען איצט טיילווייז אויף דאס וואס זיי האבען צו-זאגען דעם פאלק און פארעפענטליכען עס אין דער פארם פון ביכער אדער באשריבענע פלוגבלעטער, גיט זיי נאטירליך צו אויסערליך און אנדער אויס-זעהן. אבער פאקטיש איז דאס ניט מעהר ווי דער נאטירליכער פועל-יוצא פון דער פארענדערטער צייט. די אירען זיינען איצט אריינגעטראטען אין דער עפאכע פון ליטעראטור. טא ווי האבען די פיהרענדע גייסטער פון דער נאציאן זיך געזאלט אנטזאגען פון דעם ווירקזאמסטען מיטעל צו פארשפריי-טען זייערע געדאנקען צווישען די מענשען, בשעת די אנווענדונג פון דעם דאזיגען מיטעל איז געווארען אן עפענטליכע געוועהנהייט?

די קאמפאניעס פון עקסמאטישע ענטוויזאסטען, ווי זיי פלעגען אין שמואל'ס צייטען ארומציהען איבער'ן לאנד, געהערען לאנג שוין צו דער פארגאנגענהייט. זייער פלאץ האבען שוין אין אליהו'ס טעג פארנומען די געזעלשאפטען פון די „בני הנביאים“ — דער רהיגער, געליטערטער פרא-דוקט פון יענע ארומציהענדיגע פאראיינען. אויך זיי, די בני הנביאים, הא-

בען איצט פארלארען אסך פון זייער באדייטונג. פון דעסטוועגען איז נאך געבליבען אן ערינערונג אן זיי, אלס א מין געשלאסענער ארדען, א צעד*.) ווער עס צייכענט זיך אויס אין דעם ארדען דורך א באזונדערער נביא'שער באגאבונג, דער פארנעמט נאטירליך דעם פלאץ אויבען אן. עהנליך ווי אין שפעטערע צייטען דער „רבי“, פארנעמט ער די שטעל פונ'ם לעהרער. וואס פארזאמעלט ארום זיך אין אן ענגערען קרייז זיינע פארטרויעטע תלמידים (ישעיה ח 16). אבער אויך יעדער איינער, וואס שפירט אין זיך דורך דעם אינערליכען אימפלוס פון גאט'ס גייסט דעם רוף צו ווערען א נביא, קאן ווירקען אלס א מאן פון גאט, אפילו ניט זיינענדיג קיין מיטגליד פון דעם נביאים-ארדען און ניט געהערענדיג צו די בני הנביאים (עמים ז 14). ניט דער ארדען און די חברה מאכט דעם נביא, יעדענפאלס ניט דעם גרויסען נביא. דער איינצעלנער טרעט ארויס און רעדט אין יחוס'ם נאמען אויף זיין אייגענער אחריות; וואס עס גיט איהם אויטאריטעט איז די קראפט פונ'ם גייסט, וואס שטראמט ארויס פון איהם. אבער כאטשי די פערזענליכקייט טרעט איצט ארויס אין דעם פאדערגרונט מעהר ווי פריער, קאנען מיר ניט זאגען, אז זי איז פריהער פארשלאנגען געווארען פון דער געזעלשאפט, און אט אזוי זעהען מיר אויך אין דעם פרט, אז דער פארטשריט פון דער צייט האט ניט געבראכט קיין אבסאלוטען אונטער-שייד.

דאסזעלביגע איז אויך מיט דער פסיכאלאגישער אויסדרוקס-פארם פון דעם גייסט פון דער נבואה. אט דא ביי די נייע נביאים, פונקט ווי דארטען ביי די אלטע, איז דער גרונט-שטריך דאס דירעקטע פארכאפט-ווערען פון גאט'ס גייסט, אן איבערלעבונג וואס איז אפט ניט אפהענגיג פון דעם מענ-שעו'ס ווילען און וואס נעמט ניט זעלטען אן די פארם פון אן עקסטאטישער זעהונג. אמת טאקע, אז פון איין זייט ווארפט די נבואה אלץ מעהר און מעהר אוועק די פארבינדונג, וואס זי האט לכתחילה געהאט מיט דער טרע-פעררי (מאנטיק) און פון דער אנדערער זייט טרעט מיט דער צייט אלץ מעהר אפ אין דעם הינטערגרונט דער עלעמענט פון פאנטאסטישען זעהער, אבער דאס באוואוסטזיין פונ'ם נביא, אז ער האט זיך גופא ניט גערופען. נאר אז זיין גאט האט איהם געצוואונגען און האט אריינגעטאן זיין ווארט אין איהם, בלייבט אלעמאל.

(*) וועגען די עלטערע נביאים זעה באנד 2, ז. 14, 15 און 190, 191.

נאטירליך זיינען די אלע ענדערונגען, וועלכע די צייט האט מיט זיך געבראכט, בשום אופן ניט אהן באדייטונג. זיי אלע העלפען צו פארנייסן טיגען אלץ מעהר און מעהר דעם כאראקטער פון דער נבואה. אט אזוי טרעט איצט אויף דער איינצעלנער פאר זיך אנשטאט אין א גרופע און ער האלט א פארויכטיגע, אפגעוואויגענע קונסט־דענע, וועלכע איז איצט גע-ווארען דער כלל. מ'קאן זעהן, אז אט דער מעהר גייסטיגער אופן האט אסך בייגעטראגען דערצו, אז די נביאים זאלען מעהר ניט באהאנדעלט ווערען מיט אזוי וועניג אכטונג ווי פריהער*.) פארקעהרט, זיי זיינען געווארען א הויך־חשוב'ער קלאס און האבען זיך געשטעלט אין סאמע צענטער פון פאלקס־לעבען. זיי זיינען איצט אין אסך א העכערען זין ווי אליהו אדער מיכה בן ימלה זיינען עס געווען שוין פריהער, די פיהרער און יועצים פון קעניג און פאלק אין וויכטיגע פאליטישע און רעליגיעזע ענינים.

לגמרי ניי איז אבער נאך איין זאך: די דירעקטע אריינמישונג פון אשור אין דעם גורל פון אידישען פאלק און דער אופן ווי דאס שפיגעלט זיך אפ אין דער נשמה פון די נביאים. פאר זייערע אויגען אנטפלעקט זיך דער אפענער, משופע'דיגער אפגרונט, ביי וועלכען דאס אידישע פאלק שטעהט: זיי זעהען דאס שרעקליכע בילד פון א פאלקס־קערפער, וועמעס קיום איז צעטרייסעלט דורך און דורך, און זיי הערען שוין דאס כארכלען פון דער גסיסה, דעם סימן פון א לעבען וואס ענדיגט זיך. אבער דאס לעבען פון א פאלק ווי ישראל דארף ניט און טאר זיך ניט ענדיגען, אפילו ווען עס האט געגען זיך אלס פיינד א וועלט־מלוכה! אט דער געדאנק רייסט די נביאים ארויס מיט געוואלד פון זייערע נאציאנאלע גרעניצען און לאזט זיי דערקערען דעם ציל און די באשטימונג פון אידישען פאלק אינ'ם א י נ ט ע ר נ א צ י א נ א ל ע ז ליכט, אינ'ם ליכט פון דער וועלט־געשיכטע. אט אין דעם ליכט פון דער וועלט־געשיכטע האט ישראל געלאזען הינטער זיך אשור און אלע וועלט־מלוכות, וועלכע האבען איהם אנגעטאן געוואלד. אט דאס האבען די נביאים דערקענט. און וואס זיי האבען דערקענט, האבען זיי אויסגעפיהרט.

צוויי פראגען לעגען זיך ביי די געטליכע מענער שווער אויף דער נשמה: איין פראגע די פון דערקענונג און די צווייטע — פון האנדלען. די ערשטע מאכט זיי פאר אומפארגלייכליכע לעהרער, פאר באנייער פון דעם

* שמואל א, י 11 (איז אויך שאול צווישען די נביאים?); מלכים ב, ט 11 (אט דער משוגע'נער); עמוס ז 14 (זעהער, עס דיין ברויט!).

גלויבען פון זייערע פאטערס, די אנדערע מאכט זיי פאר אומפארגלייכליכע פאטריאטען און פאר רעפארמאטארס פון דעם מענשעו'ס פיהרונג.

די ערשטע פראגע קאן פארמולירט ווערען אזוי: ווי איז גאָר א י ב ע ר ה ו י פ ט מ ע נ ל י ד געווען דאָס וואָס איז פאָרגעקומען פאר זייערע אויגען? יהוה איז דאָד פון אלעמאָל דער גאָט פון ישראל, וועלכער האָט איהם געמוזט באַשיצען פון אלע סכנות. טאָ ווי אזוי האָט דאָס גאָט געקאָנט איבערגעבען זיין פאָלק אין אשור'ס האַנט? און ווי באַלד, און ער האָט עס פאָרט געמאָן. דאָ איז ער ענטוועדער ניט געווען מעהר ישראל'ס גאָט אָדער ישראל איז מעהר ניט זיין פאָלק. ער האָט עס געמאָן. און אזוי ווי יהוה'ס געטריישאפט און מאַכט האַבען ניט געקאָנט ווערען שוואַך און וואַקעלדיג, איז דער לאַגישער שלום פון דעם נביאי'שען געדאַנק געווען אומפארמיידליך: די אידען זיינען ניט מעהר דאָס וואָס אמאָל, זיי זיינען א פאָלק פון ווידערשפעניגער, אויסגעלאָסענע סינדער, וועלכע האָבען געבראַכען די טריישאפט צו זייער האַר. ישראל'ס שולד, זיין זינד איז עס, פאר וועלכער זיין גאָט איז זיך אָן איהם נוקם דורך דעם שונא'ס האַנט. דער ביזאָציטיגער צושטאַנד פון דעם אידישען פאָלק, דער רעליגיעזער פונקט ווי דער מאָראַלישער און סאָציאַלער, מיט זיינע פארשידענע פינסטערע זייטען, ערשיינט אָט אזוי פלוצלונג אין אַ נייעם ליכט. פאר אָט די פינסטערע זייטען איז דעם מעכטיגען פיגור ערלויבט זיך צו דערנענטערען צו ישראל'ס טויערן. יהוה גופא ערשיינט דורך דעם פלוצלונג אין אַ נייעם ליכט: ער איז עס, וועלכער האָט אין זיין מאָראַלישער היי ליגקייט באַשלאָסען דעם אונטערגאַנג פון ישראל, און האָט באַשטימט די פיגור אַלס אַ בייטש איהם צו שטראַפען.

ניי איז ניט יענע מאָראַלישע הייליגקייט אין יהוה. שוין משה האָט געהאָט אַ פאָרגעדאַנק וועגען יהוה'ס מאָראַלישען מהות: נתן האָט עס קלאָר אויסגעדריקט צו דוד'ן און אליהו צו אחאב'ן. ניי איז אָבער וואָס יהוה'ס מאָראַלישע הייליגקייט קאָן ניט בלויז שטראַפען ישראל, גאָר איהם אויך לאַזען אונטערגעהן. דער פייער-גייסט פון משה און אליהו לעבט ווידער אויף אין עמוס און ישעיה, אבער אין אַ נייער געשטאַלט, ניט מעהר צוגעבונדען צו דעם ענגען גרעניץ פון דער נאַציאָן. דורך אליהו'ן און אלישע'ן האָט יהוה געסטראַשעט צו פארניכטען מיט שווערד און פייער אַלץ וואָס האָט זיך איהם אין וועג געשטעלט, כדי ער זאָל בלייבען דער גאָט פון ישראל. דורך עמוס, הושע און ישעיה האָט דער וועלט-גאָט באַשלאָסען דעם צוזאַמענבראָד פון זיין אייגענעם פאָלק, כדי ער זאָל גערעכט בלייבען אין

דער וועלט מיט זיין מאראלישער וועלט-ארדנונג. כאטש די נביאים פון אט דער נייער צייט האבען ניט ערפונדען דעם מאראלישען כאראקטער פון יהוה, דאך בלייבט עס זייער פארדינסט, וואס זיי האבן דאס מאראלישע אין גאט'ס מהות אוועקגעשטעלט אין מיטעל-פונקט פון דער כאטראסטאניש מיט אן ענערגיע און אויסגעהאלטענקייט, וואס איז ביז אהער נאך ניט געהערט געווארען. זיי האבען דערמיט געקרוינט דעם געדאנק פון משה'ס רעליגיאנאס-גרינדונג און איהם דערהויבען צום אר-ניווערסאלען עטישען מאנאטעאיזם.

צו ערשט האבען די נביאים געקעמפט געגען די פלשתים, שפעטער גע-גען דעם „בעל“. מ'האט זיך דערפאר געקאמט ריכטען, אז זיי זאלען קעמפען אויך געגען אשור. אין א געוויסען זין איז דאס טאקע דער פאל פון ישעיה'ן און אזוי ווייט, הייבט עס, ווי אשור טרעט אריבער דעם אויפ-טראג, וואס יהוה האט איהר געגעבען (*). אבער הויפטזעכליך פיהרען זיי דעם קאמף ניט געגען אשור, נאר געגען ישראל. עס הייסט: ווייל ישראל האט פארלאזען גאט, דעריבער מוז ער פאלען, און אשור, וואס בריינגט איהם צום פאל, איז ניט מעהר ווי א בייטש פאר ישראל אין יהוה'ס האנט. דאס איז די שטעלונג, וואס די נביאים מוזען ממילא אננעמען לויט זייער השגה פון גאט. יהוה איז פאר זיי ניט בלויז דער גאט פון ישראל, נאר דער האר און דער היטער פון דער מאראלישער וועלט-ארדנונג, אפילו דארטען וואו די דאזיגע ארדנונג איז געגען ישראל. דערמיט איז אין איין ווארט כאראקטעריזירט די וועלט-היסטארישע באדייטונג אין דער שטעלונג און אין דער אויפגאבע פון די דאזיגע נביאים.

ווי אזוי זיי זיינען געקומען צו דער דאזיגער דערקענטעניש, קענען מיר וויסענשאפטליך ניט מעהר דערקלערען. דאס געהיימניש פון דער פער-זענליכקייט קאן ניט צעגלידערט ווערען היסטאריש, אזוי אז עס זאל קיין רעשט ניט איבעריג בלייבען. עס שפילט זיך אפ אין דער פארבארגעניש, בחדרי חדרים פון דער נשמה, און מיר קאנען נאר באשרייבען די אויסערליכע ווירקונג פון דעם וואס קומט אינערליך פאר צווישען דער נשמה און איהר גאט. אזויפיעל לאזט זיך אבער באשטימט זאגען, אז מיר האבען דא לחלוטין ניט צו טאן מיט דער קענטעניש, וואס קומט דורך ספעקולאציעס פון מוח אדער דורך וואסערע ניט איז נאכקלערונגען און נאכגריבלונגען, נאר

(* פארגלייך ישעיה' 5-7.

מיט אינערליכער אינטואיציע אדער בעסער מיט דירעקטער אויפפאסונג. אין א גרויסען מאמענט ווערט גאט געשפירט אלס א מאכט, וואס בא-הערשט און באוועלט מיט אלצדינג און האלט דעם מענשען געפאנגען. און אט די פערזענליכע איבערלעבונג ציהט אריין דעם נביא ניט בלויז אין דעם דינסט פון זיין גאט, נאר זי אנטפלעקט איהם אויך דעם מהות פון זיין גאט אלס א מאראלישע מאכט, וועלכע באהערשט אלצדינג. די פראגע וועגען דער דערקענונג פון גאט אין דערמיט געווען געלייזט.

די צווייטע פראגע אבער, די פראגע פון האנדלונג, איז געווען מעהר דרינגענד פאר די לעהרער פון יענער צייט. ביי ישראל'ס אונטערגאנג, וואס די מאראלישע וועלט-ארדנונג האט געפאדערט, האט מען ניט געקאנט בלייבען שטעהן. די נביאים וואלטען ניט געקאנט זיין קיין פאטריאטען און קיין מענער פון גאט און זיי וואלטען ניט געקאנט זיין די רעליגיעזע פיהרער פון זייער פאלק, ווען זיי וואלטען ניט געזוכט קיין הארמאניע אין דער צע-שפאלטונג, קיין אויסגלייכענדען אפשוט פון דער גרויסער טראגעדיע. וואס איז בכו געווען צו טאן? איין וועג נאר איז געווען: דער געגענווערטיגער צושטאנד פון דעם אידישען פאלק האט געמוזט פאלען, איצט אדער שפע-טער. די רעליגיעזע, מאראלישע און סאציאלע איבלען אין פאלק זיינען די אורזאך פון גאט'ס צארו; ווען זיי וועלען פארשווינדען, וועט אויך דער צארו מעהר ניט זיין. מיט א ראדיקאליזם, וואס דערמאנט אן דער עקס-טרעמסער ערשיינונג פון סאציאל-פאליטישער און רעליגיעזער אגיטאציע אין דער היסטאריע, פרעדיגען זיי אפען דעם פונדאמענטאלען פרינציפ: וואס עס עקסיסטירט ביי די אידען אין ווערט, אז עס זאל געהן צורונט! נאר א גרינטליכע באנייאונג פון אלע צושטענדען אויף א פולשטענדיג ניי-עם יסוד קאן העלפען. אפטמאל האפט מען צו דערגרייכען דעם נייעם צושטאנד נאר איצט דורך דעם וואס מ'וועט זיך אומקעהרען און טאן אמת'ע תשובה. באלד אבער ווייזט זיך ארויס, אז די דאזיגע האפענונג האט אפגענארט. קודם כל מוז פאלען די מלוכה, די גאנצע איצטיגע גע-זעלשאפטליכע ארדנונג, אפילו די רעליגיאז גופא אין דעם פארדארבענעם אופן ווי זי ווערט איצט פראקטיצירט. יהוה גופא, אזוי זיכער ווי ער איז דער גאט פון ישראל, וועט דורכפיהרען די באנייאונג דורך דעם קעניג פון דער צוקונפט, דעם משיח. אונטער איהם וועט ישראל זיין א קעניג-רייך פון גאט, א הייליג גאטגעפעליגעם פאלק. גערעכטיגקייט און מאראל וועלען זיין לויט גאט'ס פאדערונגען, די רעליגיאז וועט פראקטיצירט ווע-רען אין איינקלאנג מיט זיין ווילען.

האבען די נביאים דערגרייכט דאס וואס זיי האבען געוואלט? צוויי שטען זייער אייגענע פאלק און איז זייער צייט ווינען זיי אפט גענוג באטראכט געווארען אלס פאררעטער פונ'ם לאנד צום שונא. אבער אינ'ם ליכט פון דער היסטאריע ווינען זיי די פאטריאטען, וועמען דאס אידישע פאלק האט צו פארדאנקט, וואס עס איז ארויסגעקומען פון די פארבייגעהענדע שטור רעמס אפגעשוואכט און געבויגען, אבער ניט געבראכען. זייער פאלק, וואס איז צו שוואך געווען צו קעמפען מיט'ן שווערער גענען די וועלט-מעכטען. האבען זיי אריינגעדריקט אין האנט די פאזן פון גלויבען און האפענונג. מיט אט דער פאזן האט דאס אידישע פאלק געזינט. ניט בלויז האט עס אריבערגע- לעבט די וועלט-אימפעריעס, נאר אינערליך, גייסטיג האבען די וועלט-אימ- פעריעס זיך איהם געלעגט צו די פיס. — און בנוגע צו דער האנדלונג, סאי דער מאראלישער און סאי דער רעליגיעזער, האט זייער שטים נאטירליך איז אנהויב וועניג וואס אפגעקלונגען. אבער אונטער דעם דרוק פון דעם געט- ליכען משפט האבען די אידען אלץ מעהר און מעהר זיך צוגעהערט צו זיי. עס האט זיך דורכגעשלאגען א ריכטונג צו מאן גאט'ס ווילען, און זי האט מעהר ניט אפגעלאזט די אידען און האט באלד צוגעגעבען צו זייער לעבען א נייע ווענדונג.

2.

די נביאים אלס גאט'ס-מענער, רעדנער און שריפטשמעלער.

די אייגענארטיגקייט פון דעם נביא'ס באוואוסט זיין און פון דעם אינערליכען לעבען פון זייז נשמה, וואס האט זיך שוין אויף די פריהעריגע שטופעס געלאזט צום טייל באמערקען, לאזט זיך אויף אט דער שטופע באמערקען מיט א פארהעלטענישמעסיגער דייטליכקייט, ווייל מיר האבען דא אנדרייטונגען און אויסדרוקען איז א גענוגענדער צאהל.

קודם כל האבען אלע יענע מענער בשותפות, דאס וואס זיי ווערען בא- צייכענט אלס גאט'ס מויל* אדער אלס פארשפרעכער פון דער גאטהייט,

(*) ירמיה ט"ו 19. פארגלויך כ"ו 2; ער ואל אזוי ריידען, ווי יחזקאל האט עס איהם געגעבען — קיין ווארט ניט אראפגעמען.

ווארים דאס איז די באדייטונג פון נביא*.) זיי ווילען קיין אנדער זאך
 ניט זיין ווי נאך די רעליגיעזע פיהרער און לעהרער פון זייער פאלק. אלע איי-
 בעריגע זאכען, וועלכע שפילען מיט אין זייער מהות און זייערע אינטער-
 רעסען: דאס פאטערלענדישע, דאס סאציאלע, דאס פאלקסטימליכע האט
 פאר זיי א באדייטונג נאך אויף אזוי ווייט ווי עס ווערט געשטעלט אין דעם
 דינסט פון זייער רעליגיעזען אמט. זיי ווילען בעיקר זיין ניט מענער פון זייער
 לאנד אדער פון זייער פאלק. נאך גאט'ס מענער. זיי ווילען האבען די גאט-
 הייט און זי בריינגען צו זייער פאלק — אלע אנדערע זאכען זיינען נאך א
 מיטעל צו אט דעם צוועק. זיי ווייסען דעריבער ניט פון קיין העכערער זאך
 ווי דאס אין שטרענגסטען זין פערזענליכע פארהעלטעניש צו זייער גאט: זיי
 „שטעהען אין דעם ראט פון דער גאטהייט“ און צו האבען אין זיך גאט און
 צו לעבען מיט איהם איז פאר זיי די אויפגאבע און דער צענטער פון לעבען.
 אבער אום צו זיין באמת די פארשפרעכער פון גאט, האבען זיי פרי-
 הער געמוזט פארנעמען די רייד פון גאט. דאס איז טאקע פאקטיש זייער
 איבערצייגונג. דער אויסדרוק: „אזוי האט געזאגט יהוה“ ביים אנהויב,
 אדער „דאס איז די רייד פון יהוה“ ביים סוף פון אסך רעדעס זייערע מו-
 ווערטליך גענומען ווערען: דאס וואס זיי זאגען דא איז ניט
 זייער אייגענטום, דאס זיינען ווערטער פון גאט. זיי האבען יענע
 ווערטער פארנומען אין שטונדען אדער אויגענבליקען פון עלית'נשמה, ווען
 די גאטהייט האט זיך דערנעהנטערט צו זיי אדער זיי האבען זיך געפיהלט
 אוועקגעטראגען נאָהנט צו איהר, דארטען וואו די הימלישע מעכטען בא-
 שליסען דעם גורל פון די מענשען און פון די געשעהענישען אויף דער ערד**.)
 נאך מעהר, זיי האבען ניט בלויז געהערט און געזעהן דאס וואס זיי
 ריידען, זיי פארבינדען אויך דערמיט דאס באשטימטע באוואוסטזיין, אז
 זיי האבען נאך ניט קיין פרייען ווילען לגבי דאס געהערטע און גע-

(*) פארגלויך אין שמות ז' 1, „זעה איך האב דיר געמאכט אלס גאט פאר
 פרעה'ן און אהרן דיון ברודער וועט זיין דיון נביא“, עס הייסט דיון פארשפרעכער,
 וועלכער וועט ריידען אין דיון נאָמען. פארגלויך אויך ד' 16 („ער וועט זיין פאר דיר
 א מויל און דו וועסט זיין פאר איהם א גאט“). ח. ש.

(**) ירמיה כ"ג 18, 22; פארגלויך ישעיה ו און עהנליכע שטעלען אזוינע.
 עמוס ג' 7: יהוה טוט איבערהויפט ניט קיין זאך, אידער ער טוילט פריהער זיין
 באשלוס ניט מיט צו זיינע קנעכט די נביאים. פארגלויך ביי יחזקאל: יחזק'ס
 חזון ליגט אויף סיר.

זעהענע. ירמיה באקלאַגט זיך, אז גאָט האָט איהם באצוואונדערט, ער לייַדט אינערליך שווער אונטער דעם יאָד וואָס יהוה האָט אויף איהם אַרױפגעלעגט מיט זיין אַמט, און ער קאָן זיך פון דעם יאָד ניט לױז מאַכען: זיין גאָט איז פאַר איהם צו מעכטיג. און עמוס לאַזט אונז וויסען, אז א נביא ווערט ניט, ווען ער וויל, נאָר ווען גאָט וויל. וויל אבער גאָט, דאן מוז ער ע.ס. פארנעמען ער יהוה'ס שטחים אין זיך, איז דאָן מעהר ניטאָ קיין פרעגן און באשליסען: ער מעג יא וועלען אָדער ניט, מיט דער נויטווענדיגקייט פון א נאָטור-געזעץ ווערט ער א נביא:

א לויב ברומט — ווער מוז זיך ניט שרעקען?
דער האָר יהוה רעדט — ווער מוז ניט ווערען קיין נביא?
(עמוס ג 8).

קלערער און דייטליכער קאָן ניט געזאָגט ווערען, ווי נאָריש עס איז די פריהער אָפּט פארטראַטענע מיינונג, אז ביי די זעהונגען און איבערלעבונג-גען פון די נביאים האנדעלט עס זיך כלומר'שט בלויז וועגען פאָעטישע בילדער: אויסגעטראַכטע און אָנגעגעבענע איבערלעבונגען אָדער שאַפונגען פון דער פאָעטישער פאנטאזיע: צי עס האנדעלט זיך דערביי בלויז וועגען דעם-פאַרמען: די איינקליידונג פון דעם פערזענליכען מאָראַלישען באשלוס אין א באזונדערס וויכטיגער פאַרם, וועלכע רייצט די אויפמערקזאמקייט און גיט צו א העכערע אויטאָריטעט. גראד דאָס אייגענע טאָן און וועלען ווערט פון די נביאים לחלוטין צוריקגעוויזען. עס לעבט אין זיי דאָס פּעס-טע באוואוסטזיין פון זע.ז. ניט דער פרייער ווילען אָדער די אייגענע נייגונג טרייבט זיי, נאָר דער העכערער מוז, דער צוואנג פון א קאטעגאָרישען אימפּעראטיוו, וואָס קומט אָן אויף זיי מיט געוואלד און באצווינגט זיי מיט אַ שטאַרקערער מאַכט און ציהט זיי אַרױן אָהן זייער ברירה אין דעם דינסט פון זייער אַמט, דאָס הייסט פון זייער גאָט.

אַזא באוואוסטזיין וואָס קומט כסדר צום אויסדרוק אונטער העכסט מאָראַלישע אָפּעקטען, און ביי איינצעלנע פון די נביאים אונטער אן אינער-ליכען ווידערווילען, וואָס דרינגט אַרױן ביז אין די טיפּענישען פון דער נשמה, פארדינט אומבאדינגט אונזער גלויבען. לבל הפחות ביי די ערשטע אויסדרוקען פון אַט דעם זאָרט, וועלכער באשעפטיגט אונז דאָ. מיר האָ-בען דאָ ניט צו טאָן מיט פראָדוקטען פון פאָעטישער פאנטאזיע, נאָר מיט פאקטען און איבערלעבונגען פון א ספּעציפישען זאָרט.

וואס פאר א זאט זיינען עס די דאזיגע איבערלעבונגען? געוויסע פארגלייכונגען מיט עהנליכע ערשיינונגען אויסער ישראל קאנען אונז העלפן צו פארענטפערן די פראגע. וועגען מוהאמעד וויסען מיר פון דעם אראבישען היסטאריקער און טעאלאג טאבארי, אז בעת ער איז פארטיפט געווען אין זיינע כונות, נאכדעם ווי ער האט זיך פריהער יאהרען לאנג געפונען אין דער העכסטער רעליגיעזער אויפגענונג, האט ער פלוצלונג דער-הערט א שטים און דאן, נאך א לאנגען ארומקוקען זיך, האט ער געזעהן אויפ'ן הימעל אן ערשיינונג. דערביי איז איהם אנטפלעקט געווארען א שפרור. לויט איבן איצחק באשטייגט מוהאמעד א בארג אין דער העכסטער אומרוהיגקייט, ארומגעהענדיג מיט געדאנקען פון זעלבסט-מאָרד. דאָ הערט ער א שטים פון הימעל: ס'איז דער מלאך גבריאל, וועלכער מאַכט איהם פאר גאט'ס שליח. ער ווערט דערצו גערופען. ער בלייבט שטעהן און זעהט ארום זיך אויפ'ן האריוואנט א וואונדערליכע ערשיינונג. עהנליכע זאכען באריכטען אויך אנדערע וועגען מוהאמעד'ס צושטענדען און איבערלעבונגען. לויט בוכארי פלעגט מוהאמעד גאנץ פלוצלונג פארקאפט ווערן צוויי, אז זיינע חושים פלעגען פארטונקעלט ווערען, דאך, ווי עס ווייזט אויס, פלעגט ער ניט לנמרי פארלירען דאס באוואוסטזיין. ווען ער פלעגט זיך אויפכאפען, פלעגט ער קודם כל זיך אפשווישען דעם שווייס פון שטערן און דאן מיטטיילען וואס ער האט פארנומען.

פון אסך א פריהעריגער צייט באריכטעט אונז דער פאפירוס גאלע-נישטשעף, וואס איז געפונען געווארען אין 1891 און 1892 פון גאלענישטשעף און ברוגש. די אַמאז-פריסטער פון טעבען בריינגען האָלץ פאר זייער געטער-שיף פון לבנון און גיבען דערפאר דעם קעניג פון ביבלאס געלד אדער טיי-ערע חפצים. אט אזוי קומט אויך א געוויסער וועל-אַמאן אין פינפטען יאהר פון רעמסס דעם צוועלפטען, דאס איז ארום 1100, צום קעניג זעקאר.

*אן אנדער פראגע קאן זיין, אויב אין די שפעטעריגע צייטען איז מיט מאַכע אנדערע נאכמאכונגען פון דער עלטערער נבואה אויך די זעהונג נישט געוואָרען א זאך פון פאָרם. מיט דער דאזיגער מעגליכקייט וועט מען זיך מוזען רעכענען; אָבער זיכערע ביישפילען וועלען זיך שווערליך לאָזען אויפווייזען. יעדענפאלס מאַכען זעהונגען ווי די פון ישעיה כ"א אָדער פון זכריה דורכאויס אן אורשפרינג-ליכען איינדרוק. אויך ביי מוהאמעד דארף מען האלטען אין זינען דעם אומבא-דינגטען גלויבען אין איהם פון זיינע געטרייע, צווישען וועלכע עס האָבען זיך געפונען אזוינע מענער ווי אַמאָר און אב־עקער.

באאל (זכר-בעל) קיין ביבלאס. ער האט איהם געזאלט פרעזענטירען מיט א געטער-בילד, וואס איז אבער, ווייזט אויס, ניט געווען פאר דעם קעניג א גענוגענדער געזאגט פאר זיינע טייערע צעדער-האלץ. דאן איז געשעהן, אז „בעת ער האט געאפערט צו זיינע געטער, האט דער גאט פארכאפט איינעם פון זיינע חשיב'סטע בחורים: ער האט איהם געמאכט טאנצען*) אויף ער האט געזאגט: בריינג (דעם גאט) אהער! בריינג דעם שליח, וועל-כער האט איהם ביי זיך, צו אמאל! שיק איהם אפ! לאז איהם געהן! בעת דער טאנצענדער האט אט אזוי געטאנצט אין דער דאזיגער נאכט, האב איד געפונען א שיר...“ דער עגיפטער ווערט פארטריבען פון לאנד

ס'איז קענטיג געווען אז אווענד-אפער: דער וואס איז פון דער גאט-הייט פארכאפט געווארען — מ'דארף פארגלייכען עהנליכעס דערצו אין תנ"ך — הייבט אז צו „טאנצען“ און טאנצט דורך די גאנצע נאכט. און ווי עס זעהט אויס רערט ער אין מיטען טאנצען ארויס זיינע ווערטער. די ווערטער זיינען קלאר און פארשטענדליך, וועגען באוואוסטלאזיגקייט האנד-דעלט זיך אויך דא ניט: און דער קעניג פאלגט דעם שפרוד פון דעם מאן אס וועניגסטען אויף אזוי ווייט, אז ער פארהאנדעלט פון דאס ניי מיט דעם עגיפטער. דאס געטער-בילד נעמט ער על-כל-פנים ניט אן: ער שטעלט צוערשט דאס האלץ צו, ווען ווען-אמאל האט אויסגעשריבען דאס נויטיגע נאלד און זילבער פון עגיפטען.

לאמיר נאך נעמען די שילדערונג אין במדבר כ"ב—כ"ד פון דעם ניט-אידישען זעהער ב' ע'ס. בלעם לאזט אויפבויען מזבחות און מקריב זיין קרבנות. דאן געהט ער אוועק אן א זייט כדי מקבל צו זיין זיין אראקעל: איז א קורצער צייט ארום קומט ער צוריק און טיילט מיט וואס ער האט פארנומען. דאס וואס ער פארנעמט, איז ניט אין איינקלאנג מיט דעם וואס ער האט געוואלט הערען: אבער ער מוז עס ארויסריידען אזוי ווי עס קומט איהם אן אין דער איינזאמקייט, אפילו ווען ער וויל ניט. ער זוכט אהן ערפאלג צו באקומען אנדערע שפרוכען, דורך דעם וואס ער ענדערט די מיטלען, וועלכע ער ווענדט דערביי אן. פון וואס פאר א מין די דאזיגע

*) דער זין פון דעם בעזס אימבאקאנטען ווארט איז אומגעפעהר געזיכערט דורך דעם צייכען פון א טאנצענדען מאן, וואס שטעהט דערביי. וואהרשינליך האט דאס ווארט א באשטימטערען זין ווי „טאנצען“, א שטייגער „אויסגעחן אין עקס-טען“. דאן האט עס בערך די באדייטונג פונ'ם העברעאישען ווארט „תתנבא“.

מיטלען זיינען, איז ניט גאנץ קלאר*). דערפאר איז זעהר דייטליך דאס וואס מיט איהם קומט פאר. דער אופן ווי אזוי די גאטהייט קומט צו איהם אז ווערט באשריבען אין די פערזען:

„דאס איז דער שפרוד פון בלעם, דעם זוהן פון בעור,
און דער שפרוד פון דעם מאן וואס זיין אויג איז געשלאסען,
דער שפרוד פון דעם וואס הערט גאט'ס ווערטער,
וואס ווייסט דאס וויסען פון דעם העכסטען,
וואס זעהט די זעהונג פון דעם אלמעכטיגען,
ער פאלט אנדער און זיין אויג איז געעפענט.“
(במדבר כ"ד 8, 4).

ס'איז קיין ספק ניט, אז דא ווערט באשריבען דער צושטאנד פון א מאן אין עקסטאז. דאס אויסערליכע אויג איז געשלאסען, ער ליגט בכו אין א האלב-שלאפענדיגען צושטאנד, מיט פארטונקעלטע חושים ווי מוהאמעד, פון וועמען בוכארי זאגט, אז מ'האט איהם אין אזוינע פאלען צוגעדעקט מיט א געוואנט און איהם אונטערגעלעגט א קישען צוקאפענס. אבער וואס מעהר דער נוף שלאפט, ווי עס דוכט זיך, אלץ וואכזאמער ווערט די נשמה. ביי דעם אזוי אנדערגעפאלענעם עפענט זיך דאס אינערליכע אויג, דער אינערליכער זין: ער זעהט און הערט זאכען, וועלכע האבען געקאנט האבען א שייכות נאר צו דער גאטהייט — ער איז אריינגעטראטען אין דעם ראט פון דעם העכסטען.

ווען מיר נעמען ארויס די שותפות'ע שטריכען פון די דאזיגע בילדער, וועלכע געהערען צו פארשידענע צייטען און אומשטענדען, איז די אונטערסטע שורה דאן די פאלגענדע: ביי א גאט'ס-דינסט אדער ביי א אנדער רעליגיעזער אויפגענונג פונ'ם נעמיט קומט פאר, אז געוויסע פון אלעמען אויסגעצייכענטע און אייגענארטיגע פערזאנען פאלען אריין אין א צושטאנד ווען זיי ווערען לגמרי אויסגעטאן פון דער דרויסענדיגער וועלט. אין יענעם צושטאנד ווערט אבער דוקא דאס אינערליכע לעבען פון דער נשמה שטארק

(*) במדבר כ"ד 1. צוערשט איז ער ארויסגעגאנגען אנטקעגען „נחשים“ (טרעף-סימנים? כשוף?), איצט לאזט ער דעם אַנקוק פון ישראל ווירקען אויף זיך — צוערשט, חיוסט עס, באשווערונגען, דאן דאס קוקען מיט אויסגעשטעלטע אויגען אויף א געגענשטאנד.

קער און דערהויבענער און איז גרייט מקבל צו זיין אזוינע פייערע השפעות. וואס קאנען בשום אופן ניט צוקומען צו אנדערע מענשען און אפילו אויך ניט צו זיי גופא אין א וואכענדיגען און וואכענדיגען צושטאנד. זיי זעהען און הערען זאכען וואס דער געוועהנליכער מענש וועט קיינמאל ניט דער-געהן, און זיי ווייסען עס ניט אנדערש, ווי נאר אז דער ראט פון דער גאט-הייט האט זיך געעפענט פאר זיי. ניט אלעמאל איז דער צושטאנד פון עקסטאז פולקום גלייך, אבער אלעמאל קומט דער עקסטאז פאר אונטער שטארקע אויפגעגונגען און צעטרייסלונגען: מ'פאלט אנדער שלאף מיט פארטונקעלטע אויסערליכע חושים אין א מין האלבען שלאף, אדער די נשמה ווערט געוואלדיג אויפגערייצט דורך א ווילדער, שרעקליכער התלהבות, וואס געהט ביז'ן גרעניץ פון משוגעת. פאר יענעם כנעני פון ביבלאס איז, ווי עס ווייזט אויס, ניט נויטיג געווען אויפצואוואכען און זיך צוריקצוקעהרען צו דעם אלטעגליכען צושטאנד, כדי מיטצוטיילען פון דער ערינערונג דאס וואס ער האט פארנומען: און ביי מוהאמעד קומט די אנטפלעקונג אין אנהויב ניט געזוכטערהייך: דער גייסט קומט איבער איהם, פאלט אן, בעת בלעם געברויכט געוויסע מיטלען איהם צו קריגען. אבער דאס זיינען ניט קיין וויכטיגע חילוקים. בעצם הערשט אויך ביי בלעם'ען דער צוואנג פון א הער-כערער מאכט, אזוי אז אויך ער קאן ניט טאן ווי ער וויל. און אויך ביי דעם נביא פון ביבלאס איז דער צושטאנד פון עקסטאז, דאס אריינפאלען די גאנצע נאכט דורך, עהנליך צו די בעל-נביאים פון כרמל, אין א הייליגער ווילדער התלהבות, נאר אז אויסדרוק פון זיין ווערען אויסגעטאן פון דער וועלט און פון דער שטורעמדיגער, געוואלדיגער קאנצענטראציע אויף זיין גאט. דאס וואס ער רעדט נאר, ווי עס ווייזט אויס, פארשמענדליכע ווער-טער, איז אויך ניט קיין וויכטיגער אונטערשייד.

ווען מיר קעהרען זיך צוריק צו די אידען, געפינען מיר אסך פאר-גלייכונגען צו קענען אפשטעלען אלץ וואס מיר האבען דא פריהער באגע-גענט. נאכדעם ווי מיר האבען זיך שוין באקענט מיט עטוואס עהנליכעם אויף דעם כנעני'שען באדען פון א פארהעלטענישמעסיג אלטער צייט, וועט אונז שוין מעהר ניט אויסקוקען אזוי משונה'דיג דאס וואס מיר האבען גע-טראפען אין די טעג פון שמואל און שאול און אויך ניט וועניגער דאס וואס מיר לייענען פון דער צייט און פון די קרייצען פון אליהו און אלישע. מיר דערקענען אין נביאים פון שאל'ס צייט, וועלכע ציהען ארום איבער'ן לאנד אונטער באגלייטונג פון מוזיק און רייסען מיט אנדערע מיט זיך אין זייער ווילדען ענטוויאזם, אדער אין אליהו'ן, וועלכער לויפט ווי א שטורם פאר-

אויס פאר אחאב'ס וואַגען, דאָס עהנליכע בילד צו יענעם טאנצענדען, עקסטרעמישען כנעני. מיר פארשטעהען ווי אזוי זייער ווילדע צעבושע וועטע התלהבות האָט געקאָנט פיהרען דערצו, אַז מ'זאָל זיי פארבייטען מיט משונעים: דער גרעניץ איז הפנים זעהר אָפט געווען א גענוג פליסיגער*). און אין אלישע'ן, וועלכער לאָזט זיך אריבערטראַגען דורך מוזיק אין א צר שטאַנד פון עקסטאז, דערקענען מיר נאָר געוויסע שטריכען פון בלעם'ען. וועלכער זוכט דורך אַלערהאנט מיטלען צו קריגען דעם שלאָף פון אנט-פלעקונג (מלכים ב, ג 15). און ענדליך דער אופן ווי מוהאמעד ווערט דער נביא פון אַלאַה. געפינט זיין ווידערשפיל אין ישעיה און ירמיה.

דערמיט זיינען געגעבען די באדינגונגען צו פארשטעהן אויך די שפער טערע נבואה. דער נאטור-יסוד איז דערזעלביגער, נאָר ס'איז איינגעטראטען אַ פראָצעס פון א כסדר'דיגער הייבונג און פארגייסטיגונג. די שפורען פון דעם פראצעס לאָזען זיך אומעטום דערקענען.

וואָס ישעיה און ירמיה דערזעהלען אונז ווי אזוי זיי זיינען גערופען געוואָרען צו דעם אָמט פון א נביא, לאָזט קיין ספק ניט איבער, אַז מיר האָבען דאָ צו טאן מיט איבערלעבונגען פון אַן עהנליכען זאָרט. אין צייטען פון רעליגיעזער אַננעציוגענקייט און פון אויפגענונג פון זייער געמיט פיהלען זיי זיך אין אַ געוויסען מאָמענט אַוועקגעטראַגען צו דער דירעקטער נאָהנטקייט פון יהוה, און זיי באַקומען דארטען טיפע אינדרוקען, וועלכע באַ-שטימען זייער גאנצען לעבען. זיי זעהען און הערען יהוה גופא. דאָס זיינען ניט אנדערש ווי זעהונגס-איבערלעבונגען אין א צושטאַנד פון עקסטאז. דעם פסיכאלאָגישען יסוד דערפון בילדען יענע אייגענארטיגע ערשיינונגען, וועלכע מען פארבינדונג עס איז אַ ניט נאָרמאַלע רייזונג פונ'ם נשמה-לעבען. די דאָזיגע ערשיינונגען ווייזען זיך באַזונדערס אַרויס אין אַן אויסערגעווענה-ליכער פארשטאַרקונג פונ'ם כוח הרמיוז, דערהויפּט אבער אין דער פאַר-שטאַרקונג פון דער פראדוקטיווער און רעפראדוקטיווער איינבילדונגס-קראַפט.

ביי ישעיה'ן זעהען מיר פולקום קלאַר, ווי ער פיהלט זיך איין טאָג — פילייכט בעת ער האלט זיך אויף אין פאַרהויף פון בית-המקדש פארזונ-קען אין זיינע טיפע כוונות — ניט ווילענדיג אַוועקגעטראַגען אין דעם הימ-

(*) שמואל א, י און באַזונדערס י"ט 24 (ער רויסט אַראָפּ די קליידער פון לויב און בלייבט ליגען נאָקעט אויף דר'ערד אַ גאנצען טאָג מיט אַ גאַנצער נאָכט — דאָס זיינען געוועהנליך סימפּטאָמען פון וואהנזין).

לישען הייליגטום, דאס אורבילד פון דעם ערדישען. ער האט ככן פאר-
לארען דעם וואכענדיגען, אלטענליכען באוואוסטזיין און ער געפינט זיך אין
א צושטאנד פון עקסטאז. און דא זעהט ער זאכען, וועלכע מ'קאן אזוי ניט
זעהן, און ער הערט וואונדערליכע ווערטער. ער זעהט יהוה גופא זיצענדיג
אויף א קעניגליכען טראן, איינגעוויקעלט אין א הייליגען קעניגליכען מאנ-
טעל, וואס פילט אויס דעם גאנצען היכל. הימלישע גייסטער רופען אויס
זיין לויב אזוי הויך און מיט אזא גערויש, אז דאס הויז הייבט אן איש צו
ציטערען, און אויף דעם הימלישען מזבח ברענט דאס קרבן
פייער, אזוי אז דער דאמף פון קרבן שטראמט דורך דעם הייליגען רוים. ער
זעהט וואס די שרפים טוען און ער הערט דאן זייער שטים און דאן יהוה'ס
שטים ריידענדיג צו איהם, אין נאכדעם ווי ער האט פון דעם דאזיגען צושטאנד
פון עקסטאז-חלום זיך צוריקגעקעהרט צו דעם וואכענדיגען באוואוסטזיין.
שטעהט נאך אלצדינג קלאר און לעבעדיג פאר זיינע אויגען, אזוי אז זיין
זכרון קאן עס האלטען פעסט און זיין האנט קאן עס אויפשרייבען. אויף
אן עהנליכען אופן האבען מיר זיך אויך פארצושטעלען די רופן פון ירמיה
און יחזקאל, און געוויס האבען מאנכע אנדערע געהאט עהנליכע איבערלע-
בונגען*.) אבער די איבערלעבונגען זיינען ניט באשרענקט אויף דער ר-
פונג. זיי קומען אויך פאר אנדערשוואו, ביי מאנכע נביאים, ווי, למשל,
ביי עמוס און זכריה, באזונדערס אפט, ביי אנדערע וועניגער רעגלמעסיג,
אבער דאך אין ספעציעל וויכטיגע סיבות און אין פאלען, וואו עס ווערען
זיי מיטגעטיילט אויסערגעווענהליך וויכטיגע זאכען.

דער מהות און דער אויפפיהר פון די נביאים האט אויסגעקוקט עפעס
משונה'דיג אלעמאל, אויך פאר די מענשען פון זייער צייט. שוין דער אופן
גופא פון זייער צייכענ-שפראך בריינגט דאס מיט זיך. אויך אין זייער
קליידונג האבען זיי, ווי עס ווייזט אויס, זיך אויסגעצייכענט ניט בלויז אין
דער אלטער, נאר אויך אין דער נייער צייט**.) בכלל אבער האט דער מהות
פון די נביאים געמוזט ווערען מיט דער צייט דוהיגער און קלארער.

(*) פארגלויך ישעיה ו; ירמיה א; יחזקאל א. פארגלויך אויך דערצו אזעלכע
אויסדרוקען ווי ישעיה ח 11 („יהות האט מיר געזאגט, מיך אָננעמענדיג ביי דער
האנט“, עס הויסט: אין א באזונדערס פארטרויער צורופונג).

(**) פארגלויך ישעיה כ 2: „נעם אַראָפּ דעם זאָק פון דיינע לענדען“ —
ישעיה, הויסט עס לויט דעם, האָט געטראָגען געוועהנליך דעם זאָק אַנשטאָט אַן אוי-
בער-מלבוש.

אט אזוי האט יענער ניט נארמאלער צושטאנד פון עקסטאז אנגענומען ביס-
לעכווייז רהיגערע, מילדערע פארמען. פון הייליגער צעבושעוועטקייט און
ווילדע, צעהלעטע פארמען פון אויפטרעטען הערען מיר מעהר ניט פון 8טען
יאהרהונדערט אָן. זייער פלאץ פארנעמט איצט א צושטאנד פון א געווי-
סער לעטארגיע, פון א פארזינקען אין א האלבען שלאָף, ווען מ'נעמט קיין
אנטייל ניט אין דער אויסערליכער וועלט. אפילו אין דער אָנווענדונג פון
דער זעהונג קענען מיר שוין באמערקען א געוויסען עלעמענט פון פאר-
גייסטיגונג. ביי עמוס'ן למשל (קאפ. ז און ח) קומען נאך פאר זעהונגען.
גלייך אבער נאך דער זעהונג קומט איהר אויסטייטשונג און פון דער דאך
זיגער אויסטייטשונג פליסט ארויס די איינפאכע מוסר-דעם: אדער ביי
ישעיה'ן ווערט געגעבען דער פראגראם פון זיין לעבענס-ארייט אין דער
זעהונג, וואו ער קריגט דעם רוף צו ווערען א נביא: דער פראגראם גופא
אבער ווערט דאן אויסגעפיהרט אין אסך איינצעלנע רעדעס. ערשט ביי
יחזקאל'ען געפינען מיר ווידער אנדערע פארמען, וועלכע האָבען אבער קעגן
טיג זייער פיזישע אורזאך אין קראנקהאפטע צושטענדען, וואס האָבען א
נאהנטע שייכות צו עפילעפסיע אדער קאטאלעפסיע.

אבער דער עקסטאז פון א שטורעמדיגען אדער זאנפטערען זאָרט אין
דורכאויס ניט די איינציגע פאָרם, אין וועלכע יהוה'ס וואָרט און ווילען
קומט צו יענע מענער, אפילו ניט וואו זיי קריגען דעם רוף צו ווערען
נביאים. שוין דער פריהער דערמאנטער אריבערגאנג צו דער איינפאכער
מוסר-דעם לאָזט דאס דערווארטען. מיר געפינען פאקטיש ניט דערמאנט
ביי עמוס'עס רוף קיין עקסטאטישען פארגאנג. דורך א שטארקער אינער-
ליכער זיכערקייט, וועלכע זיין געוויסען האט אויסגעטייטשט אלס גאט'ס
רוף, איז צו איהם געקומען דער אימפולס און דער הייליגער צוואנג צו ריי-
דען אין יהוה'ס נאָמען. מיר לייענען א גאנצע מאסע רעדעס פון נביאים,
אין וועלכע ס'איז ניטא די מינדסטע אנדריטונג, אז זייער אינהאלט זאל זיין
אינספירירט עפעס דורך א זעהונג. בנוגע צו דעם פרט האט ניט קיין
זעהר וויכטיגע באדייטונג וואָס אמאל שטעהט געזאגט, און אמאל ניט, אז
דאס איז די רייד פון גאט. צי דעם נביא'ס רעדע שטאַמט פון א זעהונג אדער
ניט, אין ביידע פאלען אבער וויל זי האָבען די וויכטיגקייט פון יהוה'ס
וואָרט. מעהר ניט אין איין פאל איז דאס וואָרט פון יהוה אנטשטאנען
אויף אז אנדער אופן ווי אין דעם אנדערען פאל.

מיר האָבען דא צו טאן ניט מיט א דירעקטער, נאָר מיט אז אינדירעקט
טער אינספיראציע. דאס וואָס עס ווערט דעם נביא געוויזען אדער געזאגט

אין יענע שטונדען פון באזונדערער הייליגונג, אנטהאלט מעהר ווי איינצעל-נע ווערטער אדער בילדער. עס פליסען פאר איהם ארויס פון דעם רייכע געדאנקען און השפעות, וועלכע שטאמען אויך פאר איהם פון יהוה'ס ראט. אבער זיי דארפען ערשט פארמולירט און אויסגעפיהרט ווערען. דאס וואס דער נביא ווערט דא געוואהר, מוז ער דעריבער זעלבשטענדיג אויסארבייטען און ווייטער אנטוויקלען. דאס קערענדיל וואס ער געפינט וואקסט ביי איהם: פון די אנגענומענע הנחות ווערען שלוסען ארויסגעדורונגען. און אט אזוי ווערען געשאפען יענע רעדעס — טיילווייז גענוי אויסגעפיהרטע קונסט-רעדעס. — זיי זיינען פאר די נביאים דורכאויס דאס ווארט פון זייער נאט, אבער באמת זיינען זיי שוין דורכגעגאנגען דורך זייער שטארקער סוביעקטיוויטעט. אט די סוביעקטיוויטעט פון די נביאים האט צוגעגעבען א נייע געשטאלט צו דעם קערענדיל, וואס זיי האבען מקבל געווען. כאטש זיי גופא איז דאס גאר ניט אזוי קלאר באוואוסט.

העכסט אייגענארטיג און ווידער דורכאויס אונטערווארפען אונטער דער פארענדערונג פון די צייטען איז דערביי די שייכות פון דער פערזאן צו דער זאך. אין אנהויב שטעהען די נביאים פולקום פאסיוו צו דער זאך. די אלטע נביאים גיבען איבער נאר דאס וואס זיי זעהען און הערען. נאכצוקלערען וועגען דעם איז ניט זייער זאך און עס פאלט זיי גאר ניט איין. אזוי איז עס נאך ביי עמוס, יהושע, ישעיה. זייער פערזאן געהט נאך אויף אין דער זאך גופא: דארטען וואו זיי קלערען וועגען דעם נאך. טוען זיי עס ריין אביעקטיוו און אויף אזא'ן אופן, אז זיי טיילען מיט דאס וואס זיי דרינגען ארויס פון דעם געזעהענעם. אלצדינג וואס זיי זאגען, איז פאר זיי ניט אנדערש ווי יהוה'ס ווארט. מיט דער צייט אבער ענדערט עס זיך. ירמיה איז כאראקטעריסטיש פאר דעם. איצט האט אויך דער סוביעקט אויפגעוואכט אין דעם נביא. ער הייבט אן נאכצורענקען וועגען דאס געהערטע און נעמט א שטעלונג צו דעם. אט אזוי ברעכט זיך דורך די אייגענע פערזענליכקייט נעבען דער גאטהייט, און ביידע, זאך און פער-זאך, גאט און די אייגענע אינדיוידואליטעט קענען אפילו זיך שטרייטען. דער נביא'שער איד איז אויפגעוועקט, דער נביא איז געווארען א רעליגיעזער דענקער. דערמיט איז עטוואס דערגרייכט גע-ווארען, וואס קאן באטראכט ווערען אלס דאס העכסטע. — אבער אויך עט-וואס וואס איז פרעמד געווען דעם מהות פון דער נבואה. סוף-כל-סוף מוז די נבואה ענטוועדער זיין א זאך פאר זיך אליין אדער זי קאן נאך ניט זיין. דעם באווייז פאר דעם ניט די ווייטעריגע אנטוויקלונג. דער באטראכט-

טענער וועג ווערט פארטגעזעצט, און זינט דעם צווייטען ישעיה (ישעיה פון קאפ. מ א) קומט דער סוביעקט אלץ מעהר און מעהר ארויס שטארקער, אזוי אז מיט דער צייט זעהט אויס ווי עס וואלט שטעהן א מחיצה צווישען יהוה אין דעם נביא*.) און א נייע פערזאן מוז אריינגעפיהרט ווערן אלס פארמיטלער צווישען זיי, דאס איז דער מלאך פון זכריה. אזא'ן אבסטראקטער גאט האט נישט קיין נביאים, נאר כהנים: ס'איז דערמיט צוגעגרייט דער וועג פאר דער תקופה פון דער כהונה. — —

ס'איז זעלבסטפארשטענדליך, אז מענער, וועלכע האבען אזוינע איר בערלעבונגען זאלען ווערען פאקסירט דערנער און אז אונטער געוויסע אומשטענדען זאלען זיי ווערען שריפטשטעלער. דאס וואס זיי איבערלעבען איז דאך זיי געגעבען געווארען, כדי זיי זאלען עס קאנען מיטטיילען צו אנדערע. עס זיינען קענטיג פון אנהויב אן געווען צוויי הויפט-פארמען פון מיטטיילונג. אין דעם עקסטאז גופא ווערען ארויס-געלאזען איינצעלנע, פילייכט נאר האלב-פארשטענדליכע ווערטער, וואס מיר זען אויסגעטייטשט און דערקלערט ווערען, אדער קלאנגען וואס זיינען א מין ריידען מיט'ן צונג, אדער אויך איינצעלנע אפגעריסענע ווערטער אדער זאץ-טיילען און גאנץ קורצע זאצען. אן דאס ריידען אומפארשטענדליכע ווערטער דערמאנט אונז דער אופן ווי אזוי ישעיה מאכט חזק פון זיינע געגנער (כ"ח 10): זיי שטאמלען ווי שיכור'ע. דאס ריידען אין אפגעריסענע ווערטער און קורצע זאצען זעהט זיך נאך אין די אפגעריסענע באפעחלען פון דעם אויבען דערמאנטען כנעני פון ביבלאס אין זיין עקסטאז. אין די אויפגערעגטע זשעסטען פון יחזקאל'ען בשעת ער רעדט דערקענען מיר נאך דאס נאכציטערען פון ריידען אין עקסטאז גופא**.) אבער דער כלל איז הפנים פון אנהויב אן געווען, אז דאס איבערגעלעבטע ווערט ערשט מיטגעטיילט אין וואכענדיגען צושטאנד, צי אלס פשוט'ע דערצעהלונג און ווידערהוילונג, צי אין א פרייער פארם. אין אט דעם פאל ווערען די נביאים ממילא עפענטליכע רעדנער. מיר מוזען זיך פארשטעלען ווי זיי טרעטען אויף ביי די פארשידענסטע געלעגענהייטען. וואו נאך זיי קענען געפינען מענשען פארזאמעלט אין א גרעסערער צאהל: ביים טויער פון

(*) פארגלויך ישעיה מ 8, 6 די שמים פון דער יענזויטיגער וועלט; ישעיה

כ"א דעם וועכטער, דעם ארויסקוקער נעבען יהוה און דעם נביו.

(**) יחזקאל ו 11 (אין די הענט קלאפען, מיט די פיס טופען).

שטארט, אויף פרייע פלעצער, אין פארהויף פון א טעמפל, באזונדערס אין די טעג פון יום-טוב**).

די רעדעס זיינען אפט גענוג געהאלטען געווארען אין דער העכסטער אויפגענוג. פון איינצעלנע רעדעס פון עמוס אדער ישעיה וועהט אונז נאך היינט אנטקעגען א געוואלדיגע ליידענשאפט און א שטורעמדיגע וויר-קונג. און באגלייט זיינען די רעדעס געווען ניט בלויז מיט לעבהאפטע זשעסטען. כדי בולט צו מאכען דאס וואס זיי ווילען זאגען, באגלייטען די נביאים זייער רעדע ניט זעלטען דורך אייגענארטיגע „צייכענס“. דאס זיי-נען סימבאלישע האנדלונגען, אילוסטראציעס פון דער רעדע דורך אן אר-מישנע משונה'דיגען אויפפיהר וואס ווארפט זיך אין די אויגען, כדי צו רייצען דערמיט די אויפמערקזאמקייט און צו דערוועקען די פראגע: „וואס קאן דאס באדייטען?“ „וואס וויל ער זאגען דערמיט?“ די דאזיגע ציי-כענס זיינען אהן א ספק אוראלט און שטאמען פון א צייט, ווען מ'האט נאך ווינציג וואס געשריבען און אויך פאר דעם נביא איז נאך די צוזאמענ-הענגענדע רעדע ניט געווען דער געוועהנליכער מיטעל אויסצודריקען זיינע געדאנקען. איז אזעלכענע אומשטענדען דריקט דעם עיקר אויס א האנדלונג וואס ווארפט זיך אין די אויגען, און דער נביא באדארף נאך געבען א קור-צע דערקלערונג. אינ'ם ווייטעריגען פארלויף פון דער צייט האט זיך די דאזיגע צייכען-שפראך אפט דערהאלטען, דאס רוב כדי צו רייצען די אויפ-מערקזאמקייט און כדי צו געבען א שארפע אילוסטראציע פאר א רעדע אדער א שפרוך. ווי משונה'דיג און כמעט אפשטויסענד די דאזיגע צייכענס זיי-נען אפטמאל, איז באקאנט. שוין איינער פון די געגנער פון מיכה בן ימלה לאזט זיך מאכען אייזערנע הערנער, אן אנדער נביא פון דערזעלביגער צייט זאל זיך האבען געלאזט בלוטיג צעשלאגען, יענער כדי אנצודייטען א נצחון, דער צווייטער כדי אנצודייטען א נידערלאגע פונ'ם קעניג (מלכים א, כ"ב 11: כ 35—37). ווען ישעיה געהט ארום האלב נאקעט, ווען ירמיה לאזט זיך ארויפציהען א יאך אויפ'ן האלז ווי אן אקס, ווען יחזקאל בא'לאגערט מיט א בראט-פאן דאס בילד פון ירושלים וואס איז אויסגעקריצט אויף א ציגעל-שטיין — אין אלע דריי פאלען כדי אפצומאלען דעם גורל פון זיין לאנד אדער פון די שכנות'ע פאלקער — דארף מען פילייכט אָננעמען על'פי השערה, אז דא האנדעלט זיך וועגען דעם צו געברויכען אומישנע פארעלטערטע אויסדרוק-מיטלען, וועלכע זיינען געווען גאנגבאר ביי די אל-

** פארגלויך עמוס ז 18: „דאס איז א קעניגליך חייליגטום.“

טע עקסטאדמענער און וועלכע די שפעטעריגע האבען נאכגעטאן (ישעיה כ: ירמיה כ"ו: יחזקאל ד.).

אבער וואס ווייטער די צייט געהט, אלץ מעהר ווערען די אידען א פאלס וואס שרייבט און לעזט. אויך די נביאים באנוצען זיך מעהר מיט דער שריפט. זיי ווערען ש ר י פ ט ש ט ע ל ע ר. אין א קלענערער מאס זיי נען זיי עס שטענדיג געווען. אויב מ'האט געוואלט רופען שריפטשטעלער איינעם, וועלכער האט אויפגעצייכענט איינצעלנע ווערטער אדער שפרוכען און האט זיי אויף אַזאַ אופן באקאנט געמאכט צו לייט. וואָרים מיר האָבען קיין גרונט ניט אַנצונעמען, אז געוואוינהייטען, וואס מיר קענען פעסט שטעלען זינט עמוס און ישעיה, האבען זיך נאָר וואס געהאט אַנגעהויבען מיט זיי. שפורען פון איינצעלנע אַראַקלען וואָס זיינען שוין פריהער געווען אויפגעשריבען*), גיבען אונז אַ מעגליכקייט זיך משער צו זיין, אַז מאַנכע על־טערע נבואות זיינען אונז פאַרלאָרען געגאנגען. פון עמוס'ן אַז האָבען מיר יעדענפאַלס גענוג ראיות, אַז די דאָזיגע געוואוינהייט צו שרייבען איז גע־וואָרען אַז אַפּטע ערשיינונג, און מיר מוזען דערין זעהן דעם נאטירליכען פּוּל־יוצא דערפון וואָס די אידען זיינען זינט אַ געוויסער צייט אַריינגע־טראָטען איז דער עפאַכע פון ליטעראַטור. נאטירליך איז נאָך דערווייל קיין רייד ניט פון פאַרבאַסען ביכער פון נבואות. אַחוץ וואָס די נביאים צי־כענען אויף אייניגע ווערטער פאַר ערות, כדי מ'זאָל אין דער צוקונפט האָבען אַ געשריבענעם באווייז, אַז געוויסע פאַקטען זיינען לאַנג שוין פאַראַוויסגע־זאָגט געוואָרען**). הייבען זיי הפנים אַז זייער שריפטשטעלערישע ארבייט דערמיט וואס זיי שרייבען אויף איינצעלנע שפרוכען אדער איינצעלנע קיר־צערע אדער לענגערע רעדעס און פארטיילען דאָס צווישען מענשען, כדי צו געבען די מעגליכקייט די צוהערער איבערצוליינען אין דערהיים דאָס וואָס זיי האָבען געהערט און דאָס איינצוקריצען אין געדאַנק און אין זכרון: נאָך מעהר אָבער כדי אַז די וואָס זיינען ניט דערביי געווען זאָלען הערען דאָס וואָס זיי, די נביאים, האָבען צו זאָגען דעם פאַלס. אַט אזוי דארפֿען

(*) די נבואות אויף מואב, ישעיה ט"ו; בלעם'ס אראקלען; יעקב'ס און משה'ס ברכות פון בראשית מ"ט און דברים ל"ג. די גאט־שפרוכען אין בראשית ג 14—18; י"ב ג-3; כ"ז 27—29 און אזוי ווייטער.

(**) פארגלייך ישעיה ח 1: „למהר שלל, חש בן“ ווערט אויפגעשריבען אויף אַ טאַועל; ח 16; באשטימטע ווערטער ווערען באהאלטען פארויגעלעסערהייט. פאר־גלייך ל 8.

מיר זיך פארשטעלען די ערשטע התחלות פון די נביאים-ביכער אין דער פארם פון איינצעלנע רעדעס און קורצע זאמלונגען פון איינצעלנע שפרור-כען און רעדעס, אשטייגער ווי די פלוג-בלעטער און פלוג-שריפטען אין פאר-לימיש און רעליגיעז אויפגערגעטע צייטען ביי אנדערע פעלקער: ווי, למשל, אין דער צייט פון דער רעפארמאציע. פון די איינצעלנע בלעטער ווערען מיט דער צייט קלענערע זאמלונגען און פון די זאמלונגען ווערען ביכער. אזוי אס וועניגסטען ביי ישעיה'ן*) און קענטיג אויך ביי עמוס'ן און ביי מאנכע אנדערע, בעת ירמיה ווארט 23 יאהר און ניט דאן ארויס א גרעסערע זאמלונג פון רעדעס.

האבען די נביאים געשריבען און גערעדט איז פראזא אדער פאעזיע? מיר ווייסען, אז די אראקלען און שפרוכען פון די זעהער ביי די גריכען האבען דאס רוב געטראגען די געבונדענע פארם. זע-הער און דיכטער זיינען איינס, אין ביידען לעבט א גאט. די נבואות וואס דער נביא באקומט אין א מאמענט פון הייליגער באגייסטערונג טראגען ממילא אין זיך דעם כאראקטער פון דעם באוועגטער נשמה-שטימונג, פון וועלכער זיי זיינען ארויסגעפלאסען. אט אזוי מערקען מיר א ריטם אין בלעם'ס שפרוכען אדער אין די גאט-שפרוכען פון בראשית-**), הגם אט די לעצטע האבען ניט קיין דירעקטע שייכות צו נביאים. דאסזעלביגע מוז מען אויך אננעמען ביי נתן, אליהו און אנדערע, אפילו וואו מיר קענען עס היינט מעהר ניט נאכווייזען. ס'איז דערפאר בשום אופן ניט קיין חידוש, נאר דורכאויס גאנץ נאטירליך, וואס מיר געפינען די געבונדענע פארם אויך שטארק פארטראטען ביי די קומענדיגע שריפטליכע נביאים. מיר מענען אננעמען, אז לכתחילה איז די געבונדענע פארם געווען די הערשענדע, צי אין דער שטרענגערער פארם פון דעם קונסט-געדיכט, צי אין דער פרייערער ריטמיש באוועגטער פאעזיע. ביי אט דער לעצטער פארם זיינען די גרעני-צען צווישען פאעזיע און פראזא ניט זעלטען פליסענדיג און מיר זיינען אפט-מאל בספק, צי מיר האבען דא צו ריידען פון ריטמיש באוועגטער, רעטארי-שער פראזא אדער פון פרייער פאעזיע. דאס איז ניט דערפאר ווייל מיר

*) קיין דירעקטע ראיות, אז ס'איז אט אזוי צוגעגאנגען, האבען מיר ניט; אבער פון דעם סדר ווי די רעדעס זיינען אראנזשירט אינ'ם בוך איז דאס וואהר-שויןליך.

**) זעה די ערשטע באמערקונג אויף דער פריהערדיגער זייט.

זיינען נײַט זיכער אויב דער מעקסט האט זיך ריכטיג דערהאלטען, נאך דאס
ליגט זיכער אין דעם כאראקטער פון דער זאך גופא. וואס מעהר די נבואה
געהט אריבער פון דעם קורצען שפרוך צו דער לענגערער רעדע, און וואס
מעהר די סוביעקטיוויטעט און די נאכקלערונג ווערט אריינגעמישט אין דער
רעדע, אלץ מעהר האט געמוזט צוריקטרעטען דאס דירעקטע, דאס וואס
דריקט אויס די באוועגונג פון דעם נביא'ס נשמה. אנשטאט דעם קומט איצט
א רוהיגע שטימונג פון דער נשמה, וועלכע דריקט זיך אויס אין א וועניגער
געבונדענער פאָרם און צולעצט אין דער פראָזא.

נאטירליך וואקסט צוזאמען דערמיט דער שריפטשמעלערשער כאַ-
ראַקטער פון די נביאים און דער איבערגאנג פון דער נבואה ביסלעכווייז פון
א מונדליכער רעדע צו ריינער ב ו ד - נ ב ו א ה. שוין ביי ירמיה'ן,
נאך מעהר ביי יחזקאל'ען און אין גאנצען ביי חגי און זכריה, מוז מען זיך
פרעגען, אויב געוויסע טיילען פונ'ם בוך זיינען נאך איבערהויפט ווען גע-
רעדט געווארען אין זיינען נײַט זיכער לכתחילה געשריבען געוואָרען. כדי
אויפ'ן פלאץ פון דער אמאליגער פאלקס-רעדע צו ווירקען נאך אלס בוך און
אויסשליסליך אלס בוך. דער נביא איז דא בכלל נײַט מעהר קיין רעדנער,
נאך בלויז א שריפטשמעלער, און די פאָרם פון די רייד איז בעיקר דאמאלסט
געווען געהויבענע, רעטאָרישע פראָזא. נאטירליך איז אויך דאָ דער כלל
נײַט געווען אהן אן אויסנאם. דער צווייטער ישעיה (פון קאפ. מ אָן) איז אויך
קענטיג געווען א בוך-נביא: שוין די אויסערליכע אומשטענדען פונ'ם גלות
האָבען שווער געמאכט דאס אויפטרעטען אין אן עפענטליכער רעדע: ער
אָדרעסירט זיין פאָלק דורך דער שריפט, כאַטש ער איז גלייכצייטיג אויך א
גרויסער דיכטער. דאָר האָבען מיר שוין דאָ צו טאן מיט עטוואס ווי קונסט-
דיכטונג: זיין בוך אנטהאלט נײַט מעהר נביאים-רעדעס אין שטרענגען זין.
נאך דערהויפט דרשות און איבערצייגענדע (פארענעטישע) געדיכטען, זיך
סומד זיינענדיג אויף עלטערע נביאים-רעדעס, באזונדערס אויף די רעדעס
פון ישעיה'ן. אבער עס געפינען זיך אין די טיילען פון ספר ישעיה, וועלכע
שטאמען פון גלות בבל און נאך פון שפעטער, נײַט וועניג אויסנאמען פון
נבואה אין א שטרענגען זין. טיילווייז זיינען זיי דער נאדוואקס פון דער
עכטער אַרט נבואה, טיילווייז זיינען זיי קינסטליכע נאכבילדונגען.

אבער אויך דא, פונקט ווי אויבען ביים פארהעלטעניש צום אַביעקט.
איז עס זעלבסטפארשטענדליך, אז מיט אזא גרינטליכער אומענדערונג פון
דעם עצם פון דער זאך איז די זאך גופא געשטעלט געוואָרען אין געפאָהר.

דערמיט וואס די נבואה הייבט אן צו ווערען בעצם א ליטערארישע ערשיי-
נונג, גראבט זי זיך אליין אונטער. זי געהט אריבער צו די הייליגע גע-
שריבענע זאכען און ווערט אן ענין פאר די סופרים, א זאך פון דער שריפט-
ליכער געלערזאמקייט. דעם פלאץ פון דער לעבעדיגער רעדע פאר'ן פאר-
זאמעלטען פאלק פארנעמט די פארלעזונג פון א טעקסט פון די נביאים פאר
דער געמיינדע ביים נאט'סדינסט, און נעבען דער תורה שטודירט מען
אויך די ביכער פון די נביאים. אט אזוי האבען איין חלק פון דער ירושה
פון די נביאים אריבערגענומען די כהנים, דעם אנדערען טייל די סופרים.

3.

עמוס און הושע.

ניט ביי אלע שריפטליכע נביאים ניט זיך אונז איין ארויסצוקרינען
עפעס זיכערעס בנוגע צו דער צייט פון זייער אויפטרעטען. דער ערשטער
צווישען זיי, וואס מיר זיינען זיכער מיט זיין צייט, איז ע מ ו ס. פון
יהודה לויט געבורט, שטאמענדיג פון דעם שטעטל תקוע וואס ליגט ביי
בית-לחם, טרעט ער אויף אונטער ירבעם דעם צווייטען, פאראויסזאגענדיג
אומגליק אויף דעם קעניגרייך ישראל. זיין צוזאמענהאנג מיט די רכבים איז
לייכט צו דערקענען. וואס איהם טרייבט איז ניט מחמת ער געהערט צו דעם
קלאס פון די נביאים אדער ווייל ער האט זיך לאנג צוגעגרייט דערצו איז
דעם קרייז פון די בני הנביאים. לויט זיין בעשעפטיגונג ניט ער זיך גאר
אפ מיט'ן האדעווען בהמות*) און פלאנצען סיקאמארען (שקמים). אבער
דער רוח פון יהוה, וועלכער איבערוועלטיגט דעם מענשען פונקט ווי אז איר
בערמעכטיגער נאטור-כוח, האט איהם „אוועקגענומען פון דער סטאדע“ איז
איהם דאס מויל געעפענט:

(*) דאס באדייט „בוקד“, ניט א פאסטור-קנעכט וואס דינט ביי אן אנדערען.
אזוי ווי תקוע בריונגט היינט ניט ארויס קיין סיקאמארען, בית-לחם און די אומ-
געגענד אבער יא, קאן עס דערפאר געמאלט זיין, אז ער איז געווען א פארמעגליכער
אויגענטימער (דער אויסדרוק „אוועקגענומען פון דער סטאדע“ אין ז 14 איז ניט
קיין סתירה דערצו), וועמעס פלאנצונגען האבען זיך געפונען אויסווערטס. אט אזוי
דערקלערט זיך בעסער עמוס'ס בילדונג און זיין ווייטער און זיכערער פאליטישער
בליק אידער ווען מ'נעמט אן, אז ער איז געווען א פשוט'ער קנעכט.

„געהען צוויי צוזאמען, ניט האבענדיג פריהער אפגערעדט?
ברומט א לייב אין וואלד, אויב ער האט ניט קיין פארצוקונג?
לאזט הערען דער יונגער לייב זיין שטים פון זיין הייזל, אויב ער האט
ניט געפאנגען? ...

דער לייב ברומט — ווער מוז זיך ניט שרעקען?
דער האר יחזק רעדט — ווער מוז ניט ווערען קיין נביא?
(עמס ג 8, 4, 8).

וואס ער האט צו זאגען אין יהוה'ס נאמען איז ניט קיין קלענערע זאך ווי
דאס, אז עס האלט ביים ענד מיט דער מלוכה, דעם פאלק און דעם קעניגטום
פון ישראל. יחזק, וועלכער האט באשאפען דעם הימעל און די ערד און קי-
רעוועט די שטערן, איז א גערעכטער גאט, די מאס פון ישראל'ס זינד איז
שוין אבער לאנג פול, עס קומט באלד דער טאג פון יהוה'ס משפט, עס פאלט
באלד אראפ די צייטיגע פרוכט (עמס ח 1, 2). מ'הערט ווי עס רעדט דער
פאסטור פון בית-לחם און פון מדבר יהודה ווען ער רופט אויס:

„אזוי האט געזאגט יחזק:
פונקט ווי א פאסטור ראטעוועט פון דעם לייב'ס מויל
צוויי קניז אדער א לעפעל פון אן אויער,
אזוי וועלען זיך ראטעווען די קינדער פון ישראל,
וועלכע ליגען אין שומרון אויפ'ן ברעג פון דיוואן
און אויפ'ן דאמאסמענעם קישען.“

„וועה, די וואס ווארטען אויף דעם טאג פון יחזק!
וואס וועט איהר האבען פון דעם טאג פון יחזק?
ער איז פונקטערניש און ניט ליכטיגקייט: —
אזוי ווי א מענש וואס אנטלויפט פון דעם לייב,
און עס טרעפט איהם דער בער:
ער קומט אריין אין הויז,
לעחנט אן זיין האנט אן וואנט,
און עס בייסט איהם איין א שלאנג.“
(עמס נ 12; ח 18, 19).

עס הייסט ניט, אז יהוה'ס גרויסער טאג וואס שטעהט פאר איז דער ערשטער משפט איבער זיין פאלק. שולד און זינד זיינען לאנג שוין געווען, דעריבער האט מען אויך געהאט צו פיהלען גאט'ס שטראף. אבער קליינע שלעכט, ווי א שלעכט גערעטעניש און א יקרות, א טריקעניש, א בראנד און א היישעריק, אפילו פעסט און ערד-ציטערניש, פון וועלכע מ'האט גע-ליטען אין דער לעצטער צייט, האבען ניט געבראכט די געווינשטע רע-זולטאטען*.) עס בלייבט נאר איבעריג, אז יהוה זאל הייסען ישראל גופא אונטערגעהן, כדי צו דערגרייכען דערמיט זיין ציל. עמוס זעהט שוין די לוייה און ער פארנעמט דאס קלאגען און יאמערען, ער אליין באקלאגט שוין זיין פאלק מיט א קלאג-ליד אויף א טויטען:

„געפאלען, ניט מעהר אויפצושטעהן,
איז די יונגפרוי פון ישראל!
אויסגעשטרעקט אין איהר אויגענעם לאנד,
און קינער הייבט זי ניט אויף!

„אויף אלע פלעצער איז א קלאג,
אין אלע גאסען רופט מען: אוי! וועה!
דעם לאנדמאן רופט מען צו דעם טרויער,
און די קלאג-געלערענטע צום קלאג.
אין אלע וויינגערטנער איז א יאמער —
ווארים איך געה דורך ביי דיר אין מיטען, זאגט יהוה.“
(עמוס ה 2, 16, 17.)

די סיבה פון אט דעם גאנצען אומגליק און חורבן איז ממש מיט דער האנט אנצונעמען. אימערטום זעהט מען אומרעכט און עולות, אומדערבא-רימליכע דריקונג פון די ארימע, מיאוס'ע קארופציע צווישען די ריכטער, אפענע עקספּלואטאציע פון די שוואכע, דערביי לוקסוס, וואוילטאג און א באקוועם לעבען מיט דער הילף פון אומגערעכטע געווינסען; בעלי-חובות, וואס קענען ניט צאהלען, ווערען פארקויפט פאר קנעכט צוליב א פאר שיר:

(*) עמוס ד 6—11. די ערד-ציטערניש געפאלט לויט א 1 (פארגלייך זכריה י"ד 5) צוויי יאהר נאך עמוס'עם ערשטען אויפטריט. עס געהערט בכן אין דער צייט צווישען זיין ערשטען אויפטריט און דער אויפשרייבונג און ארויסגעבונג פון זיין בוך.

פון זשעדנעקייט נאך אומגערעכטע ריוחים קאן מען שוין קוים דערוואר-טען, אז די רוהע'טעג, שבת און ראש-חודש, זאלען פארביי, כדי מ'זאל זיך שוין האסטיג קענען נעמען צו וואכער און באטרוג מיט פאלשער מאס און געוויכט (עמוס ב 6 ה 10—13; ח 4—6). מאן און ווייב האָבען אַ גלייך כעז חלק אין די עולות; נאך מעהר, די ווייב טרייבט נאך דעם מאן אן צו נידערטרעכטיגע פארדינסטען: „שאף געלט, כדי מיר זאלען טרינקען!“ (עמוס ד 1). אחוץ פעטע סעודות פארשטעהט מען אויך ווי זיך צו באנו-צען מיט דעם זינדיגען געלט. פּרעכטיגע בנינים פון געהאקטע שטיינער מיט טייערען איינזאץ פון עלפענביין, וואוינונגען אין שטאָדט פאר וויי-טער און הייזער צו לאנד פאר זומער, גערטנער און וויינגערטנער, פּרעכטיגע דייוואנען פאר לוסטיגע סעודות, זאלב-אויף, שפיל און געזאַנג דינען דערצו. אז מ'מאכט זיך אין שומרון זיס דאס לעבען און מ'פאַרגעסט דעם בראַד פון יִוסף (עמוס ג 12, 15; ה 11: ו 1—6).

אבער נאך ערגער ווי דאס אלצדינג איז די עפענטליכע אָפּקעהרונג פון יהוה. מען איז אפילו זעהר היציג אין דינען גאט אויסערליך. אבער צי קען מען דען אפּקויפּען יהוה מיט געשאַנקען ווי מ'קויפט אַפּ די אידישע ריכ-טער ביי אַ משפּט? קאן מען דען געווינען זיין לייטזעליגקייט דורך ימים-טובים און קרבנות, דורך לידער און האַרפען-שפיל? (עמוס ה 21—25). און אלס צוגאב נאך: וואלט כלל הפחות אט דאס נאך צוגעגאנגען ווי עס געהערט צו זיין! אבער וואס די אידען טוען אין פשוט'ער געצענדינסט. זייערע היי-ליגע ערטער, בית-אל, גלגל, באר-שבע, זיינען געצען-ערטער, זייערע מזבחות זיינען געוואָרען פלעצער פון עברות, וואס מווען פאלען. צו שווערען ביי דעם גאט פון דן און ביי דעם עולה-רגל זיין קיין באר-שבע איז א זינד (עמים ג 14: ד 4 ה 5: ז 9: ח 14). עס הייסט ניט, אז זיי פראקטי-צירען אן אמת פרעמדען קולט, ווי אשטייגער דעם בעל-דינסט. יהוא'ס די-נאָסטיע האט געהאט צו פארדאנקען איהר טראַן דעם קאמף געגען בעל, און אין עמוס'עם צייט, ווי עס איז פון אלעמאל געווען אין דעם קעניגרייך פון צפון, איז בית-אל דאס קעניגליכע הייליגטום. בנוגע צו רעליגיאָן האט ירבעם בן יואש קענטיג ניט אנדערש געדענקט איידער ירבעם בן נבט און יהוא. די נביאים האבען אבער אונטערדעסען געלערענט די אידען צו קוקען אַנדערש אויף די אלע זאכען. דעם בילדער-דינסט פון בית-אל און דן האט אליהו נאך געדולדעט; די ערטער וואו דאס איז פראקטיצירט געוואָ-רען זיינען נאך געהערט און פארהערליכט געוואָרען פון דעם יהוה'סט און דעם אליהו'סט: אבער איצט איז דער בילדער-דינסט געוואָרען גלייך צו גע-

צענדינסט און זיינע הייליגע פלעצער זיינען געווארען גלייך צו די במות פון בעל.

עס איז מערקווירדיג וואס עמוס זאגט צומאל נישט איין ווארט וועגען דעם, דורך וועמען און ווי אזוי יהוה'ס פסקידין וועט דורכגעפיהרט ווערען איבער ישראל. ער באגנוגענט זיך צו נעבען די רעזולטאטען פון דער שטראף פאר'ן קעניג און פאלק. ער איז כולל אלצדינג צוזאמען אין די ווערטער:

„דורכ'ן שווערד פון ירבעם שטארבען

און ישראל מוז פארטריבען ווערען פון זיין לאנד.“

(עמוס ז 11).

דאך וואס און וועמען ער מיינט דערמיט איז פולקום קלאר, און זיין ווארונג האט געמוזט זיין ווירקזאמער, ווען ער האט געקענט אנווייזען אויף אשור אלס אויף א מאכט, וועלכע איז באקאנט יעדערען אין לאנד, און וועלכע ער דארף גאר אפילו נישט דערמאנען מיט'ן נאמען.

כאטש יהוה האט געשווארען, אז ישראל זאל איצט אונטערגעהן, דאך זאל ישראל פארט נישט אפגעווישט ווערען פון דער ערד. גאט'ס גנאד איז גרעסער איידער די שולד פון די מענשען. אמת טאקע, דאס הויז פון ישראל זאל צעטרדיסעלט ווערען צווישען אלע פעלקער, ווי מ'שאַקעלט ווייז אין א זיפ; און וואהרשיינליך נעמט ער אן, אז אויך מיט יהודה וועט נישט בעסער געהוין (*). אבער אמאל אין דער צוקונפט וועט יהוה ווידער אויפריכטען זיין פאלק, וואס וועט געלייטערט ווערען דורכ'ן אומגליק, כדי עס זאל ווידער שטעהען אין זיין פולען גלאנץ ווי פריהער. דאן וועט קומען איבער ישראל א צייט פון שפע. „די בערג וועלען טריפען פון זאפט, און די הינגלען וועלען פליסען. און איד וועל זיי ווידער איינפלאנצען אין זייער לאנד, און זיי זאלען מעהר נישט אויסנעריסען ווערען פון זייער לאנד וואס איד האב זיי געגעבען, האט געזאגט יהוה, דיין גאט“ (**).

(*) פארגלויך ו 1 („וועה, איחר זארגלאזע אין ציון“). לויט דעם זיינען צו

באארטוילען אזוינע שטעלען ווי ט 11.

(**) עמוס ט 13—15. לויט אסך כיבעל-פארשער איז עמוס ט פון פסוק 8 ביז'ן ענד: די שאַרפע אונטערשיידונג צווישען ישראל און יהודה און דער אַרױס-קוק אויף א פרעהליכער, גליקליכער צוקונפט, א חוספה צוגעשטעלט פון אן איבער-שרייבער פונ'ם בוך נאכ'ן גלות בבל.

ח. ש.

ס'איז גאר קיין חידוש ניט, וואס עמוס האט מיט זיינע שארפע רייד זיך פארשאפט וועניג פריינד אין דער צפון-מלוכה. בעת ער האט פאראויס-געזאגט אין בית-אל דעם אונטערנאנג פון ישראל'ס הייליגטימער צוזאמען מיט ירבעם'ס הויז האט איהם דער כהן אמציה פאר'מסר'ט ביים קעניג, אז ער איז א לעסטערער און ער האט איהם ארויסגעשיקט פון לאנד (ז 10). וואס פון איהם איז געווארען, ווייסען מיר ניט: ס'איז גענוג, אז ער האט אונז א בוך געשאנקען. —

אבער עמוס'עס זאט איז ניט געווען אומזיסט. א קורצע צייט נאך איהם, נאך אונטער ירבעם דעם צווייטען, טרעט ארויף אויף דער סצענע א מאן פון אפרים גופא, וועלכער זעצט פארט עמוס'עס טעטיגקייט, דאס איז הושע בן נון בארי. ער ווירקט נאך אויך נאך ירבעם'ס טויט און האט יעדענפאלס איבערגעלעבט די מהומות נאך ירבעם'ן און מנחם'ס אונטערוואר-פונג אונטער אשור: פילייכט האט ער נאך אויך איבערגעלעבט די נעכסטע פאלגענדע צייט. אויף שריט און טריט ווערט אָנגעדרייט אויף דעם יאָמער, וואס דער חיל פון אשור בריינגט אויף די פעלקער, און אויף די זעלבסט-מערדערישע פארטיי-שטרייטניגקייטען אין ישראל. אויך איז הושע'ס בוך ניט דער צוזאמענברוד פון דער נאציאן דעם גרונט-טאן וואס באהערשט אלעדינג. גלייכצייטיג אבער ציטערט הושע פון שרעק פאר דעם געדאנק. וואס עס קאן ווערען פון אזא פאלק ווי ישראל, ווען עס זאל אמאל פאר-פלאנצט ווערען אין א טמא'ן לאנד*).

א פערזענליכע איבערלעבונג מאכט הושע'ן פאר א נביא**). זיין פרוי,

(*) דער טעקסט פונ'ם בוך איז שרעקליך פארגרייזט, דערצו נאך איז עס אין יהודה איבערגעארבייט געווארען. וואהרשויןליך האט מען פון די וועניגע עקזעמפ-לארען, וועלכע זיינען געווען בנמצא אין 722, דעם יאָהר פון חורבן שומרון, נאך איינעם גערעסטעוועט. יענער עקזעמפלאר איז דאן, פילייכט שוין ביי דער אויס-ראבירונג פון שומרון, געקומען באשעדיגט קיין ירושלים און איז דארטען דער-גענצט געווארען, ניט שטענדיג אויף א גלייכען אופן.

(**) הושע'ס פארהעלטעניש צו זיין פרוי ווערט פארשידענפארטיג אויסגעטוישט אין דער מאדערנער ביבעל-פארשונג. לויט מאנכע פארשער איז זיין נבואה ניט דער רעזולטאט פון זיין פערזענליכער איבערלעבונג מיט זיין אומגעטרויער פרוי, נאר פונקט אומגעקערט: זיין פארהעלטעניש צו זיין פרוי איז א פראדוקט פון זיין טעטיגקייט אלס נביא. ער נעמט, חיוסט עס לויט דעם, אומישנע אן אומגעטרויע פרוי, כדי דורך דעם צו סימבאליזירען די אומגעטרויהייט פון ישראל צו יהוה.

וועלכע ער ליבט הארציג, ווערט איהם אומגעטריי. ווי אזוי האט יהוה איהם געקאנט אנטאן אזא וועהטאג? דער אייגענער שמערץ און די פארדארבענדיקייט פון זיין פרוי פליסען צוזאמען אין זיין געדאנק מיט דעם, וואס ער זעהט טעגליך ביי זיין פאלק. איינע איז איהם א בילד פון דער אנדערער, און אט אזוי שטעהט עס קלאר פאר איהם אין זיין נשמה: דאס וואס ער האט איבערגעלעבט, איז געשעהן, כדי ער זאל אין זיך גופא שפירען און זאל אנדערע דערקלערען ווי ישראל באהאנדעלט זיין גאט און ווי גאט באהאנדעלט ישראל. די נאציאן איז געווארען אומגעטריי צו איהר האר. אט די אנערקענונג מאכט הושע'ן פאר א נביא און זי בלייבט אויך דער מיטעלפונקט פון זיין נבואה. אבער צי ליבט ער דען ניט איצט גופא נאך די פרוי וואס ער האט אויסגעקליבען, ניט קוענדיג אויף אלץ וואס איז פארגעקומען? פונקט אזוי פארשטויסט יהוה זיין אומגעטריי פאלק, און דאך ליבט ער עס נאך, און ער וועט עס נאך אמאל מווען בריינגען צוריק צו זיך.

ישראל איז געגליבען צו דער אומגעטרייער, פארדארבענער פרוי, יהוה איז געגליבען צו דעם טריי געבליבענעם מאן: דערמיט זיינען צוויי באגריפען אריינגעפיהרט געווארען אין דער אידישער געדאנקען-וועלט, באגריפען, וואס האבען זי מעהר ניט פארלאזען. הושע איז דער נביא פון דער געטליכער ליבע: קיין שריפטשמעלער פון תנ"ך האט ניט גערעדט וועגען איהר האר-ציגער און טיפער ווי ער. אין הארטע, קורצע אפט פלוצלונג אפגעריסענע ווערטער אבער פול מיט א הויכען שוואונג און רייך אין זעלטענע בילדער און ווענדונגען גיסט ער אויס זיין גאנצע הארץ. הושע איז אפט משונה'דיג און כמעט אפשטויסענדיג. שטעהענדיג אין דינסט פון יהוה און פון זיין גרויסער זאך אין ישראל, שרעקט ער זיך ניט צו לאזען די גאנצע וועלט אריינקוקען אין די טיפענישען פון זיין נשמה און אין די געהיימנישען פון זיין הויז און זיין הארץ.

פאר איהם איז דער עיקר צו געבען א טריי בילד פון ישראל'ס זינד אין איהר אמת'ער געשטאלט און אין איהר גאנצער פארדארבענקייט. די הויפט-צרה, פון וועלכער הושע זעהט אז זיין פאלק ליידט, איז, וואס ישראל האט פארלאזען דעם אמת'ן גאט. ס'איז פאר איהם אלץ דאסזעלביגע צי זיי לויפען נאך בעל און אנדערע געצען, אדער זיי דינען יהוה גופא אויף אן אופן וואס פאסט ניט פאר איהם — דאס אלץ איז געצענדיגסט. ישראל פארלאזט איהר אייגענעם מאן און לויפט נאך נאך פרעמדע מענער, נאך די געטער פונ'ם לאנד, וועלכע גיבען איהר די גוטע מתנות פונ'ם לאנד. ער רופט דעריבער צו די קינדער פון ישראל:

„קריגט זיך מיט אייער מוטער, קריגט זיך!
 וואָרים זי איז נים מיין ווייב (און איך בין נים איהר מאן) :
 און זאל זי אָפּטאָן איהר זנות פון איהר פנים
 און איהר הורערוי פון איהרע ברוסטען...
 וואָרים מונח געווען האָט זייער מוטער,
 שענדליך פיהרט זיך אויף די וואָס האָט זיי געבאַרען ;
 זי זאָגט : איך וויל נאָכלויפֿען נאָך מינע ליבהאַבער,
 וואָס גיבען מיין ברויט און מיין וואָסער,
 מיין וואָל און מיין פלאַקס, מיין וויין און מינע געטראַנקען...
 זי אַבער ווייסט נים, אז איך האָב איהר געגעבען
 די קאַרן און די וויין און די אויל,
 און זילבער האָב איך איהר אסך געגעבען,
 און גאַלד, וואָס זיי האָבען דערפון א בעל געמאַכט.“
 (הושע ב 4, 7, 10).

דער גרעסטער טייל פון הושע'ס נבואות, ווי די אויפשרייבונג פון זיין
 בוך בכלל, שטאַמט פון דער צייט פון נאָך ירבעם דעם צווייטענ'ס טויט.
 מיט דעם פאל פון יהוא'ס דינאַסטיע איז אַהן ספּק אויך דער פרעמדער
 קולט פון דאָס ניי אריינגעדורונגען אין ישראל. שוין פריהער האָט דער נביא
 פארדאַמט דעם דינסט צו דעם אַקס און צו די במות, ווייל די מגושם'דיגע
 פארשטעלונג פון גאט פארלייקענט דעם הייליגען כאראקטער פון יהוה און
 ווייל עס זיינען נאָך דערצו געווען פארבונדען דערמיט די אויסגעלאסענע
 הולאַנקעס פונ'ם כנעני'שען נאַטור־דינסט. זיין כעס האָט זיך דעריבער
 געמוזט נאָך מעהר אנצינדען, זעהענדיג ווי יענער נאַטור־דינסט גופא האָט
 ווידער אָנגעהויבען זיך איינצופעסטיגען עפענטליך אין ישראל:

„זנות, וויין און טרויבען-זאפט נעמען דעם פארשטאַנד אַוועק :
 מיין פאָלק פרעגט אן עצה ביי זיין האַלץ,
 און זיין שטעקען דערקלערט צו איהם...
 אויף די שפיצען פון די בערג שעכטען זיי,
 און אויף די בערגלעך רייכערען זיי,
 אונטער אויבען, טאָפּאלען און מערעביגמען,
 ווייל ס'איז גוט זייער שאַטען :
 אַם אזוי זיינען אויסגעלאסען אויערע טעכטער

און אייערע שניר זיינען מונה.
 איד קאן נים שטראפען אייערע שעכטער,
 וואס זיי זיינען אויסגעלאסען.
 און נים אייערע שניר,
 וואס זיינען מונה,
 ווארים זיי גופא געהען אוועק מיט די זונות
 און זיי שעכטען מיט די „קדשות“ (געחיליגטע זונות).
 (חושע ר 11—14).

אבער די זינד פון דעם קעלבער און בילדערדינסט איז געווען שוין
 גענוג גרויס. נאכדעם ווי דורך דער אפסקעהרונג פון בעל און דער צוריקסעהרונג
 צו יהוה אונטער יהוא איז ישראל ווידער אויפגעהויבען געווארען, איז ער דורך
 דעם דאזיגען דינסט פון דאס ניי געזונקען:

„ווען אפרים האט גערעדט, האט מען געציטערט,
 הויך איז ער געשטאנען אין ישראל:
 דא האט ער זיך פארזינדיגט מיט דעם בעל
 און ער איז אונטערגעגאנגען.
 און איצט זינדיגען זיי פון דאס נוי און מאכען זיך בילדער
 פון זייער זילבער נאך דעם מוסטער נאך פון געצען,
 די ארביים פון מייסטערס זיינען זיי אלע:
 אמורים זיינען זיי*),
 מענשען וואס שעכטען קושען די קעלבער!
 (חושע י"ג 1, 2).

דערצו נאך האט ישראל'ס זינד פארמעהרט די מאראלישע הפקרות, אין
 וועלכער הויכע און נידעריגע האבען אנטייל גענומען. מעהר ווי אלע אבער
 די בארופענע פיהרער פון פאלק, די כהנים און די נביאים**). טראגפארבא-
 פונג, געוואלדהערשאפט און אנארכיע, וועלכע זיינען געווען אויף דער
 טאגס-אדרונג זינט ירבעם'ס טויט, קענען נישט פארבעסערען די פארהעל-

(*) „חס אמורים“ אין י"ג 2 ווערט אויסגעבעסערט פון אסך טאדערנע מבארים
 אין „אמורים חס“.
 (**) חושע ד; ח 1; ו 8, 9; ז 1; ט 15; י"ב 9.
 ח. ש.

טענישען*). אויך מנחם'ס פאליטיק צו קריגען אויף זיין זייט די אשורים, וועלכע זיינען זינט דעם פאל פון סיריען געשטאנען נאָהנט צום גרעניץ פון ישראל, קאָן לויט הושע'ס אורטייל ניט צוריקהאלטען דעם חורבן, פונקט אזוי וועניג ווי די שטרעבונגען, וועלכע זיינען אויפגעטראָטען קענטיג אין דער-זעלביגער צייט, צו מאַכען עגיפטען פאר ישראל'ס פריינד**). זיי צע-טומלען נאר די מוחות און ווענדען אָפּ די בליקען פון דעם, וואָס קאָן נאר אליין העלפען, ווען ער וואָלט נאר געוואָלט זיין גנעדיג: — אָבער כאַטש ער האָט איצט פאַרשטויסען זיין פאַלק און עס געמאַכט חפּקר פאַר די פיינד, דאָך קאָן ער, איבער זיין ליבע צו איהם, עס אויף אַלעמאַל ניט פאַרלאָזען. ישראל מוז פאַלען צוזאַמען מיט זיין קעניגטום, וואָס איז פון לכתחילה אָן געווען דערווידער צו יהוה'ס ווילען. אָבער דערנאָך, ווען דער משפט וועט איהם האַבען אויסגעלייטערט, וועט זיך גאָט ווידער דערבאַרימען אויף איהם:

„דיין צעשטערונג בין איך, ישראל — ווער קאָן דיר העלפען?

וואו איז דיין קעניג, וואו? — זאָל ער דיר ראַטעווען!

און אלע דיינע פירשטען? — און זאָלען זיי דיר א משפט געבען! (***)

דו האָסט דאָך געזאָגט: גיב מיר א קעניג און פירשטען!

איך גיב דיר א קעניג אין מיין כעס,

און נעם איהם אוועק אין מיין צאָרן...

וואו זיינען דיינע פעסטען, טוים?

וואו דיינע פלאַגען, „שאל“?

חרטה איז פאַרבאָרגען פון מינע אויגען...

פאַרוויסט מוז ווערען שומרון,

דורכ'ן שווערד מוזען זיי פאַלען,

איהרע קינדער וועלען צעשמעטערט ווערען,

איהרע שוואַנגערע וועלען צעריסען ווערען.“

(הושע י"ג 9—11, 14).

איצט אָבער ביט זיך דאָס בילד. גאָט'ס דערבאַרימדיגע ליבע ברעכט

(*) הושע ז 7; ה 3, 4; י 3, 15; י"ג 10.

(**) הושע ה 13; ז 11; ה 9; י 6; י"ב 2; י"ד 4. זעה דערצו דעם פאַל-

גענדען קאָפיטעל אין אונזער בוך וועגען דעם ענד פון דער צפון-מלוכה.

(***) מ'דאַרף לויט דעם לעזען פסוק 9 און 10: „שחתוך, ישראל, כי מי

בעזרורך? איה מלכך אפוא ויושיעך, וכל שריך וישפטוך.“

זיך דורך א וועג. וואָרעם קומט דאָס אומגליק — דער צוזאַמענברוך פון דער מלוכה און דער גלות — וועט אויך קומען אין פאַלס הרטה און ביינסי שאַפט נאָך יהוה. דאמאָלסט וועט ישראל זאָגען:

„איך וויל געהן און זיך צוריקקעהרען צו מיין פריהערדיגען מאן, וואָרעם ס'איז מיר דאמאָלסט בעסער געווען ווי איצט. און זי וועט דאָרטען אָפּענטפערען ווי אין די טעג פון איהר יוגענד, און ווי אין דעם טאָג ווען זי איז ארויסגעגאנגען פונ'ם לאַנד מצרים...“

„און איך וועל דיך פאר'קנס'ען צו מיר אויף אויבוג, און איך וועל דיך פאר'קנס'ען צו מיר מיט גערעכטיגקייט, און מיט רעכט, און מיט גוטסקייט, און מיט דערבארימדיגקייט... און עס וועט זיין אין יענעם טאָג, זאָגט יהוה, וועל איך ריידען צו די הימלען, און זיי וועלען ריידען צו דער ערד. און די ערד וועט ריידען צו דעם קאָרן, און דעם פרישען וויין און דעם אויל, און זיי וועלען ריידען צו יזרעאל (ישראל)... איך וועל אויסהיילען זייער ווידערשפעניגקייט, איך וועל זיי גערן ליב האָבען, יאָרעם מיין זאָרן האָט זיך אָפּגעווענדט פון זיי... אפרים — וואָס האָט ער נאָך צו טאָן מיט די געצען? איך וועל איהם ענטפערען און איהם אָנקוקען. איך בין געגליכען צו א גרינער ציפרעסע: פון מיר קומט דיין פרוכט.“

(חושע ב 9, 17, 21, 23, 24; י"ד 8, 9).

נאָך מעהר ווי עמוס האָט הושע געווענדט זיין בליק מיט האַפּענונג אויף „דוד'ס איינגעפאלען ביידעל“. ווי וועניג יהודה איז איהם פאר-געקומען פריי פון זינד, די צוקונפט געהערט אָבער פאַרט צו איהר און צו איהר קעניגס-הויז. אמאָל, נאָכדעם ווי די אידען פון דער צפון-מלוכה וועלען זיין א לאַנגע צייט אַהן יהוה און אַהן א קולט, וועלען זיי זיך דאָן צוריק-קעהרען צו יהוה, פון וועמען זיי האָבען זיך אָפּגעקעהרט, און זיי וועלען

ווידער אנערקענען דוד'ן — דעם צווייטען דוד פון דער נייער צייט — אלס זייער געזעצליכען קעניג (הושע ג 4, 5). דאס דארף אונז נאך קיין חידוש ניט זיין. ווי אזוי האָט הושע, אויב ער־האָט דערוואַרט, אז ישראל זאָל אמאָל תשובה טאָן און אויפגעריכט ווערען, זיך איבערהויפט דאָס גע־קאָנט פאָרשטעלען אנדערש ווי נאָר אין א פאראייניגונג מיט א באַנייטער און צו נאָט צוריקגעקערטער יהודה? ניט קוקענדיג אויף דער פאָליטישער צעשפאַלטונג האָט דער באַנד צווישען יהודה און אפרים שווערליך געקאָנט זיין אין גאַנצען אָפגעשניטען אין די קרייזען פון די איבערגעבענע צו יהוה, און די האָפענונג אויף דוד, וועלכע איז לאַנג שוין געווען לעבעדיג אין ירושלים, האָט אויך אין אפרים ניט געקאָנט בלייבען אומבאַקאָנט*.) ס'איז דעריבער קיין אורזאך ניטאָ צו דערקלערען אָט די אלע צוקונפֿט־דערוואַר־טונגען אין הושע אלס שפעטערע הוספות, ווי עס טוען אסך ביבעל־פאָרשער. האָט מען נאָר אנערקענט אלס נישטיג אפרים'ס קולט, „דאָס קאלב פון בית אל און שומרון“ (הושע ח 5, 6; י 5), האָט אויך א נביא פון אפרים געקאָנט ריכטען זיין בליק אויף ירושלים און איהר בית־המקדש אדער, אויב דער בית־המקדש זאָל חרוב ווערען, אויף איהר נייעם קעניג. ניט אין זייער איצטיגער געשטאַלט, נאָר אין דער געשטאַלט וואָס זיי וועלען קריגען דורך דער אויפריכטונג פון דוד'ס באַנייטען קעניגרייך, זיינען יהוה און ירושלים געשטאַנען פאַר איהם אין א נייעם גלאַנץ, און אויך פאַר יעדען אידען אין אפרים מיט א טיפערען אריינקוק האָט שוין איצט געמוזט שטעהן דוד'ס הויז, וואָס האָט אריבערגעלעבט די שטורעם פון די יאהרהונדערטען, הויך דער־הויבען איבער דעם קעניגטום פון אפרים, וואָס האָט זיך גופא אויפגעפרעסען.

(*) זעה אין צווייטען באַנד ו. 270.

צווייטע אפטיילונג.

גלות שומרון

1.

עזריה-עוויה. מנחם.

דער נאכפאלגער פון יענעם אמציה פון יהודה, וועלכער האט העכסט וואוהרשיינליך באצאהלט מיט'ן לעבען פאר זיין העזה געגען ישראל, איז געווארען זיין זוהן עזריה. ביי ישעיה'ן און אין דברי הימים טראגט ער דעם נאמען עזריה. דערוועלביגער נאמען איז אויך טיילווייז אריינ- געדרונגען אין ספר מלכים, אבער פון לכתחילה געהערט ער דארטען ניט. די שייכות צווישען ביידע נעמען איז ניט אין גאנצען קלאר, דאך איז עזריה הפנים דער ריכטיגער נאמען און עוויה די נעבען-פאָרם, וואס איז ארויס- געקומען פון עזה, א פארקירצונג פון עזריה.

דער ספר מלכים רעדט זעהר קורץ וועגען זיין לאנגער רעגירונג, וועלכע ער גיט אן אויף 52 יאהר (? 730-782). דאס איינציגע וואס ווערט דער- צעהלט פון זיינע אויפטואונגען באציהט זיך אויף דער באפעסטיגונג פון אילת, וואס ווערט צו איהם צוגעשריבען. דער דאזיגער אויפטו שטעהט על- כלאפנים אין צוזאמענהאנג מיט זיין פאטער'ס גליקליכע פערל-צוגען געגען ארים. פון דער נאטיץ, אז ער האט ווידער געבראכט אילת צו יהודה (מלכים ב, י"ד 22), קאן מען פילייכט דרינגען, אז די דאזיגע שטאדט איז שוין עראבערט געווארען פון זיין פאטער, אבער נאך זיין טויט, פילייכט אויך נאך זיין שענדליכער מפלה דורך יואש פון ישראל, איז זי פארלארען געגאנגען. אזוי אז עזריה האט זי ווידער געמוזט פארנעמען. יעדענפאלס באדייט דאס

פארנעמען פון אַט דער וויכטיגער האַפּע־שטאָרט ביים רויטען ים א נייַע אויפֿלעבונג פון האַנדעל און פּראָספּעריטעט. *) „און יהוה“, שטעהט עס, „האָט געפֿלאָגט דעם קעניג און ער איז געווען א מצורע ביו דעם מאָג פון זיין טויט“ (מלכים ב, ט"ו 5). אזוי ווי ער איז מעהר ניט געווען בכוח צו פיהרען די ענינים פון דער מלוכה, איז ווי עס ווייזט אויס זיין זוהן יוֹתָם געווען א מין רעגנענט נאָך אין דער צייט פון דעם קעניג'ס לעבען. דאָס קאָן מען ארויסדרינגען פון דעם טעקסט פון ספר מלכים. עס שטעהט טאָקע, אז פאַרמעל האָט ער איבערגענומען די רעגירונג ערשט נאָך עזריה'ס טויט. אָבער דרך אגב ווערט דערצעהלט, אז בעת דעם קעניג'ס קראַנקהייט האָט שוין יותם געטאָן די וויכטיגסטע רעגירונגס־אַרבייט, דאָס משפּט'ען. מיט אַט דער הנחה ווערען אויך לייכטער די גרויסע קראַנאַלאָגישע שווערקיטען פון דער צייט פון די מלכים**). העכסט וואַהרשיינליך פאַלט יותם'ס רע־גענטשאַפט צוזאַמען אין גאַנצען אדער צום גרעסטען טייל מיט זיין רעגירונג. דאָס יאָהר פון עזריה'ס טויט מוז ליגען רעכט נאָהענט צו דעם יאָהר פון יותם'ס טויט.

מעהר ידיעות ווי אין ספר מלכים געפינען מיר וועגען עזריה'ן אין דברי הימים, וואו ער הייסט עזריהו. לויט'ן ספר דברי הימים האָט עזריהו אָפּגע־האַלטען ניט קיין אומבאדייטענדע נצחונות איבער די שכנים פון יהודה אין דרום, אין מערב און אין מזרח, נצחונות מיט וועלכע ער האָט זיך קונה שם געווען. ער זאָל אויך האָבען גרינטליך אויפגעשטעלט די מויער פון ירושלים, געשאַפּען אין מדבר טורעמס און וואסער־רעזערוואַרען און פאר בעסערט די גרייטקייט פון חיל צו מלחמה. זיין שפּעטערדיגע קראַנקהייט אָבער איז פאַרבונדען אין דברי הימים מיט א קאַנפּליקט וואָס ער האָט גע־האַט מיט די כהנים פון בית־המקדש. עס ווערט דאָרטען דערצעהלט, אַז דער ערפאָלג פון זיינע מלחמות האָט אריינגעבראַכט גדלות אין זיין האַרץ, אזוי אַז ער האָט געוואָנט אריינצודרינגען אין היכל מיט „קטרת“ (רויכער־אַפּפער).

(*) פארגלייך ישעיה ב 7, 16.

(**) ווען מ'רעכענט צוזאַמען לויט'ן ספר מלכים די יאָהרען פון די מלכים פון ישראל פון יהוא ביז דעם חורבן שומרון קומט ארויס א סך־הכל פון 143 יאָהר מיט 7 חדשים. רעכענט מען אָבער צוזאַמען די יאָהרען פון די מלכים פון יהודה פונקט פון דערוועלביגער צייט קומט ארויס א סך־הכל פון 165 יאָהר. די יאָהרען וואָס מ'נעמט אראָפּ פון יותם'ס רעגירונג קומען דערפאר שטאַרק צונײַץ וואַס צוגלייכען די דאָזיגע דיפערענץ פון גענויע 22 יאָהר. ת. ש.

אומזיסט האָנען די כהנים געזוכט איהם אָפצוהאַלטען דערפון; דערפאר אָבער האָט איהם יהוה געשטרעפּט מיט א צרעת (דברי הימים ב, כ"ו).

צוליב אינערליכע טעמים קאן מען די ערשטע פון אַט די דערצעהלונגען ניט לנמרי פארווארפען. פון ישעיה מוז מען אָננעמען אַלס פאַרבאָרגט, אז ביים אויסברוך פון דעם קריג פון סיריען און אפרים גענען יהודה האָט גע' הערשט א געוויסע מאָס פון פראספעריטעט און מיליטערישע מאַכט אין יהודה. נאָך דער קלענליכער מפלה דורך ישראל, מיט וועלכער אמציה האָט געענדיגט זיין לעבען, איז אוממעגליך צו פארשטעהן די שילדערונג, וואָס ישעיה גיט אונז פון עזריה'ס און יותם'ס צייטען. סידען אויב עס האָט זיך עזריה'ן אונטערדעסען איינגעגעבען ווי עס איז נאָט צו מאַכען דעם שאַרען. אן ערפאָלג אויף יהודה'ס זייט גענען דער צפון-מלוכה אין. כל זמן ירבעם בן יואש האָט געלעבט, גיט וואהרשיינליך. אדרבה: דאָס וואָס אונזערע באריכטען שוויינען לנמרי מכות א צוזאַמענשטויס פון די ביידע אידישע מלוכות אין יענער צייט איז א שטיקעל ראיה, אז יהודה איז אין א געוויסער מאָס געווען אָפהענגיק פון ישראל. וואָס מעהר די מלוכה פון ישראל האָט אונטער ירבעם דעם צווייטען באקומען א פרייע האַנט געגען די סיריער, אַלץ וועניגער האָט זי געמוזט זיין געניגט צו לאָזען גיט אויסגענוצט דעם ער פאָלג, וואָס זי האָט געוואונען געגען אמציה'ן. אַט פון דעם אַלצייגט איז צו דרינגען, אז דער באַריכט פון דברי הימים וועגען עזריה'ס געוויסע נצחונות אויף די איבעריגע גרעניצען פון זיין קעניגרייך האָט פאר א יסוד היסטאָ' רישע ערינערונגען. פאר דעם פרייז פון א געצוואינגענעם בונד מיט דער צפון-מלוכה האָט עזריה געקאָנט אומגעשטערט ארויסטרעטען געגען זיינע שכנים. אַלס פאָקט דארפן מיר יעדענפאָלס אָננעמען, אז פונקט ווי דאָס קעניגרייך פון צפון אונטער ירבעם'ען, אזוי האָט יהודה אונטער עזריה'ן זיך געפינען אין א בליהענדען צושטאַנד, וואו רייכקייט און מסחר זיינען געווען הויך אַנטוויקעלט. נאָך אויף אזא אופן פארשטעהען מיר ישעיה'ס ערשטע רעדעס.

אויך דעם אנדערען באַריכט פון דברי הימים וועגען עזריה'ס א פיינד ליכען צוזאַמענשטויס מיט די כהנים פון בית-המקדש, וואָס האָט געהאט ערנסטע רעזולטאַטען פאר איהם, קען מען גיט אַט נאָך אזוי מיט דער האַנט אוועקמאַכען. ווען מיר באַטראַכטען וואָס פאר אן איינפלוס אויף דעם גורל פון דעם קעניגליכען הויז דער כהן יהוידע האָט געהאַט אונטער עתליה'ן, קענען מיר אויך דאָ נאָך גיט זאָגען געגען דעם, אז עזריה'ס באזייטיגונג פון

דער רעגירונג האט געהאט א שייכות צו א קאנפליקט, וואס איז אויסגע-
בראכען צווישען איהם און די כהנים פון בית-המקדש. עפעס באשטימט
מעס לאזט זיך נאטירליך וועגען דעם ניט זאגען, מחמת עס פעהלען אונז די
מיטלען צו קאנטראלירען די ידיעות פון דברי הימים.

אונטער עזריה'ס זעהן יותם (פון 740—751 ביז 735) האבען זיך אַנ-
געהויבען לויט דעם ספר מלכים די ערשטע אטאקעס געגען יהודה פון די
פארבינדעטע מלוכות פון סיריע און אפרים. יענע אטאקעס זיינען דער
אנהויב פון דעם קריג פון סיריע און אפרים געגען יהודה, וואס וועט אונז
נאך באשעפטיגען. אונזער קוועלע איז ספר מלכים ווייסט נאך נישט צו
באריכטען פון יותם'ען, אחוץ די איינציגע זאך, אז ער האט געבויט דעם
אויבערסטען טויער אין בית-המקדש.*

אין דעם קעניגרייך פון צפון פאלט מיט ירבעם דעם צווייטען'ס טויט
דער שטערן פון יהוא'ס דינאסטיע און גלייכצייטיג אויך דער שטערן פונ'ם
קעניגרייך. איין אוזורפאטאר נאך דעם אנדערען פארכאפט דעם טראן מיט
געוואלד. דער שווערד פון איין טראן-פארכאפער ראמט אפ פון וועג דעם
אנדערען, ביז סוף-כל-סוף ווערט דער לעצטער פון זיי, און צוזאמען מיט
איהם דאס קעניגרייך, דער רויב פון א שטארקערער מאכט. פון די וועניג
מלכים פון אפרים, וועלכע זיינען געשטארבען מיט א נאטירליכען טויט, איז
ירבעם בן יואש דער לעצטער. איהם פאלגט זיין זעהן זכריה, וועלכער ווערט
דערמארדעט נאך א רעגירונג פון זעקס חדשים (740) פון ש ל ו ס ב ז
י ב ש, דעם אנפיהרער פון א קאנספיראציע געגען איהם (מלכים ב, ט"ו
12-8).

דער מערדער נופא האט זיך געהאלטען אויפ'ן טראן נאך איין חודש.
מ נ ח ס ב ז ד י מארשירט ארויס „פון תרצה אהער“ געגען איהם.
עראבערט שומרון און טויטעט איהם (מלכים ב, ט"ו 13—15). דאס ווייזט
אונז, אז שלום איז קיינמאל ניט געווען קיין קעניג אומבאשטריטען. מיר
קענען גלייכצייטיג אויך א בליק טאן אין דער קאכעדיגער אנארכיע נאך
ירבעם דעם צווייטען'ס טויט. תרצה איז אמאל געווען די הויפטשטאדט
פון דער צפון-מלוכה. זי איז נאך דעמאלט אויך געווען א שטארקע פעס-
טונג און מנחם געוועלטיגט דארטען — יעדענפאלס אין שלום'ס צייט, וואהר-

* דער ספר דברי הימים (ב, כ"ו) דערזעהלט נאך פון א מלחמה געגען עמון.
מ'וועט דארפן אורטיילען וועגען דעם עחנליך ווי וועגען עזריה'ס מלחמות.

שיינליך אויך שוין אונטער זכריה'ן. עס הייסט, אז נאך ירבעם'ס טויט האט מנחם בן גדי געקראגען אויף זיין צד איין העלפט און שלום בן יבש די אנדערע העלפט פונ'ם קעניגרייך. שלום איז הפנים געווען דער שנעלערער און אזוי גיט זיך איהם איין צו באזייטיגען זכריה'ן און צו פארקאפן אויף א רגע דעם טראן. אבער ער האט דא צו טאן מיט א קאנסורענט וואס באהערשט תרצה, און וואס אטאקירט פון זיין דארטיגער הויפט-קווארטיר מיט פייער און מיט שווערד אלץ וואס וויל זיך גיט בייגען פאר איהם, און איז משך פון א חורש געוועלטיגט ער שוין איבער שומרון גופא. אבער ווי עס ווייזט אויס איז אויך דערמיט דער בירגער-קריג נאך גיט געענדיגט. העכסט וואהרשיינליך שפילען איצט שוין א געוויסע ראלע אין ישראל די ביידע שכנות'ע גרויס-מעכטען, עגיפטען און אשור. אין פארטיי איז קעניג טיג געשטאנען פאר א פארביהונג מיט עגיפטען*.) די אנדערע פאר א פאר-בינדונג מיט אשור.

מיר קענען לעבעדיג מיטפיהלען וואס פאר אן איבערוועלטיגענדען רושם עס האבען געמוזט מאכען אויף די מענטשען פון יענער צייט די צושטענדען. אין וועלכען דער ספר מלכים לאזט אונז דא א קוק טאן. ווי באשיידען עס האבען גיט געמעגט זיין די פארהעלטענישען אין קעניגרייך יהודה, האט עס אבער פארט געהאט די מעלה פון א פעסטער דינאסטיע, וואס האט גיט צוגעלאזען אזעלכע צעטרייבונגען, וועלכע שטעלען אין סכנה דעם גאנצען קיום פון דעם קעניגרייך. קיינמאל האט זיך נאך גיט אזוי שארף ארויס-געוויזען, אז די זאט פון מרידה, פון וועלכער די צפון-מלוכה איז ארויס-געוואקסען, איז געווען גלייכצייטיג די קללה פון דעם גאנצען קעניגרייך. אלץ מעהר און מעהר האט מען אנערקענט, אז עס איז קראנק ביז אין ווארצל און עס קאן מעהר גיט געהיילט ווערען. אנארכיע און טראן-פארקאפונג איז געווען און געבליבען דער קיין-צייכען פון דער דאזיגער מלוכה. „מלכים האבען זיי זיך אויסגעקליבען“, רופט הושע אויס, „און מיר, הארען, פון וועלכע איד האב גיט געוואוסט... זיי אלע גליהען ווי אן אויווען און פרע-סען אויף זייערע ריכטער; אלע זייערע מלכים פאלען, קיינער צווישען זיי

(*) דער אומשטאנד וואס עגיפטען האט זיך דאמאלסט געפונען אין א געוויסער צעפאלענקייט, דארף גיט צו שטארק באמאנט ווערען. א געוויסע השפעה אויף דער פאליטיק פון די סירישע, באזונדערס פון די דרום-סירישע קלוינע מדינות, האבען נאך אלץ געקאנט האבען די לאקאלע פירשטען אדער אויך די לפנים-הערשער פון דער 23טער דינאסטיע.

רופט ניט צו מיר" (הושע ח 4 ; ז 7). און ישעיה זאגט פון אפרים מיט א קלארער אנדרייטונג אויף יענע צייטען פון בירגער־קריג: „איטליכער פרעסט דאס פלייש פון אייגענעם ארעם, מנשה אפרים און אפרים מנשה" (ישעיה ט 19, 20).

די רעוולטאטען פון דער דאזיגער זעלבסט־צעררייסונג האבען זיך באַלד געוויזען. „אין זיין צייט", זאגט דער ספר מלכים וועגען מנחם'ען. „האט זיך פול דער מלך פון אשור אריינגעריסען אין לאַנד און מנחם האט געגעבען פול'ן 1000 טאלענטען זילבער, כדי ער זאל האלטען מיט איהם און ער זאל באפעסטיגען זיין הערשאפט*)." ס'איז דאס ערשטע מאָל וואָס אשור שטעלט איהר פוס אויף דעם היי־מישען באַדען פון ישראל.

דער צוזאמענשטויס פון ישראל מיט אשור איז אייגענעם לאַנד איז געווען אומפארמיידליך. נאכדעם ווי דער ווידערשטאַנד פון דמשק איז געווען געבראכען, איז עס נאך געווען א פראגע פון צייט. אבער עס איז געווען ניט קיין צופאַל וואָס דער צוזאמענשטויס איז גראַד איצט פאַרגע־קומען. געוואלד־הערשאפט און בירגער־קריג האבען אָפגעשוואכט דאס קע־ניגרייך, קיין פאַרטיי איז ניט געווען בכוח צו קריגען די הערשאפט אין לאַנד מיט איהר אייגענער קראפט. איין פאַרטיי, ווי הושע זאגט אונז, האט גע־זוכט איהר שטיצע אין עניפטען, די אנדערע אין אשור. אויך מנחם פיהלט זיך נאך ניט זיכער אויף זיין טראָן. דער אינערליכער קריג, הייסט עס, דויערט נאך ווייטער. אפילו אויב מנחם וואָלט ניט געהאט קיין געגנער, וואָלט עס אויך געווען לייכט פאַר אשור, נאך דעם וואָס איז פריהער געשעהן, צו אנטערנעמען אן אַנפאַל אויף ישראל. ווען מיר לאָזען צוערשט ריידען דעם תנ"ך פאַר זיך, לעגט זיך אונז נאָהנט די השערה, אז פול, גערופען פון מנחם און זיין פאַרטיי, האט געוואוסט ווי אויסצונוצען די מהומות אין ישראל, כדי צו אנטערנעמען אן עראַבערונגס־צוג געגען שומרון. עס ווייזט אויך אויס וואהרשיינליך, אז פול האט געהאט נאך אנדערע גרוי־טען צו מאַרשירען געגען ישראל. מנחם קויפט דעם ריקצוג פון פיינד און גלייכצייטיג די זיכערונג פון זיין טראָן געגען זיינע אינערליכע געגנער מיט א שטענדיכען טריבונט.

דער אופן, ווי אזוי מנחם שאפט דעם טריבונט, איז זעהר אינטערעסאנט.

(*) פאַר "כל ימיו" בוים ענד פון פסוק 18 לעזט דער תרגום השבעים „בימיו" אלס אַנהויב פון פסוק 19.

דער סכום פון דעם טריבוט ווערט אַרױפגעלייגט אויף די געוועהר־פליכטיגע (מלכים ב, ט"ז 20). דאָס קאָז נאָר געמאַלט זײַן, ווען די געוועהר־פליכטיגע זײַנען צוגלייך אויך געווען די פארמעגליכע. עס זעהט דערפון אויס, אז אין יענער צײַט האָט נאָר געהערשט דער אלטער מנהג אין ישראל, אז די וואָס פארמאָגען ניט קײן זאָך זײַנען אויסגעשלאָסען פון מיליטערי־דינסט. די אײַר גענטימער פון נחלאות טײלען צווישען זיך די לאַסטען פון דער מלוכה און אויך די לאַסטען פון דינען אין דער אַרמײַ. אזוי ווי דער טאַלענט (ככר) ווערט גערעכענט צו 3000 שקלים*) און אזוי ווי יעדערער האָט געהאַט צו צאָהלען צו 50 שקל, לערנען מיר דערפון, אז אין דער צפון־מלוכה זײַנען געווען אין מנחם'ס צײַט 60.000 פאַמיליעס, וועלכע האָבען פארמאָגט און אײַגענע נחלה**).

מיר זײַנען אײַצט אין דער גינסטיגער לאַגע צו באַלייכטען יענע עקס־פּערזענע פון דעם אשורישען קעניג פול געגען מנחם פון ישראל מיט דער הילף פון די אשורישע מאָנומענטען. פול, ווי מ'האַט לאַנג זיך שוין משער געווען און אײַצט מיט זיכערקײט נאָכגעוויזען, איז ניט קײן אַנדערער ווי תנלת־פלאסר דער דריטער, אײַנער פון די מעכטיגסטע אשורישע עראַבערער (727—745). ער האָט געבראַכען מיט דער פּאַליטיק פון אָפּגעלאָזענקײט, בײַ וועלכע זײַנע געהענטסטע פאַרגעהער האָבען זיך געהאַלטען, און האָט ווידער אױפגענומען די טראַדיציעס פון די גרויסע אשורישע עראַבערער־מלכים, וועלכע האָבען אַרױסגעקוקט אויף דער עראַבערונג פונ'ם מערב. אײַצט זאָלען דורכגעפיהרט ווערען יענע פלענער און דאָס ווערק זאָל געקרוינט ווערן. אָט אזוי הײבט זיך אָן מיט תנלת־פלאסר'ן די רײה פון יענע ציל־באַוואוסטע הערשער, וועלכע האָבען מיט א שטאַרקער האַנט געפיהרט די אשורישע מלוכה פון שטופע צו שטופע. די דירעקטע אורזאך פון זײַן אַרײַנמישונג אין מערב־לאַנד איז געווען דאָס קעניגרייך א ר פ ר אין צפון־סיריען. זינט אשורניר־ארי דעם פערטען (754) איז ארפד געשטאַנען

(*) דאָס איז גרינג צו באַרעכענען לױט שמות ל"ח 25, 26. 603550 נפשות האָבען לױט פסוק 26 געגעבען צו א האַלבען שקל. דאָס ווערט א סך־הכל פון 801775 שקל. לױט פסוק 25 ווערט דערפון 100 ככר און 1775 שקל. א ככר איז בכנ געווען 5000 שקלים. ח. ש.

(**) ווי חושע דענקס וועגען מנחם'ס האַלטונג, קאָן מען אַרױסדרינגען פון שטעלען ווי ח 13 (ער איז געגאַנגען צו אשור און האָט געשיקט צום גרויסען קעניג, אָבער ער קאָן ניט חיללען); ח 9; י"ב 2.

אונטער דעם אשורישען איינפלוס. דורך דער אריינמישונג אָבער פון דעם מעכטיגען קעניגרייך פון אורארטו (אדרט) האָט אשור פארלאָרען איהר איינפלוס אויף ארפד און דערמיט דעם צוגאנג פאר איהר האַנדעל צום ים. נאָך מעהרערע פעלד־צוגען מאַכט תגלת־פלאסר ארפד אין יאָהר 740 פאר אַן אשורישער פראַווינץ. עס פאַרשטעהט זיך ממילא, אַז דורך דעם טריאומפירענ־דען מאַרש פון דעם גרויסען קעניג ווערען אויך די אנדערע סירישע מדינות דערמאָנט אַז דעם, אַז זיי זיינען אונטערטעניג צו אשור און זיי שיקען פריי־וויליג טריבּוט; באַזונדערס טוען עס רצין פון דמשק און חירם פון צור. אשור'ס מאַכט ווערט איצט ווידער שנעל אויפגעשטעלט אין נאָנץ סיריען. אויך ח מ ת, זועלכע האָט זיך געהאט געווענדט נאָך הילף צו איינעם א קעניג א ז ר י י א ו פון י א א ו ר י *), ווערט אונטערוואַרפען. פון יענע אלע געגענדען ווערט געמאַכט א באַזונדערע פראַווינץ. דמשק און צור אונטערוואַרפען זיך פון דאָס ניי, מיט זיי אויך מנחם. תגלת־פלאסר כאַריכטעט לויט דעם אין זיינע כאַריכטעס, אַז פונקט ווי פון חירם פון צור און רצין פון דמשק, האָט ער אויך געקראָגען טריבּוט פון מנחם פון שומרון. מיר דערווייטען זיך אויך פון די אשורישע אויפשריפטען, אַז די ראַזיגע אונטערוואַרפונג מנחם'ס אונטער דעם קעניג פון אשור אין פאר־געקומען אין תגלת־פלאסר'ס אַכטען רעגירונגס־יאָהר, דאָס איז בכן אין יאָהר 738 פאר דער קריסטליכער צייטרעכענונג.

אָבער תגלת־פלאסר נופא באַריכטעט ניט, אַז ער האָט טאָקע אונטער־נומען א פעלד־צוג געגען ישראל, אויך ניט אפילו, אַז זיינע חילות זיינען ערשינען פאר שומרון. פון זיינע באַריכטען טראָגט מען נישט ארויס דעם איינדרוק, אַז ער האָט זיך געפונען עפעס וואו אין צפון־סיריען און אהין זיינען געשיקט געווארען צו איהם די טריבּוטען, צווישען זיי אויך דער טריבּוט פון א קעניג פון אַריבי (אַראַביען). אָבער דער טעקסט פון תנ"ך לאָזט ניט איבער קיין ספק וועגען דעם, אַז תגלת־פלאסר האָט געשיקט אַן אָפ־טיילונג פון זיין חיל קיין דרום, און דאָס לעגט זיך אויך בעסער אויפ'ן שכל. מיר וועלען זיך בכן דארפן פאַרשטעלען דעם נאָנג פון די געשעהענישען

(*) מ'האָט לאַנג געהאַלטען בטעות, אַז דאָס איז עזריה פון יהודה. ווינקלער אין זיינע „אַלטאָריענטאַלישע פאַרשונגען" (ערשטער העפט) האָט אָבער אויפגע־וווּזען, אַז דאָס איז א געגענד אין סיריען און האָט מיט אונזער אידישער יהודה לחלוטין ניט צו טאָן. דער גלויכער קלאַנג פון די נעמען איז אָבער פאַרס מערק־ווירדיג און וואָרט נאָך אויף א באַפרידיגענדער דערקלערונג.

אויפ'ן פאלגענדען אופן. באלד ווי חמת ווערט אונטערווארפען, נעמט זיך תגלת־פלאסר צו דער איבעריגער סיריען. אויך ישראל, וואו די עניפטישע פארטיי איז געווען מנחם'ס געגען־פארטיי, זאל אונטערווארפען ווערען און די עניפטישע פארטיי באשטראפט ווערען. פאר מנחם'ס פארטיי, דער אשר רישער, אויב זי האט אפילו נישט דירעקט גערופען אשור'ס הילף, ווי ס'איז אויבען אנגענומען געווארען, איז אבער על־כל־פנים אשור'ס אריינמישונג געווען ווי געוואונשען, מחמת זי האט געשטיצט מנחם'ס נאך אלץ זיך וואקס לענדיגען טראן. נאטירליך איז עס געווען נאך א צרה־דיגער ערפאלג פאר א רגע. איבעריגענס זעהט עס אויס, אז תגלת־פלאסר'ס חיל איז צוגעקומען אזוי ווייט ווי ביז שומרון. פילייכט איז דער טריבונט געווען דער איינציגער אויסוועג זיך צו ראטעווען פון א פולער עראבערונג און נישט צו ווערען קיין פראווינץ פון דער אשורישער אימפעריע.

2.

די מלחמה פון ארם און אפרים געגען יהודה. דער אנהויב פון ישעיה'ס טעטיגקייט.

מנחם האט נישט לאנג געקאנט האבען אריבערגעלעבט זיין שאנד. ווארים שוין איז 734 געפינען מיר אויפ'ן טראן זיין צווייטען נאכפאלגער. ער האט לויט דעם געמוזט שטארבען באלד נאך 738. אט טאקע צוליב דעם לעגט זיך נישט אויפ'ן שכל, אז די צעהן רעגירונגס־יאהרען, וואס ווערען איהם צוגעשריבען אין ספר מלכים זאלען שטימען מיט די ווירקליכע פאקטען. זיין נאכפאלגער איז זיין זוהן פ ק ח י ה, וועלכער האט לויט'ן ספר מלכים רעגירט בלויז צוויי יאהר (735—737). ער ווערט אומגעבראכט פון זיין אדיוטאנט פ ק ח בן רמליהו (734/3—735), וועלכער איז אריינגעדונגען אין קעניגליכען פאלאץ בראש פון א באנדע פון פופציג גלעדים (מלכים ב, ט"ו 23—26).

פקחיה'ס באזייטיגונג איז זיכער געווען דער רעזולטאט פון דעם שענדליכען אפמאר, וואס זיין פאטער האט געהאט געמאכט מיט אשור. ווארים אויב מען איז אין סיריען נישט געווען אין גאנצען געשלאגען מיט בלינדקייט,

האט מען געמוזט איינזעהן, אז די איינציגע הילף געגען אשור'ס באנייטען און אומדערבארמליכען פארמארש אין נאך געווען צו דערווארטען פון אן ענגער פארבינדונג פון אלע סירישע מלוכות צווישען זיך. ווען דאס וואלט זיך איינגעגעבען, דאן וואלט נאך געווען א שטיקעל האפענונג, אז עהנליך ווי מיט 120 יאהר צוריק, וועט סיריען אויך איצט זיין בכוח צו באגעגענען נאך אמאל דעם שטורעמדיגען אנפאל פון פיינר. נאטירליך האט אויך די עניפטישע פארטיי באנייט איהר טעטיגקייט. עס קאן זיין אז פקח איז עס געווען דאס ווערקצייג פון יענער פארטיי. אבער לויט ווי דער מצב איז געווען אין עניפטען אין יענעם מאמענט, איז ניט געווען צו דערווארטען קיין שום הילף פון דארטען. די נאציאנאלע עניפטישע הערשער האבען געמוזט אנשטרענגען די לעצטע כוחות כדי זיך צו העלפען פון דער אינערליכער צע-פאלונג און פיליכט אויך שוין זיך אפצואוועהרען פון די עטיאפער, וועלכע האבען כסדר געמאכט נייע אמאקעס אויף זיי. ווי שטארק זיי האבען ניט געמוזט זיין פאראינטערעסירט אין אפוועהרען זיך פון דער אשורישער גע-פאהר, האבען זיי גופא אבער ווינציג וואס געקאנט בייטראגען דערצו.

אט אזוי פארשטעהען מיר, ווי מ'האט אין סיריען אויסגענוצט די ערשטע געלעגענהייט, וועלכע האט זיך נאך געמאכט, אויפצוגעבען די אלטע קריגערייען, כדי זיך צו שטעלען מיט פאראייניגטע כוחות געגען דעם איבער-מעכטיגען פיינר. אין די יאהרען 735—737 איז תגלת-פלסאר געווען פאר-נומען אין ווייטען מזרח, און ער וואלט געהאט גענוג אורזאכען זיך דארטען לענגער אויפצוהאלטען, ווען די דרינגענדע לאגע וואלט איהם ניט צוריק-גערופען קיין סיריען. אט דא, אין סיריען, האבען אין זיין אפוועזענהייט צוויי אלטע פיינר זיך ווידער געאייניגט. די שותפות'ע נויט צווינגט פקח פון ישראל און רצין פון דמשק צו פארגעסען די קריוודעס צווישען די ביידע מלוכות, וואס זיינען שוין הונדערטער יאהרען אלט געווען. עס שליסען זיך אן זיי אן די ביידע פעניקישע הויפטשטעדט צור און צידון, אויך אן ארא-בישע קעניגין שאמשי.

פון דער אנדערער זייט אבער האלט זיך ווייט פון דער אליאנץ א ניט אומבאדייטענדער טייל פון סיריען. דער גורל פון דער אליאנץ איז דערפאר געווען אין פאראויס פאר'חתמ'עט, אויב עס האט זיך איהר ניט געלאזט איינ-געבען צו צווינגען מיט געוואלד די וואס האבען זיך געקווינקעלט. צו די וועלכע האבען זיך נאך געשלאגען מיט דער דעה, געהערען אויף איין זייט די צווייפעניקער און באזונדערס די חתים, אויף דער אנדערער זייט די

דרום-פאלעסטינער: יהודה, עמון, מואב, אדום און די פלשתים. זיי צו געווינען איז נאטירליך געווען דער גרויסער ציל פון די פארבינדעטע. אין יהודה האט ארום דער דאזיגער צייט (בערך 736) רעגירט קעניג יותם, זינט אייניגע יאהר אלס אליין-הערשער, נאכדעם ווי ער האט א לענגערע צייט געפיהרט די רעגירונג אלס רעגענט פאר זיין קראנקען פאטער (*). דער ספר מלכים דערצעהלט אונז, אז אין זיין צייט האט יהודה אויפגערייצט די ביידע מלכים רצין פון ארם-דמשק און פקח פון ישראל געגען יהודה (מלכים ב, ט"ו 37). אויב ס'איז אונז בכלל ערלויבט צו פארשטעהן די מאגערע נאטיצען פון אונזער ביבלישער קוועלע אין צוזאמענהאנג מיט די וועלט-געשעהענישען, האבען מיר דאן א רעכט צו באטראכטען רצין'ס און פקח'ס שותפות'ע אטאקע געגען יהודה אלס פועל-יוצא דערפון. וואס יותם האט זיך אנמאגט אריינצוטערעטען אין דעם בונד געגען אשור. אין ספר מלכים קומט גלייך נאך יענער נאטיץ די נאכריכט וועגען יותם'ס טויט (**), און פון דעם אופן ווי אזוי דאס שטעהט זעהט עס אויס, אז יותם איז געשטארבען באלד נאך דעם אנהויב פון דעם קריג. דאס איז אין איינע קלאנג מיט דעם בילד וואס מיר באקומען בכלל פון די געשעהענישען. דער קריג איז לויט דעם פארטגעזעצט געווארען אין דער רעגירונגס-צייט פון אחז פון יהודה.

דער קריג וואס איז אויף אזא אופן אויסגעבראכען אין פאלעסטינא נופא איז באקאנט אין דער היסטאריע אלס די מלחמה פון ירמיהו און אפרים געגען יהודה. וועגען די געשעהענישען אין איהר האבען מיר דריי באזונדערע קוועלען פון אינפארמאציע: דעם ספר מלכים, די אויפשריפטען פון תנ"ך-פלאסר און ישעיה. און מיר קענען ניט דערמאנען דעם דאזיגען קריג, ניט טראכטענדיג בעת מעשה פון יענעם געוואלדיג-גרויסען מאן, וועלכער איז זינט עטליכע יאהר שוין אויפגעטראטען אין דער עפענטליכקייט און האט אויף זיין גאנצער צייט ארויפגעלעגט דעם שטעמפל פון זיין באראקטער.

ישעיה בן אמוץ איז א געבארענער פון יהודה, אבער זיינע געדאנקען זיינען ניט באשעפטיגט מיט יהודה אליין. פון די טעג פון עזריהו ביו חזקיה'ס ענה, דאס איז בכן מעהר ווי א דור, האט ער באהאנדעלט אלע

(*) זעה אויבען ז. 49.

(**) מלכים 2, ט"ו 38. פסוק 87 און 88 געזעהען צוזאמען אלס הוספה צו דער געשיכטע פון יותם'ען.

באדיטענרע געשעהענישען פון זיין פאלק אין זיינע נביא'ישע רעדעס. ער האט דורכגעלעבט דעם קריג פון סיריען-אפרים געגען יהודה, דעם פאל פון שומרון, די געפאהר, אין וועלכער ירושלים האט זיך געפונען דורך סנחריב'ן, און אין אט די אלע ווענדונגען פון שיקואל האט ער פארטראטען יהוה'ס שטים צו זיין פאלק. זיינע געדאנקען זיינען ניט אומעמוס ניי. ער שטעהט אויף די פלייצעס פון זיינע פארגעהער עמוס און הושע. אבער ער שטייגט זיי ביידען אריבער אין פיעלזייטיגקייט, טיפקייט און קראפט פון די געדאנקען און אין ענערגיע און ווייטקייט פון דער רעליגיעזער באטראכטונג. זיין שפראך איז איידעל און דערהויבען, אפט אן עכטע בלומען-שפראך און הויך-פאעטיש, אבער אסך מאל אויך הארט און אומישנע שטייף, דאך אלע מאל פול מיט קראפט און אריגינעל; זיין פאנטאזיע איז רייך אין שארפע ווארטשפילען און פאסענדע בילדער, אפטמאל צו רייד, אזוי אז איין בילד האלט אויסגעפיהרט ווערט ארויסגעשטופט פון א נייעם; ישעיה איז א מייסטער פון דער ווארט-שענקייט און פון דעם מעכטיגען רעטארישען עפעקט.

דער עיקר אבער איז ישעיה דער טיפ פון גאט'ס א נביא אין ישראל. וואס עס פאסט בכלל פאר די אידישע נביאים (*), פאסט ספעציעל פאר איהם. ער איז א הויכע רעליגיעזע פערזענליכקייט, פול אָננער זאפט מיט די גרויסע רעליגיעזע געדאנקען, וועלכע ער האט געשעפט פון דער יהודה-רעליגיע. אט פון די געדאנקען האט ער זיך געלאזט אוועקטראגן צו דער העכסטער שטרענגקייט, פונקט ווי צו דער העכסטער באנייט-טערונג און האפענונג. פונקט ווי משה און אליהו געהערט ער אויך צו די רעליגיעזע העלדען פון זיין פאלק, אין וועמען עס האט זיך פולקום אויסגעדריקט דאס טיפסטע פון אידישען נאציאנאלען כאראקטער און די וועלט'ס היסטארישע שליחות פון דעם אידישען פאלק צו דער פעלקער-וועלט. ישעיה'ס געשטאלט הייבט זיך ארויס ווי א ריזיגער מאָנמענט וואס לאזט זיך זעהן ברייט און ווייט ארום. ער געהערט צו יענע לייכט-טורעמס, פון וועלכע א לייכטיגקייט שטראהלט ארויס ווייט איבער די גרעניצען פון אידישען פאלק. זיינע געדאנקען זיינען געווארען געשיכטע. זיי האבען א נייעם אָמעס אריינגעהויכט אין דעם שטארבענדען ישראל און האבען א ניי לעבען געבראכט צו אסך נאך שפעטערדיגע דורות. דער וואָס אָנערקענט און עהרט גאט'ס

שפירען אין דער היסטאריע, דער וועט אין אזא געשטאלט ווי ישעיה דער זעהן דעם מאן פון גאט.

אין לעצטען יאהר פון עזריה-עזריה טרעט ישעיה דאס ערשטע מאל ארויס אין דער עפענטליכקייט. די מאכט פון יהודה איז נאך ניט געבראכען, „זייער לאנד איז פול מיט זילבער און גאלד און ניטא קיין ענד צו זייערע אוצרות, זייער לאנד איז פול מיט פערד און ניטא קיין ענד צו זייערע רייט-וועגן“ (*). אבער אונטער דעם אויסערליכען גלאנץ זעהט ישעיה די אינער-ליכע פארדארבענקייט: עולות און אונטערדריקונג געגען די ארימע, לייכט-זיניגע לוסט צו תענוגים ביי דער זייט פון אבערגלויבען און א העזה'דיגע-אפסעהרונג פון גאט. פארדאמענדיג די עולות צו די ארימע, ווערט ישעיה, ווי אמאל עמוס, א רעליגיעז-סאציאלער פארטיידיגער פון די פאלקס-רעכטען:

„וועה צו די, וואס רוקען צו א הויז צו א הויז,
ברוינגען נאָהנט א פעלד צו א פעלד,
בין ס'איז מעהר קיין פלאץ ניטא
און איהר אליין קענט וואוינען אין לאנד!...
פארוואהר! פיעל הייזער וועלען ווערען וויסם,
גרויסע און שענע אָהן איינזואוינער...“

„וועה צו די, וואס שטעהען אויף באַגינען
נאָכצולויפֿען נאָך דעם מעד,
וואס שפעט אין אווענד
דערהייערן די זיך מיט דעם וויין!
וואס צו זייער הולאָנקע געהערט
גיטאר, האָרף, צימבעל, פלויט און וויין,
אָבער אויף יהוה'ס ווערק קוקען זיי ניט,
און די מואונג פון זיינע הענט זעהען זיי ניט! (**).
מיין פאלק וועט דעריבער אין גלות געהן,
ווייל עס פעהלט איהם איינזעהעניש.
זיינע אדעליגע מווען ליודען הונגער
און זיין המון שמאכטען פון דאָרשט!“

(ישעיה ח 8, 9, 11—18)

(*) ישעיה ב 7. אויך איז דאס לאנד רייך אין מויערע חפצים, פסוק 16.

(**) יהוה'ס מואונג איז זיין משפט וואס קומט באלד.

א שרעקליכער משפט מוז קומען איבער יהודה. דער הייליגער פון ישראל לאזט ניט שפאטען פון זיך. נאטירליך קומט עס פון אשור. א „מאג פון יהוה פון די הערשאַרען“ האלט אין אַנקומען אויף אלע פרעכטיג-קייטען פון יהודה, וואָס עקסיסטירען נאָך :

„אויף אלע צעדערן פון לבנון,
וואָס זיינען הויך און דערהויבען,
און אויף אלע אויכענבויםער פון בשן...
און אויף אלע תרשיש-שיפען,
און אויף אלע מייערע בילדער-ווערק...
און די אַפּגעטער וועלען אין גאַנצען פארשווינדען !
און זיי וועלען דעמאלט ארוינקריכען
אין פעלוד-היילען און ערדלעכער
פון לויטער שרעק פאר יהוה
און זיין מאַעסמעטישער פרעכטיגקייט,
ווען ער וועט זיך דערהויבען,
צו צעפרייסלען די ערד.“

(ישעיה ב 12, 13, 16, 18, 19).

אַבער גלייך ווי עס ווייזען זיך די פינסטערע וואַלקענס אויפ'ן האַרץ-זאָגט פון יהודה און עס ווערט קלאָר, אַז דער בונד צווישען ארם און אפרים וועט פריהער פאר אלעמען טרעפען יהודה, מוז אויך ישעיה אַננעמען א נייע שטעלונג. דער משפט איבער יהודה וועט טאָקע קומען — אַבער די געפאָהר וואָס שטעהט איצט פאַר איז ניט די בייטש פון גאט, נאָר דאָס ווערק פון מענטשען ; אן אויסגעברענגטער פאָקעל האָט נאָר רויך, ניט קיין פייער. די פאָליטיק פון אפרים און איהר גאַנצע האַנדלונג איז פון יאָהרען שוין פאר-בלענדעט, איהר גורל איז א קייט פון גאט'ס משפטים, וואָס האָט נאָר אליי איהר ענד ניט דערגרייכט. „אפרים און די איינוואוינער פון שומרון“ האָבען זיך געטראכט, ווען די ערשטע קלעפּ זיינען געקומען :

„ציגעל זיינען איינגעפאלען
אַבער מיר וועלען איצט בויען מיט געהאָקטע שטיינער !
מילכער-בוימער זיינען אונטערגעהאַקט,
אַבער מיר וועלען זיי אויף צעדערן פארביימען !

און יהוה האָט אויפגעהויבען זיינע דריקער געגען איהם*).

און זיינע פינד האָט ער אָנגעהעצט:

אָרם אין מוֹרָת, די פֿלשתיים אין מערב,

און זיי האָבען ישראל געפרעסען מיט א פולען מויל...

אַבער דאָס פֿאַלק האָט זיך ניט צוגעווענדט

צו דעם וואָס שלאָגט איהם...

און יהוה האָט אָפּגעהאַקט פון ישראל

קאָפּ און ווידעל, פֿאַלמען-צווייג און מייך-רימל אין איין סאַג...

אַבער דאָך האָט זיין צאָרן זיך ניט אָפּגעווענדט,

און נאָך איז זיין האַנט אויסגעשטרעקט. (**)

(ישעיה מ 8—13).

אזוי ווי די אלע קלעפּ האָבען ניט געקאָנט צוריקפיהרען ישראל צו יהוה, דעריבער מוז איצט קומען דער לעצטער, אנטשיידענדער קלאָפּ: „יהוה הייבט אויף יא פֿאַהן פֿאַר א פֿאַלק פון ווייטען און ער פייפט איהם צו פון עק פון דער וועלט“ — אשור.

און ניט בעסער ווי אפרים זאָל עס געהן איהר פארבינדעטען דמשק. מונקט ווי אפרים'ס פעסטונגען מוזען ווערען גלייך צו די פארוויסעטע רואינען פון די חוים און די אמורים***), וואָס זיינען אַמאָל אַנטלאָפּען פֿאַר ישראל, אזוי מוזען אויך ווערען דמשק און איהרע לאַנד־שטערט. „וואַרים צו סטאַדעס בהמות זאָלען זיי נעהערען, זיי וועלען דאַרטען הויערען און קיינער וועט ניט דערשרעקען. און עס וועט אויפהערען א פעסטונג פון אפרים און א קעניגטום פון דמשק, און די איבערבלייבעכץ פון ארם וועט זיין ווי די פראכט פון די קינדער פון ישראל, זאָגט יהוה פון די הער-שאַרען!“ (ישעיה י"ו).

אַט אזוי אומנעפעהר האָט ישעיה געקאָנט אורטיילען ביים אָנהויב פון

(*) רצין אין מ 10 איז א שפעטער צוגעשטעלטע באַמערקונג.

(**) די שטיק בליקט צוריק אויף די פארשידענע קאָמאָסמראָפּעס, וואָס האָבען געטראָפּען אפרים אין פארלויף פון דער צייט, ניט דערגרױכענדיג דעם ציל. דער פאר מוז איצט יהוה דערלאָנגען דעם לעצטען קלאָפּ. אַט דאָס ווערט באַשריבען אין ח 25—29, וואָס איז דער אַפּשלוס פון אונזער שטיק.

(***) „התוי והאמורי“ אַנשטאט „החרש והאמיר“, לויט'ן תרגום השבעים.

קריג, בשעת יותם האט נאך געלעבט און די טראדיציעס פון עזריה'ן זיינען נאך געווען לעבעדיג. אבער יותם שטארבט און עס ווערט מקוים וואס ישעיה האט שוין געזעהן פאראויס: „איך וועל זיי געבען אינגלעך פאר פירשטען און קינדער וועלען איבער זיי הערשען... מיין פאלק! זיינע באצווינגער זיי-גען קינדער און ווייבער באהערשען עס!“ (ישעיה ג 4, 12). יותם'ס שטעל פארנעמט זיין נאך יונגער זוהן אחז (מלכים ב, ט"ז). יהודה, וועלכע האט נראד איצט אזוי נויטיג באדארפט א שטארקע, אנטשלאסענעם פיהרער, פאלט אריין אין די הענט פון א צוואנציגיהריגען, וועמען עס פעהלט אי די געניטקייט פון לעבען, אי די מאראלישע קראפט און האלטונג פון פעס-טען בטחון אין גאט. א היבשער טייל פון דער זארג וועגען דעם מצב פון לאנד ליגט איצט, ווי ס'איז שוין פיעל מאל פארגעקומען, אויף די פלייצעס פון די נביאים — די בעסטע ראיא וואס פאר א באזונדערע באדייטונג די נבואה האט געהאט ביי די אידען.

עס קאן גריינלעך געמאלט זיין, אז יותם'ס טויט און דער אויפטריט פון דעם יונגען אחז אויף זיין פלאץ האט פון דאס ניי אנגערענט די פארבינד-דעטע צו פרובירען קריגען יהודה אויף זייער זייט. יעדענפאלס קומט פאר זייער הויפט-האנדלונג אין דער זאך אונטער אחז'ן. רצין אונטערנעמט א פעלד-צוג געגען דרום*); דורך וועלכען יהודה פארלירט אילת, דער קוואל פון איהר רייכקייט אונטער עזריה און יותם. אילת געהט צוריק צו איהרע אלטע באלעבאטס, די אדומים. דאן אבער נעמען זיך די פארבינדעטע צו אטאקירען אחז'ן דירעקט. זיי מארשירען מיט פאראייניגטע כוחות געגען יהודה, כדי צו עראבערען ירושלים און אויב מעגליך צו באזייטיגען דעם ווידערשפעניגען אחז נופא (מלכים ב, ט"ז; ישעיה ז).

אין יענער לאגע האט מען אין יהודה ניט געוואוסט ווי זיך אז עצה

* דער קרי פון „ואדומים“ (אין מלכים ב, ט"ז 6) איז „ואדומים“. ממילא מוז מען שוין אויך אנשטאט „לארם“ לעזען „לאדום“. ס'איז דעריבער אסך וואהר-שוניליכער, אז דער נוסח פון פסוק איז לכתחילה געווען: „בעת ההיא השיב מלך אדום את-אילת לאדום“... און „רצין“ איז צוגעשטעלט געווארען בטעות שפעטער ווען „אדום“ איז שוין געווען פארגרייזט אין „ארם“. רצין האט לויט דעם גאר ניט געשיקט קיין עקספעדיציע אזוי ווייט אין דרום, נאר דער מלך פון אדום האט אויסגענוצט אחז'עס געדריקטע לאגע און האט צוריק פארקאפט אילת, א זאך וואס לעגט זיך אויך בעסער אויפ'ן שכל. זעה וועגען דעם בענצינגער'ס קאממענטאר אויף מלכים אין מארמו'ס האנדקאממענטאר און „גאומס אן דהי תיברו טעקסט פון דהי בוקס און קינגס“ פון בורניי, ת. ש.

צו געבען. די אשורישע פארטיי אין ירושלים און אין אחז'עס חויה האט געקאנט נעמען אלס ביישפיל מנחם'ען, וועמען תנלת-פלאסר האט מיט עט-ליכע יאהר צוריק געראטעוועט פון גרויס נויט. דארטען, פונקט ווי דא, זיינען עס געווען אשור'ס פיינד, געגען וועמען מ'האט זי גערופען. שוין בלויז דערהערענדיג, אז דער פיינד מארשירט געגען יהודה האט אחז און גאנץ ירושלים דעם קאפ פארלארען*). און דער קעניג האט ווי עס זעהט אויס, געפאסט א באשלוס איידער די עצה פון די פארזיכטיגע אין געווען בכוח איהם דערפון אפצוהאלטען. ער שיקט שלוחים צו תנלת-פלאסר און אונטערווארפט זיך אונטער דעם גרויסען קעניג מיט ווערטער פון גרויס הכנעה. זיין הכנעה'דיגע בקשה נאך הילף געגען זיינע פיינד באקערעפטטיגט ער דערמיט וואס מ'שיקט גאר דאס גאלד און זילבער, וואס האט זיך געפונען אין בית-המקדש און אין קעניגליכען אוצר (מלכים ב, ט"ז 7—9).

אחז האט געהאט אויף זיין זייט די עפענטליכע מיינונג אין ירושלים אין דער דאזיגער פאליטיק זיינער, אין וועלכער אסך האבען געזעהן דעם קלינגסטען שלום. אויך נייערע היסטאריקער האבען אחז'ן אונטער זייער שוין גענומען. ישעיה אבער אורטיילט אנדערש, און ער ווייסט, אז ער איז דערין איינס מיט יהוה'ס ווילען און עצה. ער דענקט אהן ספס אויך פון דער קורצזיכטיגער פאליטיק פון אסא, אן אורזיידע פון דעם איצטיגען קעניג, וועלכער האט אמאל אין אן עהנליכער לאגע געהאנדעלט עהנליך און האט געבראכט אהן א שיעור צרות אויף זיין לאנד און אויף זיין פיינדליכען שכן. אפרים איז נישט בלויז יהודה'ס ברודער, נאר ער איז אויך מיט יהודה צוזאמען די לעצטע פעסטע וואנט, וואס שטעהט נאך צווישען אשור און עגיפטען. בעת אחז מאכט די נויטיגסטע צוגרייטונגען ביי דער וואסער-לייטונג פון אוי-בערסטען טייד** פאר דעם פאל פון א באלאגערונג פון דער הויפטשטאָרט, זוכט איהם אויף ישעיה מיט די ווערטער: „נעם זיך אין אכט און האלט זיך רוהיג, שרעק זיך נישט און דיין הארץ זאל נישט פארצאגט ווערען צוליב אט די צוויי נאך רויכערענדיגע האלעוועשקעס. ביי דעם גליהענדיגען צאָרן פון רצין, ארם אין דעם זוהן פון רמליהו! ... נישט קומען וועט עס און נישט געשעהן!“

(*) ישעיה ז 2. — פילויכט האט עס אחז ביי דער דאזיגער געלעגענהייט געאָר-פערט זיין זוהן, מלכים ב, ט"ז 3.

(**) וועגען דער לאקאליטעט ווייסט מען נישט צו זאָגען עפעס זיכערעס.

„וואָרים נאָר דער קאָפּ פון ארם איז דמשק

און נאָר דער קאָפּ פון דמשק איז רצין;“ (*)

נאָר דער קאָפּ פון אפרים איז שומרון

און נאָר דער קאָפּ פון שומרון איז דער זותן פון רמליחו:

גלויבט איהר ניט, דאָן בלויבט איהר ניט!“

(ישעיה ז 7—9).

דער נביא פרעדיגט דאָ צו זיין קעניג גלויבען. במחוז איז גאט. ישעיה איז קוים געווען אזא נאָר צו מיינען, אז מ'קאָן באַגעגענען א פיינדר ליכע אַטאַקע מיט צונויפגעלעגטע הענט און מיט אויגען אויפגעהויבען צום הימעל. אבער זיין איבערצייגונג איז, אז אין דעם איצטיגען מצב האָט קיינער ניט געקאָנט העלפֿען יהודה אחוץ גאט אליין. העלפֿט ער ניט, דאָן איז יהודה פארלאָרען — וואוהין זי זאָל זיך ניט ווענדען צווישען מענשען. צו געווינען יהוה'ס הילף, איז נאָר דאָ איין מיטעל: צו זיין שטיל און זיך פארלאָזען אויף גאט. די רעזולטאַטען האָבען געוויזען, אז ישעיה איז גע־רעכט געווען. אין יענער נויט איז זיין עצה געוויס געווען די ריכטיגע. אויף א ווילע האָט די באַפעסטיגטע ירושלים געקאָנט אויסהאַלטען די באַ־לאַגערונג. אונטערדעסען האָט תנל־פלאַסר, אויב די אינטערעסען פון זיין אימפעריע זיינען איהם געלעגען נאָהנט צום הארצען, געמוזט פון זיך אליין ארויסמאַרשירען געגען די פארבינדעטע, וועמעס זאָר איז פון אנהויב אָן געווען פאָרלאָרען, ווען גאנץ סיריען איז ניט געשטאַנען צוזאַמען. אין אַט דעם פאַל וואָלט אשור איבערהויפּט ניט געהאַט קיין אורזאָך זיך צו פאר־נעמען מיט יהודה, און אחוץ וואָלט דערווייל געקאָנט ראטעווען לבל הפחות יענע מאַס פון זעלבשטענדיגקייט, וואָס זיינע פאָטערס האָבען איהם גע־לאָזען בירושה.

אַט אזוי האָט זיך די זאך פאָרגעשטעלט ישעיה'ן, זי באַטראַכטענדיג ריין פאָליטיש. ישעיה איז אבער קודם כל ניט קיין מאַן פון פאָליטיק, נאָר א מאַן פון גאט. דער רעליגיעזער פיהרער פון זיין פאָלק. מעסטענדיג מיט אַט דער מאַס ערשיינט איהם אחוץ אלס איינער, וואָס האָלט אין באַגעהן א נאָרישקייט און א פארברעכען צוזאַמען, און ער ארבייט דעריבער מיט אלע כוחות, כל זמן ס'איז נאָך ניט צו שפּעט, צו איבערצייגען דעם קעניג וואָס

(*) די אנדערע העלפט פון פסוק 8 איז א שפּעטערדיגע חוספה.

פאר אן אומגליק אשור'ס אריינמישונג מוז זיין פאר יהודה. ער זעהט איין
נייט ווי אשורישע מחנות פון איין זייט און עניפטישע מחנות פון דער
אנדערער זייט צעשפרייטען זיך איבער די פעלדער פון יהודה, און ער זעהט
שוין יהודה אין דער גאלע פון דעם אומגליקליכען שטרייט-פונקט צווישען די
צוויי וועלט-מעכטען, ווען אחז זאל פרייוויליג אראפרייסען די לעצטע פעסטע
וואנט, וואס שייקט נאך אפ צווישען אשור און מצרים. זיינענדיג זיכער מיט
זיין זאך און פול מיט זיין גאט, נעמט זיך ישעיה צום לעצטען מיטעל. ער
באט אן דעם קעניג א וואונדער, כדי איהם צו איבערצייגען, אז ער זאגט דעם
אמת. אבער אויך דאס ווירקט ניט אויף דעם שוואכען אחז: ער וויל ניט
פרובירען גאט.

אט אזוי איז דער גורל געפאלען, די שלוחים צו אשור ווערען ניט צו
ריקגערופען, ישעיה'ס רעדעס און זיין טרחה זיינען אומניצט. ער זעהט
וואס עס מוז דערפון ארויסקומען, און ער לאזט עס וויסען. יהודה'ס שרעק-
ליכער גורל און איהר עלענדער אונטערנאנג שטעהען איהם פאר די אויגען.
אבער אלס באווייז, אז אט דער גלויבען זיינער איז פארט ניט קיין פוסטע
אילווע דערהייבט ער זיך דוקא אין יענער דריקענדער לאגע צו דעם העכס-
טען שפיץ פון האפענונג און בטחון. כאטש דער גורל פון יהודה איז איצט
נאך יאמער און עלענד און כאטש דוד'ס הויז גופא איז טיף געזונקען, אבער
דאס „גלויבט איהר, דאן בלייבט איהר“ מוז זיך דאך ארויסווייזען אלס
אמת. א נייער דור, וואס וועט ארויסוואקסען פון דעם טרער-זאמען פון
דער איצטיגער צייט, וועט דאס זיך דערוויסען פון אייגענער איבערלעבונג.
יענער נייער דור וועט מיט א שטארקער האנט ארויסטרייבען די פיינד פונ'ם
לאנד און וועט זעהן בראש פון זיך א נייעם קעניג פון דוד'ס שטאם —
אבער ניט מעהר פאר א קעניגרייך פון מלחמה, נאר פאר א מלוכה פון פרידען
און יושן.

די שעה, איז וועלכער ישעיה האט זיך גע-
שיידט פון אחז'ן, האט געגעבען דער וועלט
דעם משיח-געדאנק (*).

„הערט נאך, איהר פון דוד'ס הויז; איז עס וועניג פאר אייך מיר צו
מאכען מענשען, אז איהר מאכט אויך מיר מיין גאט? דערפאר וועט דער

(*) זעה אין צווייטען באנד ז. 271, 272.

האר גופא אייד געבען א צייכען: די יונגע פרוי וועט שוואנגער ווערען און א זון געבארען און זי וועט איהם רופען ע מ נ ו א ל (גאטמיט-אונז). דיעס מילך און האניג וועט ער עסען ביז ער וועט וויסען צו פאר-מיאוס'ען דאס שלעכטע און אויסצואוועהלען דאס גוטע; ווארים איידער דער אינגעל וועט וויסען צו פאר'מיאוס'ען דאס שלעכטע און אויסצואוועהלען דאס גוטע וועט פארלאזען ווערען דאס לאנד, וואס דיר גרוילט פאר זיינע צוויי מלכים: אבער יהוה וועט בריינגען אויף דיר און דיין פאלק און דיין פאמיליע טעג, אזעלכע וואס זיינען שוין ניט געווען זינט אפרים האט זיך אוועקגעקעהרט פון יהודה" (ישעיה ז 13—17). אשור וועט פארוויסטען דאס לאנד, אז עס וועט בלוזן בלייבען פאשע פאר רינדער און שאף און אנשטאט מיט ברויט און וויין וועלען די איינוואוינער זיך געהרען מיט מילך און ווילדען האניג.

ווען און וואו אחז'עס געזאנדטע האבען געטראפען תגלת-פלאסר', איז אונז ניט באקאנט. ס'איז ניט אוממעגליך, אז ער האט זיך שוין געפונען אויפ'ן וועג קיין סיריען, וועלכע תגלת-פלאסר האט אהן אחז'ן אויך געמוזט אונטערווארפען. יעדענפאלס טרעפען מיר שוין דעם גרויסען קעניג אין יאָהר 734 פאקטיש אין סיריען, אום צו שטראפען די בונטאָוּשציקעס. ווי ישעיה האט שוין פאראויסגעזעהן, איז דאס פאר איהם ניט געווען קיין שווערע ארבייט ביי דער אומאיינגיקייט פון די איינצעלנע קליינע מלוכות צווישען זיך. בלויז דמשק האט, ווי עס זעהט אויס, ארויסגעוויזען אן ענערנישען ווידערשטאנד.

דער ספר מלכים דערצעהלט, אז תגלת-פלאסר האט אוועקגענומען פון פסח'ן ע י ו, א ב ל ב י ת מ ע כ ה, י נ ו ח, ק ד ש א ו ו ח צ ר, ג ל י ל און דאס גאנצע לאנד נ פ ת ל י, דערצו פילייכט איינצעלנע געגענדען אין גלעד און האט זייערע איינוואוינער פארשיקט קיין אשור (מלכים ב, ט"ו 29). דאס זיינען אין דער הויפטזאך דיועלביגע געגענדען, וועלכע די סיריער האבען שוין געהאט צוגענומען אמאל אינטער בעשא'ן און וועלכע זיינען ערשט אונטער ירבעם בן יואש צוריק אריבער צו ישראל. דערמיט שטימט א דאס וואס מיר וויסען פון ישעיה'ן (ח 23), אי דאס וואס דער גרויסער קעניג גופא באריכטעט. שומרון גופא האט זיך גאר דעם מאל געראטעוועט פון עראבערונג און צעשטערונג דערמיט וואס די גענער-פארטיי פון פסח האט איהם שנעל דערמארדעט און האט זיין מערדער ח ו ש ע ב ו א ל ה פאָרגעשטעלט פאר דעם גרויסען קעניג אלס זיין

נאכפאלגער (734/3).*) דער ערשטער אקט פון נלות שומרון האט זיך דער-
מיט אנגעהויבען. די צפון-מלוכה איז דורך דעם געבליבען באשרענקט אויף
דעם בערגלאנד אפרים און דעם טאל יורעאל. נאכדעם ווי ישראל איז אויף
אזא אופן באשטראפט געווארען און ירושלים איז באפרייט געווארען. ווענדט
זיך תגלת-פלאסר אין 733 געגען דמשק. די ביבעל דערזעהלט קורץ, ער
האט איינגענומען דמשק, איהרע איינוואוינער פארטריבען און רציו'ען גע-
לאזט הינריכטען (מלכים ב, ט"ו 9). פון די אויפשריפטען פון דעם גרויסען
קעניג גופא דערגעהען מיר, אז מיט דער באלאגערונג און עראבערונג פון
דער פעסטער סירישער הויפטשטאדט איז ער געווען פארנומען צוויי יאהר.
אחו האט אויף א וויילע דערגרייכט זיין צוועק; זיינע ביידע געגנער
זיינען אומגעקומען דורכ'ן שווערד און זייערע לענדער זיינען איז גאנצען
אדער צום טייל אריינגעפאלען אין די הענט פון פינדר. אבער פאר וועלכען
פרייז אחז האט געקויפט דעם שוין פון גרויסען קעניג, ווייזט אונז א דער-
זעהלונג אין ספר מלכים. פון יענער דערזעהלונג זעהן מיר, אז די זאך
איז נאך נישט געווען געענדיגט דערמיט וואס ער האט זיינמאל געצאלט טריי-
בוט. דער גרויסער קעניג האט דערווארט נאך צושווערונגען פון טרייהייט,
און ס'איז דעריבער געווען זעלבסטפארשטענדליך, אז אחז, זיין טרייער ווא-
סאל, זאל איצטער נאכמאל אשורישע זיטען און מנהגים אין טעגליכען לעבען
ווי אויך אין קולט. נאך דער עראבערונג פון דמשק קומט אחז אהין ארויס-
צואווייזען זיין יראת-הכבוד פאר תגלת-פלאסר'ן. אט דא קריגט ער צו זעהן
א מזבח, און ער שיקט גלייך א מאדעל דערפון צו זיין כהן אוריה אין ירושלים
און לאזט מאכען אזא פאר'ן בית-המקדש. דער נייער מזבח פארנעמט דעם
פלאץ פון דעם ביזאציטיגען מזבח פון בראנד-אפער (מזבח העולה, מלכים
ב, ט"ו 10—16**). דאס הייסט נישט בשום אופן, אז דער יהודה-קולט איז

(*) בעת תגלת-פלאסר'ס ארמיו שמעחט נאך אין גליל, קומט פאר פקח'ס דער-
טאָרדונג אין שומרון. אשור אָבער פאַרלאַנגט גאַראַנטיעס פון הושע'ן און מאַר-
שירט דעריבער געגען איהם. ער אונטערזאָרפט זיך דאן אָהן באַדינגונגען. פסק
ג אין מלכים ב, י"ז באַציהט זיך נאָך לויט דעם אויף תגלת-פלאסר'ן און דעם
נאָמען שלמנאסר איז דאָרטען צו שטרייכען. וואָרים די גאַנצע שטיק י"ז 6-1 רעדט
נאָר פון א קעניג פון אשור אָהן א נאָמען. דער נאָמען איז א הוספה, וואָס א
שפּעטערער איבערשרייבער האָט דאָ במעות אריינגעשטעלט פון י"ח 9.

(**) ביז אויף אחז'ן האט שלמה'ס אינפאָקער בראָנזענער מזבח געטאָן זיין
דינסט אויף דעם הוייליגען פעלז; איצט אָבער מוז ער מאַכען פלאץ פאר א שטערע-
און גרעסערען. ס'איז וואָרשיינליך געווען א הויכער געבוי מיט טרעפּען ארויפ-

כאזייטיגט געווארען. אבער עס האנדעלט זיך אויך ניט וועגען רציו'ס א מנחה. אזוי גיך ווי דמשק אין געפאלען אין די הענט פון די אשורים, האבען זיי דארטען הפנים איינגעפיהרט זייער פארם פון קולט. אחו זעהט דעם אשורישען הויפט-מנחה אין דמשק און ער מיינט, אז נאכמאכענדיג איהם וועט ער זיך מאכען געפעליג אין די אויגען פון דעם גרויסען קעניג. אויך בכלל ווייזט אחו ניט ארויס קיין צופיעל פרומקייט לגבי דעם בית-המקדש פון ירושלים (מלכים ב, ט"ז 17, 18*). די מעהרסטע פון די מיטלען, וועל-כע אחו האט אנגענומען אין צוזאמענהאנג מיט דעם, ווערען ערקלערט מיט דער נויט צו שאפען געלד, אבער אנדערע שפורען ווייזען אויף דעם, אז אחו האט איינגעפיהרט אין ירושלים דעם אשורישען שטערן-און זון-דינסט און האט אפילו געהאלטען ביים בית-המקדש אין ירושלים הייליגע זון-פערד**).

3.

שומרון'ס ענד.

ביידע מלוכות, ישראל און יהודה, האבען אין דער נעכסטער צייט געקאנט לעבען אומגעשטערט אין פרידען אונטער אישור'ס שוץ, ווען זיי וואלטען זיך געהאלטען רוחני און וואלטען זיך צופרידען געשטעלט מיט דעם פאקטישען צושטאנד, וואס אין דאמאלסט געשאפען געווארען. אחו האט באטרעטען יענעם וועג און עס האט זיך איהם איינגעגעבען זיך צו האלטען יאָהרען לאנג אויף זיין טראץ. אין ישראל אבער ווערט די צערודערונג ניט איינגעשטימט. זינט 732 איז תגלת-פלאסר פארנומען אין מזרח, און אין 727 טרעט ער דעריבער אראפ פון דער סצענע. זיין נאכפאלגער איז

צוגעהן. — אחו האט ווי עס ווייזט אויס, אויך אויפגעשטעלט אן אשרה (מלכים ב, י"ח 4) און האט אויך באגינסטיגט דעם מנהג פון קינדער-אפפער (ט"ז 3). * ער האט געלאזט צעשניידען די געשמעלען און די ראמען זייערע און דעם קעסעל פון זיי אראפנעמען און דעם בראנזענעם באסיון האט ער געלאזט אראפ-נעמען פון די בראנזענע אקסען, אויף וועלכע ער איז געשטאנען, און איהם אוועק-געשמעלט אויף אן אונטערבוי פון שטיינער (מלכים ב, ט"ז 17). ת. ש. ** מלכים ב, כ"ג 11, 12. צו די „מלכים פון יהודה“, וועלכע ווערען דארטען דערמאנט, האט אחו יעדענפאלס געהערט; אויב נאך פרוהעריגע מלכים, איז א פרעג.

שלמאסר דער פערטער (722—727). די אפּוועזנהייט פון דעם גרויסען קעניג און, נאך מעהר, דער בייט אייף דעם טראג פון אשור, גיט אריין נייע האפענונג אין דער פארטיי פון יאומאפּהענגיקייט אין שומרון.

עניפטען טוט דאס איהריגע צו האלטען ווארים די דאזיגע האפענונג. ווארים וואס ווייטער אשור איז אין דער לעצטער צייט אריינגעדונגען אין סיריען, אלץ מעהר האט די מלוכה פון די פרעה'ס געמוזט פיהלען. אז עס שטעהט פאר אן ערנסטע געפאהר פאר דער פאזיציע וואס זי האט ביז דא- ביאלסט פארנומען. אויב זי וואלט נישט ארבייטען מיט איהרע לעצטע כוחות צו פארהאלטען אשור און אויפצוהעצען די סירישע מדינות צו א ווידער- שטאנד געגען דעם גרויסען קעניג, וואלט עס הייסען זיך גופא שלאגען. ס'איז געווען די העכסטע צייט פאר עניפטען אויפגעבען איהר ביזאיינענע פאר- ליטיק פון גאר נישט טאן. צו וואס די אינערליכע פארהעלטענישען האבען זי געהאט פאר'משפט. אסך געלעהרטע געמען אן, אז דער נצחון פון דעם עטיאפער סאבאקא, וועלכער האט, נאך לאנגע אינערליכע מלחמות, געבראכט ענדליך עניפטען אין די הענט פון די עטיאפישע הערשער, האט איצט שוין געשאפען, לכל הפחות פאר א געוויסער צייט, אן ארדנונג אין עניפטען און האט איהר דערמיט געגעבען די מעגליכקייט זיך צו פארנעמען מיט די ענינים פון סיריען. עס לעגט זיך אבער בעסער אויפ'ן שכל אז פיאנכי האט דעמאלט געהאט די אויבער-ממשלה*). יעדענפאלס געפינען מיר איהם גלייך אין פארבינדונג מיט די סירישע מלוכות, און עניפטען בלייבט פון איצט אן ביז אסר'חן די באשטענדיגע רוה-שטערערין, וועלכע זוכט צו העצען די סירישע

(*) וועגען די פארהעלטענישען אין עניפטען פאר סאבאקא ווייסען מיר אומ- געפעהר פאלגענדעס: פון פיאנכי'ס אויפשריפט מוז מען אָננעמען אלס פארבאדינג א צושטאנד פון צעפאל (פיאנכי צעהלט אויף אין דער פון איהם אונטעררווארפענער געגענד נישט וועניגער ווי 20 מלכים און פירשטען, בכן איינצעלנע הערשער). דעם דאזיגען צושטאנד האבען אויסגענוצט די עטיאפער אום צוערשט אריינצודרינגען אין טעבען און פון דאנעט אויס אריינצודרינגען ביסלעכווייז אין אונטער-עניפטען. אט דא טרעפען זיי א ווידערשטאנד; פון דעם אלגעמיינעם צעפאל איז אויפגעקומען א שטרעבונג אויפצושטעלען ווידער די אינחויט. די פירשטען פון דער דעלטא ווערען אבער דאך אונטערווארפען און פיאנכי צווינגט זיי צו אָנערקענען זיין אויבער-הערשאפט. אלס צייט פאר די דאזיגע געשעהענישען נעמט ברעסטעד אן די יאָהרען קורץ פאר 720. דאן ערשט קומט פאר דער אריינפאל פון סאבאקא. ער האט מעהר ערפאלג ווי פיאנכי און האלט אונטערווארפען גאנץ עניפטען ארום 12 יאָהר, בערך 701—718.

מלכות געגען זייער אונטערדריקער. האָנאָ פון עזה, וועלכער האָט זיך געהאט אויפגעהאַלטען אלס פליכטלינג אין עגיפטען, קעהרט זיך צוריק אהיים. גלייך נאָך תגלת־פלאַסר'ס טויט אָדער אייניגע יאָהר נאָכדעם, כדי אונטער דעם עגיפטישען איינפלוס צו העצן צו אן אויפשטאַנד; און פון הושע פון ישראל ווערט דערצעהלט אין תנ"ך, אז ער האָט אויפגעהערט צאָהלען דעם טריבונט צו אשור און אז דאָס איז געווען בהסכם מיט דעם קעניג סוא פון מצרים, צו וועמען ער האָט געשיקט א נעזאָנדטשאַפט (מלכים ב, י"ז 4). דעם דאָזיגען סוא קענען מיר פון די אשורישע אויפשריפטען אלס סיבו פון מוצור־י*). מאַנכע האָבען אידענטיפיצירט סוא און סאבאקא. די כראָנאָ־לאַגיע איז אָבער געגען דעם. עס לעגט זיך גאנץ גוט אויפ'ן שכל צו אידענטיפיצירען סוא מיט פיאנכי; אויב ניט, האָט סוא געמוזט זיין איינער פון די אָנפיהרענדע פירשטען פאר פיאנכ'ס אויפטרעטען און פילייכט אויך נאָך ביי זיין צייט. ס'איז כראי צו באַמערקען, אז לויט די אויפשריפטען הייסט סיבו פאקטיש קיינמאָל ניט קעניג, נאר שטענדיג ט ו ר ט א ז, עס הייסט אויבערגענערט, פון מוצור־י.

שלאַנאסר האָט ניט געקאָנט רעהיג צוקוקען ווי שומרון דעוואַלטירט, ווייל די אשורישע אויבערממשלה איבער גאנץ סיריען איז דאָ אין קאָ געשטאַנען. גלייך נאָך זיין באשטייגען דעם טראָן, בערד איז זיין צווייטען יאָהר, האָט ער שוין געמוזט ארויסמאַרשירען. וואָרים אויב ס'איז ריכטיג, ווי עס שטעהט אין ספר מלכים, אז הושע האָט רעגירט ניין יאָהר, האָט שלמנאסר געמוזט ארויסטרעטען געגען איהם שוין אין יאָהר 725. עס ווייזט אויס, אז ווי נאר דער נרויסער קעניג איז געקומען געהנטער מיט זיין חיל, האָט זיך הושע איבערגעגעבען אין זיינע הענט. ס'איז דערפון צו דרינגען, אז סוא האָט אין אנטשיידענדען מאַמענט איהם געלאָזען אין פארלעגענהייט. הושע ווערט גענומען געפאנגען און האָט הפנים געהאט דעמוועלביגען גורל ווי די איבעריגע געפאנגענע. זיין הויפטשטאָרט שומרון אָבער איז ניט גע־ניינט זיך איבערצוגעבען גאָר אזוי אין אשור'ס הענט. שלמנאסר מוז זיך געמען צו א רעגעלמעסיגער באַלאַגערונג, און דורך איהר פעסטער לאַגע גיט זיך שומרון איין זיך צו האַלטען פולע דריי יאָהר. שלמנאסר'ן איז ניט באַ־

(*) אז סוא (סעווע) פון תנ"ך און סיבו פון די אויפשריפטען איז איין און דערוועלביגער קאָן מען זעהן דערפון, וואָס ביידע פוען די גלויבט זאָר: סוא און נערשטיצט הושע'ן, סיבו אונטערשטיצט חננאל'ן געגען אשור.

שערט צו דערלעבען די עראָבערונג פון דער שטאָרט*). לויט די גלויב-
ווערדיגע אשורישע באריכטען איז שומרון ערשט געפאלען אין דער האנט
פון שלמנאסר'ס נאכפאלגער ס ר נ ו 1 (722).

אין דער צייט, ווען שלמנאסר האט זיך גערוקט ווייטער און האט בא-
לאַגערט שומרון, האָט זעלבסטפארשטענדליך אויך יהודה געווארפען איהרע
בליקען מיט געשפאָנטער אויפמערקזאמקייט אויף איהר שכן אין צפון. ס'איז
אָהן ספק צו פארדאנקען ישעיה'ן, וואָס אחז איז געבליבען רוהיג און איז
בייגעשטאַנען אלע פראַכעס, וואָס זיינען געוויס געמאַכט געווארען אויך איהם
צוצוציהען צו דעם אויפשטאַנד. וואָלט אחז אנדערש געהאַנדעלט, וואָלט
שוין איצט געקומען דער סוף צו יהודה. אָבער ישעיה איז איבערצייגט, אז
שומרון וועט אויך דעם מאָל ווינציג וואָס געווינען פון איהר געוואנטער
און געפעהרליכער אונטערנעמונג. די מאַס פון שומרון איז פול, אָבער יהודה
מעג זיך אראָפּנעהמען א מוסר, זעהענדיג וואָס עס קומט דאָרט איצטער פאַר.
„וועה צו דער שטאַלצער קרוין פון די שיכורים פון אפרים“, רופט ער אויס
איבער שומרון, „און צו דער וועלקענדער בלוט פון זיין פרעכטיגער צירונג,
אויף דעם אייל-פעטען טאַל-קאָפּ פון די באַרווישטע פון וויין! אַט קומט אַן א
שטאַרקער און געוואלטיגער פון דעם האר! ווי א האַנגעל-שטראָם, ווי א
וועטער-שטורם, ווי א שטראָם פון מעכטיגע וואַסער-גוסען וועט ער זיי מיט
געוואלד צו דער ערד וואַרפען, כדי זי זאָל מיט די פיס צעטראָטען ווערען.
די שטאַלצע קרוין פון די שיכורים פון אפרים“ (ישעיה כ"ח 1—3).

בערך אין דערזעלביגער צייט שטעהט אויף אין יהודה געבען ישעיה'ן
א גלייכגעזונגענער נביא, פילייכט ישעיה'ס א תלמיד, מ י כ ה פון מורשת
(מיכה המורשתי). אויך פאַר איהם איז א זיכערע זאך שומרון'ס חורבן און
אונטערגאנג:

„שוין געהט יהוה ארויס פון זיין אָרט,

און נידערט אראָפּ און שרעט אויף די הויכען פון דער ערד.

און עס צעשמעלצען די בערג אונטער איהם,

און די טאָלען צעשפאלטען זיך

ווי וואַקס פאַר דעם תיווער,

ווי וואַסערן וואָס גיסען זיך אין א נידערונג.

*) אין מלכים ב, י"ז 5, 6; י"ח 9, 10 איז ניט גענוי. פאקטיש איז דער
עראָבערער סרגון.

איבער יעקב'ס פארשולדיגונג איז אַט דאָס אלץ
און איבער די זינד פון ישראל'ס הויז :
וואָס איז יעקב'ס פארשולדיגונג? — ניט שומרון?
און וואָס יהודה'ס זינד? (*) — ניט ירושלים?
דעריבער וועל איך טאָבען שומרון פאר א וויסטער קופע אין פעלד,
פאר פלאנצונגען פון ווינגערטנער,
און איך וועל אין טאָל אראָפּוואַרפען איהרע שטוינער,
און איהרע גרונטען וועל איך אנטבלויזען." (**)

(מיכה א 3—6).

אז ירושלים וועט חרוב ווערען, קאָן מיכה איצט קיין מורא ניט האָבען.
וואָרים אזוי ווי זי האָט זיך ניט געשטעלט געגען אשור, איז קיין גרונט ניט
געווען פאר קיין קריג. ס'איז אָבער געווען גרינג צו זעהן, אז די כוואליעס
וואָס האָבען אראָפּגעשווענקט שומרון, וועלען אויך ניט לאָזען יהודה אין
נאָנצען אומבאָשעדיגט. דערצו נאָך זיינען יהודה'ס זינד געווען גלייך צו
אפריים': וועט יהוה ווידער אויפהייבען ווען עס איז זיין בייטש, וועט דאָן
קומען אויך יהודה'ס ענד (מיכה א 8, 9). די קלעפּ וואָס פאלען אויף אפריים
זיינען טויטליך ניט בלויז פאר שומרון — „זיי קומען ביז צו יהודה, גרייכען
ביז צום טויער פון מיין פאָלק, ביז ירושלים." —

וואָס עס איז געוואָרען פון די איינוואוינער פון דעם עראָבערטען לאַנד,
לאָזט זיך נאָך טיילווייז מיט זיכערקייט זאָגען. א טייל פון זיי ווערען אוועק-
געשלאָפּט פון זייער היים. דאָס איז געווען דער מנהג ביי די אשורישע און
באָבילאָנישע מלכים, א מנהג פון וועלכען מיר הערען דעם ערשטען מאל ביי
תנלת-פלאסר'. לויט סרגון'ס אויפשריפטען האָט ער אוועקגעפיהרט אין גע-
פאָנענשאַפט 27290 איינוואוינער פון שומרון. די געבליבענע האָט ער געלאָז-
טען אין לאַנד אונטער אַן אשורישען גובערנאָטאָר און שוין איצט האָט ער דאָ
באָזעצט לויט פון איינגענומענע לענדער. די פארטריבענע זיינען אַהן ספּס
געווען די אָנפיהרערע שייכטען אין דער מלוכה: באָאָמטע און פארמעגליכע,
קריגס-לויט און כהנים. לויט דעם באַריכט פון ספר מלכים זיינען זיי פאר-

(*) מיכה א 5. לויט'ן תרגום און לויט דעם תרגום השבעים דארף מען לעזען
„ומי חמאת בית יהודה.“ ח. ש.

(**) די נבואה, קאָן מען זעהן בפירוש שטאַמט פון פאר דעם חורבן שומרון
(722). דאָס שטימט מיט דער צייט-באָשטימונג פון מיכה א 1.

טריבען געווארען קיין מעסאפאטאמיען און מעדיען (מדי); צווישען אנדערע ווערט דערמאנט אלס זייער נייער וואוינארט דער ח ב ו ר, א נעבען-טייד פון פרת, און „די שטעדט פון מדי“ (מלכים ב, י"ז 6).

די געבליבענע, וועלכע זיינען נאטירליך געווען די גרויסע מאסע פון פאלק, זיינען אשורישע אונטערטאנען, דאס לאנד איז פון אן אונטערווארד פגענער וואסאל-מלוכה געווארען א רענולערע אשורישע פראווינץ. אבער איידער דאס לאנד האט זיך אונטערווארפען אונטער דעם דאזיגען שיסואל האט עס נאך איינמאל געפרובירט זיך צו ראטעווען דורך אן אויפשטאנד. אין תנ"ך ווערט דערפון ניט דערמאנט; מיר ווייסען עס אבער פון סרגון'ס אויפשריפטען. פון זיי ווייזט עס אויס, אז גלייך ווי סרגון האט פארלאזען סיריען האט פון דאס ניי זיך ארגאניזירט דער ווידערשטאנד געגען אשור. בראש פונ'ם אויפשטאנד איז געשטאנען אילובירי פון חמת. כמעט נאנץ סיריען איז צפון-זייט פון שמרון האט זיך אָנגעשלאָסען. שומרון גופא, צי זי האט יא געמאכט וועלען אדער ניט, איז אריינגעצויגען געווארען אין דער באוועגונג. אין דרום שטעהען צו די פארבינדעטע צו חאנאָ פון עזה און אן אראביש-עגיפטישער קארפוס אונטער דעם גענעראל סעווע (סוא, סיבו). יהודה, כאטש מ'האט געזוכט דורך געזאנדטע צו קריגען איהר הילף, נעהערט צו וועניג אויסנאמען. וועלכע האלטען פאר אסך גלייכער צו בלייבן בען אויף אשור'ס זייט*). אין יאהר 720 קומט דערפאר סרגון ווידער אין סיריען. אילובירי פון חמת ווערט גיך צעשלאגען ביי קארקאר. דער גרויסער קעניג מארשירט דאן ווייטער קיין דרום און שלאגט די איבעריגע פאר בינדעטע ביי ראפיה, און ספס די שפעטערע ראפיה פון די גריכען, ניט ווייט פון עזה ביים עגיפטישען גרעניץ. סרגון ריהמט זיך אפילו אז ער האט געמאכט טריבונט פון פרעה'ן („פירו“). דערמיט איז שומרון'ס ווידער-שטאנד אויף שטענדיג געבראכען. לכל הפחות ווערט אין די אשורישע נאכ-ריכטען ניט דערמאנט מעהר פון קיין פראכע אראפצואווארפען דעם פרעמדען יאד.

וואהרשיינליך האט סרגון ספעציעל צוליב אט די אומרוהען איצט און ביי שפעטערע געלעגנהייטען באזעצט פרעמדע קאלאניסטען אין דער גע-

*) סרגון דערמאנט אפילו א לאנד „יאאודו“ אויף זיינער אן אויפשריפט אויף א שטיון-פלאטע פון יאהר 717. ס'איז אבער דערמיט געמיינט די סירישע „יאדי“, מיט וועלכער מיר זיינען שוין אויבען באקאנט געווארען אונטער תגלת-פלאסרין. א שטיקעל ראיט דערצו איז וואס עס שטעהט אין צוזאמענהאנג מיט חמת

נענד פון שומרון. אזוי דעדט סרגון גופא וועגען „געפאנגענע פון פארשי-
דענע לענדער“, וועלכע ער האט באזעצט אין שומרון. צווישען די געפאנ-
גענע רופט ער אָן באזונדערס מיט נעמען אייניגע אראבישע מדבר-שבטים,
וועלכע האָבען זיך ניט געוואָלט אונטערוואַרפּען און זיינען דעריבער פאר-
טריבען געווארען פון זייער היים. נעבען זיי ווערען אין תנ"ך דערמאָנט
באַבילאָנישע שטעדט, וועמעס איינוואוינער דער קעניג פון אשור האָט פאר-
פלאַנצט אין די שומרונישע שטעדט (*). דאָס זיינען אפשר דינעלביגע,
וואָס זיינען לויט סרגון'ס אייגענעם באדיכט פארטריבען געווארען איבער
די אומרוהען אין באַבילאָניען אין דעם לאַנד פון די חתים. דערצו נאָך
קומען צו אייניגע יאָהרצענדליג שפעטער אונטער אסרחדן נאָך אַנדערע
פרעמדע עלעמענטען (**).

די צפון-מלכה האָט דערמיט דערגרייכט איהר ענד. הגם די גרויסע
מערהיים פון די איינוואוינער בלייבען אין לאַנד, האָט אָבער די נאַציאָן איהר
לעבענס-קראַפט פארלאָרען, און דערצו נאָך איז אויך פארשוואונדען דער
לעצטער שאַטען פון פרייהייט אום ניט מעהר צוריקצוקומען. א פרעמדע
נאַציאָנאַליטעט און א פרעמדע רעליגיאָן מישען זיך דורך מיט ישראל;
אשורישע גובערנאַטארען און באַזאָממע געוועלטליגע אין לאַנד; אשוריש,
באַבילאָניש און אראביש בלוט דרינגט אריין אין די היימישע משפחות,
אויסלענדישע געטער דרינגען אריין אין די הייליגע ערטער פונ'ם לאַנד. אין
אַנהויב וועהרט מען זיך נעגען זיי, אזוי ווייט ווי עס לאָזט זיך. בית-אל האָט

דאָסזעלביגע לאָזט זיך אויך ארויסדרינגען פון ישעיה ו"ד 28—32. די רעדע
איז א וואַנאָג צו די פלשתים, צי ביי שלמנאסר'ס טויט אדער ביי דער נידערלאַגע
וואָס סרגון האָט געליטען ביי דורילו (אויפ'ן גרעניץ פון עילם), אז זיי זאָלען
זיך ניט מאַכען צו גרויסע האַפענונגען, און ער זאָגט זיי פאַראויס גרויס אומגליק.
ווען יהודה וואָלט געווען באַטייליגט, וואָלט געוויס ישעיה אויך איהר געסטראַשעט.
נאָר שלוחים, מיט'ן צוועק אַריינצוציהען יהודה אין דער באַוועגונג, זיינען געווען
אָדער זיינען נאָך דא (פסוק 32). דער אַנווייז אויף יהוה, אלס דעם אלייניגען
באַשיצער פון ציון, זאָל זיין דער איינציגער ענטפער צו זיי.

(*) מלכים ב, ו"ז 24. די דאָרטען דערמאָנטע סירישע שטעדט (עוא, המת)
זיינען פּוּליוכט א שפעטעריגע הוספה, מהמת א דעפאַרטאַציע פון סיריער צו דער
נאָהנטער פאלעסטינא איז אוממעגליך. „ספרים“, נעמט ווינקלער אָן, איז פאר-
גרייזט געוואָרען פון ספאַר ביום פרת.

(**) פארגלייך עורא ד 2. עורא ד 10 דענקט פּוּליוכט פון דערזעלביגער פאסי-
רונג, דאָך איז וואהרשויןליך, אז עס זיינען צוגעקומען פרעמדע עלעמענטען נאָך
שפעטער אונטער אשורבאניפאל (אסנפר רבא ויקירא).

נאך אויף א ווילע אנגעהאלטען איהר כאראקטער אלס הייליגטום פון יהוה. און זי זוכט אפילו אויסצושפרייטען איהר השפעה אויף די פרעמדע קאלאָר (ניסטען*). ביז צו א געוויסען גראד האט זיך איהר דאס אויך געמוזט איינגעבען, ווארים נאך אונטער יאשיהו'ן שטעהט דער מזבח פון בית-אל**). און בשעת די אידען פון יהודה קעהרען זיך צוריק פון גלות בבל געפינען זיי

(*) מלכים ב, י"ז פון פסוק 24 אָן. עס קלינגט דורכאויס גלויבשאפט וואָס דאָ ווערט דערצעהלט. אז ווייל די נייע קאלאָניסטען האָבען ניט געוואוסט „דאָס רעכט פונ'ם גאָט פון לאַנד“ האָט זיי דערפאר דער מלך פון אשור געשיקט פון גלות א כהן פון יהודה, וועלכער האָט זיך באַזעצט אין בית-אל. לכל הפחות שפיגעלט זיך דערין אַס דער פאָקט, אז אי די געבליבענע, אי די צוגעקומענע האָבען געדינט יהוה. א'ניט וואָלט זיך ניט געלאָזט דערקלערען די עקסיסטענץ פון די שומרונים, וועלכע ווילען דאָך זיין יהוה-דינער. דער פאָקט ווערט אויך געפאָדערט דורך דער פארהעלטענישמעסיג קלוינער צאָהל פון די פארטריבענע. אפילו אויב מיר זאָ לען שוין אַנגעמען, ווי ס'איז שוין אויבען געזאָגט געוואָרען, אז הושע'ן האָט געהערט נאר נאָך די שפעטערע געגענד פון סאמאריען, איז אלץ צו באשניידען די צאָהל פון 27290. עס האָבען בכן געמוזט בלייבען אסך לויט פון געמיינעם שטאַנד און די געוועזענע אנהענגער פון דער אשור-פארטיי. ס'איז זעלבסטפארשטענדליך, אז זיי דינען צו יהוה. מ'וועט נאָך מוזען געהן ווייטער: ווען לויט ירמיה מ"א 4, 5 זיינען לויט פון באָרג אפרים עולה-רגל קיין ירושלים נאָך איהר חורבן, דאן האָבען זיי עס מסתאם פריהער נאָך גיכער געשאָן. דער צובונד צו ירושלים איז הפנים אין דער צפון-מלוכה, ניט קוקענדיג אויף דער פאָלטישער שפאלטונג, קיינ-מאָל ניט אין גאַנצען אויסגעשטאַרבען, און נאָך דעם פאל פון שומרון האָט יענער צושטאַנד נאָך געמוזט שטאַרקער ווערען ביי די פרומע. וואהרשינליך האָט דאָ אויך אסך מיטגעהאָלפֿען דאָס וואָס די מלכים פון יהודה האָבען פון נאָכ'ן חורבן שומרון אָן געזוכט ארויסצורוקען זייער גרעניץ ווייטער אין צפון. אָט אזוי גע-פינט יאשיהו אויך דאָ א גרונטלאגע פאר זיינע שטרעבונגען (מלכים ב, כ"ג 15—20).

(**) מלכים ב, כ"ג 15. ס'איז כדאי צו באַמערקען, אז יאשיהו'ס רעפאָרם האָט דאָ ניט באַגעגענט קיין היינדישען ווידערשטאַנד. דערמיט שטימט אויסער ירמיה מ"א 5 אויך עזרא ד 2, וואו די שומרונים טענה'נען, אז זינט אסרה'ן'ס צייט, דינען זיי דעם אידישען גאָט. דאָס באווייזט ניט, אז זיי זיינען געווען „יודעאיש“, נאָר אז זיי זיינען געווען געזונען יהו'יסטיש. די אידישע עלעמענטען האָבען בכן געמוזט גויסטיג אַראָפּוועגען די היינדישע קאלאָניסטען, אָבער זיי האָבען נאָטירליך אויך געמוזט גלויכצייטיג באאוינפלוסט ווערען פון זיי. דאָך אָבער ווייזט עס אויס, אז מ'האָט ביז אויף יאשיהו'ן זיך געהאלטען אין בית-אל ביי דער פאָלקס-רעליגיאָן, ווי זי שפיגעלט זיך אַס אין עמוס, הושע און ישעיה. מיט יאשיהו'ן טרעט אין אן ענדערונג; אָבער זינט מנשה'ן און דעם גלות בבל האָט מען זיך נאָטירליך צוריקגעקעהרט צו דער אלטער פאָלקס-רעליגיאָן. ערגער פאר אָט דער

דא א פאלק, וואָס האָט זיך געהאַלטען פעסט אין דינען יהוה. אָבער די צור-
ריקגעקעהרטע דערקענען פאַרט אין זיי ניט מעהר פֿלייש פון זייער פֿלייש
און אין איהר נאָט דערקענען זיי מעהר ניט זייער אייגענעם גאָט, וועלכער
האָט נאָטירליך אונטערדעסען זיך שטאַרק דערווייטערט פון דעם אַמאָליגען
יהוה פון די נביאים. די צוריקגעקעהרטע פארשטעהען מעהר ניט די אַלטע
פאַלקס-רעליגיאָן, נאָך וועניגער פארשטעהען זיי איהר פסולת, וואָס איז צור-
נעמישט געוואָרען פון פרעמדע לענדער. אַט אזוי שידען זיי זיך פון די
שומרונים, וועלכע ווערען פון דאמאָלט אַן אַ זעלבשטענדיגער רעליגיעזער
קיבוץ. און כאָטש די שומרונים האָבען זיך באטראכט אלס זיהן פון דעם
אַלטען פאַלק ישראל, דאָך איז עס ניט געווען בלויז גאָט מצד פון די צור-
ריקגעקעהרטע פון בבל, וואָס עס איז זיי שווער געווען צו דערקענען אין זיי
די שטריכען פונ'ם אַלטען ישראל, לויט ווי זיי האָבען זיך עס פאַרגעשטעלט
(מלכים ב, י"ז 24—41).

באזונדערס אינטערעסאנט איז אָבער פאר אונז די מעטאָדע, וואָס די
אשורים האָבען דאָ אָנגענומען. זי איז אָנגעווענדט געוואָרען פון זיי זינט
א געוויסער צייט אויך צו אנדערע פעלקערשאפטען און געהערט ביסלעכ-
ווייז צום רעגירונגס-סיסטעם. איהר ציל איז איינצולידערען די פעלקער
פולשטענדיג אין דער אשורישער אימפעריע און צו מאַכען אוממעגליך יעדע
פראָבע צו רעוואָלטירען. די אויבערסטע שויכטען פון דער באַפעלקערונג:
רעגירערנע, קינסטלער, האנטווערקער, בוימייסטער ווערען דערפאר דעפאַר-
טירט אינ'ם לאַנד פון דעם זיגער. דאָרטען ווערען זיי הפנים באזעצט אלס
קעניגליכע קאָלאָניסטען, וועלכע האָבען זייער אייגענעם אלס שוויגוט פונ'ם
קעניג*). זיי ווערען דורך דעם געשטעלט אין אַ גינסטיגער פאָזיציע, יעדענ-
פאַלס עקאָנאָמיש גוט פארזאָרגט, און זיי ווערען דערמיט שטאַרק צוגעבונדען
צו דעם קעניג און צו דעם לאַנד, נאָטירליך גיט מען אויף זיי אויך גוט אכ-
טונג. אַט אזוי זאָרגט מען דערפאַר, אז זיי זאָלען שנעל פאַרגעסען זייער

פאַלקס-רעליגיאָן איז וואהרשוינליך געווען די רעליגיאָן פון די שומרונים
נאָכ'ן גלות בבל, נאר מיט דעם חילוק וואָס אַנשטאט א כנעני'שע האָט זי אַרייב-
גענומען אין זיך א שטאַרקע ביימישונג פון אַן אנדער היידענטום.

(*) פארגלייך די שילדערונג אין מלכים ב, י"ח 32, וועלכע מעג זיין אין
אויבאלאנג מיט דער ווירקליכקייט אויף אזוי פועל, אז מ'האָט געזוכט מיט אלע
מעגליכקייטען צו מאַכען די פאַרטריבענע פארגעסען אַן דער אַלטער הויס און אז
דער קעניג האָט זיי געגעבען לאַנד-אויגענטום.

נאציאנאלע אייגענארטיגקייט. אין דעם ליגט א סיסטעם, וואס האט פאליטיש געמעגט זיין גוט אויסגערעכענט, אבער מאראליש באטראכט האט עס שוין געמוזט אויפטרייסלען די פיינערע געפיהלען פון די מענשען פון יענער צייט. דער סיסטעם האט באדייט ניט וועניגער ווי די פולקומע צעשטערונג פון פעלקער און דאס ארויסרויסען מיט געוואלד נאנצע נאציאנען פון זייער היימישען באדען. פאר ישעיה'ן איז אט די מעטאדע א ברוטאלע, כאראקטישע צעטרעטונג פון די פעלקער.

פון די איינוואוינער פון שומרון איז פאקטיש ניט געבליבען היסטאריש קיין שריד ופליט אין דער אשורישער אימפעריע. דער סיסטעם האט זיך גלענצענדיג איינגעגעבען. איינצעלנע שפורען פון טיילען פון א אידישער באפעלקערונג אין ווייטען מזרח ביז צו אינדיען און כינא קענען פילייכט שטאמען אין זייערע ערשטע התחלות פון יענע קאלאניסטען. אבער זיי זיינען דער „יוצא מן הכלל“, אלס כלל זיינען די אלטע איינוואוינער פון דעם קערניגרייך ישראל פארשלאנגען געווארען אין יענע אימפעריעס פון מזרח, ניט לאזענדיג קיין סימן פון זיך. די סיבה דערפון איז אהן ספק געלעגען אין דעם, וואס זייער רעליגיאז האט געהאט אריינגענומען אין זיך צופיעל עלער מענטשן פון דער היינטיגער צייט/שער פאלקס-רעליגיאז און זי האט דעריבער ניט געקאנט דינען פאר זיי אלס נאציאנאלע מחיצה געגען יענע היינטישע פעלקער. די לעהרע פון די נביאים האט צו קורץ געווירקט צווישען זיי און איהר רושם האט דעריבער ניט געקאנט לאנג אנהאלטען*).

(*) ס'איז וואהרשיינליך א פועל-יוצא פון דער פארשווינדונג פון דער צפון-מלוכה, וואס מיר לעזען אין דברי הימים א, 21—23 פון א פארבינדונג פון אמאליגע משפחות פון גלעד מיט יהודה. אלע אין דער טעריטאריע פון דער צפון-מלוכה, וועלכע האבען ערנסט געטראכט צו בלויבען ביים פאלק ישראל, האבען, קאן זיין, געוויס געוואנדערט קיין דרום, כדי זיך איינצוגלעדערען אין דעם פארבאנד פון יהודה. דער ספר דברי הימים טיילט עס מיט וועגען די איינוואוינער פון די אמאליגע ואיר-דערפער (חות יאיר) אין צפון פון עבר-הירדן אין אזא נוסח, וואס בריינגט ארויף די השערה, אז מיר האבען דא צו טאן בלויז מיט א פראגמענט און אז אויך אנדערע משפחות האבען דאסעלביגע געטאן.

פון גלות שומרון ביז גלות ירושלים

ערשטע אפטיילונג.

אשור אין יהודה

1.

חזקיה (686—719)

בעת די געוואלדיגע שטורעמס האבען געברויזט איבער שומרון און האבען זי ארויסגעריסען מיט די ווארצלען. האט עס אפגעליקט אחו"ז פון יהודה צו בלייבען אומבאטייעדיגט. באטראכטענדיג קלוג די אומשטענדען. האט ער זיך געהאלטען פעסט אן דער אשורישער הערשאפט און האט דער-מיט אויפגעהאלטען דעם טראג ביז צום ענד פון זיין לעבען און האט איהם ביי זיין טויט איבערגעגעבען צו זיין זוהן חזקיה'ל. דער בייט אויפ'ן טראג איז וואהרשיינליך פארגעקומען אין יאהר 720 אדער 719.

דורך די געטעהענישען פון דער לעצטער צייט זיינען די פאליטישע פארהעלטענישען געווארען פאר יהודה נאך ערגער ווי פריהער. דער פאל פון שומרון האט געמאכט די וואסאל-מלוכה יהודה פאר א דירעקטען שכן פון דער אשורישער אימפעריע. ביז אהער זיינען אלץ נאך געשטאנען קליינע מדינות אלס מחיצה צווישען יהודה און אשור, צוערשט דמשק און ישראל. צולעצט ישראל אליין. די אונטערווארפענע מלוכה יהודה איז דורך דעם ניט געווען אזוי שטארק נאהנט צו דעם גרויסען קעניג פון אשור; די רייבונג איז געווען פארטיילט צווישען מעהרערע מלוכות און די דירעקטע סיבות פאר רייבונגען זיינען געווען וועניגער. איצט אבער איז ישראל אן אשורישע פראווינץ, און עטליכע שעה איז צפון-זייט פון יהודה. אין דער געגענד פון

בית-אל, רמה און מצפה, קענען די בירגער פון ירושלים און יהודה זעהן ווי עס געוועלטיגען די גובערנאטארען און באאמטע פון דעם גרויסען קעניג. ווער ס'איז אין יהודה ניט געווען לנמרי בלינד, האט געמוזט דערקענען די שרעק-ליכע לאגע, אין וועלכער די מלוכה האט זיך געפינען. ס'איז געווען פולקום קלאר, אז יעדער צוזאמענשטויס מיט אשור האט געמוזט בריינגען ירושלים און יהודה אין א דירעקטער סכנה און אז די צוקונפט פון לאנד איז אפגע-האנגען בלויז פון צוויי מעגליכקייטען. ענטוועדער עס ניט זיך איין די פאראייניגטע כוחות פון אלע נאך פעהיגע קליינע מלוכות פון פאלעסטינא און די שכנות'ע לענדער אין פארבינדונג מיט עניפטען און בכל צוזאמען-צונעמען אלע הילפסמיטלען וואס זיי פארמאגען און ארויסצורייסען דאס לאנד פון אשורישען ריז און זיך צו באפרייען פון דער טריבונט-צאהלונג; אדער די מלוכות פון פאלעסטינא, יהודה פאראויס, נעמען אז זייער גויט פאר גוט און אונטערווארפען זיך אונטער דעם שווערען יאך, וואס איז אויף זיי ארויפגעצוואונגען געווארען. אויב יהודה, פארגעסענדיג די אמאליגע זעלבשטענדיגקייט, האט געוואלט איינארדנען איהר לעבען אונ-טער דער באשיצונג פון דער אשורישער ממשלה, דאן זיינען איהר מלך און איהר פאלק אפילו ניט געווען מעהר וואס אמאל, אבער זיי האבען גע-קאנט פארבריינגען זייערע מעג און סכנות און אין פרידען, אזוי לאנג ווי אשור גופא האט זיך געהאלטען. אזוי האט הפנים אחז געארטיילט, און וואהרשיינליך האט עהנליך אזוי געטראכט ישעיה אין דער צייט בשעת אחז איז געשטארבען און חזקיה האט איבערגענומען די רעגירונג. ביי ישעיה'ן האבען דא געוויקט מעהר רעליגיעזע מאטיווען איידער פאליטישע: ער האט אויף אזא אופן דערקלערט יהוה'ס ווילען בנוגע צו יהודה. אלץ איז איצט אפגעהאנגען דערפון, וואס פאר א שטעלונג דער נייער קעניג וועט אננעמען אין יענער לאגע.

חזקיה האט איבערגענומען די רעגירונג יעדענפאלס אין די יונגע יאהרען, פילייכט ווען ער איז נאך וואס געווארען בחור. ס'איז געווען זיין גליס, וואס עס זיינען איהם געשטאנען ביי דער זייט אזעלכע מענער ווי ישעיה און מיכה. צו זייער, הגם אויך אומדירעקטער, השפעה וועט מען מוזען צושרייבען געוויסע מיטלען, וואס חזקיה האט אנגענומען צו רייניגען דעם יהודה-דינסט. דער שרייבער פון ספר מלכים דערצעהלט וועגען דעם איז צוזאמענהאנג מיט חזקיה'ס טראזיכאשטייגונג. חזקיה האט לויט דעם דא-זיגען באריכט צעבראכען א בראנזענע שלאנג, וואס מ'האט גערופען „נחשתן" און צו וועלכער די אידען האבען געדינט אין אדער ביי ירושלים שוין פון

אלטע צייטען אז, אז איבערבלייבעכץ נאר פון אמאל ווען מ'האט געדינט צו שלאנגען*.) אחוץ דעם האט ער אויך באזייטיגט די כמות, מצבות און אשדות**.)

דער דאזיגער באריכט פון ספר מלכים, אזוי ווייט ווי ער רעדט פון כמות, מצבות און אשדות, איז לעצטענס באצייכענט געווארען פון אסר פארשער אלס אומהיסטאריש. מ'האט געבראכט געגען איהם אי גראמאטיקאלישע, אי היסטארישע ארגומענטען. פאקטיש איז טאקע דער אופן פון אויסדרוק אין אט דעם פסוק לחלוטין ניט אין איינקלאנג מיט די געזעצען פון דער עלטערער און קלאסישער העברעאישער שפראך. עס קענען דעריבער אויפקומען ספקות וועגען דעם, צי א דערזעהלער פון פאר'ן גלות בכל האט געשריבען דעם זאץ אין זיין היינטיגען נוסח. אויך דאס וואס איז פסוק 22 ווערט די באזייטיגונג פון די כמות אנגענומען אלס פארבאדינג, באווייזט נאך ניט די היסטארישע עכטיקייט פון אט דעם פאקט. ווארים עס איז גאנץ פשוט: אויב די דאזיגע שטיק איז געשריבען געווארען פון א שפעטערען פארפאסער, האט יענער אויך געקאנט אריינלעגען רבשקה'ן אין מויל אזעלכע זאכען, וועלכע ער האט באמת נאר ניט געזאגט. דערצו נאך טענה'ען די פארשער, אז ניט ישעיה, ניט קיין אנדער נביא פון אכטען יארהונדערט האט ניט געפיהרט קיין שארפען קאמף געגען די כמות, מצבות און אשדות, וועלכע חזקיה זאל האבען באזייטיגט. ס'איז אבער אויסגעשלאסען, אז חזקיה איז געגאנגען ווייטער ווי די נביאים גופא.

מ'דארף פון דעסטוועגען ניט אויפגעבען דעם באריכט וועגען חזקיה'ס רעפארם אלס אומהיסטאריש. וואס איז שייך די שפראך לאזט זיך ניט באשטימען איז איהר קיין גענויער גרעניץ צווישען פאר'ן גלות און נאכ'ן גלות אויף אייניגע יארהצענדליג אדער א האלבען יארהונדערט. דער עיקר איז דא די רעליגיאנס-נעשיכטליכע באטראכטונג: צי איז עס מעגליך, אז מ'האט אין חזקיה'ס צייט אונטערגענומען אזא רעפארם. אט די זייט פון

(*) פארגלויך דעם שלאנגען-רשמיין ביי ירושלים אין באנד 2 ז. 88. פילויכט האט דער „נהשתן“ געהערט צו איהם. יעדענפאלס שמעהם אין ערגיץ ניט, אז ער איז געשטאנען אין ביתהמקדש.

(**) מלכים ב י"ח 4. פארגלויך אויך פסוק 22. אין מעקסט רעדט זיך וועגען איין אשדה. אויב אט דער נוסח איז ריכטיג, האט זיך דא געמוזט האנדלען וועגען אן אשדה, וואס איז אונטער אחוץ אריינגעדונגען אין ביתהמקדש.

דער זאך מוז צוליב דער וויכטיגקייט פון דעם ענין ארומגערעדט ווערען אביסעל מעהר באריכות.

ס'איז שוין אויבען גערעדט געווארען וועגען דעם, אז אפילו נאך דער צעשפאלטונג פון דער מלוכה איז דאס איבערגעוויכט פון דעם בית-המקדש אין ירושלים געגען די עלטערע הייליגטימער געווען אז אומבאשטריטענער פאקט, וואס ירבעם האט אפט אנערקענט און אהן א ספק אומזיסט בא-קעמפט. דארטען איז אויך געזאגט געווארען, אז די מענטשען מיט א ווייטען בליק אין אפרים האבען העכסט וואהרשיינליך באדויערט די צעשפאלטונג צוליב א רעליגיעזען גרונט און אז ביי זייער גאנצער פאליטישער טריישאפט צו זייער היים זיינען זיי פארט אין א רעליגיעזען זין געבליבען אנהענגער פון ירושלים. און פון גאנץ זעלבשטענדיגע באטראכטונגען זיינען מיר נעקומען צו דער וואהרשיינליכער הנחה, אז ביי מענער פונ'ם קרייז פון יהו'סט און באזונדערס פון אלה'סט, ביי וועמען די במות זיינען בלויז געווען פלעצער וואו יהוה האט זיך אנטפלעקט און די מצבות האבען בלויז פארגעשטעלט ערינערונגס-צייכענס, און וועמען די בילדער פון די אקסען זיינען געווען דערווידער, — אז ביי די מענער פון אט דעם קרייז האט זיך אנטוויקעלט א שטרעבונג, וואס האט זיי ארויסגעהויבען איבער דער פאלקס-רעליגיאן און האט זיי גענייגט געמאכט צו א רעפארם אין דענקען און אין לעבען פון אידישען פאלק. דערמיט האט א גייסטיגער און רעליגיעזער באנד ממילא צונויפגעקניפט אט די מענער מיט ירושלים און איהר בילד-לאזען קולט, ניט קוקענדיג אויף דער פאליטישער צעשפאלטונג*).

פון דאנעט איז צו פארשטעהן די שטעלונג פון די נביאים צו ירושלים און דעם בית-המקדש. מאנכע פארשער מאכען א טעות, ווען זיי זוכען אין עמוס, הושע, ישעיה אדער מיכה אויסדרוקען געגען די במות און לטובה פון ירושלים, כדי דערפון צו באווייזען, אז אט די נביאים האבען ענערגיש געארבייט פאר חזקיה'ס רעפארם. נעבען שטארקע אויסדרוקען געגען דעם בעל-און געצען-דינסט אויף די במות און געגען דעם דינסט פונ'ם אקס געפינט מען דא פונקט אזוינע שטארקע אויסדרוקען געגען דעם קרבנות-קולט אויך אין בית-המקדש פון ירושלים און ביי מיכה אפילו געגען דעם בית-המקדש גופא. געגען אט די לעצטע אויסדרוקען קענען ווינציג וואס אראפגעגען איינצעלנע ירושלים-פריינדליכע ווערטער פון הושע און ישעיה,

(* זעה אין צווייטען באנד ז. 270.

כדי צו באווייזען פון זיי, אז די נביאים האבען אונטערשטיצט די קעניגליכע רעפארם־שטרעבונגען אדער כדי אפצושלאגען מיט זיי די טענות געגען דער היסטארישער עכטיקייט פון דער רעפארם איבערהויפט.

פאקטיש זיינען די נביאים, פון וועלכע דא ווערט גערעדט, אויך אין אט דער זאך, קודם כל מענער פון רעליגיעז, ניט פון פאליטיק אדער פון קולט. אויב ס'איז פארגעקומען א רעפארם אין קולט, האט זי ניט געקאנט שטאמען פון זייערע פלענער און שטרעבונגען. נאך מעהר, עס קאן זיין, אז די רעפארם האט גאר געמוזט דורכגעפיהרט ווערען געגען זייער וויי לען — הגם אויך שווערליך געגען זייער אפענעם פראטעסט — מחמת מ'האט געקאנט מורא האבען, אז זי וועט נאך פארמעהרען און פארגרעסערען די אויסערליכע זייט פון דעם קולט. לכל הדעות האט די רעפארם געקאנט כאַלץ ארויסרופען זייער טיפע אומצופרידענקייט. אבער דאס שליסט ניט אויס, אז ווען ס'איז באפוילען געווארען, צוליב פאליטישע טעמים אדער צו ליב טעמים פון דער אפיציעלער מלוכה־רעליגיאן אויף דער איניציאטיווע פון די כהנים, צו שליסען אלע אנדערע קולט־פלעצער אין יהודה אויסער ירושלים און אין פארבינדונג דערמיט צו רייניגען דעם בית־המקדש אין ירושלים פון פרעמדע עלעמענטען, וואס זיינען דערווידער די שטרענגע יהודה־דינער — זיינען די נביאים געצוואונגען געווען לויט זייער רעליגיעזער שטעלונג אינערליך צו צושטימען דערצו.

די נביאים האבען אוממעגליך זיך געקאנט איינשטעלען פאר אזוינע קולט־פלעצער ווי אשטייגער בית־אל און דן אדער באר־שבע און גלגל; זיי האבען זיך ניט געקאנט איינשטעלען פאר די אקסען און געצען־בילדער און געגען דער בילדלעזער ירושלים. דערצו נאך איז עמוס צו שארף אויפגע־טראָטען געגען די במות און הייליגטימער פון יצחק און ישראל, בעת געגען דעם בית־המקדש אין ירושלים געפינען מיר לכל הדעות קיין וואָרט ניט ביי איהם. אויך הושע האט צו קרעפטיג געשטורמט געגען דעם בעל־און געצען־דינסט פון אפרים און דעם קאלב פון בית־אל, און פון דער אנדערער זייט ווידער, איז ניט בלויז וואס ער קעמפט ניט מיט קיין וואָרט געגען ירושלים, נאר אדרבה, כאַטש ער איז א בירגער פון אפרים, קוקט ער מיט ביינקשאפט אין האַפענונג אויף ציון*.) אלס צוגאב נאך האט ישעיה אזוי אָפּען אויס־

(*) זעה וועגען דעם אויבען ז. 46, 47. אויך הושע קען געוויס די שוואכקייטען פון דעם בית־המקדש אין ירושלים און זיין קולט. דאך, כל־זמן זיין אידעאל פון קאפ. ו 6 איז ניט געווען דורכגעפיהרט, האט ער געמוזט אנערקענען די רעלאטיווע

געדריקט דעם גלויבען, אז יהוה וואוינט אין ירושלים און ציון און דערצו איז זייער בית־המקדש געווען דער אָרט וואו ער האָט פערזענליך פארבראכט דעם דערהויבענסטען מאַמענט פון זיין לעבען, ווען ער האָט געזעהן דעם הייליגען פון ישראל גופא.

נאָך אזוינע אויסדרוקען און איבערלעבונגען, נאָך מעהר לויט זייער גאַנצער אינערליכער רעליגיעזער שטעלונג און זייער צוזאַמעהאַנג מיט די רעליגיעז־העכערע קרייזען פון דער געגענווארט און פון דער אינגסטער פאר־נאָנענהייט, האָבען די נביאים געמוזט איינזעהן די געפאהרען, וואָס זיינען ארויסגעקומען פון די קליינע קולט־פֿלעצער אינ'ם לאַנד אלס די נעסטען פון דער פּאָלעס־רעליגיאָן, און זיי האָבען געמוזט צושטימען צו דער נייער רע־פּאָרם, אפילו אויב זיי האָבען פאראויסגעזעהן די צרות און די פלאַנען וואָס וועלען ארויסקומען פון די נייע צושטענדען. ווען די נייע פלאַנען האָבען זיך שוין אבער באוויזען, האָבען די נביאים געקאָנט עפענטליך נעמען א שטעלונג געגען זיי, און מיכה האָט אפילו געמענט נעמען א שטעלונג געגען דעם בית־המקדש גופא. אָט דאס אלצרינג וואָלט געווען משונה'דיג, ווען זיי גופא וואָלטען געווען די איניציאטאָרס פון דער רעפּאָרם, ניט אבער ווען די רעפּאָרם האָט געשטאַמט פון דעם קעניג און די כהנים, און זיי, די נביאים, זיינען געווען בלויז די רעליגיעז־פאראינטערעסירטע ציסקוקער.

וואָס חזקיה און די וואָס זיינען געשטאַנען הינטער איהם האָבען גע־וואָלט אויפּטאָן מיט דער באשרענקונג פונ'ם קולט אויף ירושלים, קאן קיין ספק ניט זיין. שומרון'ס אונטערגאנג איז געווען א קלאַרע אזהרה, אז יהוה'ס צאָרן פלאַקערט גענען זיין פּאָלס. כהנים און נביאים זיינען געווען אייניג דערין, אז ישראל'ס אומגליק איז געווען דאָס וואָס ער האָט זיך אָפּגעקעהרט פון דעם בילדלאָזען יהוה אין ציון. דאסזעלביגע אומגליק איז אויך פאר געשטאַנען יהודה און ירושלים, אויב זיי וועלען ניט גרינטליך תשובה טאָן*.) ווי די נביאים האָבען געדענקט וועגען אָט דעם תשובה טאָן, ווייסען מיר; ווי די פארטרעטער פון דער אָפיציעלער רעליגיאָן פון דער מלוכה האָבען וועגען דעם געדענקט, קענען מיר זיך אויך גאַנץ גוט פאַרשטעלען. מ'קאן לייכט באגרייפֿען, אז דער יונגער קעניג האָט זיך צוגעהאַכט צו די אָפיציר־

הויכקייט פון דעם בילדלאָזען בית־המקדש, פאַרגליכען מיט דעם וואָס ער האָט טעג־ליך געזעהן ארום זיך (י"ג 2; ד 12; י 5).

(*) פאַרגלויך מיכה ג 12. אויך אייניגע פון ישעיה'ס סטראָשענדע רעדעס קענען געהערען צו דער צייט.

עלע פארטרעטער פון דער רעליגיאָן, און זיי האָבען איהם אוראיי געזאגט, אז אויב מ'ווייל אויסהיטען יהודה פון ישראל'ס גורל, מוז מען האלטען דעם יהודהדינסט פריי פון דאס וואָס האָט געבראכט דעם אונטערגאנג פון ישראל. לויט זייער מיינונג האָט מען אבער געקאנט דערגרייכען פולקום דעם דאָזיגען ציל נאָר ווען ניט בלויז דער בית־המקדש און ירושלים גופא זיינען גערייִ ניגט געווארען, נאר ווען עס זיינען אויך אויסער ציון געפאלען אלע אנדערע הייליגטימער. ווארים כאַטש מ'האָט אויך אין זיי געדינט צו יהוה, איז אבער פאָרט געווען צו נאָהנט די סכנה, אז מ'וועט קוקען אויף דעם יהוה פון חברון אדער באר־שבע ווי אויף אן אנדערען איידער דעם יהוה פון ציון, און פיעל־געטעריי און היידענטום וועלען קריגען דערמיט פון דאָס ניי אלע זייערע רעכטען. ווען מ'וואָלט געפרעגט די נביאים, וואָלטען זיי געוויס בער־סער געהייסען דינען גאָט מיט'ן האַרצען איידער צו רעפארמירען און באנייען דעם אויסערליכען קולט; דאָך וועט מען מווען צוגעבען, אז אין יענע רע־פאָרשטערעכונגען איז געלעגען א גרויסער און צוקונפֿטדיגער געדאנק. ס'איז ניט דער לעצטער געדאנק פון א רעליגיאָן פון גייסט, און די וועלכע האָבען איהם פארטראַטען זיינען אין זייערע מאַטיווען פיליכט ניט געווען אין גאנצען פריי פון ענאָאיסטישע פניות; אָבער נאָך אַלעמען איז עס געווען א וויכטיגער טריט פארווערטס. דאָך גראד אין דער גרויסקייט און אין דער ווייט־גרייכענדער באדייטונג פון דעם געדאנק ליגט אויך דער גרונט פון זיין שוואַכער דורכפיהרונג אונטער חזקיה'ן. די רעוואָלוציע, צו וועלכער מ'האָט אין יענער צייט געשטרעבט איז געווען צו גרויס זיך צו לאָזען דורכפיהרען מיט דער ערשטער אַטאָקע. מ'האָט צוגעלעגט די האַק צום וואַרצעל פון בוים; די אנטשיידענדע קלעפּ, וואָס האָבען איהם לגמרי אונ־טערנעהאקט זיינען געקומען שפעטער אין יאשיהו'ס צייט. אָבער דאס וואָס די ערשטע קלעפּ האָבען ניט אנדערענוואָרפען דעם בוים אויף ד'ערד, הייסט נאָך ניט, אז זיי זיינען אין גאנצען ניט פארנעקומען. —

חזקיה איז ווינציג וואָס געווען עהנליך אויף זיין פאָטער אחז. גיכער קאָן מען זאָגען, אז אין פיעל פונקטען האָט ער זיך גענומען צוריק צו די פרינציפּען פון זיין עלטערזיידען עזיה. ווי עזיה אזוי האָט אויך חזקיה אָנגענומען געוויסע מיטלען פאר דער מיליטערישער זיכערקייט פונ'ם לאַנד און באזונדערס פון דער הויפּטשטאָרט; ווי אין עזיה'ס צייטען, אזוי זיינען אויך איצט יהודה'ס אוצרות און ארסענאלען פול געווען. צום באדויערען האָבען מיר ווינציג ידיעות וועגען דער כראָנאָלאָגישער ארדנונג פון די גע־שעהענישען אין דער צייט פון זיין לאַנגער רעגירונג. ניט ווייסען מיר,

ווען ער האט באזיגט די פלשתים (מלכים ב, י"ח 8); ניט אין וועלכער צייט פון זיין רעגירונג ער האט געלאזט מאכען די וואסער-לייטונג, וואס ווערט איהם צוגעשריבען (מלכים ב, כ 20)). עס קאן געמאלט זיין, אז דער קריג מיט די פלשתים איז נאך געווען א ירושה פון זיין פאטער אחז, צוליב דעם וואס יהודה האט זיך אנטזאגט צו נעמען אן אנטויל אין דעם אויפשטאנד אונטער חנאניאל פון עזה. און אזוי ווי מיר ווייסען, אז חזקיה'ס ווידערשפער ניגונג געגען אשור איז צוגעגרייט געווארען א גאנצע צייט פריהער, לעגט זיך דעריבער אויפ'ן שכל, אז דער בוי פון זיין וואסערלייטונג איז געפאלען אין דער ערשטער צייט פון זיין רעגירונג.

זיין וואסערלייטונג האט אהן א ספק געהאט דעם צוועק צו פאר-טיידיגען ירושלים אין פאל פון א באלאגערונג. אינוועניג פון שטאדט-מויער פארמאגט ירושלים איבערהויפט קיין פליסיג וואסער ניט. דער איינ-ציגער באדייטענדער קוואל נאך נאָהנט צו דער שטאדט איז דער נחון ביים דרום-מזרח'דיגען שיפוע פונ'ם בארג, וואס האט אמאל געטראגען די דוד'פערסטונג און האט איצט געטראגען דעם קעניגליכען פאלאץ. ס'איז געלעגען נאָהנט ביי דער האנט אריינצופיהרען דאס וואסער פונ'ם נחון אויף דער-זייט פונ'ם שטאדט-מויער, כדי צו זיין באזארגט מיט וואסער אין אלע אומשטענדען, וואס מעגען פאָרקומען. אויב מ'האט דאס אין אנהויב פילייכט פרובירט דורכפיהרען פון אויבען אויף דער ערד, האט מען אָבער באַלד איינגעזעהן, אז ס'איז גלייכער צו לעגען די וואסערליי-טונג אונטער דר'ערד. אָט אזוי זיינען געשאפען געווארען וואסערלייטונגען, אזוינע ווי דער קאנאל, וואס געהט פון נחון צום שלח'טייד. פון דער אלט'העברעאישער אויפשריפט, וואס איז געפונען געווארען אין אַט דעם קאנאל אין יאָהר 1880 דערוויסען מיר זיך עפעס ווי אזוי די ארבייט איז געמאכט געווארען. די אויפשריפט זאגט אונז אָבער נאך נישט וועגען דער צייט ווען דער קאנאל איז דורכגעגראבען געווארען. אזוי אָבער ווי דער ספר מלכים דערצעהלט פון חזקיה'ן, אז „ער האט געמאכט דעם טייד און דעם קאנאל און ער האט געבראכט דאס וואסער אין דער שטאדט“, און דער ספר דברי הימים פארבינדט אַט די נאָכריכט בפירוש מיט דעם שלח'קאנאל, איז דעריבער קיין ספק ניט, אז חזקיה איז עס דער בויער פון יענעם שלח'קאנאל און פון איינעם פון די שלח'טייכען.

אויב דער יונגער חזקיה האט געזוכט פון אנהויב אָן פון זיין רע-נירונג צו פארשטארקען זיינע פארטיידיגונגס-כוחות און צו באַפערסטיגען זיין צוגעגרייטקייט פאר מלחמה, מעגען מיר דערפון דרינגלייך. אז פונקט

ווי אין רעליגיעזען. אזוי אויך אין פאליטישען לעבען פון יהודה, איז איינגעטראטען א נייער גייסט מיט דעם בייט אויפ'ן טראגן (*). די אשור-פיינדליכע פארטיי, וועלכע איז געווען באאיינפלוסט פון עגיפטען, די פאר-טיי פון די „פאטריאטען“, וועלכע האָט געטריבען ווידערצושפעניגען געגען אשור, האָט באלד געמוזט געווינען דעם יונגען קעניג'ס אויער. ווען עס איז ניט געקומען צו א צערייסונג שוין פריהער איידער דאס איז פאקטיש געווען דער פאל, קאן דאס, ווייזט אויס, צוגעשריבען ווערען נאר צו ישעיה'ס השפעה.

2.

סנחריב אין פאלעסטינא. ישעיה.

באלד ווי סרגון האָט נאָך דער שלאַכט ביי ראפוא (**), נאָך פארלאזען פאלעסטינא, איז דא דער ווידערשטאנד פון דאס ניי ארגאניזירט געווארען. דעם פלאץ פון דער צעשלאָגענער עזה פארנעמט איצט אשדוד אלס צענטער פון דער באוועגונג. און עס ווייזט אויס, אז עס האָט זיך איינגעגעבען איהר קעניג אזורי, דורך דער אויסזוכט אויף עגיפטען'ס הילף, צו באוועגען די פעלקער און שבטים פון דרום-פאלעסטינא, צווישען זיי אויך יהודה, זיך צו שטעלען צוזאמען אנטקעגען אשור. לכל הפחות דערצעהלט אזוי סרגון אין זיינע אויפשריפטען; פארקעהרט ווידער אין תנ"ך ווערט חזקיה'ס באטייליגונג אין אשדוד'ס אונטערנעמונג אין גאנצען פארשוויגען אין ספר מלכים אדער עס ווערט אין ישעיה קאפ. כ בלויז געגעבען א וואונק אויף דעם. ס'איז וואהרשיינליך, אז ווען סרגון האָט געשיקט זיין ארמיי קיין פאלעסטינא, האָבען די פארבינדעטע זיך נאָך אין צייט צוריקגעצויגען פון אזורי, אזוי

(*) עס קאן גריינלעך געמאלט זיין, אז אויך נאָכ'ן פאל פון שומרון און אין דער מהומה, וואָס האָט געהערשט באלד נאָכדעם, האָט שוין חזקיה געזוכט ארויסצורוקען זיין גרעניץ אביסעל ווייטער צו צפון און דאָס האָט זיך איהם אויך איינגעגעבען. אויך די געגענד אין מורה צווישען בנימין און יריחו האָבען די מלכים פון יהודה און א ספּק גאנץ פריה צוגענומען. דאָס דערקלערט אויך, וואָס עס האָבען גאנץ פריה זיך געפונען אין יהודה עלעמענטען פון בנימין און מ'האָט מיט דער צייט גערעדט פון דער מלוכה פון יהודה אזוי ווי זי וואָלט באַשטעהן פון יהודה און בנימין.

אז דער אשורישער קאמאנדיר, וועלכער הייסט ביי ישעיה'ן תרתן, האט פאקטיש נאך געהאט צו טאן מיט אשדוד. די באלאגערונג פון אשדוד האט זיך געענדיגט, ווי ס'איז געווען צו דערווארטען, מיט דער עראבערונג פון דער שטאָדט. איהרע איינוואוינער זיינען אוועקגעשלעפט געווארען אין געפאנגענשאפט.

אויך דאָ האָט שטארק מיטגעוויקרט דאָס לאַזען זיך פארפיהרען פון עגיפטען. וואָס ישעיה האָט וועגען דעם געדענקט, זאָגט ער אונז קלאַר אין איינער פון זיינע וועניג רעדערס, פאר וועלכע מיר קענען מיט פולער זיכער-קייט פעסטשטעלען דעם דאטום. ביי דער געלעגענהייט פון דער באלאגערונג פון אשדוד זאָגט ער פאראויס, אז אין אַ משך פון דריי יאָהר וועלען עגיפטען און עטיאָפיען אונטערגעהן דורך אשור, און פאר יהודה, וואָס פארלאָזט זיך אויף דעם אומזיכערען פריינד, וועט עגיפטען'ס אונטערגאנג בריינגען שאַנד און שרעק. „אויב דאָס איז געשעהן מיט די, אויף וועמען מיר האָבען גע-האָפּט, צו וועמען מיר זיינען אַנטלאָפּען נאָך הילף און רעטונג פון דעם קעניג פון אשור — טאָ ווי קענען מיר אַנטרונען ווערען?“ דאָס איז בקיצור גע-ווען הפנים די לאַזונג פון יהודה און פון דער איבעריגער פאלעסטינא (ישעיה כ.).

פונקט אזוי באשטימט ווי ישעיה איז אין אנהויב אויפגעטראטען גענען דער אַנשליסונג אַן אשור, אזוי וועניג האָט ער איצט געקאָנט זיך באפריינדען מיט דעם געדאנק זיך פון איהר אַפּצוזאָגען. די רעדע פון קאפ. כ אַנטהאַלט לויט דעם אַ שטאַרקע אזהרה צו חזקיה'ן און זיינע פאַליטיקער. כאַטש זיך צו באַשיצען אונטער אשור'ס הערשאַפט איז געווען אַ דערנידעריגונג פאר יהודה, און די צאהלונג פון א יעהרליכען טריבוט איז נאָך ניט געווען דאָס ערגסטע דערביי, האָט אָבער עגיפטען'ס פריינדשאַפט אויסגעזעהן פאר ישעיה'ן ניט וועניגער אייגעננוציג און אסך אומזיכערער.

אזוי לאַנג ווי סרגון האָט געלעבט, האָט נאָך אשדוד'ס פאַל קיין אשור-ישע אַרמיי מעהר ניט בעטראַטען פאלעסטינא. סרגון איז ביז צום ענד פון זיין לעבען געווען כסדר פארנומען אין צפון און אין מזרח. נאָך אַ זיבעצעהן יעהריגער רעגירונג, רייך אין אויפטאונגען און געקרוינט מיט אַן אומפאַר-גלייכליכער הצלחה, איז סרגון געשטאַרבען אין יאָהר 705, וואהרשיינליך דורך אַ מערדער-האַנט. זיין שטעל פארנעמט זיין זוהן סנהריב (681—705) — דער גרויזאמיכטער עראַבערער און דער געוואלדיגסטער לענדער-פאַרכאַ-פער, וואָס די אשורישע אימפעריע האָט ווען עס איז ארויסגעבראכט. אין דער לאַנגער צייט וואָס קיין אשורישער חיל האָט זיך ניט געפונען אינ'ם

מערב האט ביי די סיריש-פאלעסטינישע פעלקער פון דאס ניי אויפגעלעבט דער געדאנק צו באקומען ווידער זייער זעלבשמענדיגקייט. די מהומות וואס זיינען אויפגעקומען אין אשור און בכל צוליב סרגון'ס דערמאָרונג זיינען, ווייזט אויס, אויסגענוצט געווארען אלס דער פאסערנער מאמענט צו בא- נייען דעם בונד געגען אשור.

די אומשטענדען האבען אויסגעזעהן איצט צו זיין באזונדערס גינסטיג. אין עגיפטען, וואו די נידערלאגע ביי ראפוא און דער פאל פון אשדוד האבען געמוזט זיך שלעכט אָפּרופען אויף די אינערליכע צושטענדען, האט ארום דער צייט פון סרגון'ס טויט נאך געהאלטען דעם טראַן דער עטיאָפישער אוורפאטאָר סאַבאַקאַ. ער האט געהאט יעדען גרונט פאַרטצוזעצן די פאַר- ליטיק פון באקעמפּען דעם אשורישען איינפלוס אין סיריען, הן צוליעב דעם שווערען מצב פון זיין מלוכה, הן מיט דער כונה צו באפעסטיגען דורך דעם זיין טראַן (*). שוין אונטער איהם האט זיך אויסגעצייכענט מיט זיינע אויפ- טוואונגען דער שפּעטערדיגער אוורפאטאָר תרקה, וועלכער האט געהאט מיטגעמאַכט סאַבאַקאַ'ס פעלד-צוג קיין אונטער-עגיפטען און האט פון דאר- טען זיך מעהר ניט צוריקגעקעהרט קיין עטיאָפיען; עס ווייזט נאר אויס, אז ער האט איצט שוין באהערשט די פאליטישע לאגע אין עגיפטען. דעם טראַן נופא כאשטייגט אייניגע יאָהר נאָכדעם ווי סנחריב האט איבערגענומען די רעגירונג (בערך 689—701) סאַבאַקאַ. אויך אונטער איהם איז קעני- טיג יענער תרקה געווען דער גייסט אין דער מלוכה-פיהרונג, ביז ער נעמט אליין איבער אין 690/89 די רעגירונג. פון דער אנדערער זייט איז אויפ- געשטאַנען געגען אשור אן ערנסטער געגנער אין בכל אין דעם כאלדעער מרדרך - ב ל א ד ז (**). שוין סרגון האט געהאט צו קעמפּען מיט מרדרך- בלאדן. בשעת סרגון האט איבערגענומען די רעגירונג האט מרדרך-בלאדן זיך געלאָזט אויסרופען צום קעניג אין בכל און עס האט זיך איהם איינגעגעבן זיך צו האלטען געבען סרגון'ען פולע 12 יאָהר. ערשט ביים ענד פון זיין רעגירונג (710 אדער 709) איז סרגון געווען בכוח בייצוקומען מרדרך-בלאדן'ען. ער איז אנטלאפּען אין עילם. אָבער ווי נאָר סרגון האט די אויגען צוגעמאַכט

(*) א דורכאויס זיכערען באווייז פאר דעם האבען מיר אין ישעיה'ס פיעל ווארונגען געגען א בונד מיט עגיפטען, וועלכע געהערען צו דער דאזיגער צייט.

(**) באריכות וועגען די כאלדעער (כשדים) ווייטער ז. 146—148.

איז קענטיג דער אומדערמידליכער מרדך-בלאדן ווידער ערשינען אויף דער סצענע. און אין 702 ניט זיך איהם איין צו ווערען ווידער איבער געוואלד דער קעניג פון בבל.

מרדך-בלאדן האט, זעהט אויס, פארבראכט זיין לאנגען לעבען קעמפענדיג געגען אשור. ווי ערנסט אט דער פארביסענער און אונטערנעמענדר קריגער האט דורכגעפיהרט די אויפגאבע פון זיין לעבען, קאן מען זעהן דערפון, וואס ער זוכט א פארבינדונג מיט די נעגער פון אשור אויף איין ווייטען מערב. דער ספר מלכים האט איינע דערהאלטען אן ערינערונג אז רעם אינ'ם באריכט, אז מרדך-בלאדן האט געשיקט צו חזקיה'ן ביי דער געלע-נעהייט פון זיין גענעזונג פון א שווערער קראנקהייט געזאנדעטע מיט גלייך וואונדער, און אז חזקיהו האט זיי געוויזען זיינע רייכע אוצרות און זיינע פולע ארסענאלען. ס'איז קיין ספק ניט, אז דער הויפט-צוועק פון דער גע-זאנדטשאפט, וואס ווערט נאטירליך פארשוויגען פון דעם ביבלישען שריפט-שטעלער, איז געווען אויפצומנטערען חזקיה'ן ער זאל צושטעהן צום בונד געגען אשור, עס מאכט ניט אויס צי יענע שלוחים זיינען שוין פריהער געקומען אדער ערשט איצט*).

פאקטיש איז געווען שווער פאר די פאלעסטינישע מלוכות צו בלייבען רוהיג, ווען עניפטען אין דרום און בבל אין מזרח האבען געטריבען צו האנדלען און האבען פארשפראכען זייער הילף. ווער האט געקאנט וויסען צי עס וועט אויך זיי ניט אפגליקען דאס וואס עס האט זיך מרדך-בלאדן'ען איינגעגעבען אין בבל צום צווייטען מאל? דער עיקר איז דא געווען זיך צו האלטען צוזאמען אין אהדות און אויסנוצען דעם ריכטיגען מאמענט. אין

(*) די דערצעהלונג געפינט זיך אין מלכים ב, כ. פאראויס געהט די דער-צעהלונג פון דעם קעניג'ס קראנקהייט און גענעזונג. הגם דער ביבלישער דער-צעהלער ווייסט שוין מעהר ניט דעם צוזאמענהאנג פון אט די געשעהענישען, דאך זיינען ביידע דערצעהלונגען, לכל הדעות די דערצעהלונג וועגען די שלוחים, באגרינדעט אויף א היסטארישער ערינערונג. נאטירליך איז ניט אויסגעשלאסען, אז שוין ביי חזקיה'ס טראג-אישטיגונג, וואס פאלט אויס אומגעפער ניט ווייט פון דער צייט ווען סרגון האט איבערגענומען די רעגירונג און מרדך-בלאדן איז אויפ-געטראטען צום ערשטען מאל, האט מען פרובירט איהם אריינציהען אין דעם בונד. אז עס זיינען דאמאלסט געקומען שלוחים צו איהם לעגט זיך גאנץ גוט אויפ'ן שכל (זעה אויבען ז. 74, 75 אין דער באמערקונג). און אין 711 האבען זיי מאַקע געהאט אויף א וויילע אויך אן ערפאלג. עס קאן דעריבער זיין, אז אין ישעיה ו"ד 32 רעדט זיך פון אט די שלוחים פון מרדך-בלאדן. גיבער אבער איז דאָרטען געמיינט א געזאנדטשאפט פון די פלשתים אדער פון אן אנדער נאָהנטען לאַנד.

צפון איז, ווייזט אויס, צידון געשטאנען אין צענטער פון דער באוועגונג; אין דרום זיינען עס, נאכדעם ווי די קראפט פון עזה און אשדוד איז געבראכען געווארען, די פלשתיים-שטערט א ש ק ל י ז און ע ק ר ו ז. אלס באזונדערס וויכטיג האט מען אבער געהאלטען חזקיה'ס מיטווייסקונג אין דער אונטערנעמונג. דאס ווייזט די געזאנדטשאפט צו איהם, אין פאל אויב דאס געהערט צו יענער צייט, און אויך די פראמינענטע שטעלונג, וואס ער האט שפעטער פאקטיש פארנומען אין דעם בונד.

מיר קאנען היינט ניט זאגען, ווי ווייט חזקיה איז פון אנהויב אָן געניינט געווען זיך צוצוהערען צו די שטימען, וועלכע האָבען געטריבען צו א צערייסונג מיט אשור. זיין ביזאייצטיגע אויפפיהרונג מאכט פאר וואהר-שיינליך, אַז דאָס איז איהם ניט שווער אנגעקומען. דערצו נאך איז די מלחמה-פארטיי געווען אַהן אַ ספק שטארק פארטראַטען אין ירושלים און אין הויף. די דאָזיגע פארטיי, ווי די פארטייען פון די איבערטריבענע פארטראַטען אין אלע צייטען, האָט ניט געהאט קיין שווערע ארבייט אריינצורדינען אויף איהר זייט די בלינדע מאַסע. אויף דער אנדערער זייט אבער איז געשטאנען די פארטיי פון די נישטערע און באזונענע. זי איז, ווי אומע-טום, הפנים געווען אין דער מינדערהייט, אין איהר שפיץ שטעהט ישעיה. אין א צערייסונג מיט אשור קאָן ער נאר זעהן די זריעה פון נייע אומגליקען, וואָס וועלען קומען אויף יהודה. ניט פון פריינדשאפט פאר אשור האָט ישעיה געהאט אזא מיינונג, דאָס האָט ער שוין געוויזען אונטער אחז'ן, נאר פון א קלאָרען אריינבליק אין דער לאַגע און נאך מעהר דורך רעליגיעזע באטראַכטונגען, וואָס זיינען געווען באגרינדעט אויף יענער לאַגע.

שוין אין יאָהר 711, ווען אשדוד איז געווען דער צענטער פון דער מרידה געגען אשור, האָט ישעיה אזוי שטארק ווי מעגליך געווארענט יהודה זיך צו היטען פון אן אויכאָזונענעם טריט. און איצט, בעת דער פלאַן פון דעם אויפ-שטאַנד איז אלץ מעהר און מעהר רייף געוואָרען, שטעלט ער ירושלים פאַר מיט די קרעפטיגסטע פארבען, וואָס פאר א גורל עס וואָרט אויף איהר: — אפּשר וועט זיך איהם נאך איינגעבען אַפצוהאַלטען דעם לעצטען טריט. ס'איז וואַהרשיינליך, אַז צו אַט דער צייט פון ישוב הדעת און פון פלאַנעווען גע-הערט א גאנצע רייה פון ישעיה'ס רעדעס (קאפ. כ"ח—ל"א). זיי שטאַמען פון פארשידענע פאזען פון דער פארהאנדלונג און דערגרייכען דירעקט ביז

צו רער קאמאסטראפע*). ער ווענדט אן זיין גאנצע קראפט פון דער רעדער־
קונסט, אום צו דערהאלטען דעם קעניג און דאס פאלק אויף דעם וועג פון
איבערלעגטקייט און אויסגערעכענטקייט.

„וועת, אריאל, אריאל**“.

די שטאדט וואו דוד האט זיין לאגער געהאלטען!

לעגט צו יאָהר צו יאָהר,

זאלען די ימים־טובים קומען און אוועקגעהן.

דאן וועל איך דריקען אריאל,

און עס וועט זיין א יאָמער און א קלאָג...

און איך וועל אויפשטעלען א לאַגער ארום און ארום,

און איך וועל דיך באַלאַגערען מיט א באַפעסטיגונג,

און איך וועל אויפשטעלען שאַנצען געגען דיך“...

(ישעיה כ"ט 1—8).

באַזונדערס איז ישעיה שטארק באַזאָרגט ווענען דעם בונד מיט עגיפֿט־
טען. טריט נאָך טריט פארפאלגט ער מיט זיינע רייד די פארהאנדלונגען.
וואָס געהען אָן אין געהיים. ער רעדט דערביי מיט דער גרעסטער פאָראַכ־
טונג פון דער מלוכה פון די פרעה'ס. ער דערווארט ניט קיין גוטס פון איהר
פאר יהודה און ער שרעקט זיך נאָר פאר ווייטערע פארוויקלונגען: די עגיפֿט־
טער זיינען פאר איהם מענשען און ניט קיין גאט און זייערע פערד זיינען
פלייש און ניט קיין גייסט.

„וועת, איהר ווידערשפעניגע זיחן, זאָגט יחזקאל,

צו מאַכען פלענער ניט פון מיר,

און צו שליסען א בונד ניט מיט מיין ווילען...

וועלכע נידערען אראַפ קיין מצרים

און מיין מויל ניט געפרעגט,

זיך צו באַשיצען אין פרעה'ס מאַכט,

(*) כ"ח 1—4 שטאמט פון א פריהעריגער צייט (קורץ פאר 722), ווערט אָבער
איבערגע'חזר'ט, כדי אנצוקניפען פון פסוק 7 אָן די רעדע געגען ירושלים.
(**) א נאָמען, מיט וועלכען ישעיה רופט אָן ירושלים. די עטימאלאָגישע
באדייטונג פונ'ל וואָרט איז זעהר א באַשטריטענע זאך ביי די מבארים. ח. ש.

און זיך צו פארבארגען אין דעם שאַטען פון מצרים...
 דורך א לאַנד פון אַנגסט און ענגעניש,
 וואו עס האַלטען זיך אויף דער לויב און די לויבין,
 דער פופערנאָטער און די געפליגלעטע שלאַנג,
 טראָגען זיי אויפ'ן רוקען פון די אייזלען וויער גומס,
 און אויפ'ן הויקער פון די קעמלען זייערע אוצרות
 צו א פּאַלק וואָס קאָן זיי ניט נוצען!¹...

(ישעיהו ל 1, 2, 6, 7).

די דאָזיגע רעדעס פון ישעיה'ן געגען עגיפטען ווייזען. אז דעם נביא'ס
 טרחה איז געווען אומזיסט. חזקיה'ס שלוחים זיינען שוין אונטערוועגענס
 — באַלאָדען נאָטירליך מיט רייכע אוצרות. ישעיה קאן העכסטענס נאָר
 האַפען, אז מ'וועט זיי צוריקרופען און דער בונד וועט צורנישט ווערען. אויך
 אָט די האַפענונג ווערט ניט ערפילט. די אַנטי־אשורישע, עגיפטען־פריינד־
 ליכע פארטיי אין ירושלים האָט קענטיג אלץ מעהר געוואונען די אויבער־
 האַנט. חזקיה איז אנטשלאָסען ניט פארבייזלאָזען דעם גינסטיגען מאָר
 מענט. כדי ווידער אויפצושטעלען יהודה'ס זעלבשטענדיגקייט און פיליכט
 זאָגאר דוד'ס טראָן. זיך ניט צוריקהאָלטענדיג, שליסט ער זיך אָן דעם
 אַלגעמיינעם אויפשטאָנד, און פארנעמט, ווייזט אויס, א פראָמינענטען פלאַץ
 אינ'ם קרייז פון די אליאירטע; דער קעניג פ א ד י פון עקרון, וועלכער
 דאָט זיך געהאָלטען פעסט אָן אשור, ווערט פון חזקיה'ן באַצוואונגען און גע־
 נומען געפאַנגען.

צום צווייטען מאל ווייזט זיך דאָ ישעיה אין זיין גאַנצער רעליגיעזער
 גרויסקייט. אויך איצט, כאָטש ער זעהט זיין פּאַלק אויף א פארקעהרטען
 וועג, ניט ער די האַפענונג ניט אויף. טראָץ איהר נאָרישער אויפפיהרונג
 קאָן יהודה איצט ניט אונטערגעהן. יהוה וועט ניט פארלאָזען דוד'ס הויז
 און וועט ניט מפּקיר זיין זיין הייליגען אָרט. אָבער די רעטונג וועט
 געוויס ניט קומען אויף דעם וועג, וועלכען יהודה'ס פיהרער זוכען פאר
 איהר, לבל הדעות וועט זי ניט קומען פון עגיפטען. י ה ו ה א ל י י ז
 וועט זיין איהר הילף. זיינע גרויסע געדאַנקען כּונגע צו יהודה'ס צוקונפט
 האַלט ישעיה פעסט אויך איצט, אין דער צייט פון דער גרעסטער נויט.
 די גלענצענדע צוקונפט שטעהט פאר זיין אויג נאָך געהנטער כמעט
 איידער פריהער. אָבער ניט פון יהודה'ס פארניכטונג וועט זי ארויסקומען.
 די נויט און דאָס עלענד פון דער באַלאָנערונג דורך אשור ערשיינט פאר

איהם אלס א לייטערונגס־משפט, פון וועלכען יהודה וועט ארויסקומען נע־
ראטעוועט און געלייטערט אלס א נייער, גאטגעפעליגער שטאם. נאר די
זינריגע וועט דער משפט אומבריינגען. יהוה'ס שטארט און בית־המקדש
אבער וועלען איבערקומען דעם משפט. ציון איז א פעסטער ווינקעל־שטיון.
אז וועלכען יעדע פיינדליכע מאכט וועט צעשלאגען ווערען.

צוויי זאכען שטעהען פאר ישעיה'ן פעסט אויך אין יענער צייט, ווייל
זיי געהערען צו די אומפארענדערליכע יסודות פון זיין וועלט־באטראכטונג:
דער גלויבען אין יהוה און, אלס פועל־יוצא דערפון, דאס אפזאגען זיך פון
יעדער זעלבסט־הילף. אויף דעם איז באגרינדעט ישעיה'ס רעליגיעזע און
פאליטישע איבערצייגונג אין דער ראזיגער אומרוהיגער צייט. דאס וואס
ער האט אמאל צוגערופען אחו'ן, חור'ט ער איצט איבער כמעט מיט דיוועל־
ביגע ווערטער: „ווער עס גלויבט, דער וועט ניט צו שאנד ווערען“ (*). ער
האט דעם פעסטען צוטרוי, אז יהוה וועט ריכטיג פיהרען זיין פאלק, ווען
דאס פאלק וועט זיך אויף איהם פארלאזען (**). אין אט דעם פאל איז נויטיג
פאר יהודה צו טאן נאך דאס, וואס ישעיה האט שוין אמאל — נאטירליך
און ערפאלג — פארלאנגט פון אחו'ן, נעמליך זיך רוהיג צו פארלאזען אויף
נאט: „דורך אומקעהרונג און זיך רוהיג האלטען האט איהר געקאנט זיך
ראטעווען; אין זיין שטיל און האכען כטחון איז געלעגען אייער גבורה —

(*) „המאמין לא יבוש“ איז דער נוסח פון תרגום השבעים אין ישעיה ב"ח
16. מאַנכע אנדערע מאכארים שלאגען פאר „המאמין לא יבוש“, וואס פאסט זיך בעסער
צו דעם בילד פון פעסטען גרונט־שטיון. ח. ש.

(**) אויף וואס פאר אן אופן ישעיה שטעלט זיך פאר, אז יהוה וועט פיהרען
זיין פאלק, קענען מיר אומגעפעהר ארויסקומען פון קאפ. כ"ח. איהם שוועבט פאר
די אויגען, ווייזט אויס, א באשיידענע קליינע מדינה אונטער דער אשורישער אוי־
בער־ממשלה; אָבער אלס באַזאָחלונג פאר דער פארלאָרענער פרויהייט דערווארט ער
עטוואָס וואָס איז העכער און טייערער ווי דאָס אלץ, נעמליך די זאמלונג פון די
פרומע און דעם אויפבו פון דער גאָט'ס מלוכה אין ירושלים — ביז די
וועלט־אימפעריע וועט צעפאלען פון זיך אליין, און דאן וועט די נייע מלוכה (די
משיח־מלוכה) זיך גרינדען אויף דעם ווינקעל־שטיון אין ציון און אויף גערעכ־
טיגקייט — הגם אויך דורכגעהענדיג דורך א לייטערונגס־משפט. אט דאס אלצייג
קאן אָבער פאר גאט אליין מאַכען, דעריבער זאל מען איהם לאָזען געוועלטיגען. א
בונד מיט געפֿיטען קאן ניט בריינגען געהנטער צו אט דעם ציל; אדרבה, אלע אוי־
געבע פאליטישע מאַכענאַציעס קענען נאר שאַדען טאן: זיי קאָנען בריינגען גאָט'ס
משפט און שטראף; פארגלויך פסוק 16—19.

אבער איהר האט ניט געוואלט!*) יעדע זעלבסט־הילף אבער דורך איי־נענע פאליטישע, און ווער רעדט נאך דורך קריגערישע, האנדלונגען וועט בריינגען אומגליק, מעהר ווי אלץ — דער בונד מיט עניפטען.

אט דא דערקענען מיר ווידער דעם ישעיה פון אחו'עס צייט. פאר איהם איז אויך די פאליטיק קודם כל א רעליגיעזער פראבלעם. גאט מאכט זי און מיר מענשען קענען נאך דינען איהרע צוועקען אדער ווערען צו שאנד. עס איז דיזעלביגע דרייסטקייט און גרויסקייט פון דעם רעליגיעזען אידע־אליזם, דיזעלביגע הויכקייט און ריינקייט פון דעם רעליגיעזען, גלויבענדען אופן פון באטראכטונג.

פון אט דער שטעלונג, וואס אונזער נביא האט אנגענומען איז מיטען פון א דרייסטען רעליגיעזען אידעאליזם, דרינגען מאנכע מבארים ארויס פון זיין בוך, אז בעת יהודה האט געגען ישעיה'ס ווילען באטראטען דעם וועג פון פאליטישער זעלבסט־הילף, האט דער נביא זי איבערגעלאזען צו איהר אייגענעם גורל, הפנים מיט דעם געדאנק, אז דורך דעם דאזיגען משפט וועט יהוה אויסלייטערען זיין פאלק, אבער ער וועט די זינדיגע לאזען אונטער־נעהן. די דאזיגע מבארים האלטען עס פאר אוממעגליך, אז דערזעלביגער מאן, וועלכער פאדערט אומעטום נאך גלויבען און מעסט אלצדינג מיט אן עטישער מאס, זאל אין דער שעה פון געפאהר כלומר'שט זיך גופא ווערען אומגעטריי און זאל פאראויסזאגען ירושלים'ס רעטונג צוליב ציון. אויב אט די הנחה פון די מבארים וואלט געווען ריכטיג, וואלט מען געמוזט אננעמען דערפון אלס פועלייצא, אז אלע שטעלען אין אונזער היגטיגען ספר ישעיה, וואס זייער תוך איז דער אונטערגאנג פון אשור און די רעטונג פון ירושלים, שטאמען ניט פון אונזער נביא, נאר זיינען א פראדוקט פון א שפעטערער צייט.

אזוינע שטעלען געפינען זיך אבער אין אונזער בוך ישעיה אין א גרוי־סער צאהל און ביי די מעהרסטע פון זיי איז ענטוועדער מ'קאן זעהן, אז זיי זיינען באראקטעריסטיש פאר ישעיה'ן אדער עס פאסט זיך לכל הפחות זעהר גוט אזוי אנצונעמען. מיר קאנען דעריבער אויף אט דעם וועג בשום אופן ניט געהן. עס האט געמוזט זיין בנמצא א גרעסערע אדער קלענערע צאהל רעדעס דירעקט פון ישעיה'ן גופא, וועלכע האבען געסטראשעט אשור מיט

*) ישעיה ל 15. „זוי האבען פארגעצויגען צו פליהען אויף פערד, צו רויטען אויף לויכטע לויפערס אויפ'ן שלאכטיפעלד, דערפאר וועט זייער נארישע פיהרונג זיי בריינגען צום ראנד פון אונטערגאנג.“

אונטערנאנג און האבען פארשפראכען ירושלים רעטונג. באזייטיגען אט די אלע רעדעס איז אוממעגליך, ווען מ'ויל זיי דערקלערען אהן פאראורטייל לעז*).

מיר זעהען דא בכו, אז מ'איז קיין אנדער ברירה ניטא ווי צו בריינגען די דאזיגע שטעלען אין א באציהונג מיט דעם ווירטליכען באוואוסטזיין פון אונזער נביא, וואס איז אונז באקאנט פון די אנדערע אומבאשטריטענע דער דעם זיינע. מיר ווייסען ווי סרגון און פריהער שוין תגלת-פלסר האבען באהאנדעלט דאס קעניגרייך אפרים. אין יאָהר 733 און באַזונדערס דער נאך אין 722 האָט ישעיה דאס ערשטע מאל געזעהן נאָהנט נעבען איהם דעם סיסטעם פון דער אשורישער פאליטיק, וואס איז געווען באַרבאָרש אפילו פאר די מאַראַלישע השגות פון אַלטערטום, א סיסטעם וואס האט באַצוועקט צו מאַכען פעלקער בויגזאם און נאָכניבן דורך דעם, וואס זיי וועלען איבער געוואלד ארויסגעריסען ווערען פון זייער היימישען באַדען און עס וועלען זיך אויף אזא אופן אפרייסען אין זיי די כוחות פון לעבען. אזוי ווי נאך 722 האבען אשורישע ארמיען זיך אַפט באוויזען אין פאלעסטינא, האָט מען בליי ספּק געהאט אסך געלעגענהייטען זיך ווייטער צו באַקער נען מיט דער ברוטאליטעט און דער אוממעגליכער אויפפיהרונג פון די אשורים.

אזוי האָט זיך אויסגעבילדעט אין ישעיה'ן די געוויסקייט, אז די וועלט אימפּעריע פון אשור איז פאר'משפט צום אונטער גאנג. אויך די דאזיגע געוויסקייט איז לכתחילה ניט קיין פאליטישע, נאר א רעליגיעזע און מאַראַלישע. אויך אט דא איז די פאליטיק א פועל יוצא ביי איהם פון דער רעליגיאַז און מאַראַל. די מאַס פון דער מאַראַלישער וועלט-אָרד-נונג, וואס איז ביי איהם א פעסטשטעהענדיגע זאך, ווענדט ער אָן אויף אשור'ס אויפפיהרונג. געמאַסטען לויט דער דאזיגער מאַראַלישער וועלט-אָרדנונג און לויט יהוה'ס מאַראַלישען ווילען, וואס דריקט זיך אין איהר אים קאן אשור קיין תקומה ניט האבען; פון דעם פּססדין פון דער וועלט-געשיכטע איז זי פאר'משפט צום אונטערנאנג**).

(*) די שטעלען, וועלכע קומען דא אין פראגע זיינען: י 32—34; י"ד 24—27, 32; י"ז 12—14; כ"ט 5—8; ל"א 8, 9.

(**) ישעיה י 5—19, „יהודה האָט געמאַכט אשור פאר דער בייטש פון זיין צאָרן צו שטראָפּען זינדיגע פעלקער. אשור אבער דענקט ניט אזוי, נאָר וויל זיי אין

דער גלויבען אין אשור'ס אומבאזיגבארקייט איז דערמיט פאר ישעיה'ן. אויב ער האט אזא גלויבען ווען געטראגען אין זיך, צעטרייסעלט. אז ער גופא זאל פון אט דער נייער געוויסקייט האבען געצויגען פאליטישע שלוסען. קאן בשום אופן ניט געמאלט זיין. אבער די פאליטיקער און איינצעלנע פרומע פון יהודה האבען, קאן זיין, אט אזוי איהם פארשטאנען און האבען געצויגען חיות פון זיינע רייד פאר זייערע באזונדערע פלענער און געדאנק קען*). פאר איהם גופא שטעהט פעסט זיין פראגראם, אז יהודה און נאר יהודה אליין וועט בריינגען די מפלה אויף אשור און אז מענשליכע פאליטיק און אליאנצען קענען גאר ניט אויפטאן דערביי. גענען ישעיה'ס ווילען ווערט יהודה פארפלאנטערט אין די דאזיגע פאליטישע אליאנצען און דער פועל-יוצא דערפון איז וואס יהודה און ציון שטעהען אין סכנה. זאל אט די לאגע פון דער זאך, ווי ווינציג זי איז ניחא געווען ישעיה'ן, איהם האבען באוואוינען אויפצוגעבען זיין איבערצייגונג פון אשור'ס גורל? געוויס זיינען זינדיג די מענשען פון יהודה און ציון און האבען פארדינט א שטראף אלס לייטערונג; אבער אשור האט זיך געמאכט פאר יהודה'ס פיינד דורך איהר סטראשען ירושלים, ווארים ציון איז יהודה'ס הייליגע וואוינונג. ווי נאר אשור ריהרט אן ציון, דעם ארט וואו יהודה האט זיין מזבח און וואו ישעיה גופא האט איהם געזעהן אין דעם העכסטען מאמענט פון זיין לעבען, דאן איז יהודה'ס שולד פארגעסען אויף א רגע — ניט אויף תמיד — און דער פסק-דין איבער אשור טרעט אריין אין קראפט.

ישעיה בלייבט ביי זיין ווארט פון גלויבען, און זיך האלטענדיג דערביי

אויגענעם נאמען, ניט אלס יהודה'ס ווערקצייג, שטראפען און גלויכצייטיג אויך פאר-ניכטען. „מיט דעם כוח פון מיין האנט האב איך עס אויפגעטאן און מיט מיין קלוגקייט, ווארים איך בין פארשטענדיג. די גרעניצען פון פעלקער שאף איך אפ... ווי מ'זאמעלט צונויף פארלאזענע אויער, אזוי האב איך צוזאמענגענומען די גאנצע ערד.“ ס'איז אוינע פון ישעיה'ס גראנדיעזעסטע רעדעס און גלויכצייטיג אויך די ערשטע פראגע פון א געשיכטס-פילאזאפיע אין א גרויסען סטיל, וואס איהר יסוד איז דאס געזעץ פון דער מאראלישער וועלט-ארדנונג אין דער געשיכטע: די וועלט געשיכטע איז דער וועלט-משפט. די שטיק שטאמט פון דער צייט נאך 717, וואהר-שינליך ארום 711.

(*) שוין חזקיה'ס רעפארם און נאך מעהר מאנכע ווערטער ישעיה'ס האבען געקאנט שאפען דעם טעות, אז מ'האט כלומר'שט ניט באדארפט אריינטאן א פינגער אין קאלט וואסער, אדער אז יהודה'ס פרומקייט איז איבער יעדען ספק און דער בארג ציון איז א באשיצונג פאר אלערליי עולות וואס מ'טוט, מיכא ג 11. אין ג 12 נעמט מיכא א שטארקע שטעלונג געגען דעם.

איז ער געגען זעלבסט-הילף. אדרבה, מיט זיין באציהונג צו ציון וויל ישעיה אָהן א ספק ווירקען, אז מ'זאָל זיך פארלאָזען אויף יהוה און זיך אנטזאגן פון יעדער אייגענער הילף. מען מוז זיך אבער היטען פון וועלען ארויס-בריינגען א פולקומע איינהייט אין ישעיה'ס רייד און אין זיין באוואוסטזיין. כדי זיך צו שאַפען א פאַנטאַסטיש בילד פון דעם נביא, וואָס האָט באַמט גאר ניט עקסיסטירט. קיינער קאָן אונז ניט ערב זיין, אז אויך אין זיין באוואוסטזיין האָבען זיך ניט געפונען קווינקלונגען בנוגע פאַרשידענע פראַגען. ס'איז גלייכער צו לאָזען אַט די פאַרשידענקייטען אין מאַנכע פונקטען צורוח איידער זיי צו וועלען אויסגלייכען מיט קליינליכע קונצען אין דעם פירוש פון די פסוקים. קיינער קאָן אונז קודם כל ניט ערב זיין, אז אויך אין זיין גייסט, כאַטש ער איז געווען פולקום קלאַר וועגען יהוה'ס שטעלונג צו קולט און קרבנות, דאָרטען וואו זיי שטעהען אין וועג דער מאַראַל, האָט נאָך ווייטער ניט געלעבט די פאַרשטעלונג, אז אויך יהוה, אזוי לאַנג ווי ער האָט אָנגענומען קרבנות, האָלט אין כבוד זיין אָפּפער-פלאַץ אויף דעם ציון. ווי דרייַסט און פריי זיין גלויבען איז און ווי מעכטיג ער באַקעמפט די פאַלקס-רעליגיאָז, קאָן ער אבער פאַרט אין אַט דעם פונקט — צום טייל פילייכט בלויז דורך דער מאַכט פון די פאַרהעלטענישען און דער אייגענאַרטיגקייט פון יהודה'ס געגנער — זיך ניט באַפרייען פון די השגות, וועלכע ער גופא באַקעמפט אומעטום אזוי שטאַרק. — דאָך לאַמיר זיך אומקעהרען צו סנחריב'ן.

סנחריב האָט געוויס קלוג געהאַנדעלט, וואָס ער האָט צוערשט קיין אויפמערקזאמקייט ניט געשאַנקען דעם אויפשטאַנד אין פאַלעסטינא, כאַטש הינטער איהם איז געשטאַנען עגיפטען. ער נעמט זיך קודם כל צום וואַרצעל פונ'ם אויפשטאַנד, וועלכער איז געלעגען אין בבל. די ערשטע זאך האָט געמוזט באַצוואונגען ווערען דער אַלטער רעבעל מרדך-בלאָדן. אין יאָהר 702 האָט זיך סנחריב'ן איינגעגעבען איהם צוצושלאָגען און אין פרייהלינג פון יאָהר 701 האָט ער מאַרשירט צום מערב-לאַנד. אין ריזיגע מחנות האָט זיך באַוועגט די אשורישע ארמיי. איבער 185000 מאן האָט באַטראַפען די שטרייט-מאַכט פון אשור. קיין חידוש דעריבער ניט, וואָס „די מורא פאר דעם גלאַנץ פון דער אשורישער הערשאַפט“ איז דעם חיל פאַראויסגעגאַנגען און האָט געמאַכט ציטערען די הערצער. אָהן א ספק האָט סנחריב מאַר-שירט דורך דעם אַלטען מיליטערישען וועג: צוערשט דעם פּרת ארויף צו, דאָן אריבער צום כרעג פון מיטעללענדישען ים און פון דאָרטען צו דרום. אַט אזוי האָט פעניקיען די ערשטע דערפיהלט זיין האַנט. דאָרטען איז לולא,

דער קעניג פון צידון, געווען דער פיהרער פון די רעבעלען. אבער ער האט געזוכט זיך צו ראטעווען דורכ'ן אנטלויפען, און אויך די איבעריגע שטעדט ביים ברעג ים, אין צפון און אין דרום-זייט פון צידון, בין אראפ צו עכו האבען מעהר ניט ארויסגעוויזען קיין מוט. ניט ארויסציהענדיג דעם שווערד האבען זיי זיך אונטערווארפען אונטער דעם קעניג פון אשור. נאר צור האט קעניג זיך געשמעלט פעכט. די עראבערונג פון אט דער שטאלצער אינזעל-פעסטונג האט זיך סנחריב'ן ניט איינגעגעבען. ער האט עס וואהרשיינליך נאך ניט פרובירט. יעדענפאלס בלייבט צור לחלוטין ניט דערמאנט אין סנחריב'ס באריכט. אבער אזוי פיעל האט זיך סנחריב'ן פארט איינגעגעבען: דעם איינפלוס פון צור האט ער פאר דעם מאמענט געהאט געבראכען דורך דעם, וואס ער האט איינגעזעצט אין צידון א נייעם קעניג און האט איהם אלס אשורישען וואסאל איבערגעגעבען די ממשלה איבער אכט פעניקיי-שע שטעדט. דערשראקען פון דעם דאזיגען ערשטען ערפאלג סנחריב'ס אין פאלעסטינא, זיינען גלייך געקומען פירשטען פון דעם דרום פון לאנד, אום ארויסצואווייזען דעם אשורישען זיגער זייער אונטערווארפענקייט, פאראויס פון אלעמען איהרד, וועלכע האט נאך ניט געהאט פארגעסען איהר מפלה פון יאָהר 711, דאן עמון, מואב און אדום. אבער עס זיינען נאך פארט גע-בליבען אייניגע פירשטען, וועלכע האבען בשום אופן ניט געוואלט ווידער אוועקגעבען אזוי לייכט די פרייהייט, וואס זיי האבען נאך וואס געוואגט צו פארשאפען. זיי האבען געזוכט צו באפעסטיגען זייערע הויפטשטעדט אין פאל אויב עס זאל קומען צו א באלאגערונג. דאס זעהען מיר אין ירושלים. א לעבהאפטע טעיניקייט קומט דארטען פאר; די וואסער-רעזערוואארען אויסערן שטאדט ווערען צוגעדעקט, כדי די מלכים פון אשור זאלען קיין וואסער ניט געפינען ווען זיי קומען (דברי הימים ב, ל"ב 3, 4); דער אלטער שטאדט-מויער ווערט גוט צורעכטגעמאכט, טורעמס ווערען געבויט און אין איון שטעל ווערט אפילו דער מויער פארשטארקט דורך א צווייטען מויער; אין די ווארשטאטען פון די שמידען און די געוועהר-מאכער ווער געאר-בייט מיט פיבערהאפטער אנשטרענגונג. דער קעניג גופא מושטירט זיינע סאלדאטען, וועמעס צאהל ער האט פארמעהרט דורך אראכישע זעלנער, אויף דעם ברייטען פלאץ ביים טויער פון שטאדט און ער דערמוטיגט אלע-מען זיך צו פארלאזען אויף יחזה (ישעיה כ"ב).

אין פעניקיען האט סנחריב, ווייזט אויס, זיך לאנג ניט אויפגעהאלטען. פון מיליטערישע אויפטאונגען דארט ווייסט ער נאר ניט צו באריכטען. ניט ארויסווייזענדיג קיין ווידערשטאנד האבען זיך דא איהם אלע אונטער-

ווארפען. אט אזוי האט ער געקאנט שנעל ווייטער מארשירען. דער וועג פונ'ם הויפט-חיל האט זיך געצויגען פאר לענגס ביים ברעג ים צו אשקלון צו. דאך ווייזט אויס, אז סנחריב האט אין פעניקיען אָפּגעזונדערט קלענערע אָפּ טיילונגען פון זיין הויפט-ארמיי און האט זיי ארויסגעשיקט אויסראבעווען די געגענדען פון יענע פירשטען, וועלכע האבען זיך נאך ניט געהאט אונטער-ווארפען און צו וועלכע ער האט ניט געקאנט צוקומען גלייך מיט דעם הויפט-חיל. אועלכע מיליטערישע טרופעס, האבען זיך אויך געמוזט אריינגרייסען אין יהודה און האבען דארטען פארניכטעט דעם תבואה-שנים פונ'ם פריה-יאהר 701 (מלכים ב, י"ט 29).

אונטערדעסען האט די הויפט-ארמיי אלץ ווייטער מארשירט ביים ברעג ים צו דרום צו. גאנץ לאנגזאם האט זי זיך באוועגט פארווערטס, מחמת פארשידענע שטערט, צווישען זיי בני-ברק, יפו און בית-דגון האבען ארויס-געוויזען עקשנות און האבען געלאזט קומען צו א באלאגערונג. עראבערענ-דיג אט די שטערט איינע נאך דער אנדערער, האט סנחריב מיט מיה פרוי געמאכט דעם וועג פאר זיין ווייטעריגען מארש און ער האט נאטירליך פאר-לארען דערביי אסך צייט. ענדליך האט ער דערגרייכט אשקלון. צידקא (צדק), דער קעניג, איז אראפגעזעצט געווארען און צוזאמען „מיט די געטער פון זיין פאטער'ס הויז, זיין ווייב, זיינע זיהן, טעכטער און ברידער“, אויך מיט אלע קרובים זיינע פון דעם פאטער'ס צד איז ער אוועקגעשיקט געווארען אלס געפאנגענער קיין אשור. אנשטאט איהם, איז ארויפגעזעצט געווארען אויפ'ן טראן שארלודאר, דער פריהערדיגער קעניג, וועלכער איז הפנים אראפגעזעצט געווארען פון די רעבעלען צוליב זיין אשור-פריינדליכער שטע-לונג.

איצט איז מען געגאנגען פון דעם ים-ברעג אין לאנד אריון. עקרון איז געווען דער נעכסטער ציל פון דער אשורישער ארמיי. אז אימה איז געפאלען אויף די איינוואוינער פון עקרון, בשעת זיי האבען עס דערהערט; „עס האט זיך געשראקען זייער הארץ“, און ציטערענדיג האבען זיי זיך ארום-געקמט, צי די צפון-אראבישע פירשטען פון מוצרי און מלוכה, ביי וועמען זיי האבען געבעטען הילף, קומען ניט אן. זיי האבען זיך ניט גענארט אין זייער דערווארטונג. נאך איידער סנחריב האט דערגרייכט עקרון, איז דער אראבישער חיל געקומען צו הילף. אָבער ער איז צעשלאָגען געווארען פון סנחריב'ן ביי אלתקה*).

(*) צווישען חמנה און עקרון; ווערט אויך דערמאנט אין יהושע י"ט 44.

נעהערט צו איהר. זיך שוין מעהר ניט געקאנט ראטעווען פון סנחריב'ס צאָרן. אפילו אויב זיי וואָלטען זיך איצט אונטערנעגעבען, וואָלטען זיי אויך ניט געקאנט דערוואַרטען זיין נאָך. ס'איז בכן געווען די עקשנות פון פאַר-צווייפּלונג, ווען זיי האָבען אויך איצט נאָך ניט געעפענט זייערע טויערן. סנחריב איז צוגעקומען מיט זיין חיל, און נאָך אַ העלדישער פאַרטיידיגונג איז איין שטאָרט געפאלען נאָך דער אנדערער; צולעצט אויך עקרון. ווי עס איז געווען צו דערוואַרטען האָט סנחריב זיך נוקם גיווען מיט גרויס אכזריות: די פאַרשטעהער פון שטאָרט זיינען געטויט געוואָרען און זייערע טויטע קערפערס זיינען אויפגעהאנגען געוואָרען אלס אַן אזהרה אויף די זיילען פון שטאָרט־מויער. אלע איבעריגע איינוואוינער, וועלכע זיינען גע-ווען פאַר דעם אויפֿשטאַנד גענען אשור, זיינען געמאַכט געוואָרען פאַר קריגס־געפאנגענע.

ערשט איצט איז געקומען די רייה צו יהודה. חדשים פון אָנגסט און געדריקטקייט האָט מען פאַרבראַכט אין ירושלים זינט מ'האָט דערזעהן די ערשטע אשורישע סאַלדאַטען־אפּטיילונגען אינ'ם בערגלאַנד פון יהודה. איין אומגליק־אָנזאָגער נאָך דעם אנדערען האָבען געבראַכט די טרויעריגע ידיעה, אַז דער זיגרייכער אשורישער חיל מאַרשירט כּסדר אלץ ווייטער. ניט זיינענדיג אין ערגניץ פאַרהאַלטען, און אַז עס האָבען זיך פרייוויליג אָרער גע-צוואונגען אונטערוואַרפען אלע מדינות און שטערט, וועלכע האָבען ערשט מיט אייניגע חדשים צוריק, צוזאַמען מיט יהודה, זיך אַזוי באַגייסטערט פאַר דעם פרייהייטס־קאַמף געגען אשור. אָבער מ'האָט ניט פאַרלאָרען דעם מוט. אַ טייל פון דער באַפעלקערונג פון ירושלים האָט אומגעדולדיג געוואַרט צו הערען פון הילפּס־אַרמיען, וואָס קומען פון די ברעגען פון טייך נילוס; חזקיה אָבער האָט זיך פאַרלאָזען אויף זיין גאָט אַז ער וועט איהם ראַטע־ווען פון אשור'ס האַנט.

אנב האָט נאָך געדויערט אַ היבשע צייט ביז מ'האָט געזעהן די אשורים פאַר די מויערן פון ירושלים. סנחריב איז הפנים דערגאַנגען. אַז ירושלים איז צוליב איהר נאָטירליכער לאַגע כּמעט אומבאַזונגבאַר. ער איז דעריבער ניט געקומען גלייך צו ירושלים, נאר האָט פאַרוויסט מיט זיין חיל דאָס לאַנד פון יהודה אַרום און אַרום ירושלים. ער האָט געמיינט, אַז דערמיט וועט ער צווינגען ירושלים זיך אונטערוגעבען. „46 פּעסעם, אַרומגעמויערט

שטערט". אזוי דערצעהלט סנחריב אין זיין באריכט*). „און די קליינע שטערט ארום זיי און א צאהל האב איד באלאגערט און איינגענומען דורך אראפרייסענדיגע שטורם-וויידערס און דורך אטאקעס פון שטורם-מאשינען. דורך דעם קאמף פון די פוס-געהער, דורך מינען, איינברעכונגען און... 200.150 איינוואוינער**). גרויס און קליין, מאן און ווייב, פערד, מויל-איילען, אייזלען, קעמלען, רינדער און שאף האב איד פון זיי ארויסגעפיהרט און צוגענומען אלס רויב". עס הייסט ניט, אז די גאנצע ארמיי האט זיך אפגעשטעלט ביי יעדער איינצעלנער שטאָרט. די הויפט-ארמיי האט הפנים נאָר איינגענומען די גרעסערע שטערט. בעת קלענערע אָפטיילונגען האָבען פאַרענדיגט די צעשטערונג אויפ'ן אָפּענעם לאַנד. וואָסען זיינען קענטיג פאַרגאַנגען דערמיט. אין ירושלים אין די שטימונג אלץ געוואָרען דריקענ-דער. הגם די שטאָרט אין נאָך ניט געווען איינגעשלאָסען פון פיינדליכע מחנות, אין אַבער פאַרט איהר לאַגע ניט געווען קיין בעסערע ווי פון א באַר-לאַגערטער שטאָרט. צו ווייט האָט מען ניט געטאָרט וואָגען ארויסגעהן. ווייל אומעטום האָט זיך געפונען דער פיינד. דערצו נאָך האָט מען ווייט ארום געקאָנט געפינען ווינציג וואָס פראַוויאָנט אָדער דאָסגלייכען. נאָר דאָ און דאָרטען האָט עס אָפּגעגליקט א שליח אָדער איינצעלנע אַנטלאָפּענע זיך דורכצו'גנב'ענען קיין ירושלים אומבאַמערקט פון פיינד. אַבער אויך אַט די וועניגע האָבען ניט געבראַכט קיין טרייסט. אדרבה, זיי האָבען נאָר פאַרמעהרט די גרויסע צאַהל אַנטלאָפּענע, וועלכע האָבען געזוכט זיך צו באַשיצען הינטער די מויערען פון ירושלים און האָבען אויף אַזא אופן פאַר-קלענערט די לעבענסמיטלען פון שטאָרט. און אז די אַראַבישע זעלנער, וועלכע חזקיה האָט געקראָגען צו פאַרשטאַרקען די שטרייט-קרעפטען פון שטאָרט, און, וואָהרשיינליך איבערגערעדט פון זיי, אויך אירישע סאָלדאַטען פון דער גאַרניזאָן האָבען דעזערטירט***). האָבען דאָן די איינוואוינער פון ירושלים פאַרלאָרען דעם מוט. צי האָט חזקיה גופא איצט געראַטען צו אונטערהאַנדלען מיט סנחריב', אָדער זיינע אונטערטאָנען האָבען איהם דערצו געצוואונגען — דאָס ווייסען מיר ניט. יעדענפאַלס האָט אין יענעם מאָמענט זיך געוואַקעלט דער צוטרוי צו יהוה. ניט זייער נאָט, נאָר זייערע

(*) איז געפונען געוואָרען אין די חורבות פון בינוה אין יאָהר 1830 און געפינט זיך איצט אין בריטישען מוזעאום. ת. ט.

(**) עס האַנדעלט זיך דאָ ניט וועגען אן אוועקפיהרונג אין גלות, נאָר וועגען א דעמאָנסטראַציע פאַר דער אַנערקענונג פון דער אשורישער הערשאַפט.

(***) לויט סנחריב'ס אויבען דערמאָנטען באַריכט

רייכע אוצרות זיינען איצט געווען די לעצטע האפענונג פון די עלענדע און צעשראקענע.

פון אט דעם פונקט אן האבען מיר שוין ידיעות אין תנ"ך. חזקיה האט געשיקט צום קעניג פון אשור, וועלכער איז דאמאלסט געשטאנען גראד ביי לכיש, אין צפון-מזרח-זייט פון עזה, און האט איהם געלאזט זאגען: „איד האב געזינדיגט, ציה אוועק פון מיר; וואס דו וועסט ארויפלעגען אויף מיר, וועל איך טראגען.“ סנחריב האט געפאדערט 300 טאלענטען זילבער און 30 טאלענטען גאלד, לויט אונזער געלט ארום 6.200.000 מארק, אלס שטראף-סומע צו באצאהלען גלייך אויפ'ן שטעל און דערצו האט סנחריב לויט זיין באריכט נאך געהעכערט דעם יעהרליכען טריבונט. חזקיה האט גע-מוזט אנשטרענגען די לעצטע כוחות צוזאמענצונעמען די געוואלדיגע סומע. אפילו דעם אוצר פון בית-המקדש האט מען געמוזט אויסלעדיגען, און די גאלדענע בלעכען, מיט וועלכע די מירען פון בית-המקדש זיינען געווען בא-צויגען, האבען געמוזט אראפגעריסען ווערען און מ'האט זיי אויפגעלאדען אויף די וואגענס, וואס האבען אוועקגעפיהרט די אוצרות פון ירושלים אין דעם אשורישען לאגער (מלכים ב, י"ח 13—16). אויך דעם קעניג פארי פון עקרון האט חזקיה דאמאלסט איבערגעגעבען צו סנחריב', וועלכער האט איהם ווידער געמאכט פאר א קעניג איבער עקרון און איהם דערמיט פון דאס ניי איינגעזעצט אין די רעכטען און פליכטען פון א קעניג מיט אשור'ס גנאדען. אבער סנחריב האט געוואלט נאך טיפער דערנידעריגען ירושלים. כדי צו ברעכען דעם איינפלוס פון ירושלים אין דרום, פונקט ווי ער האט געבראכען דעם איינפלוס פון צור אין צפון, האט ער פארטיילט די עראבער-טע שטערט פון יהודה צו די פירשטען ארום, צו די מלכים פון אשור, עקרון און עזה.

איצט לכל הפחות האט ירושלים געהאפט אז ס'איז געקומען א סוף צו די צרות. זי איז ביז צום טיפסטען גראד דערנידעריגט געווארען. זי האט ערפילט די אומדערהערטע הויכע פאדערונגען סנחריב'ס און זי האט גע-גלויבט, אז דערמיט האט זי זיך אויסגעקויפט פון איהם. אבער סנחריב האט ניט געמאכט די מינדסטע הכנות זיך צוריקצוציהען. רוחיג איז ער געבליבען ביי לכיש, וועלכע ער האט נאך ניט געהאט איינגענומען, פונקט ווי לבנה און פולייכט נאך א פאר אנדערע שטערט, און באלד האבען די ירושלים'ער באמערקט, אז זיי זיינען מיאוס אפגענארט געווארען און אז סנחריב איז אנטשלאסען ניט אוועקצוציהען ביז ער וועט ניט מאכען אז ענד צו זייער שטאדט. זייער פארמעגענס, זייער לעצטע האפענונג האבען זיי

אוועקגעגעבען, כדי מ'זאל זיי שאנעווען. אבער זייער לאנגע איז דורך דעם נאך הילפלאזער און פארצווייפעלטער געווארען. זיך אונטערווארפען אהן תנאים אדער א קאמף פאר לעבען און טויט, דאס זיינען געווען די צוויי ברירות, וואס זיינען פאר זיי איצט נאך געבליבען. און זיי האבען אויסגע-קליבען דעם קאמף.

סנחריב האט זעהר גוט געוואוסט, פארוואס ער ציהט זיך ניט צוריק. ער האט געוואלט מארשירען ווייטער צו דרום, צו עגיפטען צו. ס'איז איהם בכך פארגעקומען אלס העכסט ריזיקאליש צו לאזען הינטער זיך אזא'ן אומ-זיכערען וואסאל ווי חזקיה אין דער שטארקסטער פעסטונג פונ'ם לאנד. אט ווען ער קאן עראבערען די שטאדט און מאכען אומשעדליך די אשור-פינדליכע פארטיי מיט דעם קעניג בראש, ווי ער האט אשטייגער געטאן אין אשקלון און עקרון, דאן וואלט ער געקאנט אהן האנות מארשירען ווייטער צו דרום. אבער איידער דאס איז געשעהן האט סנחריב ניט געהאט קיין אנדער ברירה ווי נאר צו בלייבען אין פאלעסטינא. ער האט מסתמא בא-קומען ידיעות, אז די שטימונג אין ירושלים האט זיך איבערגעדריעהט, און באלד האט ער געשיקט, נאך פון לכיש אויס, א היבשע אפטיילונג פון זיין ארמיי, אנגעפיהרט פון זיינע דריי אויבערסטע גענעראלען: רבשקה, תרתן און רב-סרים קיין ירושלים צו פועל'ען, אז די שטאדט זאל זיך אונטערגע-בען. פאר די מויערן פון ירושלים, אויף דעם פרייען פלאץ אין מערב-זייט פון דער שטאדט, וועלכען די וואלקערס האבען באנוצט פאר זייער האנט-ווערק, ביים וועג וואס פיהרט פארביי דעם אויבערסטען טייך קיין יפו, הא-בען די אשורים אויפגעשטעלט זייער לאגער, „און זיי האבען גערופען צו דעם קעניג.“ הגם חזקיה האט געזעהן, אז סנחריב זוכט צוערשט צו דערגרייכען זיין ציל דורך אונטערהאנדלונגען, איז ער אבער פארט געווען גענוג פארזיכ-טיג ניט צו געהן אליין צום טויער פון שטאדט. ער האט געשיקט דריי פון זיינע הויכע באאמטע: דעם פאלאצ-מיניסטער אליקים בן חלקיה, דעם מלוכה-שרייבער שבנה און דעם קאנצלער יואח בן אסף און זיי האט עס רבשקה מיטגעטיילט די שליחות, וואס סנחריב האט איהם געגעבען צו חזקיה'ן. סנחריב קאן כלומר'שט אוממעגליך באגרייפען, ווי אזוי חזקיה טראכט נאר איצט פון ארויסווייזען א ווירערשטאנד, בעת ער קאן זיך לחלוטין ניט פארלאזען ניט אויף עגיפטען, ניט אויף זיין גאט, ניט אויף זיינע אייגענע שוואכע קריגס-כוחות.

רבשקה'ס ווערטער האבען ניט געקאנט בלייבען אהן א רושם אויף דעם

פאלק, וואס איז געשטאנען אויפ'ן מויער און זיך צוגעהערט. חזקיה'ס באאמטע האבען דעריבער געבעטען רבשקה'ן, ער זאל ניט ריידען קיין העב-רעאיש נאר אראמעאיש*.) כדי די לייט אויפ'ן מויער זאלען ניט אלצדינג פארשטעהן. אבער גראד דאס טאקע האט דער אשורישער גענעראל געוואלט. וואס בעסער עס האט זיך איהם איינגעגעבען צו מאכען דאס פאלק מוטלאז און דערשלאנען, אלץ ניכער האט ער געקאנט זיין ציל דערגרייכען. אפואך גענדיג די בקשה פון די אירישע באאמטע, האט רבשקה, פארקעהרט, זיך געווענדעט דירעקט צום פאלק אויפ'ן מויער. מיט א הויכען קול האט ער זיי געווארענט געגען זייער אייגענעם קעניג. זיי זיינען פארנארט און פאר-פיהרט. ווען זיי לאזען זיך טרייסטען, אז זיי וועלען נאך געהאלפען ווערען. זאלען זיי זיך בעסער אונטערנעבען אונטער דעם קעניג פון אשור. ער וועט זיי באהאנדלען מיט דער גרעסטער מילדקייט. פארלויפנ קאנען זיי נאך יעדערער בלייבען אויף א ווילע רהיג אין לאנד: „עסט אימליכער זיין ווייניגסטאק און אימליכער זיין פייגענבוים און טרינקט אימליכער דאס וואס סער פון זיין גרוב, ביז איך וועל קומען און וועל אייך בריינגען אין א לאנד וואס איז גלייך צו אייער לאנד, אין א לאנד פון קארן און וויין, פון ברויט און וויינערטנער“.

מיט געשפאנטער אויפמערקזאמקייט האט דאס פאלק זיך צוגעהערט צו רבשקה'ס ווערטער. אבער קיינער האט ניט געוואגט צו ענטפערען; ווארים חזקיה, געמענדיג אין באטראכט, אז די אשורים וואס לאגערען ניט ווייט פון מויער און דער אירישער עולם אויפ'ן מויער קאנען זיך לייכט צעווערטלען און דערביי קאן אן אומפארויכטיג ווארט בריינגען גרויס שווערע, האט פאראויס פארבאטען דעם פאלק צו האבען וואסערע ניט איז געשפרעכען איבער'ן מויער. חזקיה'ס באאמטע האבען הפנים ניט געווארט ביז רבשקה האט געענטדיגט זיין רעדע צום פאלק, נאר גלייך ווי ער האט אפגעבראכען מיט זיי די פארהאנדלונגען האבען זיי, ווייזט אויס, זיך צוריקגעקעהרט אין שטאדט. מיט צעריסענע קליידער זיינען זיי צום קעניג געקומען און האבען איהם איבערגעגעבען וואס סנחריב האט איהם געלאזט זאגען (ישעיה ל"ו), אז סנחריב וועט פאדערען די פולע אונטערווארפונג פון ירושלים, האט

(* אראמעאיש איז געווען אין דער פערסישער אימפעריע (עזרא ד 7) און, ווי מ'קאן פון דאנעם זעהן, שוין אויך אין דער אשורישער אימפעריע, די שפראך פון אימפעריאליזאטאלען פארקער אין פאדעראציען. ת. ש.)

מען געקאנט זעהן פאראויס. אבער ווען חזקיה האט איצט דערהערט מיט וואס פאר א רמאות רבשקה האט פרובירט אונטערגראבען דעם צוטרוי פון פאלק צו זיין קעניג און צו זיין גאט, האט ער זיך געפיהלט אין גאנצען ניר דערגעדריקט. מעהר פעהלט נאך ניט ווי נאך, אז דאס אייגענע פאלק זאל נאך געגען איהם רעבעלירען, דאן איז עס אויס מיט איהם. איצט איז געקור מען פאר איהם דער טיפסטער פונקט פון דער נויט. פון דרויסען איז קיין הילף ניט געקומען, די צאהל פון זיינע קריגס-לייט איז אסך פארקלענערט געווארען, די אוצרות זיינען געווען אויסגעלעדיגט, אן אשורישע ארמיי איז געשטאנען פאר ירושלים'ס מויערן, די לעבענסמיטלען האבען זיך געהאלטען ביים ענדיגען (מלכים ב, י"ח 27) און דערצו נאך איז ער מיט זיין אייגען פאלק ניט געווען מעהר זיכער. אויף וועמען האט ער זיך איצט געזאלט פארלאזען? יהוה איז איהם נאך געבליבען. אבער עפעס א זאך איז איצט אין וועג געשטאנען, וואס האט איהם ניט געלאזט זיך ווענדען צו זיין גאט מיט דעם אמאליגען בטחון. אין אנהויב, בשעת סנהדריב האט מארשירט מיט זיין חיל, האט ער זיך פארלאזען אויף יהוה אליין און האט אויך זיין פאלק מערער געווען דערצו (דברי הימים ב, ל"ב 7, 8). דאך אז די נויט איז גרעסער געווארען, איז זיין גלויבען שוואך געווארען: זיין גאלד און זילבער האט איהם אויסגעוועהן א פעסטערע שטיצע איידער זיין גאט. איצט אבער איז יענע שטיצע געווען צוואמענגעבראכען. די נויט האט איהם געטריבען צוריק צו זיין גאט. אין אט דעם טאג פון דרוק און שטראף האט ער ווידער זיך געווענדט צו זיין גאט נאך הילף. ער גופא איז מיט צערי-סענע קליידער אין בית-המקדש געגאנגען, אבער גלייכצייטיג האט ער געשיקט צו ישעיה'ן „ער זאל תפלה טאן פאר דאס איבערגעבליבענע וואס געפינט זיך נאך“. מיט א צארטקייט און דייטליכקייט וואס לאזט זיך ניט נאכ-מאכען קומט בולט ארויס חזקיה'ס גאנצע שטימונג, אין די ווערטער: „פיר לייכט וועט יהוה, זיין גאט, הערען“ (מלכים ב, י"ט 4).

ישעיה אבער איז נאך איצט אויך זיכער מיט זיין זאך, און ער לאזט זאגען חזקיה'ן אלס גאט'ס שפרוד: „איד וועל אריינגעבען אין איהם א גייסט און ער וועט דערהערען א קלאנג און וועט זיך צוריקהערען צו זיין לאנד און איד וועל איהם מאכען פאלען דורכ'ן שווערד אין זיין לאנד“ (*).

(*) דער גייסט, וואס יהוה וועט אין איהם אריינגעבען, איז א גייסט פון זארג און שרעק. וואס פאר א קלאנג ער וועט דערהערען שטעהט דא ניט, קענטיג ווייל פסוק 9 גיט תיכף די דערקלערונג. דערפון טעג מען דרינגען, אז ישעיה

איצט איז שוין קיין ספק ניט געווען, אז יהוה וועט העלפען זיין פאלק און באַ- שטראַפֿען דעם קעניג פון אשור; און חזקיה האָט די שטאָרט ניט איבערגע- געבען.

א געוויסע צייט האָט די אשורישע אַרמע נאָך געמוזט שטעהן פאר ירושלים. אין אַט דער צייט האָט אָהן א ספק רבשקה פרובירט דורכפיהרען מיט געוואָלד דאָס וואָס ער האָט ניט דערגרייכט דורך פאַרהאַנדלונגען. ווי ער איז זיך דערביי באַגאַנגען, באַשרייבט דער סנחריב-באַריכט: „ווי א פויגל אין א שטייג האָב איך איהם (חזקיהו) איינגעשלאָסען אין זיין קע- נישטשטאָרט ירושלים. שאַנצען האָט איך אָנגעוואַרפען געגען איהם, און ווער ס'איז ארויסגעקומען צו זיין שטאָרט-טויער, דעם האָב איך באַשטראַפֿט.“ אַבער רבשקה האָט דערמיט גאָר נישט דערגרייכט, און ווען ער האָט דער- הערט, אז די הויפט-ארמיי האָט פאַרלאָזען לביש, האָט ער, מסתמא אויף א פריהערדיגער אָפּריידונג, אויפגעהויבען אויף א וויללע די באַלאַגערונג פון ירושלים, כדי דערנאָך צוריקצוקומען; און ער האָט מיט זיין חיל זיך צוריק- געקעהרט צו דער הויפט-ארמיי און מיט איהר צוזאַמען באַלאַגערט די שטאָרט לבנה (ישעיה ל"ז 8).

איז דער צייט ווען מ'האָט אין ירושלים געוואַרט מיט שרעק און שפּאַ- נונג, אז ישעיה'ס נביאות זאָל מקוים ווערען, האָט מען פלוצלונג דערהערט פון דעם אשורישען לאַגער אין לבנה, אז תרהקה, דער עטיאָפּען-קעניג („מלך כוש“), מאַרשירט מיט א חיל. פילייכט איז שוין די אויפהייבונג פון דער הויפט-קוואַרטיר אין לכיש געשטאַנען אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם קלאַנג, אז תרהקה קומט. לויט איין באַריכט אין ספר מלכים האָט אָט דער קלאַנג באַוואוינען סנחריב'ן ניט בלויז אויפצוגעבען די באַלאַגערונג פון ירושלים, נאָר איבערהויפּט זיך צוריקצוציהען פון פאַלעסטינא*.) עס איז איהם נאָך פיר לייכט געלעגען אין זינען דער צווייפּעלשאַפטער רעזולטאַט פון דער שלאַכט ביי אלתקה. גלייכצייטיג האָבען דאָ אויך געקאָנט ווירקען באַאומרוהיגענדע ידיעות, וואָס זיינען אָנגענומען פון מזרח. עס לאָזט זיך לייכט באַגרייפּען.

האָט דאָ געהאט אין זינען ניט די אומרוהען אין מזרח, נאר די ארויסמאַרשירונג פון תרהקה'ן מיט זיין חיל.

(*) דער המשק פון „וישמע אל תרהקה מלך כוש לאמר הנה יצא להלחם אתך“ אין ישעיה ל"ז פסוק 9 איז פסוק 37 אין זעלביגען קאפיטעל. דאָס וואָס שטעהט אין מיטען איז א צווייטער נוסח פון דערזעלביגער געשיכטע, אינגער איידער דער ערשטער נוסח. פון ישעיה'ס קורצע ווערטער אין פסוק 6, 7 איז דא געווארען א לאנגע רעדע.

אז דער ביכלישער דערצעהלער האט ניט געוואוסט עפעס באשטימטעס ווער נען דעם. א צווייטער באריכט פון ספר מלכים, וועלכער שפיגעלט זיך אויף אפ ביי העראדאט*¹), ווייסט פון א גרויסער מנפה אין אשורישען לאגער, מיט וועלכער דער מלאך פון יהוה האט געטויט 185.000 אשורים אין איין נאכט. עס קאן גרייכלעך געמאלט זיין, אז אויך אין דעם באריכט איז עפעס פאראן וואס שטימט מיט דעם גאנצן פון די געשעהענישען און אז פאקטיש האבען די מעהרערע אומשטענדען געווירקט צוזאמען.

אט דאס איז בעצם געווען דער גאנצער פון די געשעהענישען לויט דעם באריכט פון תנ"ך און לויט די אשורישע באריכטען, וועלכע שטימען אין באשטעטיגען זיך געגענזייטיג אויף א מערקווירדיגען אופן. נאטירליך מוז מען אראפזעהען פון סנחריב'ס באריכט זיינע אפגענומענע גוממות בנינע צו דער צאהל פון די געפאנגענע און צו דעם סכום פון דעם טריבוט. ווען מ'באטראכט נאך אז סנחריב גופא דערמאנט לחלוטין ניט, אז ער האט ער-א-בערט ירושלים, נאר ער רעדט פון א הויכען טריבוט, וואס מ'האט צו איהם געשיקט, דאן קען מען זעהן, אז אין די אשורישע באריכטען קוקט זיך נאך דייטליך דורך דער פאקט, אז סנחריב האט געמוזט זיך צוריקציהען איידער עס האט זיך איהם איינגעגעבען צו ווערען דער האר פון ירושלים. על-כל-פנים שטעהט פערט דער פאקט וועגען עפעס א קאטאסטראפ.

דעם גלענצענדיגסטען נצחון האט דא אפגעהאלטען ישעיה און מיט איהם זיין גאט יהוה. קיינמאל איז נאך א נביאות ניט מקוים געווארען אזוי גראד-דיען ווי די נביאות, וועלכע ישעיה האט פאראויסגעזאגט צו זיין פאלק און צו זיין קעניג אין אט דעם שרעקליכען קרויז פון אידישען לעבען.

* דער גריכישער היסטאריקער העראדאט (בוך 2 § 141) דערצעהלט פון פערלד-מיז, וואס האבען זיך באוויזען אין סנחריב'ס לאגער. די מיז איז דאס בילד פון דער פעסט, פארגלייך שמואל א, ו.

צווייטע אפטיילונג.

פון סנחריב'ס צוריקצוג ביז יאשיהו

1.

די וועלט-לאגע.

סנחריב'ס לעצטע רענירונגס-יאָהרען און זיין ענד.

דער ספר מלכים דערצעהלט ביים ענד פון די באַריכטען וועגען סנחריב'ן, אין צוזאַמענהאַנג מיט זיין צוריקציהען זיך קיין נינוה, אויך ווע-גען זיין טויט דורך די הענט פון זיינע זיהן (מלכים ב, י"ט 37).

באמת האָט סנחריב אַריבערגעלעבט זיין דורכפאַל אין פאַלעסטינא נאָך פולע צוואנציג יאָהר. די ערשטע גרעסערע העלפט פון אָט דער צייט האָט ער פאַרבראַכט אין באַקעמפּען די באבילאָניער, כאַלדעער און עילמ'ער. דעם פיהרער פון די כאַלדעער מושעזיב-מאַרדוק, דעם נאָכפאַלגער פון מרדך-בלאדן, האָט זיך אונטערגעגעבן צו פאַרכאַפּען דעם טראָן פון בבל און זיך צו האַלטען אויף איהם פיער יאָהר.

עס קאָן געמאַלט זיין, אז דאָס איז איינע פון די סיבות, וואָס האָבען באַוואויגען סנחריב'ן זיך צוריקצוציהען פון פאַלעסטינא. ענדליך אָבער האָט סנחריב באַזיגט דעם כאַלדעאישען פיהרער, האָט צעשטערט די שטאָרט בבל און האָט אוועקגעפיהרט איהר הויפט-גאַט מאַרדוק קיין אשור פאר א צייכען, אז בבל האָט אויפגעהערט צו עקסיסטירען אַלס זעלבשטענדיגע

מדינה. די פארוואלטונג פון דער פראווינץ פון באבילאניען האט ער איבערגעגעבען זיין זוהן אסרחדון.

די צעשטערונג פון בבל האט פאר'חתמ'עט סנחריב'ס גורל. ער איז גע'פאלען אלס קרבן פון א קאנספיראציע, וואס איהרע אָנפיהרער זיינען גע'ווען צוויי פון זיינע זינהן אדרמלך און שהאצר. איינער פון זיי האט געטויט דעם פאטער, בשעת ער האט געהאלטען אין תפלה טאָן אין טעמפל פון דעם גאט (נוסוקים*). אז באבילאנישע פלענער האָבען געהאט א חלק אין דער דאזיגער קאנספיראציע קאן מען זעהן פון דעם באַריכט, אז דער אשורישער קעניג אשורבאניפאל האט געשאַכטען באבילאנישע געפאנגענע אויפ'ן זעל'ביגען פלאץ, וואו מ'האט דערמאָרדעט זיין זיידען סנחריב', אלס קרבן פאר איהם.

דער חורבן פון בבל און די פאַרניכטונג פון באבילאנישען קעניגטום האָבען זיך ארויסגעוויזען אין יעדען פרט אלס אומגליק פאר דער אשורישער אימפעריע. סנחריב'ס זוהן און נאָכפאלגער אסרחדון (668—681) האט דעריבער באַטראַכט פאר זיין הויפט־אויפגאבע ווידער גוט צו מאַכען דאָס וואָס זיין פאטער האט פאַרדאָרבען. נאָכדעם ווי ער האט באַקעמפט מיט ערפאלג זיינע ברידער, די פאטער־מערדער, וועלכע זיינען אַנטלאָפּען אין לאַנד אררט (אַרמעניע), און האט באַשטיגן דעם טראָן, האט ער זיך גלייך גענומען ווידער אויפבויען בבל. אסרחדון איז אָבער געשטאָרבען איידער די צעשטערטע הייליגטימער פון בבל זיינען אויף אזוי ווייט פאַרטיג געוואָרען, אז דער גאט בל־מרדך זאָל קאָנען צוריק געבראַכט ווערען פון אשור קיין בבל.

דאָס אויסצופיהרען איז געבליבען פאר זיין זוהן שאמאששומוקין, וועל'כען זיין באבילאנישע פרוי האט איהם געבאָרען. אַט דער זוהן, וועמען אסרחדון האט וואַהרשיינליך לכתחילה באַשטימט פאר דעם איינציגען יורש פון זיין טראָן, האט געזאָלט זיך באַזעצען אין בבל און פון דאָרטען באַהער'שען דאָס פאַראייניגטע לאַנד פון די צוויי שטראָמען. דאָס האט נאָטירליך געמוזט ארויסרופען די אומצופרידענקייט פון די אשורים, און א נאַציאָנאַל־ליסטיש־אשורישע פאַרטיי האט אויסגע'פועל'ט, אז אסרחדון זאָל באַשטימען איינעם פון זיינע זינהן פון אַן אנדער — אשורישער פרוי אלס טראָן־יורש פון אשור. נאָך דעם פאָטער'ס טויט, ווי ס'איז גאָר אנדערש ניט געווען

(*) אזוי איז וואַהרשיינליך צו לעזען אין מלכים ב, י"ט 37 אנשטאָט „נסרך" נוסקוב איז געווען א גאָס פון פיער.

צו דערווארטען, האט זיך די לאגע איבערגעקעהרט: דער ווהן פון אשור האט געפאדערט די אויבער-ממשלה איבער דעם ברודער וואס איז אוועקגעזעצט געווארען אין בבל. עס איז אויסגעקומען א געוואלדיגער ברודער-קריג, וואס האט אריינגעצויגען אין זיך גאנץ פאדער-אזיען און וואס האט צוגעגרייט דעם אונטערנאנג פון אשור.

א ס ר - ח ד ו א ו ז ד ע ר מ ע ר ב .

הגם אסר-חדו'ס כאבילאנישע פאליטיק איז געווען להיפוך פון זיין פאטער'ס, האט ער אבער אין מערב פארטגעזעצט דאס, וואס יענער האט אנגעהויבען.

סנחריב האט נאך דער צעשטערונג פון בבל געקעמפט מיט ערפאלג געגען די אראבער, אבער געגען עניפטען האט ער מעהר ניט אונטערגענומען קיין מיליטערישע אפעראציעס; ער האט אויך ניט מעהר באטראמען פאר לעסטינא. ער האט זיך ניט געפיהלט גענוג שטארק געגען תרעה'ן, וועל-כער איז זינט 689, דעם יאהר פון בבל'ס צעשטערונג, געזעסען אויף דעם טראן פון כוש אלס מעכטיגער אויבער-האר פון עניפטען.

ניט האבענדיג מעהר קיין שטערונגען פון סנחריב'ס זייט, האט תרעה אנגעקניפט פארבינדונגען אין פאלעסטינא. אן אויפשטאנד, וואס צידון און צוויי פון איהרע פארבינדעטע שטערט האבען געמאכט אין אנהויב פון אסר-חדו'ס רעגירונג, האט הפנים צו פארדאנקען תרעה'ס געהיימע העצער-רייען.

צוליב דער הארטגעקניקט פון זיינע געגנער איז דער אין גרונט מילדער אסר-חדו זיך באגאנגען שטרענג געגען צידון און איהרע צוויי פאר-בינדעטע, ווען ער איז זיי סוף-כל-סוף בייגעקומען. ער האט דערגרייכט זיין צוועק: 22 פירשטען פון מערב: 12 פון פעסטען לאנד און 10 פון ציפערן, האבען זיך געאילט איהם צו פארזיכערען מיט זייער טריישאפט צו איהם און ארויסצושיקען זייערע געשאנקען קיין גינה. פאראויס פון אלע מען קומט צור, דאן ביבלאס און ארפד, אשדוד, אויך אשקלון, עקרון, עזה און די העברעאישע ברידער-פעלקער: עמון, מואב, אדום און — יהודה אונז-טער איהר קעניג מנשה („מינאסי שאר יאאודי").

א ס ר - ח ר ו נ ע נ ע ז ע ג י פ ט ע ז

דער אפענער צוזאמענשטויס צווישען אשור און עניפטען האט זיך אָנֵהויבען אין יאָהר 675. דער דאָזיגער פעלד־צוג האָט הפנים ניט געבראַכט קיין לאָרבערן פאר אסר־חדן. פינף יאָהר שפעטער אָבער האָט אסר־חדן פאַקטיש באַצוואונגען עניפטען און האָט באשרענקט תרקהל'ן אויף עטיאָפיען.

אַלס געגענעוויכט געגען דער עטיאָפישער און אַלס שטיצע פאר דער אשורישער אויבער־הערשאַפט האָט אסר־חדן ווידער צוריק אויפגעשטעלט אַלע קליינע מלכים, צו וועמעס ממשלה תרקה האָט געמאַכט א סוף, אָדער ער האָט זיי באַשטימט אַלס אונטערקעניגען פון אשור. דער וויכטיגסטער צווישען די אשורישע אונטער־קעניגען אין עניפטען איז געווען נכו. תרקה האָט נאָטירליך זיך ניט צופרידענגעשטעלט מיט אַזא צושטאַנד. אסר־חדן האָט דערפאר אונטערגענומען אין יאָהר 669 א דריטען פעלד־צוג געגען עניפטען; און אַז ער איז אין מיטען געשטאַרבען, איז זיין נאָכפאלגער אשורבאניפאל געווען געצוואונגען ארויסצושיקען גלייך זיין הויפט־דעגערפאל געגען עניפטען.

א ש ו ר ב א נ י פ א ל א ו ז ע נ י פ ט ע ז

תרקה האָט דערווייל אויסגענוצט די געלעגענהייט פון אסר־חדן'ס טויט. ער האָט פאַרטריבען די אשורישע וויצע־קעניגען און איז אריינגע־דרונגען ביז אין דער דעלטא. צעשלאָגען פון דעם אשורישען חיל, האָט ער זיך באַלד צוריקגעצויגען קיין אויבער־עניפטען און האָט זיך פאַרשאַנצט אין טעבען.

אשורבאניפאל האָט געשיקט א נייע ארמיי אונטער דעם הויפט־קאָמאַנדיר, וועלכער האָט געטראָגען דעם טיטעל רבשקה, און איז אונז שוין באַקאַנט פון חזקיה'ס צייט. צו יענעם פעלד־צוג האָבען צוגעשטעלט טרו־פען און קריגס־מאַטעריאַלען מלכים פון די 22 מדינות, וועלכע האָבען אויס־געדריקט זייער טרייהייט צו אסר־חדן'ען, צווישען זיי ווידער מ נ ש ה פ ו ז י ה ו ד ה.

תרקה האָט אונטערדרעסען געהאַט צו פאַרצייכענען דעם ערפאלג, וואָס דריי פון די חשוב'סטע עניפטישע אונטער־קעניגען פון אשור, צווישען זיי דער וויכטיגסטער פון אַלעמען נכו, האָבען זיך פאַראייניגט מיט איהם,

אזוי אז ס'איז פאָרגעשטאָנען פאר אשור די געפאָהר צו פאָרלירען אויך אונטער-עניפטען אלס שטיצפונקט. דער פלאַן איז אָבער אַנטדעקט געוואָרן רען, און נכו און איינער פון זיינע חברים זיינען אוועקגעשיקט געוואָרען געשמידט אין קייטען קיין נינוה. תרהקה האָט זיך דאָן ניט געקאָנט האַל-טען גענען אשורישע פאָרשטאָרקונגען, צווישען וועלכע עס האָבען אויך גע-מענט זיין מנשה'ס טרופען, און ער האָט זיך צוריקגעצויגען קיין עטיאָפיען. אשורבאניפאל האָט אָבער געהאַלטען פאר ראטאָם זיך איינצושאָפּען דורך נכו'ס באַגאָדיגונג א דאָנקבאַרען און געטרייען פאָרטרעטער פון זיין הער-שאַפט. עניפטען איז ווידער איינגעאָרדערט געוואָרען ווי אין אסר-חד'ס צייט, אָבער מיט אַ בעסערער השגחה אויף די עניפטישע וויצע-קעניגען.

אונטערדעסען איז תרהקה געשטאָרבען (664), און זיין זוהן, וועלכער האָט איבערגענומען דעם טראָן פון עטיאָפיען, איז מיט ערפאָלג אריינגע-דרונגען אין עניפטען. דאָס האָט געבראַכט אַ נייעם אשורישען פעלד-צוג און דער עטיאָפישער קעניג איז ווידער געבליבען באַשרענקט אויף זיין היי-מישען קעניגרייך.

אין עניפטען האָט געהערשט פסאמעטריד, אַ זוהן פון נכו, וועלכער איז געשטאָרבען אין יאָהר 663, צוערשט בלויז אלס אשורישער וואַסאַל און אלס ערשטער צווישען די אונטער-קעניגען. אָבער צוליב דער אָפּשוואַכונג פון אשור'ס מאַכט אונטער אשורבאניפאל'ס הערשאַפט האָט ער באַקומען די מעגליכקייט צו פאָרשטאָרקען עניפטען פון דאָס ניי אונטער זיין אליין-הערשאַפט און זי איבערצולאָזען פאר זיינע נאָכפאָלגער אלס איינהייטליכע, אומאָפהענגיג מלוכה, וועלכער עס איז באַשערט געווען אריבערצולעבען די אשורישע און די ניי-באבילאנישע אימפעריעס.

אַט אזוי האָט די אשורישע עראָבערונג נאָר געהאַט די ווירקונג צו באַפֿרייען סוף-כלי-סוף עניפטען פון דער עטיאָפישער אויבער-הערשאַפט און זי צו פיהרען צו אַ נייער פאָראיינגונג און פאָרשטאָרקונג.

2

די לאַגע אין יהודה.

די לעצטע יאָהרען פון חזקיה'ס רעגירונג.

וואָס עס איז ווייטער געשעהן אונטער חזקיה'ס רעגירונג, ווייסען מיר לחלוטין ניט. אויך ישעיה פאָרשווינדט פון אונזערע אויגען פון יאָהר 701

אן. די לאגע פון יהודה נאך סנהריב'ס צוריקצוג איז ניט געווען וואס מקנא צו זיין. חזקיה איז און בלייבט דער וואסאל פון אשור. אמת איז אז אין פאלעסטינא איז סנהריב טאקע ניט געקומען מעהר, דערפאר אבער האט ער געהאט גרויסע ערפאלגען אין מורח. עס ניט זיך איהם אפילו איין צו עראבערען און צו צעשטערען די שטאדט בכל. און חזקיה'ס לאנד האט נאך די צרות פון דער מלחמה און פון דער איינשליסונג זיך געמוזט געפינען אין א שרעקליכען צושטאנד*.) אבער דער נאנצער עלענד און יאמער פון דער גענעווארט האבען דאך געפונען זייער גענענעוויכט אין דעם שטאלצען, דערהויבענעם געפיהל, אויף וועלכען בלויז יהודה אליין האט צוויי שטען אלע מדינות פון דרום-פאלעסטינא געהאט א רעכט. דער ריז צווישען די הערשער פון דער וועלט, פאר וועמען אלע קעניגרייכען פון דער וועלט האבען זיך געבויגען, איז צעשמעטערט געווארען און דעם פעלז פון ציון! אט דאס פרעהליכע באוואוסטזיין פון נצחון האט געקאנט העלפען דערצי, אז יהודה זאל זיך באלד ווידער דערהוילען פון איהרע וואונדערן. פילייכט געהערט אויף ערשט צו דער צייט די ידיעה פון חזקיה'ס גליקליכע מלחמות געגען די פלשתים, ווארים עס קאן גריינען געמאלט זיין, אז נאכדעם ווי די אשורים האבען זיך צוריקגעצויגען האט עס חזקיה'ן אפגעגליקט אפצונעמען צוריק יענע געגענדען, וועלכע סנהריב האט אוועקגעגעבען צו איינצעלנע פירשטען פון די פלשתים**.) לכל הדעות אבער האט די באריהמטקייט פון יהוה און ציון געמוזט אהן א שיעור געווינען דורך דעם וואונדערליכען סוף פון דער מלחמה. ישעיה איז גערעכט געווען ווען ער האט געזאגט, אז דער בארג ציון שטעהט העכער איבער אלע בערג און אז יהוה וועט באשיצען זיין געמליכע וואוינונג. עס איז זעהר שטארק וואהרשיינליך, אז ישעיה האט נאך דערלעבט דעם טריאומף צו זעהן ווי עס זיינען פארשוואונדען די געצען-בילדער, וואס זיינען נאך געווען אסך ביי דעם פשוט'ען פאלק, און ווי חזקיה האט מיט א שטרענגערער ערנסטקייט ווי ביז אהער דורכגעפיהרט די אונטערדריקונג פון די בנות***.) ווען חזקיה'ס נאכפאלגער וואלטען גע-

(* פילייכט באציהט זיך אויף דעם ישעיה א 1—9. פילייכט איז דער אויסדרוק „כעיר נצורה“. ווי א באלאגערטע שטאדט, אן אנווייז אויף דעם, אז עס איז ניט געקומען צו א ווירקליכער באלאגערונג, אבער די רעזולטאטען פאר דער שטאדט זיינען געווען דיזעליבען ווי פון א באלאגערונג.

(** מלכים ב, י"ח 8. פארגלייך אויבען ז. 88.

(*** אסך פארשער נעמען איצט אן, אז חזקיה'ס גאנצע רעפארם געהערט צו דער אפזיגער צייט, ניט צום אנהויב פון זיין רעגירונג.

גאנגען ווייטער אין זיינע וועגען, וואָלט די אליין־הערשאפט פון דעם בית־המקדש אין ירושלים זיך געלאָזט אויפהאַלטען אַהן שוועריגקייטען.

מ נ ש ה.

מיט חזקיה'ס טויט באַווייזט זיך אַבער פֿלוצלונג א גאנץ אַנדער בילד. פון זיין זוהן מנשה'ן (641—686), וועלכער זאָל האָבען באַשטינען דעם טראָן אלס אינגעל פון 12 יאָהר, דערצעהלט דער ספר מלכים*), אַז ער האָט אסך היידנישע מנהגים צוריק איינגעפיהרט און נייע — אריינגעבראַכט אין יהודה. ער האָט געלאָזט ווידער אויפשטעלען די במות, וואָס חזקיה האָט אָפֿגעשאַפט, האָט געבויט מוכחות פאר דעם בעל און האָט ווידער איינגעפיהרט די אשרה אין בית־המקדש. ער האָט אָפֿגעגעבען א בכבוד'יגען פֿלאַץ דעם כנעני'שען מנהג פון אָפֿפערען די קינדער, דערצו אַלערליי שוואַרצע כישוף, וואָס איז עפענטליך און לויט'ן געזעץ שוין לאַנג געווען פאַרבאָטען אין ישראל און וואָס איז פראַקטיצירט געוואָרען בלויז אין געהיים. אפילו דער אשורישער דינסט פון די שטערן געפינט אין איהם א וואַרימען באַשיצער. דער פאָפּולערער און האַלב־היידנישער יהוה האָט איצט געזאָלט פאַר־נעמען דעם אויבערזאָן אין היפּוך צו דעם שטרענגען און הייליגען גאָט פון די נביאים. סנחריב'ס צוריקציען זיך פון ירושלים האָט אין דער גלענצ־צענדער ערפילונג פון ישעיה'ס נביאות על־פי חכרת געבראַכט מיט זיך א פאַרשטאַרקונג פון דער נביאים־פאַרטיי. די נביאים, בפרט די נביאים פֿון ישעיה'ס שולע, האָבען הפנים אויפגעהאַלטען זייער פרעסטיזש כל זמן עס האָט געלעבט דער קעניג, וואָס האָט אלעס געהאַט צו פאַרדאַנקען ישעיה'ן. אזוי ניד אַבער ווי חזקיה האָט די אויגען געשלאָסען, האָט זיך ווידער אַנגעהויבען צו באַוועגען די אַלטע, פון די נביאים באַקעמפטע פאַלקס־רעליגיאָן, און האָט אויפגענומען דעם לעצטען און דעריבער אזוי פאַרצווייפֿעלטען קאַמף פאר איהר קיום. דאָס וואָס ווערט דורכגעפיהרט אונטער מנשה'ן איז ניט קיין אַנדער זאך ווי די שטאַרקע, שטורעמדיגע רעאַקציע פון דער אַלטער, האַלב־היידנישער רעליגיאָן, וועלכע איז געווען אזוי שטאַרק איינגעבאַקען אין האַרצען ביי די מאַסען פון פאַלק, געגען דער שטרעבונג

(*) מלכים ב, כ"א. דער קאפיטעל איז ניט אוינחויטליך, אבער די פאקטען וואָס ווערען אין איהם אָנגעגעבען זיינען ניט צו באַשטרייטען.

פון די נביאים צו מאכען פאר'ן הערשער דעם שטרענגען עטישען מאנאטע-איום, און אויך געגען דעם אופן ווי אזוי די כהנים האָבען די דאָזיגע שטרע-בונג דורכגעפיהרט אין לעבען. די פּאַלעס-רעליגיעז האָט זיך ניט געוואָלט לאָזען באַרויבען פון איהר פרישען, פרעהליכען נאַטור-דינסט מיט זיינע מזבחות אויף די כמות און זיינע געצענבילדער לטובה פון יענער שטרענג-נער, ניקטערער השגה פון גאט און זיין ווילען, וועלכע די נביאים האָבען פאַרטראָטען. חזקיה האָט זיך טאַקע צוגעהערט צו די נביאים, אָבער זיין נאָכפאלגער האָט געמעגט ענדערען דעם קורס און האַלטען מיט דעם אַנדער-רען צד.

עס איז ניט אויסגעשלאסען, ווי מיר האָבען שוין אויבען באַמערקט, אז חזקיה איז אין זיינע רעפּאַרמען געשטאַנען שטאַרק אונטער דער השפּעה פון די שטרעבונגען פון די כהנים אין ירושלים. דאָס וואָס איז לאַנג שוין געווען אַן אַפּענע ערשיינונג אין די גרויסע קולטור-מלוכות, אַז גרויסע הייליגטימער און שטאַלצע טעמפלען בריינגען מיט זיך אויך אַ קלאַס פון פריסטער, זשער-נע נאָך הערשאַפט און רייכקייט — דאָס האָט מיט דער צייט זיך אויך געמוזט אנטוויקלען אין שלמ'ה'ס בית-המקדש. פריהער האָט דער קעניג באַשטימט דעם כהן. איצט זעהן מיר ביי יואש'ן, אַז דער כהן האָט באַ-שטימט אַ קעניג. שוין יהוא איז וואהרשיינליך ניט געוואָרען אַ קעניג אָהן דער הילף פון די כהנים פון יהוה. די באַזייטיגונג פון די פאַרשידענע געבעד-קולטען האָבען די כהנים פון בית-המקדש געוויס אויסגענוצט פאַר זייער אייגענער טובה און האָבען דערמיט אַרויסגערוּפּען די שנאה פון די נידעריגערע פּאַלעס-און ווינקעל-גייסטליכע. פון איין זייט איז דעריבער זיכער געקומען די רעאַקציע פונקט אזוי קרעפטיג ווי פון דער אַנדערער.

גלייכצייטיג האָבען די יועצים פון יונגען קעניג אויך געמעגט האָבען פּאַליטישע מאַטיווען, לכל הפחות וואָס איז שייך די איינפיהרונג פון אשור-רישע פאַרמען פון קולט. חזקיה האָט געהאַט צו פאַרדאַנקען זיין רעטונג צו יהוה, און ער האָט נאָך דער רעטונג געזוכט אויסצודריקען זיין דאַנקבאַרקייט צו יהוה, וועלכער האָט זיך אַרויסגעוויזען מעכטיגער ווי אַלע אַנדערע גע-טער פון די פעלקער. אויב מ'האַט געוואָלט גלויבען ישעיה'ס נבואות, האָט זיך איצט באַדאַרפט אָנהייבען באַמת די צייט פון גליק און ברכה פאַר יהודה. אשור האָט געמוזט צונישט ווערען און ירושלים און יהודה האָבען באַדאַרפט אויפהייבען שטאַלצער דעם קאַפּ. דערפון איז נאָטירליך ווינציג וואָס געווען צו זעהן. פאַקטיש האָט אשור דוקא איצט דערגרייכט דעם העכסטען שפיץ פון איהר מאַכט, און הנם יהודה האָט אַרויסגעוויזען אַ

גלענצענדרע ווידערשטאנד נעגען דעם ריז, האט זי אבער פארט נישט געקאנט האפען צו דערגרייכען עפעס מעהר ווי זי האט ביז איצט געהאט. זי איז געווען און געבליבען דער וואסאל פון אשור, וואס האט איצט דערגרייכט דעם לעצטען ציל פון איהר לענדער-פארשטאנדער פאליטיק. די עראבערונג פון עגיפטען.

אזעלכע געדאנקען האבען געקאנט אפשוואכען די באנייטערונג פאר יהוה. מ'האט פאקטיש געקאנט פרעגען, ווער עס האט כאטש אפגע- האלטען דעם נצחון, סנחריב אדער חזקיה, יהוה אדער די געטער פון אשור? אמת, אז יהודה האט טאקע גענאמען נאך דעם יאהר 701 א לאנגע און, ווי עס ווייזט אויס, אומגעשטערטע פרידען-צייט; אבער וואס האט באדייט די רוה אונטער אשור'ס צעפטער אקעגען דעם צושטאנד, וואס ישעיה האט דערווארט? ווי באלד אז יהודה האט פאקטיש גע'עכט נאך פון אשור'ס גנאדען, איז דערפאר געווען נישט מעהר ווי רעכט צו דינען אשור'ס געטער נעכען יהוה. די אשורישע פארטיי, וועלכע איז דורך חזקיה'ס ערפאלגען לאנג צוריקגעהאלטען און אן א זייט אוועקגעשטופט געווארען, האט ווידער געקאנט פריי אויפהייבען דעם קאפ. לויט דער דאמאלסדיגער לאגע האט מנשה געמעגט רעכענען, אז ס'איז די קליגסטע זאך אנצואווענדען אלע מיטלען אבי נאך נושא חן צו זיין אין די אויגען פון דעם גרויסען קעניג. די אשור- פיינדליכע ריכטונג אין דער מלוכה, פריהער אנגעפיהרט פון ישעיה', וואס איז דורך איהם גלייכצייטיג געווארען די פארטיי פון די יהוה-פריינד מיט די נביאים און די כהנים*) טרעט איצטער צוריק.

אט אזוי ווערען איינגעפיהרט איינע נאך די אנדערע אין ירושלים און אין בית-המקדש די כנעני'שע און אשורישע גאטהייטען און די פרעמד- ארטיגע אופנים פון גאט-דינסט, די כמות און מזבחות ווערען ווידער אויפגע- שטעלט, די אשרות און מצבות ווערען פון דאס ניי א טייל פון אידישען קולט; און אפילו קדשות — דאס הייסט אזוינע, וועלכע ניבען זיך אפ צו דער פראסטיטוציע אינ'ם דינסט פון דער עשתרת — באזעצען זיך אין דער גאהנטער שכונה פון בית-המקדש (מלכים ב, כ"א 3—5; כ"ג 7). אלס צוגאב ווערט נאך קולטיווירט יענער פרעמדער, פינסטערער שטריך, וועל- כער איז גענוג אפט כאראקטעריסטיש פאר דער נאטורדעליגאז, צוזאמען

*) דאס וואס אט די ביידע, די נביאים און די כהנים, ווינען זיך שארף פא- נאנדערגעגאנגען אין אינערליכע ענינים, האט זיי שווערליך געשטערט צו געהן צו- זאמען אין דער גרויסער פראגע: יחזקאל אדער בעל און אישטאר.

מיט פרעהליכע הולאנקעס און ווילדע אַרניען, און דער אוממענשליכער מנהג צו אָפּפּערען קינדער האָט קענטיג שטאַרק זיך צעבליהט אונטער מנשה'ן. אין דעם טאָל בני־הינם, אויף דער מערב'דיגער און דרום־מערב'דיגער זייט פון ירושלים, געפינט זיך דער אָפּפּער־פּלאַץ, וואו עס ווערען פאַרברענט די קינדער, וואָס מ'שעכט לכבוד דעם גאָט מלך (מלכים ב, כ"א 6; כ"ג 10; ירמיה ז 31). דערצו קומט נאָך דער אשורישער דינסט פון די שטערן אין זיינע פארשידענע פאַרמען. מנשה'ן מוז מען זיכער מעהר ווי אנדערע פאררעכענען צווישען די מלכים פון יהודה פאר יאשיהו'ן, וועלכע האָבען געהאַלטען ביים בית־המקדש זון־וואנענס און זון־פערד (מלכים ב, כ"ג 11). אין דערזעלביגער צייט דינט ער צו דער „הערשאר פון הימעל“; דער זון־גאָט איז ארומגערינגעלט פון א גאַנצען הויף פון הימעלשע מהות'ן. די שטערן, וואָס פאָדערען, אז מ'זאָל צו זיי באזונדער דינען אלס די אונטער־נעמער פון דעם זון־גאָט (מלכים ב, כ"א 5). כאַטש אחז האָט שוין אנגע־הויבען דינען צו די דאָזיגע אשורישע גאָטהייטען, האָט אָבער דער דאָזיגער דינסט קענטיג ערשט אונטער מנשה'ן דערגרייכט א ווייטען קרייז. די צייט ביז צו יאשיהו'ס רעפאָרם איז באַהערשט פון דעם דאָזיגען קולט. און אפילו דערנאָך איז ער אויך ניט לגמרי אויסגעראַט געוואָרען. נאָך ירמיה און יחזקאל האָבען זיך וועגען דעם צו באַקלאַגען (ירמיה מ"ד 3; יחזקאל ח 6; צפניה א 5).

ס'איז קיין ספק ניט, אז די דאָזיגע ענגע אַנשליסונג אָן דעם אשורישען קולט, וואָס האָט אזא טיפען רושם געמאַכט אין דעם לעבען פון יהודה, איז בלויז א סימפטאָם פון אַן אלגעמיינערער ערשיינונג. וויבאַלד אַז מ'האַט נאָכגעטאָן אויף אזוי ווייט די אשורישע רעליגיאָן, האָט בכלל געמוזט פאַר־קומען אין מנשה'ס צייט אַן ענגע אַנשליסונג אָן אשור, הו אויף דעם פאַר־טישען געביט, הו אויף אַלע אנדערע געביטען פון לעבען. מ'האַט זיך ווי עס איז צוגעוועהנט צו זיין אונטערוואָרפען אונטער אשור און מ'האַט אָנגעהויבן בען צו באַוואונדערען און גאָנצומאַכען דעם פריהערדיגען שונא. דאָס אשורישע לעבען און די אשורישע געדאַנקען, אשורישע מנהגים און קולטור, אויך אשורישע מלבושים זיינען געווען, גלייכצייטיג מיט דער אשורישער רעליגיאָן, געוואָרען באַקאנט ביי די אידען נאָך מעהר ווי פריהער.

צום באַדויערען זיינען די ידיעות, וואָס מיר האָבען וועגען אָט די וויכ־טיגע 80 יאָהר פון דער אידישער געשיכטע פון 701 ביז 621, — פון סנחריב'ס באַפאַל אין יהודה ביז יאשיהו'ס רעפאָרם — אזוי מאַנער, אז מיר קאָנען ניט וואַגען אַרויסצוזאָגען עטוואָס וועגען אשור'ס השפּעה אויף דעם

אידישען לעבען אויף אנדערע געביטען אחוץ דעם קולט. מיר קענען בלויז דערמאנען דעם פאקט, אז אזא השפעה האט עקסיסטירט. אג" צונעמען מעהר ווי דאס האט מען ניט קיין ראיות. מאנכע פארשער בא- הויפטען, אז די אשוריש-באבילאנישע מיטאלאגיע איז גראד אין אַט יענער צייט אריינגעדונגען אין יהודה אין א גרעסערער מאָס און איז פארבונדען געוואָרען מיט די אלט-אידישע דערצעהלונגען וועגען דער אורגעשיכטע פון דער וועלט און פון דער מענשהייט. אָבער אזוי ווייט ווי די אידישע אור- געשיכטע שטעהט אונטער דער השפעה פון אשור, קאן דאס אריבערנעמען פון אשורישע עלעמענטען שטאמען פון א פיעל פריהעריגער צייט. שוין אחוץ האט ניט בלויז געדינט צו זון-פערד, נאר האט אויך אויפגעשטעלט אין ירושלים אן אשורישען זון-זיגער (מלכים ב. כ 11). מ'זעהט דערפון, אז אשור'ס השפעה אויף דעם אידישען לעבען און דענקען — כאטש זי האט נעמענט אונטער מנשה'ן באזונדערס שטארק ארויסטרעטען — גרייכט אָבער צוריק אין א פיעל פריהעריגער צייט. דאס שליסט נאטירליך ניט אויס, אז אין מנשה'ס צייט איז נאך עפעס צוגעקומען. דאך איז דאס צור- געקומענע ניט געווען גרויס און ניט פון וויכטיגער באדייטונג. וויכטיגער אָבער איז געווען דאס וואָס די מיטלען, וועלכע מנשה האט אָנגענומען, האָבען באדייט ניט בלויז די אויפלעבונג פון אלטע פאָלקס-מנהגים, נאר אויך א נאָהנטע באריהרונג מיט די ספעקולאציעס פון די אשוריש-באבילאנישע פריסטער. איינפיהרענדיג אין דעם יהוה-טעמפל די באבילאנישע רעליגיאָן פון די שטערן פון הימל, מיט א זון-גאט, א לבנה-געטין און שטערן, האט מען הפנים אויך אנגעווענדט אויף יהוה די באבילאנישע פריסטער-לעהרע און פילאָזאָפיע. די גרויסע לעהרען פון די נביאים וועגען יהוה אלס דעם וועלט-האר און דעם באשעפער פון אלץ און זייערע מאַראַלישע השגות פון א גערעכטען און הייליגען גאט זאָלען אריבערגעשטיגען ווערען פון דער באבילאנישער פריסטעריהכמה און פון דעם גלענצענדען און בארוישענדען אישטאד-קולט. דעם פלאץ פון דער נידעריגער כנעני'שער נאטור-רעליגיאָן. וועלכע האט שוין אנגעהויבען צו זוערען אָפגעלעבט, זאָל איצט פארנעמען די נייע באבילאנישע נאטור-רעליגיאָן, וועלכע האט א מעהר גייסטיגען אויסזעהן. נאטירליך האט אזא שארפע ענדערונג ניט געקאנט דורכגעפיהרט ווע- רען אָהן געוואלד. די יהוה-געטרייע עלעמענטען אין יהודה, באזונדערס די קרייזען, וואס זיינען געווען נאָהנט צו ישעיה'ן, האָבען ניט געקאנט און ניט געוואלט פארשווייגען מנשה'ס מעשים, איינע אויס רעליגיעזער קנאות, און די אנדערע, ווייל זייער פריסטערליכע פאָזיציע און הערשאפט איז געשטא-

נען אין סכנה. עס האט קענטיג אויך ניט געפעהלט קיין פאליטישע אפא-
זיציע. כאטש מנשה איז געבליבען געטריי צו אסרחדן און אשורבאניפאל
אין זייערע מלחמות געגען תרהק'ן, איז אבער געוויס ניט פארלאזשען גע-
ווארען די ערינערונג און סנחריב'ן און אז דעם פאקט, אז עניפטען האט
אמאל, וואס איז וואהרשיינליך, מיטגעווינקט אין זיין צוריקצוג. עס וואלט
דעריבער געווען א חידוש, ווען האנט אין האנט מיט די געטרייע צו יהוה
וואלט זיך איצט ניט ווידער באוועגט די עניפטישע פארטיי אין יהודה.
מ'האט געזעהן, אז ביים טייד נילוס איז איצט פארגעקומען די גרויסע, לאנג
שוין צוגעגרייטע אפרעכענינג צווישען אשור און עניפטען. הגם ישעיה
גופא האט זיך געמעגט אנדערש פארשטעלען דעם פאל פון אשור, האבען
אבער אנדערע פון זיין קרייז מעגליך געזעהן אין דעם, אז עס האלט ביים
מקוים ווערען דאס וואס ישעיה האט אמאל געזאגט וועגען דעם אונטערגאנג
פון אשור. און אויב ניט זיי גופא האבען על כל פנים עהנליך געטראכט
די עניפטע-פריינדליכע פאליטיקער פון יהודה.

מנשה אבער האט, ווייזט אויס, באשטראפט מיט דעם טויט יעדען
ווידערשטאנד געגען זיין פאליטיק. פילייכט האט ער געמוזט אזוי האנדלען,
לכל הפחות געגען דער פאליטישער אפאזיציע, כדי צו באווייזען זיין איבער
געבענקייט צו אשור. נאר אזוי קאנען מיר פארשטעהן, וואס דער ספר
מלכים, אין צוזאמענהאנג מיט דעם קעניג'ס אפקעהרען זיך פון יהוה, ווארפט
איהם פאר, אז ער האט פארגאסען שטראמען אומשולדיג בלוט, אזוי אז
ירושלים איז פול געווארען מיט בלוט ביו'ן ברעג (מלכים ב, כ"א 16).
די אידישע לעגענדע האט אריינגערעכענט ישעיה'ן צווישען די מארטירער
פאר יהוה, וועמעס בלוט ס'איז געפלאסען אינטער מנשה'ן. אויב ישעיה
גופא איז צווישען זיי ניט געווען, זיינען אבער אהן א ספק געווען מאכע
פון זיינע תלמידים. אויך ירמיה, ווייזט אויס, ווייסט נאך פון די שרעק-
ליכקייטען אונטער מנשה'ן, ווען ער רעדט דערפון. אז דער שווערד האט
געפרעסען די נביאים פון יהודה ווי א פארצוקענדער לייב (ירמיה ב 30).

ל י ט ע ר א ט ו ר א ו נ ט ע ר מ נ ש ה .

די רויהע געוואלט האט נעקאנט צווינגען די נביאים נאך צום שווייגען.
אבער ניט זיך אפצוקעהרען פון יהוה. אין דער שטיל זיינען הפנים די נביאים
און די געטרייע יהודה-דינער פון די קרייזען פון די כהנים און פון פאלק
נאך מעהר געווען טעטיג: די נביאים פאר דעם כבוד פון יהוה, די כהנים-

סריווען — פאר דעם בית־המקדש און זיין יהוה־קולט. אט דא האבען זיך ביידע שטרעמונגען באגעגענט. דאס אומגליק פון דער צייט איז פאר זיי ביידע געווען דאס אָפּקעהרען זיך פון יהוה. פון דעם אומגליק האָט מען זיך נאָר געקאָנט העלפּען, ווען מ'זאָל ענדליך דורכפיהרען דויערענד דאָס, צו וואָס חזקיה האָט געשטרעבט, ניט האָבענדיג דערביי פיעל ערפאלג, די כמות מיט זייערע בעל־מזבחיות און כל־ערליי ווינקעל־קולטען, וואָס זיינען מיט זיי געווען פארבונדען, זיינען געווען די אמת'ע געסטען פון געצענדניסס; דערצו זיינען די אשורישע קולט־מנהגים, וועלכע האָבען זיך כסדר אלץ מעהר פארטפרייט, געווען א נייע, תמיד וואָסענדע געפאָהר. אויב מ'זאָל זיי אָפּ שאַפּען, וועט דאמאָלסט זיין גרינג צו בריינגען יהוה ווידער צו זיין עהרע און צו מאַכען פון ישראל א הייליג פאָלק. ארויסגעהענדיג פון אַט די גע־דאַנקען איז אין די נביאים־קרייזען געשאפּען געווארען אונטער מנשה'ן א בוך, וואָס איז אויפגענומען געוואָרען מיט אָפּענע אַרעמס פון די כהנים פון בית־המקדש און וואָס האָט געזאָלט שפּילען די ראָלע ערשט אונטער יאשיהו'ן — דאָס איז דער ספר דברים. דאָס אַלטע געזעץ משה'ס פון ס פ ר ה ב ר י ת האָט געזאָלט פון דאָס ניי געבראכט ווערען צו יהודה אין א נייער פאָרם, אין איינקלאַנג מיט די באַדערפּענישען פון דער צייט. די שלעכטע אומשטענדען פון דער צייט, באַזונדערס די פארפאָלגונג וואָס האָט אונטער מנשה'ן שווער געדריקט די מוטיג איבערגעגעבענע צו יהוה, האָט ניט ער־לויבט שוין איצט צו פארעפענטליכען דאָס בוך. אַט אזוי ווערט עס אוועק־געלענט אין בית־המקדש, פילייכט מיט א כיון אוועקגעלעגט אָן א זייט, און בלייבט דאָרט פארבאָרגען, ביז עס טרעט ארויס אויף דער ליכט אין 18טען יאָהר פון דעם קעניג יאשיהו.

בכלל איז די צייט פון חזקיה און מנשה געווען פראָדוקטיוו אויפ'ן ליטע־ראַרישען פעלד. צו דער צייט פון חזקיה'ס רעגירונג געהערען העכסט וואהר־שיינליך געוויסע אינגערע שיכטען פון ספר שמואל. אויפ'ן יסוד פון דער עלטערער טראַדיציע האָט מען פון דאָס ניי באַארבייט, טיילווייז פריי וויי־טער אויסגעשפונען, דעם אַלטען מאַטעריאַל וועגען די העלדען פון דער פאר־גאַנגענהייט: שמואל, שאול, דוד, כדי זיי פאַרצושטעלען לעבעדיג פאר דעם יונגען דור. אַהו א ספּק האָבען זיך אָן דעם אָנגעשלאָסען דערצעהלונגען וועגען דער צייט פון די שפעטערע מלכים, וועלכע זיינען אונז, צוליב דעם אייגענאַרטיגען כאַראַקטער פון אונזער ספר מלכים, צום גרעסטען טייל פאר־לאָרען געגאנגען. צו יענער צייט געהערען אויך מאַנכע טיילען פון דעם גרויסען געזעץ־און געשיכטס־בוך וואָס ציהט זיך דורכ'ן חומש און יהושע

און איז אונז באקאנט אלס די פריסטער־שריפט*). פעסטגעשטעלטע קולט־צערעמאניעס זיינען געווען געווארען א באדערפעניש אויך פאר ירושלים, זינט דער קולט אין בית־המקדש איז געווען אין גאנץ און האט כסדר אלץ מעהר געוואונען אין באדייטונג, פונקט אזוי ווי עס האבען דאס געהאט אנדערע גרעסערע הייליגטימער. מיט דער צייט האט מען עס גע־מאכט שריפטליך. וואהרשיינליך זיינען וויכטיגע טיילען פון יענער פריסטער־שריפט געשאפען געווארען נאך אונטער חזקיה'ן. פון דאנעם אן און ווייטער ווערט פארטגעזעצט די ארכייט פון די פריסטערליכע געזעצגעבער ביז איבער מנשה'ס צייט; אנדערע טיילען ווערען נאך צוגעשטעלט צו דער דאזיגער שריפט אין דער צייט פון גלות און זאגאר נאך דעם גלות. — די ידיעה, אז חזקיה האט געלאזט מאכען א זאמלונג פון שפריכווערטער פון אידישע חכמים (משלי כ"ה 1) איז פונקט אזוי גלויבויירדיג ווי די הנחה, אז מאנכע קעניגס־לידער פון תהלים שטאמען פון אים דער צייט, הגם עס פעהלען אונז די מיטלען צו באווייזען בפירוש דעם אדער יענעם פאקט.

מנשה'ס געפאלענע שפאט.

א שפעטערע דערזעהלונג, וואס האט זיך דערהאלטען אין ספר דברי הימים, באריכטעט פון מנשה'ס געבאנגענשאפט דורך די אשורים. ער איז אוועקגעפיהרט געווארען, ווערט דארטען דערזעהלט, געשמידט אין קייטען קיין בבל, איז אָבער דורך זיין תפלה שפעטער באפרייט געווארען און האט צוריק באקומען זיין טראץ (דברי הימים ב, ל"ג 10—13). דער ספר מלכים ווייסט לחלוטין ניט דערפון. דאך לעגט זיך ניט אין גאנצען אויפ'ן שכל, אז די דערזעהלונג שטאמט בלויז פון דעם באדערפעניש צו בריינגען אין איינקלאנג מנשה'ס לאגע און זיין אומגעשטערטע רעגירונג מיט זיין האלטונג אין רעליגיעזע ענינים. פון איין זייט איז טאקע ניט צו לייקענען, אז די דער־זעהלונג האט א מערקוויירדיגע עהנליכקייט צו דער געשיכטע פון פרעה נכו דעם ערשטען, וועלכער איז אוועקגעפיהרט געווארען קיין נינוה געשמידט אין קייטען און איז שפעטער באפרייט געווארען, נאכדעם ווי מ'האט זיך פאר־זיכערט, אז ער וועט זיין א טרייער וואסאל**); פון דער אנדערער זייט ווייסען

(*) זעה אין צווייטען באנד ז. 244 אין דער באמערקונג.

(**) זעה אויבען ז. 116.

מיר, אז דוקא אין דער צייט פון מנשה'ס רעגירונג זיינען מעהר ווי איין מאָל פאַרגעקומען אין פאלעסטינא אומרוהען אדער לכל הפחות אומזיכערע פאָליטישע פארהעלטענישען. און אז דער גרויסער קעניג פון אשור האָט גע- מענט האלטען פאר ראַמזאם זיך צו פארזיכערען מיט מנשה'ן. עס לעגט זיך אים בעסטען אויפ'ן שכל, אז אשורבאניפאל האָט זיך געוואָלט פארזיך- כערען מיט מנשה'ן, ער זאָל נישט אריינגעצויגען ווערען אין דעם אויפשטאַנד פון זיין ברודער שאַמאַששומוקין. צו אַט דער הנחה וואָלט זעהר גוט פאסען דאָס וואָס שטעהט אין דברי הימים, אז מנשה איז געבראכט געווארען קיין בבל, ווייל אשורבאניפאל האָט אין זיין שפעטערער צייט זעהר אַפט געוואוינט אין בבל.

מיט דער אומזיכערקייט פון די פארהעלטענישען אין פאלעסטינא, און הפנים אויך מיט געוויסע וואקלונגען אין מנשה'ס פערזענליכער שטעלונג, הענגט אָהן א ספק אויך צוזאַמען דאָס וואָס, לויט א דורכאויס גלויבן ווירדיגער ידיעה פון ספר עזרא, האָט אסר'חדן און שפעטער נאָך אמאָל אשורבא- ניפאל געהאלטען פאר גויטיג צוצובריינגען אין דער אַלטער צפון-מלוכה פון ישראל נייע עלעמענטען פון פרעמדע לענדער (עזרא ד, 2, 10). דער היימי- שער און שטענדיג צו אומרוהען גענייגטער טייל פון דער באפעלקערונג, וואָס איז אלץ נאָך געווען גרויס אין צאָהל, ווערט דורך דעם איינגעצוימט. די באפעלקערונגס-מישונג, וועלכע האָט ארויסגעבראכט די שומרונים, האָט ערשט דערמיט געפונען איהר אַפּשלוס.

א י ד ע ז א י נ ע ג י פ ט ע ז

אין די נאָר וואָס באַשריבענע געשעהענישען געפינט זיך העכסט וואהר- שיינליך א דערקלערונג אויך פאר נאָך אן אנדער פאקט. מיר ווייסען פון די נישט לאַנג געפונענע פאפירוסען פון *ע ל ע פ א נ ט י **), אז אין 5טען יאָרהונדערט (פאר דער קריסטליכער ערא) האָט זיך דארטען געפונען א אידישע געמיינדע מיט אן אייגענעם בית-המקדש. די גרינדונג פון דער דאָזיגער געמיינדע און איהר בית-המקדש דערגרייכט צוריק לויט אַט די פאפירוסען ביו אין דער צייט פון די עגיפטישע מלכים (**). דער ערשטער

(*) אן אינוועל אין נילוס. בוים סאמע דרום-גרעניץ פון אויבער-עגיפטען.

(**) דאָס הייסט בכּן פאר דעם יאָהר 525, ווען עגיפטען איז עראָבערט געווען פון

נעראנק איז געלעגען צו פארבינדען יענע אידישע געמיינדע מיט דער אויס-
וואנדערונג פון די אידען קיין עגיפטען נאכ'ן ערשטען חורבן פון ירושלים
(אין יאהר 586). אבער אלץ ווייזט, אז מיר דארפען זוכען יענע אידען אין
דער דעלטא, און בכלל לעגט זיך בעסער אויפ'ן שכל, אז נאכ'ן חורבן פון
ירושלים האבען די אידען זיך באזעצט אין אונטער-עגיפטען איידער ביים
ווייטסטען דרום-גרעניץ פון דעם קעניגרייך.

מיר ווייסען אבער פון העראדאט (בוך 2, קאפ. 30), אז פסאמעטיד
דער ערשטער (610—663), נאכדעם ווי ער האט אריינגעקראגען עגיפטען אין
זיין האנט, האט זיכער געמאכט דעם דרום-גרעניץ געגען די עטיאפיער דורך
שטארקע גארניזאנען. איינער פון יענע גארניזאנען איז געלעגען אין עלע-
פאנטין. די גאטץ פון העראדאט ווערט נאך דערגעגעבן דורך דעם בריף
פון אריסטעאס*). עס קומט אויס, אז פסאמעטיד האט געהאט ביי זיך
אידישע זעלנער אין זיין קאמף מיט די עטיאפיער. די אומרוהיגע, קריגע-
רישע צייטען אין פאלעסטינא, דערצו דער פאקט, וואס מנשה גופא האט גאר
ניט לאנג צוריק געשיקט היילפס-טרופען קיין עגיפטען, מאכען די דאזיגע
גאטץ דורכאויס גלויבליך.

אויב די אידישע מיליטעריקאלאניעס אין אויבער-עגיפטען זיינען גע-
רינדעט געווארען ארום יענער צייט, דאן שיקט זיך זעהר גוט, וואס אין די
פאפירוסען ווערען דערמאנט זיילען**). און וואס זיי האלטען זיך תמימות'דיג
פעסט אן זייער בית'המקדש, נאר ניט מורא האבענדיג, אז מ'וועט אין
ירושלים קוקען קרום אויף זיי. מחמת אין אט דעם פאל האבען זיי געבויט
זייער בית'המקדש נאך פאר דער צייט פון יאשיהו'ס רעפארם, איידער דאס
געזעץ פון ספר דברים איז פראקלאמירט געווארען. אז זיי האבען אויך אסך
שפעטער, אין דער צייט ווען זיי האבען געשריבען די דערמאנטע פאפיר-
רוסען, ניט געוואוסט פון ספר דברים, לעגט זיך לחלוטין ניט אויפ'ן שכל.
געוויס האבען יאשיהו און אלע זיינע נאכפאלגער ניט געהאט די מאכט
צו פארבאטען די אויבער-עגיפטישע געמיינדען צו דינען גאט אויף זייער

(*) א פסטודעפיגראפיש בוך פארפאסט פון א אידען אין גריכיש (לויט גרעץ
אין דער צייט פון קאליגולא) וועגען דעם תרגום השבעים. אין § 18 שטעהט דאר-
טען, אז אידען זיינען געשיקט געווארען קיין עגיפטען צו העלפען פסאמעטיד'ן
געגען דעם קעניג פון די עטיאפיער.
(**) צו מ'מעג זיי באצויבענען פשוט אלס מצבות, איז ניט זיכער, אבער עס
איז וואהרשוינליך. פארגלויך אויך ישעיה י"ט 21—18, וואס באציהט זיך וואהר-
שוינליך אויף יענער צייט.

שטיינער, און דערפאר איז געבליבען דער בית-המקדש אין עלעפאנטין. דער איינציגער טאדעל, וואס האט געטראפען די דאָרטיגע געמיינדע איז געווען, וואס מ'האט שפעטער ניט געענטפערט פון ירושלים אויף איהר בקשה, און זי האט זיך דעריבער געווענדט קיין שומרון, וואו זי האט מיט א ריכטיגען חוש געזוכט צו געפינען קרובים אין נייסט. ס'איז אויך נאנץ וואהרשיינליך, אז די אידישע קאלאניעס אין גניפטען האבען שוין דאמאלסט זיך ניט בא-שרענקט אויף דעם איין אָרט.

א מ ו .

מנשה'ס ווהן און נאכפאלגער א מ ו ז (639—641) איז, ווי עס ווייזט אויס, געגאנגען לגמרי אין זיין פאטער'ס דרכים. ער פארלירט דאס לעבען דורך א פאלאצירעוואלוציע נאך א צוויייערהינער רעגירונג*). עס וואָלט געווען פון דער גרעסטער וויכטיגקייט צו פארשטעהן די פארהעלטער-נישען פון יענער צייט, ווען מיר וואָלטען געקאנט וויסען, צי עס איז געווען א רעליגיעזער גרונט אין זיין באזייטיגונג, עהנליך ווי אמאל ביי יורם בן אחאב. אויב דאס איז דער פאל, קרינט דאן א נייע באלייכטונג דער פאקט, וואס אמון איז געווען שטארק באליבט ביים פשוט'ען פאלק. דאס לאנד-פאלק („עם הארץ“) נעמט א בלוטיגע נקמה פון די אנפיהרער פון דער קאנר-ספיראציע געגען אמון'ס לעבען. פילייכט שטעהען די געשעהענישען אין צוזאמענהאנג מיט רעפארמען, עהנליך צו די וואס יאשיהו האט דורכגע-פיהרט, און פאר וועלכע מ'האט שוין געוואלט אויסנוצען דעם בייט אויפ'ן טראג נאך מנשה'ס טויט? אין אַט דעם פאל דארף מען אננעמען, אז אמון האט זיך געשטעלט אנטקעגען, ווען דער הויף, הינטער וועמען עס זיינען געשטאנען לכל הדעות די כהנים פון בית-המקדש, איז צו איהם שטארק צוגעשטאנען מיט פאדערונגען פון רעפארמען. אמון האט הפנים זיך פאר-לאָזען אויף דעם, וואס מנשה'ס סיסטעם איז געווען באליבט ביים פאלק. פאר זיין ווידערשטאנד האט ער, קאן געמאלט זיין, באצאהלט מיט'ן טויט, אבער די פארטיי וואס איז הינטער איהם געשטאנען, די פארטיי פון לאנד-

(*) מלכים ב, כ"א 19—26. ס'איז יעדענפאלס כדאי צו באמערקען, אז זינט א געוויסער צייט זעהען מיר דאס פאלק אלץ מעהר ארויסטרעטענדיג אין פאדער-גרונט, פארגלייך ו"ד 21. דאס הענגט חפנים צוזאמען מיט דער צעפאלונג פון קעניג-טום. פילייכט איז דאס אויך א פועלי-יוצא פון די סאציאל אנגעהויכטע רייד פון די נביאים וועלכע האבען אויפגעהויבען דעם פשוט'ען מענשען פון פאלק.

פאלק (עם הארץ), צוזאמען מיט די לאנד־כהנים האט זיך בלוטיג נוקם געווען פאר וואס זייערע אינטערעסען זיינען אנגעגריפען געווארען. די דאזיגע פארטיי האט דערמיט דערגרייכט דאס, אז די אויספיהרונג פון יענע רעפארם־פלענער האט זיך פארצויגען אויף כמעט צוויי יאָהרצענדלינג — אבער נישט מעהר ווי דאָס. ביי דער מאַגערקייט פון אונזערע ידיעות איז אוממעגליך צו ענטפערען אויף אזוינע פראגען. אבער ווי די זאך שטעהט, מעג מען לכל הפחות ארויסזאגען אזוינע השערות.

דריטע אפטיילונג.

יאשיהו און זיין צייט

1.

די וועלט-לאגע. דער נייער אויפטריט פון די נביאים.

אויפ'ן שטעל פון דעם דערמארדעטען אמוז ווערט געזעצט אויפ'ן טראג זיין דאמאלסט נאך אכטיגער יעהריגער זוהן יאשיהו (608—639). מיט איהם טרעט דאס אידישע פאלק ווידער ארויף טעמיג אויף דער ארענא פון די גרויסע וועלט-געשעהנישען. די געוואלדיגע אשורישע אימפעריע, וועלכע האט דערנגרייכט אונטער דעם גרויסען און נאבעלען אסר-חרן דעם העכסטען פונקט פון איהר מאכט, האט מיט אשורבאניפאל (626—668) אנגעהויבען זיך דערנעהנטערען צו איהר גורל. אין דער ערשטער צייט פון זיין רעגירונג האט אשור נאך פארמאגט איהר פולע מאכט און גרויס-קייט. אבער אלץ שטארקער און שטארקער זיינען געווארען יענע מעכטיגע פעלקער-באוועגונגען, וואס האבען אין דער צווייטער העלפט פון 7טען יארהונדערט (פאר דער קריסטליכער ערא) צעטרייסעלט גאנץ פאדער-אזיע, און וואס אונטער זייער איינפלוס איז צוזאמענגעפאלען יהודה'ס דריקענדער דעספאט. די מלוכה פון אשור, שוין אין מיטען פון יענער צייט, ארום יאהר 645, האט פסאמעטיך פון עניפטען אראפגעווארפען די אשורישע הערשאפט, וועלכע איז געלעגען ווי א לאסט אויף זיין קעניגרייך. אנדערע האבען נאכגעפאלגט, און דער סוף איז געווען, אז די וועלט-הער-שאפט איז צוגענומען געווארען פון די סעמיטען, וועלכע האבען זי גע-סיהרט א יאהרטויזענד, און איז אריבערגעטראגען געווארען אויף דער ארי-

שער ראסע. דעם ערשטען טויטליכען קלאפ האט אשור באקומען פון די מעדער (מדי). ארום דעם מיטען פון זיבעטען יארהונדערט באפרייען זיי זיך פון אשור און הייבען אן גרינדען אן אייגענע מלוכה. זייער קעניג פראארטעס געפינט זיין טויט אין קאמף געגען אשור. דער אנטשיידענדער קאמף ווערט אבער נאך אפגעצויגען אויף א וויילע דורך דעם אריינטריט פון די סקיתען. פונקט ווי שפעטער די הונען און מאנגאָלען אין מערב־לאנד, אזוי האבען דאמאלסט זיך געשאטען מחנות פון א רייטער־פאלק פון מזרח. רויבענדיג און פלינדערענדיג גאנץ פאָדער־אזיע. אויך זיי האבען צעטרייסעלט די זיילען פון דער אשורישער אימפעריע. לויט העראָדאָט זיינען זיי אריינגעדונגען ביז אין סיריען און האבען אָנגעשפארט ביז די טויערען פון עגיפטען. אבער ווי נאך דער אָנפאל פון די סקיתען איז געווען באזייטיגט, האבען די מעדער זיך פארבונדען מיט די כאַלדעער צו דערלאנגען נינוה דעם לעצטען קלאפ.

יהודה ווערט, דירעקט אָדער אינדירעקט, אריינגעצויגען אין די אלע באוועגונגען. זינט עגיפטען און מדי האבען זיך באפרייט פון אשור, האט מען געפיהלט, אז דער אל־מעכטיגער קאָלאס, פאר וועמען די וועלט האט יאָהרהונדערטער לאנג געציטערט, האט אָנגעהויבען זיך צו וואקלען. א פרישער הויך פון א נייעם לעבען און א נייער האָפענונג האט געמוזט דורכ־געהן דורך די אונטערוואַרפענע מדינות. אויך אין יהודה האט מען אָנגע־הויבען צו טראכטען. אז ישעיה איז דאך גערעכט געווען, ווען ער האט פאָר־אויסגעזאגט דעם סוף פון דעם העזה'דיגען באַריהמער. אשור'ס געטער זיינען געפאלען אין ווערדע. די נבואה האט ווידער באקומען א באַדען אונטער זיך און האט געקאנט וואגען זיך צו ווייזען אָפּען. און אז די סק־טען האבען ענדליך פארפלייצט גאנץ פאָדער־אזיען און האבען באַריהרט אפילו די גרעניצען פון יהודה — דאס לאנד גופא האבען זיי, ווייזט אויס, געשאנעוועט, — איז די זאך לגמרי קלאר געוואָרען: יהוה דערהייבט זיך ווידער צו משפּט'ן די פּעלקער. די ערנסטקייט פון דער צייט און די סכנה וואס איז פאָרגעשטאנען פאר יהודה גופא פאר אנדערע איז געווען דער באַדען, פון וועלכען עס איז ארויסגעוואקסען א נייע פאָזע פון דער נבואה. דער ערשטער פון איהרע פארטרעטער איז צפניה. צי די באַ־פרייאונג פון עגיפטען אָדער דער אריינפאל פון די סקיתען איז געווען פאר איהם א באזונדערער צייכען פון גאט'ס צאָרנדיגען משפּט. זיין איבערציי־גונג איז, אז דער „טאג פון יהוה" וועט קומען מיט אלע זיינע שרעק. ער וועט פארטיליגען די פּעלקער ארום; באזונדערס אבער וועט פאלען דער

שטרענגער משפט אויף אשור (צפניה ב). אבער גאט'ס טאג וועט געוויס אויך טרעפען יהודה גופא, אויב עס וועט ניט קומען א סוף צו איהר אפ־געטעריי (צפניה א). דאס „איבערגעבליבענע פון דעם בעל“, אויך געוואלד־טאטען און אויסלענדישע פיהרונגען מוזען צוערשט פאלען. איידער יהודה וועט געשאנעוועט ווערען אין דעם טאג פון יהוה'ס צאָרן. א קורצע צייט נאָך צפניה'ן און, עס ווייזט אויס, נאָך פאר יאשיהו'ס רעפאָרם, איז אויפ־געטראָטען נחום. אשור מוז פאלען, נינוה וועט צעשטערט ווערען, וואָרים פון איהר „איז ארויסגעגאנגען דער וואָס האָט געפלאַנעוועט שלעכטס געגען יהוה און דער שאלקהאפטיגער בעל־עצה. איך וועל איהר יאָר צעברעכען און איהרע רימענס צערייסען... פון דיין נאָמען וועט ניט מעהר געזעסען ווערען. פון דיין גאט'ס־הויז וועל איך פארטיליגען געשניצ־טע און געגאָסענע בילדער; דיין קבר וועל איך צוגרייטען, וואָרים דו ביזט פאראכטעט!“ (נחום א 11, 13, 14). זיכער מיט נצחון און פול מיט א טיפער פאראכטונג פאר אשור יובעלט יהודה איבער דעם אונטערגאנג פון איהר מעכטיגען פיינד. אָט דעם אונטערגאנג שילדערט נחום מיט אזוינע קלאַרע, גלענצענדע פארבען, אז עס דוכט זיך, ווי ער וואָלט מאַלען דאָס וואָס ער זעהט מיט די אייגענע אויגען. אָבער עס קאָן זיין, אז עס דוכט זיך בלויז אזוי; עס איז גענוג, אז נחום זעהט פאר זיך אשור'ס אונטער־גאנג אלס זיכערען פאקט. דאָס ווייזט אויף דער צייט, בשעת אשור איז געווען שטארק געדריקט דורך די מעדער און די סקיתען, וואָרים יהודה האָט געמוזט בלויז אין נאָמען שטעהן אונטער דער אשורישער ממשלה.

דער גייסט פון דער נבואה, ווי נאָר ער האָט איינמאָל אויפגעוואַכט פון זיין דרעמעל, האָט שוין געמוזט ווייטער ווירקען. און ווען אין אייניגע יאָהר נאָכדעם ווי נחום איז על־פי השערה אויפגעטראָטען איז דער ספר דברים ארויסגעבראַכט געוואָרען אין דער ליכטיגקייט, האָט ער געמוזט פאלען אויף א פרוכטבארען באַדען. שוין אונטער מנשה'ן, פילייכט שוין אונטער חזקיה'ן, זיינען די טרייע צו יהוה ניט געזעסען מיט פארלעגטע הענט; דאָס ווייזט לויט אונזער מיינונג די אנטשטעהונג פון ספר דברים. דערנאָך ביי מנשה'ס טויט האָט, אין צוזאמענהאנג מיט די וועלט־געשע־הענישען, די האַפענונג פון די פאטריאַטען ווידער אויפגעלעבט, אָבער אומזיסט. אַמון איז געפאלען, יאשיהו איז נאָך געווען א בויגזאַמער אינ־נעל בשעת ער האָט באַשטייגען דעם טראָן. וואָס רייפער ער איז געוואָרען אין יאָהרען און וואָס מעהר דער גאנג פון די געשעהענישען איז געווען פאר זיין טובה, אַלץ מעהר האָט ער זיך הפנים צוגעהאַכט צו דער נביא־י־

פארטיי. ווארים אַט דעם מאַל איז זי דאָר גלייכצייטיג געווען אויך די פארטיי פון די פאטריאָטען, וועלכע האָט גערעדט געגען אשור. זינט אשורבאניפאל'ס טויט האָט יאשיהו, וועלכער איז אונטערדעסען אויסגעוואקסען פון א קינד צו א מאן, לויזער געמאַכט זיין בונד אלס אשור'ס וואסאַל. שפעטער לכל הפחות באטראַכט ער זיך אלס דער האר און הערשער פון פאלעסטינא; ער פיהרט איין רעפארמען אין צפון און ער אטאַקירט פרעה נכו אויף זיין מאַרש דורך כנען, אזוי ווי ער וואַלט פון אַלעמאַל געהאַט די פולע ממשלה איבער'ן גאַנצען לאַנד. אין צוואַר מענהאנג דערמיט פארשווינדט די חשיבות פון די אשורישע, פילייכט איז בערהויפט פון די פרעמדע געטער. דער יהוה פון די נביאים קריגט ווידער זיין אַלטען, בכבוד'יגען פלאץ, און צוואַנען מיט איהם — דער בית המקדש פון ציון. די פראַקלאַמירונג פון ספר דברים איז נאָר איין גליד אין א קייט פון ערשיינונגען. נאָר איידער דאָס בוך קומט ארויס אין דער ליכטיגהייט האָט יאשיהו גענומען צורעכט מאַכען דעם בית־המקדש. דאָ ווערט ער באַקאנט מיט אַט דעם „בוך פון דער תורה“, וואָס גיט א נייעם אינהאַלט צו זיינע שטרעבונגען.

2.

דאָס געפונענע „בוך פון דער תורה“ און יאשיהו'ס רעפארם.

מיר לעזען אין מלכים ב, קאפ. כ"ב און כ"ג, אז יאשיהו האָט צוליב די נויטיג געוואָרענע איבערבויאונגען אין בית־המקדש געשיקט אהין זיין מלוכה־שרייבער שפן ארויסצונעמען דאָס געלט וואָס איז אריינגעלעגט געוואָרען פון פאַלק אין דעם קאסטען און צו באַצאָהלען דערמיט די בעלי־מלאכות. ביי דער געלעגנהייט גיט דער כהן חלקיה איהם איבער א בוך מיט דער באַמערקונג: „איד האָב דאָס בוך פון דער תורה געפונען אין יהוה'ס הויז“. שפן לייענט עס, דערצעהלט דעם קעניג וועגען דעם און לעזט עס איהם אויך פאַר. דער קעניג צערייסט זיינע קליידער, מחמת ער איז געווען דערשראָקען איבער דעם היפוד צווישען די ביזאָהערניגע מנהגים פון דינען גאָט און דעם נייגעפונענעם בוך פון דער תורה. ער שיקט דעם ריבער חלקיה'ן מיט שפן'ען און נאָר אַנדערע פון זיינע הויכע באַאמטע צו א נביאה מיט'ן נאָמען חלדה צו פרעגען ביי איהר אַז עצה. אויף איהר ענטפער לאָזט ער צוואַמענקומען די פאַרשטעהער פון יהודה און ירושלים

אין הויף פון בית־המקדש און לעזט פאר זיי פאר „אלע רייד פון דעם בוך וואָס איז געפונען געוואָרען אין יהוה'ס הויז“. דער קעניג שליסט דאן א כונד פאר יהוה צוזאמען מיט דעם פאָלק צו היטען אלץ וואָס שטעהט גע־שריבען אין יענעם בוך. די שבועה ווערט באַלד גענומען ערנסט און מ'שאַפט אַפּ אלע אומווייניקייטען און מ'מאַכט א יום־טוב פסח אויף א נייעם שטייגער.

צי פארדינט די דערצעהלונג געגלויבט צו ווערען? און וואָס לערענט זי אונז? זי איז עטוואָס איבערגעארבייט געוואָרען, אָבער בעצם אַנטהאַלט זי אין זיך א געשלאַסענעם באַריכט, וואָס שטאַמט, ווייזט אויס, פון א פער זאָן וואָס איז געשטאַנען נאָהנט צו די פאַסירונגען. פאַרפאַסט געוואָרען איז דער באַריכט העכסט וואַהרשיינליך נאָך פאַר יאשיהו'ס טויט*). דער פאַרפאַסער שטעהט בכן בלויז א 10-12 יאָהר דערווייטערט פון די געשע־הענישען. און אפילו ווען די דערצעהלונג זאָל זיין מיט אייניגע יאָהר־צעהנדליג אינגער, וואָלט אויך ניט געווען וואָס אויסצוזעצען גענען איהר גלויבערדיגקייט. נו, איז אָבער קיין ספק ניט, אז דאָס בוך פון דער תורה, וואָס קומט דא אין באַטראַכט, איז אשטייגער ניט דער גאַנצער חומש אָדער דעם אויפ־גערוּפֿענער „בוך פונ'ם בונד“ (ספר הברית)**). די באַ־זייטיגונג פון די כמות און זייערע כהנים, אויך פון די מצבות און אשרות, א רעפאָרם וואָס דער קעניג פיהרט דורך אויפ'ן גרונט פון דעם נייעם גע־זעץ; דעם יום־טוב פסח, וואָס ער לאָזט פייערען אויף א נייעם שטייגער; די קללות געגען די וואָס וועלען עובר זיין אויף די געזעצען, וואָס מ'מוז אָננע־מען, אז ער נופא און חולדה האָבען געפונען אין דעם בוך פון דער תורה — אַט דאָס אלץ לאָזט ניט אויפקומען דעם מינדסטען ספק וועגען דעם, אז דאָס בוך, וואָס חלקיה האָט געפונען, איז געווען דער ספר דברים***). די פראַגע איז נאָר: וויפיעל פון היינטיגען ספר דברים איז שוין דאמאָלט גע־לעגען פאר יאשיהו'? נאָך וויכטיגער איז די אנדערע פראַגע: ווען און אויף וואָס פאר אַן אופן איז יענעם בוך געשאַפען געוואָרען?

בנוגע צו דער ערשטער פראַגע שטימען די פאַרשער איין, אז דאָס

(*) די נביאות איבער יאשיהו'ן וואָלט געמוזט האָבען אן אנדער נוסח, ווען זי וואָלט געשטאַמט פון נאָך זיין דורכאויס ניט נאָטירליכען טויט (כ"ב 20).

(**) זעה אין ערשטען באנד ז. 289, 290.

(***) עס איז גענוג אַנצואווייזען אויף דברים י"ב און ט"ז; פאַרגלייך אַחוץ דעם דברים י"ח פון פסוק 1 און מיט מלכים ב, כ"ג פון פסוק 8 און.

היינטיגע פינפטע בוך פון חומש איז ניט איינהייטליך און אז פארשידענע הענט האָבען געארבייט אין זיין צוזאמענשטעלונג. דערפאר אָבער הערשען פארשידענע מיינונגען וועגען דעם אינהאַלט פון דעם אַזוי־גערופענעם „אור־דברים“. מיר וועלען זיך דאָ דעריבער מוזען באַנגוגענען פעסטצושטעלען דעם פאקט, אַז דער „אור־דברים“ איז געווען אסך קלענער ווי דאָס היינטיגע בוך, אָבער אַז ער האָט לבל הדעות אַנטהאַלטען די הויפט־געזעצען אין היינטיגען ספר דברים, וועלכע זיינען געווען פונדאמענטאַל פאר יאשיהו'ס רעפאָרם, און אַז ער האָט שווערליך זיך באַשרענקט אויף די דאָר זיגע הויפט־געזעצען.

פון א פיעל גרעסערער וויכטיגקייט איז די אנדערע פראגע, בנוגע דער צייט און די אומשטענדען ווען דער אור־דברים איז פארפאַסט געוואָרען. די דאָזיגע פראגע פאַלט צום גרעסטען טייל צוזאַמען מיט נאָך א פראגע: צי האָט דער כהן גדול חלקיה טאַקע באמת געפונען דאָס בוך, אָדער ער האָט נאָר געמאַכט אַזאַ'ן אַנשטעל? אין דעם לעצטען פאַל קומט ארויף דער חשד, אַז ער גופא איז געווען דער מחבר אָדער איז יעדענפאַלס גע־שטאַנען זעהר נאָהנט צום מחבר. מ'וואָלט דאָן דארפן אָננעמען אַלס העכסט וואַהרשיינליך, אַז דאָס בוך איז נאָר וואָס געשאַפן געוואָרען. אין פאַל אָבער אויב חלקיה האָט טאַקע געפונען דאָס בוך, דאָן קאָן זיין, אַז עס איז געלעגען אויף זיין אָרט שוין א לענגערע צייט.

קורס כל מוז מען האַלטען אין זינען, אַז דער שרייבער פון דעם באַ־ריכט באַטאָנט צוויי מאָל, אַז דאָס בוך איז „געפונען“ געוואָרען: איינמאָל באַטאָנט ער עס דורכ'ן מויל פון כהן, דאָס צווייטע מאָל פון זיך אַלײן. ער מאַכט בכן פאר דאָס וואָרט פאַראַנטוואָרטליך ניט בלויז חלקיה'ן, נאָר ער גופא שטעלט זיך פאר דעם איין. אויב חלקיה גופא אָדער איינער פון זיינע חשוב'ע חברים אין דער כהונה זאָל זיין דער דערצעהלער, דאָן וואָלט דער חשד בלייבען אויף דעם שרייבער פון באַריכט. אַזוי אָבער ווי דאָס איז פאַקטיש אויסגעשלאָסען*), איז דער דערצעהלער ענטוועדער

(*) מלכים ב, כ"ג 8, 9 מאַכט בפירוש אויפּמערקזאם אויף דער סתירה צווישען דער פאַקטישער האַלטונג פון די כהנים פון ירושלים און דעם ווילען פון די געזעצ־געבער, און עס ווערט אפילו גאָר ניט פרובירט צו דערקלערען אדער צו אַנטשול־דיגען די דאָזיגע סתירה (פאַרגלייך דברים י"ח 6, 8, וואו עס ווערט אויסדריקליך געזאָגט, אַז די כהנים פון די במות מעגען קומען אין ירושלים און נעמען א גלויב־כען אַנטייל אין קולט מיט די דאָרטיגע כהנים). חלקיה אדער איינער פון זיינע מקורבים וואָלט געוויס לבל הפחות אָנגעגעבען אויף וואָס פאר א גרונט די כהנים

אליין איינער פון די אפגענארטע אדער ער גיט איבער א פאסט. צוליב אנדערע טעמים איז אבער וואהרשיינליך, אז ער גיט טאקע באמת איבער א פאסט. וואלט חלקיה אדער איינער פון זיינע מקורבים געווען דער פאר-פאסער פון בוך. דאן וואלט אין ספר דברים אין איין וויכטיגען שטעל גע-מוזט שטעהן אנדערש ווי עס שטעהט דארטען היינט. ווארים אז חלקיה איז געווען דער הויפט פון א שטרענגער פריסטער-הערשאפט פון ירושלים, האבען מיר אן אבסאלוט זיכערע עדות אין דער ידיעה וואס דערצעהלט, אז די פריהערדיגע כהנים פון די במות זיינען גיט צוגעלאזען געווארען צום מזבח אין ירושלים, און א ספק געגען דעם ווילען פון די געזעצגעבער און פון דעם קעניג און דורך דער ווירקונג פון די כהנים*.) דאס איינציגע מיטעל זיך מפרנס צו זיין בכבוד אלס כהנים איז דערמיט צוגענומען גע-ווארען פון זיי מיט געוואלד. וואס מעהר זיי זיינען אראפגעדריקט געווא-רען צו דער מדרגה פון פריסטערליכע פראלעטאריע, אלץ מעהר שנהא האבען געמוזט פיהלען צו זיי די עגאאיסטישע כהנים פון ירושלים. ווי פעהיג מ'זאל בכן גיט האלטען אזוינע הערשזיכטיגע מענער ווי חלקיה אנצוגעבען פאר דער וועלט, אז זיי האבען כלומר'שט געפונען א בוך, איז אבער אוממעגליך צוצושרייבען צו זיי די פסיכאלאגיש דורכאויס אומפאר-שטענדליכע דומהייט, אז זיי זאלען האבען געגעבען דעם בוך די געשטאלט וואס עס האט היינט. דאס וואלט געהייסען פאר זיי, אין אן אומבאגרייפ-ליכער קורצזיכטיגקייט, אפטאן נאר א האלבע ארבייט, אויב דוקא דעם הויפט-פונקט, וואס איז פאר זיי געווען דער סאמע עיקר, זייער באציהונג צו די כהנים פון לאנד, האבען זיי געלאזען דורכצופיהרען מיט דער אייגע-נער האנט, בעת דאס בוך פון דער תורה האט זיי געגעבען די מעגליכקייט דאס צו טאן מיט דער העכערער אויטאריטעט פון יהוה.

דערמיט איז קלאר בפירוש צו זעהן, אז חלקיה אדער איינער פון די

פון ירושלים האבען אנגענומען אזא שטעלונג צו די כהנים פון די במות. אט די פארשווייגונג, נאך פארשטארקט דורך א „נאר“ („אך“) וואס קלונגט ווי א פאר-וואורף, שליסט אומבאדינגט אויס חלקיה'ן און זיינע פריינד פון דער פארפאסער-שאפט.

(*) דער קעניג איז לויט כ"ג 8 אנטשלאסען זיך צו האלטען שטרענג ביי דעם ווארט פון דער תורה. וויבאלד אבער אז דער גאנג פון די געשעהענישען האט זיך פארנומען אויף אן אנדער וועג אין יענעם וויכטיגען פונקט, קאנען נאר די כהנים געמאכט ווערען פאראנטווארטליך פאר דעם, און פון די כהנים—זייער הויפט, וועלכער איז לויט כ"ג 4 דער פיהרער פון דער גאנצער באוועגונג אין קעניג'ס נאמען.

ווען מ'האלט נאך אין זינען, אז אויך ביי אנדערע פעלקער טרעפן מיר דעם מנהג אוועקצולעגען אין א הייליגען אָרט הייליגע ביכער, דאָס מענטשן און געזעץ־שריפטען, דאן איז וואהרשיינליכער ווי אלץ אָנצונעמען אז דא האנדעלט זיך וועגען א בוך, וואָס איז אוועקגעלעגט געווארען אין בית־המקדש און וואָס חלקיה האָט געפונען**). די שטעלען אין דעם דאָזיגן בוך, וואו עס רעדט זיך וועגען צענטראַליזירען דעם קולט אין איינציגען אָרט, זיינען פאַרפאַסט געווארען אונטער מנשה'ן, אויב נישט נאך פריי

(*) ס'איז כראי צו באַמערקען, אז חלקיה גלויבט, אז ער האָט געפונען „דאס בוך פון דער תורה (כ"ב 8). וואָס וויל ער דערמיט זאָגען? עס האָט דאָך שוין עקסיסטירט דער „ספר הברית“, פארוואָס רעדט ער בכך ניט פון „א“ בוך פון דער תורה? הפנים דערפאר, ווייל ער איז זיך משער אז דאס בוך געהערט צום בית המקדש, אז עס איז דאס הייליגע געזעץ פון ירושלים. אָט אזוי האָט מען, ווייזט אויס, געקוקט אויף דעם ספר דברים. שולח, בית-אל, שכם און אנדערע אלטע הויז-ליגטימער האָבען הפנים שוין לאַנג געהאַט זייער אויגען געזעץ; מיר זיינען גענייגט צו דערקלערען אויף דעם דאָזיגען אופן די אנטשטעהונג פון ספר הברית, פון שמות ל"ד 11—26 און אויך פון אנדערע שטיקער געזעצעגעבונג. ירושלים אלס דאָס אינגסטע הייליגטום באקומט איהר תורה צולעצט. עס קאן זיין, אז מ'האָט אוועק-געלעגט די תורה אין אן אָפּענעם אָרט, אָדער אויך אז מ'האָט זי באהאלטען אין א ליוימענעם קאסטען, אדער אריינגעלעגט אין מויער. אזא ליוימענעם קאסטען האָט מען אויסגעגראָבען אין הענד. דער קרומסליכער קירכענ-פּאָטער אָריגען (אין 3טען יאָרהונדערט) האָט געפונען אין אזא ליוימענעם קאסטען אין ירוחו טעקסטען פון דער ביבעל. אין געפּשען און אין אשור, ווייסען מיר, פלעגט מען אריינלעגען אזוינע געשריבענע דאָקומענטען אין פונדאמענט פון א טעמפל.

הער שוין אונטער חזקיה'ן, בעת אנדערע שטיקער וואס זיינען אין איהם אריינגעשטעלט געווארען. שטאמען צום טייל פון אסך א פריהעריגער צייט*).

געפונען האט מען דאס בוך אין דעם 18טען יאָהר פון דעם קעניג, דאָס הייסט בכו אין יאָהר 621, קורץ פאר פסח. מ'זעהט קלאַר, אז דאָס בוך איז געווען א פרוכט פון דעם נייסט פון די נביאים. דאָס וואָס די נביאים האָבען תמיד געפאָדערט : אז מ'זאל האַלטען יהוה'ס געזעצען און טאָן זיין ווילען, איז איצט אויסגעדריקט געוואָרען אין קאָנקרעטע פאָדערונגען, וועלכע האָבען געוווּזען ווי די אידען מוזען זיך אויפפיהרען אין לעבען כדי צו זיין הייליג און צו זיין די קינדער פון דעם „הייליגען פון ישראל“, ווי ישעיה האָט איהם אָנגערופען. די נבואה איז דערמיט פאָרוואַנדעלט גע- וואָרען אין א תורה, אין א געזעץ, און איז אריינגעטראָטען אין דער ספערע פון דער כהונה. די איינציגקייט פון יהוה און די פאָסיגע אויפפיהרונג אין קולט און אין לעבען איז דער גרונטגעדאָנק פון דעם בוך. אָבער דער וועג ווי דאָס דורכצופיהרען איז אין א גרויסען טייל די באַנייטע רייניגונג פון קולט. דער ספר דברים — און פילייכט דער שוין אונטער יאשיהו גע- פונענער — אַנטהאַלט אויך אין א גרויסער צאָהל מאָראַלישע און סאָציאַלע געבאָטען, וועלכע באַצוועקען צו פאָרווירקליכען אין לעבען פון פאָלק דעם אידעאַל פון יושר פון די נביאים. דאָס זיינען אָבער געווען נאָר פאָדערונג- גען, אַזעלכע ווי די נביאים האָבען לאַנג שוין אויפגעשטעלט. מיר ווייסען אויך ניט ווי ווייט זיי האָבען געהערט צו דעם דאָמאַלסט געפונענעם בוך

(*) עס קאָן געמאַלט זיין, אז שלמה'ס בית-המקדש האָט שוין אין זעהר א פריהעגער צייט געהאַט זיין אויגען טעמפל-געזעץ. זיין אינהאַלט האָט געמוזט זיין צום טייל נאָהנט פאָרוואַנדט, צום טייל אידענטיש מיט דעם ספר הברית און מיט דער שטיק געזעצענונג אין שמות ל"ד—26. אָבער אין משך פון דער צייט זיינען די דאָזיגע געזעצען אלץ איבערגעארבייט און פארברייטערט געוואָרען, לויט די באַדערפענישען פון דער פראָגרעסירענדער צייט. מ'האָט אָבער אין מאַנכע צייטען אויך געמעגט וויפּהערען ארבייטען אויף די דאָזיגע געזעצען אדער זיי גאָר ביי דער זייט אוועקלעגען, ווען זייער אנטוויקלונג און ממשיכות'דיגע דורכ- פיהרונג האָבען זיך אָנגעשטויסען אין לעבען אויף גרויסע שווערקייטען. א טעם- פעל-ארכיוו האָט, ווי אומעטום, אזוי אויך אין ירושלים בלי ספק עקסיסטירט שוין זעהר פריה. פארעלטערטע שטיקער געשריבענע האָט מען אודאי איבערגעשריבען. אַם אזוי האָט מען אויך הפנים אוועקגעלעגט אַן א זייט, דאָס בוך פון דער תורה פון ירושלים, נאָכדעם ווי א כהן פון ישעיה'ס שולע האָט עס נוי באַארבייט אין דעם גייסט פון די נביאים, ארויסוואַרפענדיג עלטערע קולט-פאָרשניטען.

פון דער תורה. דאס וואס האט געקאנט גלייך דורכגעפיהרט ווערען, וואס איז געווען אין פולקומען איינקלאנג מיט דעם גייסט פון דער צייט און וואס האט פארשפראכען אומצוגערעדען פון גרונט אויס די דאמאלסדיגע רעליגיעזע פארהעלטענישען — איז געווען די ענגערישע דורכפיהרונג פון דעם איינהייטס-געדאנק, פון דעם געדאנק פון איין גאט און פון איין ארט וואו מ'קאן דינען צו איהם.

ס'איז דערפאר אסך מעהר ווי א צופאל, וואס ביידע טיילען, נביאים און כהנים, זיינען געווען גלייך באטייליגט אין דער עפענטליכער אנערקע-נונג פון דעם בוך און אין דער דורכפיהרונג פון זיין פאָדערונג. דער כהן חלקיה ציהט ארויס דאס בוך אין דער עפענטליכקייט, אנערקענענדיג זיין באדייטונג, כאַטש עס איז ניט געווען אין פולען איינקלאנג מיט אלע זיינע איעדאלען; און די נביאה חולרה באאיינפלוסט דעם קעניג'ס באשלוסען מיט איהר נביאות. די הידנישע סימבאלען און מובחות, וועלכע זיינען אויפגעקומען זינט מנשה' און צום טייל זינט אחז', ווערען פון דאס גיי באזייטיגט און דער בית-המקדש ווערט גרינטליך גערייניגט. דאס זאל אָבער איצט דורכגעפיהרט ווערען ענגערישער און גרינטליכער ווי אונטער חזקיה'. די כהנים פון די לאַנד-שטעדט ווערען דעריבער געבראכט קיין ירושלים און זייערע הייליגע במות ווערען פארשוועכט. ביי דער אויגענבליקליכער שוואכקייט פון דער אשורישער הערשאפט איז יאשיהו בכוח אויסצושפריי-טען זיין טעטיגקייט איבער די גרעניצען פון זיין אייגענטליכען לאַנד. זיין רעפאָרם טרעפט די יהוה-דינער אין דער פריהערדיגער טעריטאָריע פון ישראל, וועלכע איז זינט 100 יאָהר געווען אַן אשורישע פראַווינץ; דער מובח פון בית-אל ווערט צעשטערט*.) דערביי איז כאַראַקטעריסטיש פאַר דער באַוועגונג, וואָס די כהנים פון די אָפגעשאַפטע במות זיינען באַהאַנ-דעלט געוואָרען ניט לויט דעם ווערטליכען נוסח פון דער נישער תורה און ניט לויט דעם אורשפרינגליכען וואונש פון דעם קעניג. דער געזעצגעבער פון ספר דברים האט געוואָלט, אַז די כהנים פון די במות זאלען בלייבען אויף זייערע ערטער און זאלען בלויז אויפגעבען דארטען די כהונה; אלס געסט מעגען זיי קומען ווען זיי ווילען קיין ירושלים און זיך באטייליגען אין די קרבנות. יאשיהו האט קענטיג געהאט בדעה גוט צו מאַכען דעם שאַדען פון די כהנים, וועלכע זיינען איצט געבליבען אַהן בלויט, דערמיט וואָס זיי וועלען אויפגענומען ווערען צווישען די כהנים פון בית-המקדש.

(*) זעה אויבען ז. 76 און 132.

די כהנים פון בית־המקדש אבער האבען זיך געשטעלט אנטקעגען דעם אומד-
נעוואונשענעם צוואוואקס און האבען זיי ניט צוגעלאזען צום מזבח. די
כהנים פון בית־המקדש מאנאפאליזירען איצט פאקטיש די רעכטען פון דער
כהונה; די בידאָהעריגע לויים פון די לאַנד־הייליגטימער בלייבען גייסט-
ליכע פון א נידעריגערען ראנג. אלס געוועצליך ווערט דער דאָזיגער צו-
שטאַנד אנערקענט דורך יחזקאל.

2.

די באדייטונג פון דער רעפארם.

דורך דער פראקלאַמירונג פון דער תורה פון ספר דברים אונטער
יאשיהו'ן ווערט ניט בלויז דאָס רעליגיעזע, נאר מ'קאן זאָגען דאָס גאַנצע
גייסטיגע לעבען פון אידישען פאָלק געשטעלט אויף א נייעם יסוד. אָבער
ניט בלויז די געשטאַלטונג און דעם גורל פון יודענטום האָט זי באשטימט.
דורך איהר זיינען אויך ארויסגערופען געוואָרען כאַראַקטעריסטישע שטריי-
כען פון יענע רעליגיאָנען, וועלכע זיינען אויסגעוואַקסען אויף דעם באַ-
דען פון יודענטום; דאָס זיינען דאָס קריסטענטום און דער איסלאַם. די
נאַכווירקונגען פון יענע געשעהענישען אונטער יאשיהו'ס רעגירונג, וואָס
די אַנפיהרער זייערע האָבען ניט געקאָנט האַבען די מינדסטע אַהנונג פון
זייער באַדייטונג, לאָזען זיך פיהלען עד היום.

די אומגעשטאַלטונג פון אַלע פאַרהעלטענישען האָט געמוזט טרעפּען
שאַרף דעם דור, וועלכער האָט דורכגעלעבט די איינפיהרונג פון ספר דברים.
וואָרים דאָס האָט געבראַכט מיט זיך פאַרענדערונגען, וואָס האָבען אַרייַ-
געשניטען טיף ביז אין די ענינים פון דעם סאַמע טעגליכען לעבען. פאַר
מאָדערנע מענשען איז שווער היינט דאָס צו פיהלען. דאָס קאָן איבער-
הויפּט נאָר געשעהן, ווען מ'שטעלט זיך פאַר די באַדייטונג פון דעם קולט
פאַר דאָס טעגליכע לעבען אין אַלטערטום. אַלע אָפּפער־ערטער אויסער
ירושלים פאַלען אוועק. דאָס באַדייט מעהר ווי אז דער איד קאָן איצט
דינען נאָט אין דעם אַרט וואו ער וואוינט בלויז מיט תפלות און מיט'ן רי-
פען צו נאָט; דאָס באַדייט א טיפּען שניט דורך דער גאַנצער אַרטיגער
אויספיהרונג פון לעבען, ניט בלויז כּנוגע צו ימים־טובים, נאָר א ווייטגע-

הענדיגע ענדערונג אין די טעגליכע געוואוינהייטען פון דעם הויזליכען אין בירגערליכען לעבען. ביי די אמאליגע אידען האבען געמעגט עסען פלייש נאָר די וואָס זיינען געווען טהור. שעכטען א בהמה און עסען פלייש אין געווען א רעליגיעזע האַנדלונג, וואָרים יעדע שעכטונג אין געווען א קרבן (זבח). דער הויז־פאָטער האָט געשאכטען, רופענדיג צו יהוה. איצט אָבער קאָן מען דאָך ניט פארלאַנגען, אַז דער איינצעלנער איד, וועלכער וויל מאַכען א פרעהליכע סעודה, זאָל געהן מיט דער בהמה וואָס ער וויל שעכטען און מיט אַלע איינגעלאָדענע געסט קיין ירושלים, — דעם איינציגען אָרט וואו מ'האָט געמעגט מקריב זיין קרבנות זינט דער רעפאָרם. א גאָסט קומט, די העפליכקייט פאָדערט, אַז מ'זאָל שעכטען לכבוד איהם א בהמה פון דער סטאָדע און מ'זאָל מאַכען א הולאָנקע. דאָס קאָן מען איצט נאָר טאָן אין ירושלים. ס'איז דערפאר געווען א נויטווענדיגער באַדינג פון דער צענטראַליזירונג פון קולט אין שלמה'ס בית־המקדש מתיר צו זיין צו שעכטען אויך ניט אָפּפערענדיג. פון א קולט־האַנדלונג ווערט די שעכטונג א האַנדלונג, וועלכע שטעהט בלויז אונטער א רעליגיעזער השגחה; מען מוז נאָר אַכטונג געבען, אַז דאָס בלוט זאָל אויסגעגאָסען ווערען אויף דר'ערד און מענשען זאָלען דערפון קיין הנאה ניט האָבען. דאָס פלייש־עסען גופא ווערט דערמיט איצט לנמרי א וואַכעדיגע זאך. פריהער האָט מען געמוזט מאַכען אַן אָפּפער־מאָהליצייט, ווען מ'האָט געוואלט געניסען פון פלייש; און מ'האָט דעריבער געמוזט זיין טהור. איצט אָבער הענגט עס בלויז אָפּ פון איינעם'ס קעשענע, צי ער זאָל עסען פלייש אָדער ניט. „דו מענסט שעכטען און עסען פלייש מיט דער גאָנצער לוסט פון דיין זעל לויט דער ברכה פון דיין גאָט יהוה וואָס ער האָט דיר געגעבען אין אַלע דינע טויזערן, דער טהור'ער און דער טמא'ער קאָנען עס עסען ווי דעם הירש און די גאזעל. נאָר דאָס בלוט טאָרט איהר ניט עסען, אויף דר'ערד זאָלט איהר עס אויסניסען ווי וואַסער“ (דברים י"ב 15, 16). פון דאָמאָלט אָן שעכט מען נאָר גלאַט אזוי בהמות און מען מאַכט וואַכעדיגע הולאָנקעס, אָהן א פארבינדונג מיט דער רעליגיעז. אַט אזוי איז דורכגעבראַכען געוואָרען דורך דער רעפאָרם אַן אוראַלטע זיטע.

די צאָהל פון די קרבנות איז דורך דער רעפאָרם אסך געפאלען, וואָס רים צו בריינגען א קרבן האָט געהייסען זיך גרייטען אין וועג אריין קיין ירושלים, און דאָס האָט געפאָדערט אי צייט, אי געלד. א פלייסיגער און אויסגערעכענטער הויז־פאָטער האָט זיך דעריבער פריהער גוט מיישב געווען ביז ער האָט באַשלאָסען צו בריינגען א קרבן. דאָס מקריב זיין א

קרבן ווערט דעריבער איצט לגמרי אָפּגעוונדערט פון די פאַרשידענע זיך בייטענדיגע עסקים פון טעגליכען לעבען. אויב מען מוז שוין בריינגען א קרבן, לעגט מען עס אָפּ אויף די ימים־טובים, ווען מען מוז סיי ווי סיי זיין אין הייליגטום. אַט דערפון בילדעט זיך אויס דער שאַרפער חילוק צווישען דעם וואַכענדיגען לעבען און דעם לעבען פון יום־טוב־צייט, צוויי־שען דער וואַכענדיגער שטימונג און דער יום־טוב־דיגער שטימונג.

זינט מ'האַט מקריב געווען קרבנות זעלטענער און נאָר צו א יום־טוב, איז נאָטירליך געוואָקסען די באַדייטונג פון דעם קרבן. אַבער ניט פאַר אַלע מינים קרבנות איז אַרויסגעקומען די זעלביגע טובה דערפון. און דערמיט הייבט זיך אָן א נייע אַנטוויקלונג אין דעם ענין פון קרבנות, אַן אַנטוויקלונג, וועלכע האָט געפונען איהר אָפּשלוס אין תורת כהנים (ויקרא). די באַדייטונג פון דעם פרידענס־אַפּפער (זבח שלמים), דער אָפטעסטער קרבן אַמאָל ביי די אידען, נעמט איצט איבער דער גאַנצ־אַפּפער (עולה), דער איי־געטליכער קרבן פון א יום־טוב. דער „קרבן־שלמים“ האָט נאָר דערהאַל־טען זיין באַדייטונג ביי נדרים. דער עיקר אַבער איז דאָס וואָס איצט איז נע־לעגט געוואָרען דער יסוד, אויף וועלכער דער וינד־אַפּפער האָט זיך אָנגע־וויקעלט צו זיין שפּעטערער באַדייטונג. באַצאָהלען א דאנק־אַפּפער אין מקיים זיין א נדר האָט זיך געלאָזט מדהא זיין ביז צום קומענדיגען יום־טוב. אַנדערש איז אַבער ווען עס האַנדעלט זיך מכוח באַזייטיגן א פאַר־שוועכונג, כדי צו ווערען צוריק פעהיג אַנטויל צו נעמען אין קולט, אָפּצואַ ווישען יהוה'ס צאָרן. ווער האָט געקאָנט אזא זאך אָפּלעגען? דער באַ־טראַפּענער האָט זעלבסטפאַרשטענדליך געמוזט געהן אזוי שנעל ווי מעגליך אין הייליגען אָרט צו קריגען די הילף פון דעם כהן. די דאָזיגע אַנטוויקלונג האָט זיך אַבער ניט גלייך אַרויסגעוויזען. דער ספר דברים הייסט נאָך בריינגען א קרבן „פרעהען זיך מיט יהוה“. אַבער דערמיט וואָס מ'האַט באַזייטיגט אַלע קולט־ערטער אויסער ירושלים, דערמיט וואָס מ'האַט אויפ־געשטעלט אַלס אירעאַל די אויפהאַלטונג פון דער אויסערליכער הייליגקייט און אַלס ריכטשנור פאַר'ן קולט און זיטע א פעסטשטעהענדיג געזעץ — האָט מען אַריינגעשניטען אין וואַרצל פון דער אַלטער זיטע און דער אַלטער שטימונג פון אָפּפערען און מ'האַט צוגעגרייט די שפּעטערע רעליגיעזע שטי־מונג פון יודענטום.

ווייטער באַדייט די באַזייטיגונג פון די כמות און די אריבערפיהרונג פון זייערע כהנים, א צעטרייסלונג פון דער אַרטיגער זיטע בכלל. דאָס וואָס מ'האַט תפלה געטאָן און מקריב געווען קרבנות ביים זעלביגען מזבח,

וואס מ'האט פראקטיצירט דיועלביגע קולטישע מנהגים, וואס מ'האט זיך דערצעהלט מיט גלות דיועלביגע לעגענדען ווענען דעם הייליגטום און זיין אנטשטעמונג — דאס אלציינא איז געווען דער באנד וואס האט פעסט צו גענומען דעם די געמיינדע אדער די גאנצע געגנט. און די גאנצע אויפ־פיהרונג פון דעם דאזיגען קיבוץ איז געשטאנען אונטער דעם שוץ פון דעם שותפות'ען מזבח. זיינע כהנים האבען השגחה געטאן, אז די דאזיגע אויפ־פיהרונג זאל איבערנעהן מיט אלע פרטים פון די פאטערס צו די זיהן. אט די אויטאריטעט פון די לאנד־כהנים איז אפגעשאפט געווארען; אלס איינציגע אויטאריטעט ווענען דעם, וואס עס איז אין איינקלאנג מיט יהוה'ס ווילען און איז דערפאר לויט דער אידישער זיטע, זיינען איצט אויפגעשטעלט געווארען א בור און די קעניגליכע כהנים. מ'האט מעהר נישט געקאנט אין פארפלאגטערטע ענינים קומען נאך אן עצה צום כהן אין אייגענעם נאמען. מ'האט זיך דארטען מעהר נישט געקאנט דערקונדיגען יהוה'ס ווילען דורך אן אראקעל, נישט מעהר באקומען דארטען אן אנטשיידונג אין א משפט. די נאט'ס־מענער, וועלכע זיינען שוין געווען די אינטימע און אויספרובירטע יועצים פון די מאטעס און די זיידעס און וועלכע האבען געשעפט זייער ווייטען פיליכט פון די באריהמטסטע נאט'ס־מענער פון די אלטע צייטען, זיינען איצט דערווייטערט געווארען און זיי זיינען איצט לגמרי אפגעהאנגען פון דעם חסד פון די כהנים פון בית־המקדש אין ירושלים. ווען עס וועט זיין פאר דיר א זאך צו שווער אפצופסק'ענען צווישען בלוט און בלוט, צווישען א דין און א דין, צווישען א קלאפ און א קלאפ — שטרייט טינקייטען אין דייע טויער, זאלסטו אויפשטעהן און ארויפגעהן צו דעם נאמען וואס דיין גאט יהוה וועט זיך אויסקלייבען. און דו זאלסט קומען צו די כהנים, די לויים און צו דעם שופט*) וואס וועט זיין אין יענע טעג און דו זאלסט אנפארענען און זיי וועלען דיר פסק'ענען" (דברים י"ז 8, 9).

אין משפט'ען האט די איינפיהרונג פון ספר דברים אין איין פונקט אים טיפסטען איינגעשניטען אין אידישען לעבען. יעדערער פון די קולט־ערטער, וועלכע יאשיהו האט אפגעשאפט, איז געווען א „מקום־מקלט" פאר די וואס האבען דערשלאגען א מענטשען. דורך דעם איז עס מעגליך געווארען צו פארוואנדלען די אלטע זיטע פון בלוט־נקמה אין א געאדעמטע

*) דער פארפאסער קאן נאמירליך נישט זאגען „מלך", ווייל ער וויל ארויס־רופען די פארשטעלונג, אז ער שרייבט פאר דער אריינגואנדערונג אין מערב־זייט פון ירדן.

משפט און דער עיקר—דורך דעם איז מעגליך געווארען צו ערציהען דאָס פאלק ווי צו אונטערשיידען צווישען מאָרדען און טויט־שלאָגען. ביי דעם מובח האָט געזוכט זיך צו ראַטעווען דער וואָס האָט גע'הרג'עט א מענשען, ביז דער פסק־דין פון די זקנים, די פאַרשטעהער פון די פאַמיליען, האָט באַשלאָסען, צי ער האָט עס געטאָן מיט פלייס אָדער אומגערן און צי מ'דאַרף אויס־ליפערען דעם באַשולדיגטען פון דעם הייליגסטן צום „נואל הדם“. דער־בער פאַדערט דער ספר דברים (קאפ. י"ט), אז אום עס זאָלען ניט פאַרקור מען קיין אומזיסטיגע בלוט־נקמות זאָלען אָפגעזונדערט ווערען דריי שטערט אלס „ערי מקלט“. וואָרים ווען אַט די אומגליקליכע וואָלטען געמוזט לויפֿען ביז ירושלים, וואָלט ניט איינער פון זיי געפאַלען אויפ'ן וועג אלס קרבן פון בלוט־נקמה. די דאָזיגע דריי שטערט, הייסט עס, זאָלען אָנהאַל־טען אויף ווייטער די רעכטען פון זייערע מובחות, נאָכדעם ווי די מובחות גופא זיינען צעשטערט געוואָרען. דאָס איז געווען א מיטעל זיך צו העל־פען אין דער גוים.

מיט די מובחות זיינען אויך געפאַלען די לאַקאַלע ימים־טובים. ווער עס ווייסט ווי די דאָזיגע ימים־טובים זיינען איינגעכאַקען ביי די מענשען אין האַרצען, דער וועט פאַרשטעהן ווי טיף דאָס האָט אריינגעשניטען אין דעם געפיהל פון יענעם דור. דערין איז אָבער געלעגען א גרויסער רעלי־גיעזער פראָגרעס. אין קיין זאך דערהאַלטען זיך ניט אזוי לאַנג די נאָכוויר־קונגען פון עלטערע רעליגיאָנס־שטופעס ווי אין די דאָזיגע ימים־טובים. זייער אַפשאַפונג האָט דעריבער גלייכצייטיג באַדרייט די ענדגילטיגע באַזיי־טיגונג פון דער רעליגיעזער וויכטיגקייט פון די לאַקאַלע העלדען און זייערע קברים, פון די הייליגע ברונימער, שטיינער, קוואַלען. עס וואָלט נאָטירליך געווען א גרויסער טעות זיך פאַרצושטעלען, אז עס האָט גלייך אויפגעהערט יעדער קולט ביי זיי, וואָרים איינצעלנע אזוינע מנהגים האָבען זיך דער־האַלטען ביז אויף היינטיגען טאָג. דאָך האָבען די דאָזיגע הייליגטימער אָנגעוואָרען דורך דער רעפאָרם זייער שייכות צו דער אַפיציעלער רעלי־גיאָ; און די מנהגים, וואָס מ'האַט ביי זיי פראַקטיצירט, זיינען פאַררוקט געוואָרען אויף דעם געביט פון דעם פאַרבאָטענעם, אָבערגלויבישען קולט. דערפאַר האָבען די דריי גרויסע ימים־טובים: פסח, שבועות, סוכות, באַקומען דעם כאַראַקטער פון נאַציאָנאַלע ימים־טובים: זיי זאָלען פאַר־אייניגען גאַנץ ישראל ביים מובח פון יהוה אין ירושלים. די אַלטע פאָדע־רונג, אז יעדער איד זאָל ערשיינען דריי מאל אין יאהר פאר יהוה, ווערט אויסגעטייטשט אין ספר דברים אזוי, אז יעדער זאָל פייערען די דאָזיגע

ימים טובים אין ירושלים (פארנלייך שמות כ"ג 17; ל"ד 23; דברים ט"ז 2, 5, 6, 11, 15, 16). אַם גרינגסטען איז דאָס געווען דורכצופיהרען צום הערבסטיום־טוב (הג האסיף, סוכות). וואָרים עס האָט זיך פון זיך אליין אויסגעבילדעט דער מנהג עולה־רגל צו זיין צום הערבסטיום־טוב אין א גרע־סערען הייליגטום, און די אידען פון יהודה האָבען שוין אין ישעיה'ס צייט טען באַזוכט ירושלים צו דעם דאָזיגען יום־טוב. צו פסח און שבועות איז דאָס אָבער געווען א שווערע זאך, ספעציעל צו פסח. וואָרים ווי קאָן מען דאָס פאַרלאַנגען פון דעם פויער אוועקצוגעהן פון דער היים אויף מעהרערע טעג ביים אנהויב פון תבואה־שנים? דעריבער באַגונגענט זיך דער ספר דברים מיט דער פאָדערונג, אַז מ'זאָל נאָך קאָכען און עסען דעם קרבן פסח אין דעם איינציגען אָרט וואָס האָט אויסגעקליבען; ער ערלויבט אָבער צו געהן אהיים אויף מאַרגען פריה און צו פויערען די טעג פון דעם מצות־יום־טוב אין דערהיים (דברים ט"ו 7). די פאַרבינדונג פון דעם חג־הפסח מיט דעם חג־המצות, האָט געמוזט זיין לגמרי א נייעס, לָכֵל הפחות פאר ירושלים*). נאָך אזוי דערקלערט זיך די נאָטיץ אין מלכים ב, כ"ג 20, אַז אזא פסח ווי אין 18טען יאָהר פון קעניג יאשיהו איז נאָך קיינמאָל ניט גע־מאַכט געוואָרען אין ירושלים.

אין איין פונקט גייער זיינען די פון ספר דברים געשאפענע ימים־טובים נאָך עהנליך צו די אַלטע און אונטערשיידען זיך פון די שפעטערע אידישע ימים־טובים: זיי פאַראייניגען נאָך ניט די גאַנצע נאָציאָן אין איין יום־טוב־דיגע נעמיינדע, פאר וועלכער עס ווערען געבראַכט באַשטימטע שותפות'ע קרבנות, זיי פאַראייניגען נאָר אין ירושלים די אַלטע קולט־גע־נאָענשאַפטען. אנשטאט וואָס דער פויער פון חכרו, פון בית־לחם, פון גבעה פלעגט פריהער פראַווען זיין יום־טוב־דיגע סעודה אינ'ם קרייז פון

(*) „חג הפסח“ און „חג המצות“ זיינען לכתחילה געווען צוויי באַזונדערע ימים־טובים, וועלכע זיינען אויסגעפאלען בערך אין דערזעלביגער צייט. „חג הפסח“ איז לכתחילה געווען א יום־טוב פון פאסטוכער און „חג המצות“ א יום־טוב פון פויערים. אין אן עלטערער שטיק געזעצגעבונג, וועלכע שטאַמט נאָך פון פאר יאשיהו'ס צייט, שטעהט וועגען דעם קרבן פסח גאר באַזונדער, ניט צווישען די „שלוש רגלים“ (שמות ל"ד 25). ערשט דער ספר דברים האָט די דאָזיגע צוויי ימים־טובים פאַרבונדען אין איין יום־טוב. עס לעגט זיך אויפ'ן שכל, אַז דער „חג הפסח“ פלעגט פאר יאשיהו'ס רעפאָרם געפוערט ווערען בלויז אין פאסטוכער קרוי־זען, אָבער ניט אין אַזא גרויסער שטאָדט ווי ירושלים.

זיין פאמיליע און זיינע פריינד, טוט ער עס איצט אין זעלביגען קרייז אין ירושלים.

אבער וואס פאר א ווערדע האָבען אָט די אַלע ענדערונגען אין די זיי-טען פון פּאָלע לנבי דעם, וואָס מיט דער פּראָקלאַמירונג פון ספר דברים אַלס געזעץ פון דער מלוכה ווערט געמאַכט א פּראָבע אויפצושטעלען דורך אויסערליכע מיטלען יענע גאָט'ס-מלוכה, וועגען וועלכער די נביאים האָבען נביאות געזאָגט, וואָס עס ווערט דעם אידישען פּאָלע אָנגעוויזען א גאנץ נייע אויפגאבע און עס ווערט געלענט דער יסוד פאר א פולשטענדיגער אומענ-דערונג פון זיין קאָנסטיטוציע? דאָס וויכטיגסטע ביי די געשעהענישען פון יאָהר 621 איז, וואָס אנשטאט דער אויפגאבע פון דער מלוכה האָט דאָס אידישע פּאָלע איצט באַקומען א רעליגיעזע און קולטאָיפגאבע; און אַלס היטער אויפצופאַסען, אַז די דאָזיגע אויפגאבע זאָל ערפילט ווערען בשלמות, ווערט באַשטימט א געשריבענער ווילען פון גאָט. די אידען ווערען דער-מיט יהוה'ס הייליג פּאָלע. און דורך דעם וואָס א בוך ווערט באַשטימט אַלס רעגולאַטאָר פון דער פרומקייט פון גאנצען פּאָלע, ווערט געשאַפּען דער באַגריף פון הייליגע שריפטען.

אָט די אַלע אומענדערונגען און אומגעשטאַלטונגען, וואָס זיינען גע-קומען אַלס פּעל-יווצא פון דעם ספר דברים, זיינען אָבער געווען פאר דאָס אידישע פּאָלע א היסטאָרישע נויטווענדיגקייט. וואָרים יאשיהו'ס רעפּאָרם האָט איהם געגעבען אין דער הייליגער תורה אַן אָנהאַלט, דורך וועלכען עס איז פאר איהם מעגליך געווען איבערצולעבען דעם צוזאַמענפאַל פון דער מלוכה און גלייכצייטיג האָט די רעפּאָרם אויך צוגעגרייט יענע ענדערונגען אין דער אָרגאַניזאַציע פון פּאָלע, וועלכע זיינען דערצו נויטיג געווען. אין אַלעמען ישראל האָט די רעליגיעזע זיד אנטוויקעלט מיט'ן קעניגטום און דורך איהם, נאָכהער דורך דער נבואה, בעת די כהנים זיינען מעהר געווען א קאָנ-סערוואַטיווער עלעמענט. אָבער ניט קעניגטום און ניט נבואה, נאָר די כהונה און די תורה זיינען שפּעטער די פיהרער פון יודענטום. פונקט ווי דער פאַרשטענדיגער גערטנער, נאָר איידער ער טראכט גאָר וועגען אויס-האַקען בויער, וועלכע זיינען אומבאדינגט נויטיג פאר דעם קיום פון גאנץ צען גאָרטען, פּלאַנצט שוין איין נייע אויפ'ן ריכטיגען פּלאַץ, כדי זיי זאָלען אמאָל זיין א „ממלא מקום“, אַזוי הייבט שוין אַן איצט, בעת דאָס קעניג-טום עקסיסטירט נאָר און די נבואה ווירקט נאָר, זיך ארויסצוהייבען דער קלאַס פון די כהנים, אונטער וועמעס פיהרערשאַפט דאָס יודענטום איז געשטאַנען הונדערטער יאָהרען.

4

די כשדים, מדי און דער אונטערגאנג פון נינוה.

מיר שטעהען איצט ביי די לעצטע יאָהרען פון אשור'ס הערשאַפט. די אונטערוואַרפענע לענדער האָבען זיך באַפֿרייט פון דעם דעספּאָטישען יאָד פון נינוה, און יאָשיהו האָט אויסגענוצט די נייַגעוואונענע פֿרויהייט דורכצופיהרען זיין עפּאָכע־מאַכענדע רעפּאָרם. אָבער ניט אויף לאַנג איז די אידען באַשערט געווען צו האַלטען זייער גורל אין זייערע אייגענע הענט. די אשורישע אימפעריע, וועלכע האָט געמאַכט א סוף צו דער צפון־מלוכה פון ישראל, איז אונטערגעגאנגען, אָבער איהר פּלאַץ האָט פאַרנומען א נייַע סעמיטישע אימפעריע, וועלכע האָט צעשטערט אויך די געבליבענע דרום־מלוכה פון יהודה; דאָס איז געווען די וועלט־מלוכה פון די כאַלדעער אַדער, ווי זיי ווערען אָנגערופען אין תנ"ך, די כשדים.

ווענען די כאַלדעער איז אויבען דערמאָנט געוואָרען דרד־אָגב, אַז די מעדער האָבען זיך מיט זיי פאַרבונדען צו דערלאַנגען נינוה דעם לעצטען טויט־קלאָפּ. ארייַנטרעטענדיג איצט אין דער כאַלדעאישער פּעריאָדע פֿין דער אירישער געשיכטע, איז עס נויטיג זיך צו באַקאָנען א ביסעל נעהנטער מיט דער דאָזיגער נייַ־באַבילאָנישער מלוכה, וועלכע האָט געמאַכט אַזאַ טי־כען שניט אין גורל פון אירישען פּאָלס.

די אַפּשטאַמונג פון די כאַלדעער איז טונקעל, דאָך ווייסען מיר מאַנכע פאַסטען וועגען זיי. זיי האָבען איינגעוואַנדערט אין באַבילאָניען פון דרום, קומענדיג פון דער נעגענד פון פּערסישען גאַלף. זייער אור־היים איז געווען אראביע, דאָס אַלטע היים־לאַנד פון די סעמיטען, פון וואָנעט אויך די אקאדער זיינען געקומען קיין באַבילאָניען. די כאַלדעער זיינען געווען סעמיטען, דאָס איז זיכער. פון דער עלטסטער צייט אָן וואָס מיר ווייסען פון זיי, מראַגען זיי סעמיטישע נעמען און פיהרען זיך אויף סעמיטיש הן אין רעליגיעזען, הן אי בירגערליכען לעבען. אין באַבילאָניען זיינען זיי אויפגעטראָטען נאָך דער אַלטי־באַבילאָנישער פּעריאָדע. דאָס קאָן מען זעהן צום טייל דערפון, וואָס זייער ראַסע איז געבליבען ריין סעמיטיש, להיפּוך צו די צפון־באַבילאָניער, וועלכע האָבען זיך דורכגעמישט מיט די נוי־סע־

מיטישע איינגעוואנדערטע קאסימען*), צום טייל דערפון וואס זיי האבען ביז זעהר שפעט דערהאלטען זייער ארגאניזאציע אין שבטים. וואס ווייטער האבען די כאלדעער כסדר זיך אלץ מעהר אויסגעשפרייט איבער א באַר-דייטענדען טייל פון באבילאָניען. אין דעם פרט זיינען זיי א נאָהנטער פאַר-האַלעל צו די אראמעער, וועלכע האבען פאקטיש געהערט צו דערוועלביגער אלגעמיינער וואנדערונג-כוואליע ווי זיי גופא און זיינען שוין גאנץ פריה געוואָרען געפעהרליכע שכנים פאר אשור.

די עלטסטע היסטאָריע פון די כאלדעער איז פון א האַלב נאמאדישען. האַלב אַנריקולטורעלען פאָלק, וואס האָט כסדר געזוכט צו קריגען די רייכע שטיקער לאַנד און די רייכע שטעדט פון זייערע גליקליכערע שכנים, די באבילאָניער. אונטער זייער נאָמען „קאלדי“ טרעפן מיר זיי צוערשט אין 9טען יאָרהונדערט (פאר דער קריסטליכער ערא). איז א משך פון ארום הונדערט יאָהר אונטערוואָרפען זיי זיך מיט וועניג ווידערשטאַנד אונטער די מלכים פון אשור. דערנאָך זעהען מיר זייערע שבטים ארויסווייזענדיג א שותפות'דיגען ווידערשטאַנד געגען דער עראָבערונג-לוסט פון אשור און מיר זעהן אויך א מערקווירדיגע לוסט צו מלחמה פון זייער זייט גופא. דאן טרעפן מיר זיי אין דער צייט פון סרגון און סנחריב אונטער דער פיהרערשאפט פון דעם גרויסען מרדך-בלאדן, וועלכער האָט געשטרעבט אריינצוקריגען בכל גופא אונטער זיין רשות. מיט הפסקות האָט ער טאקע געהערשט איבער איהר, מאַכענדיג ידאחת מיט דער פאטריאַטישער פארטיי פון באבילאָניען. מרדך-בלאדן'ס הערשאפט איז צעשמעטערט געוואָרען דורך אשור, די כאלדעער זיינען געצוואונגען געווען זיך צוריקצוציהען אין זייער היים-לאַנד ביים פערסישען גאָלף, אָבער אלץ זיינען זיי געבליבען אומבאזיגבארע שונאים פון אשור. זיי האבען זיך נאָך אלץ געפונען אין גרויסע צאָהלען אין באבילאָניען און האבען גאר געווארט אויף דעם טאָג, ווען זיי וועלען זיין בכוח ארויסצובריינגען א שטארקען מאן ווי מרדך-בלאדן, וועלכער זאָל אויסנוצען אָדער זאָל שאַפען א גינסטיגע געלגענהייט צו באַקומען די הערשאפט.

וואָס שנעלער אשור'ס מאַכט איז געגאנגען אויף אראַפ, אלץ שנעלער איז דערפאר געשטיגען די מאַכט פון די כאלדעער. גלייך נאך אשורבאני-פאל'ס טויט געפינען מיר דעריבער דעם כאלדעאישען פירשט נבו-פלאסר („נאָב־אפיל־אוצור“, „נבו, באַשיץ דעם זוהן“) אלס קעניג אָדער וויצע-

(*) זעה אין ערשטען באַנד ז. 81.

קעניג פון בבל. מ'קאן באטראכטען אַט די נייע מאָנאַרכיע אַלס א צוריק אויפשטעלונג פון דער אַלט־באַבילאָנישער אימפעריע; עס איז אָבער מעהר אין איינקלאַנג מיט די פאַקטען זי צו באטראכטען אַלס א נייע כאַלדעאישע מלוכה, וואָס האָט גע'ירש'עט די גראַנדיעזע אינסטיטוציעס און די רייכע טראַדיציע פון דער אַלטער בבל.

נבֿרפֿלאַסר איז געווען גענוג קלוג ניט צו מאַכען מעהר ווי איין טריט אויף אַמאָל; און אזוי ווי דער נעכסטער טריט האָט איהם געזאָלט מאַכען פאר'ן יורש פון נינוה גופא, האָט ער געמוזט פריהער זיך גוט אַרומקוקען. ער האָט זיך ניט געטראָט איילען און האָט געמוזט זיין פאַרזיכטיג, וואָרים ער האָט געהאַט א שטאַרקען קאָנקורענט אין קיאקסאַרעס, דעם קעניג פון מדי, וועלכער איז געשטאַנען בראש פון א יונגען און א קרעפטיגען פאָלק. שוין דער פאָטער פון קיאקסאַרעס, פראַארטעס, האָט, ווי ס'איז אויבען דער מאַנט געוואָרען, געפונען זיין טויט אין קאַמף געגען אשור, און זיין זוהן האָט איצט געסטראַשעט צו ווערען דער יורש פון נינוה און דערמיט דער הערשער פון דער גאַנצער סעמיטישער וועלט. מיט איהם איז נבֿרפֿלאַסר אַריינגע־טראַטען אין פאַרהאַנדלונגען און זיי זיינען געקומען צו א פאַרשטענדיגונג ווי זיך צו טיילען מיט דער אשורישער אימפעריע. פאר דעם גורל פון דער סעמיטישער וועלט, אַריינרעכענענדיג דעם גורל און די האַפענונגען פון ישראל, איז פֿיליכט ניט געווען קיין קריטישערער מאַמענט ווי בשעת נבֿרפֿלאַסר האָט באַשלאָסען צו ציהען זיין שווערד אין דינסט פון מדי אין דער לעצטער אַטאַקע אויף דער פאַרהאַסטער אשור.

די פרטים פון דער באַלאַנגערונג און דער עראַבערונג פון נינוה ווייסען מיר ניט. מיר זיינען אפילו ניט זיכער אין וועלכען יאָהר די עראַבערונג איז פאַרגעקומען. אשור איז גאָר געווען א מאַכט אין יאָהר 608, ווען פרעה נכו דער צווייטער האָט אונטערגענומען געגען נינוה זיין מאַרש, וועלכער האָט זיך אזוי משונה'דיג און טראַגיש געענדיגט (מלכים ב, כ"ג, 29). אין יאָהר 605, דער דאָטום פון דער שלאַכט ביי כרכמיש (ירמיה מ"ו 2), איז נינוה שוין מעהר ניט געווען, און די יורשים האָבען זיך שוין געהאַט צעטיילט די ירושה. מיר מווען שמעלען דעם דאָטום פון דער עראַבערונג פון נינוה אין יאָהר 607 אָדער 606. די שטאַדט איז אזוי צעשטערט געוואָרען ביז'ן גרונט, אַז די וועלט האָט אַזוינס גאָר ניט געזעהן, ניט ביז דעמאָלט און ניט זינט דעמאָלט. די אַנגעזאַמעלטע שנאה פון די אזוי לאַנג געדריקטע פעלקער האָט ענדליך געפונען אַן אויסדרוק. הנם די מעדער און די כאַלדעער זיינען געווען די פיהרער, האָבען זיך אָבער געפונען אין די רייהען פון די באַלאַ-

נערער קריגס-לייט פון ווייט און פון נאָהנט, פאר וועמען די נקמה אָן אשור איז געווען א הייליגע זאך. די פארוויסטונג פון הונדערטער שטעדט דורך דעם גרויזאמען חיל פון נינוה איז איצט פינקטליך צוריקגעצאהלט געוואָרען דעם אונטערדריקער. נאָכדעם ווי דער שווערד און דאָס פייער האָבען דאָס זייעריגע געטאָן, איז די שטאָדט באַגראָבען געוואָרען אונטער חורבות און ערד, אזוי אַז איהר געדעכעניש זאָל אָפגעווישט ווערען פון צווישען מענ-שען.

און דאָד איז דער לעצטער גורל פון נינוה, איהר פולשטענדיגע צעשטער-רונג, מערקווירדיגער ווי איהר ערשטער גורל, ווי איהר הערשאפט איבער דער וועלט. דיועלביגע מיטלען, וועלכע מ'האט אָנגעווענדט אָפצואווישען דעם זכר פון דער שטאָדט, האָבען דוקא געווירקט איהר צו פארזיכערען א נייע אומשטערבליכקייט. קיין נייע מויערען און טעמפלען זיינען ניט אויפגע-בויט געוואָרען פון איהרע ריזיגע שיריים. קיין וואַנדערענדיגע האַרדען האָ-בען ניט אויפגעשטעלט זייער לאַגער צווישען איהרע חורבות. אפילו די לאַנגזאַם-צעשטערענדע עלעמענטען פון דער נאטור האָבען דאָ קיין ווירקונג ניט געקאָנט האָבען. אויף אזא אופן איז איהר צעשטערונג געוואָרען איהר אויפהאַלטונג. און אַז אזוי שטעהט זי היינט, אויסגעגראָבען און זעלבסט-אַנטפּלעקט, דערצעהלענדיג צו פרעמדע פעלקער, צו די אלע איינוואוהנער פון דער ערד, דורך איהרע אייגענע געשריבענע מאָנומענטען, דעם געוואלדיגען מוסר-השכל פון איהר געשיכטע, וועלכע ברעכט דורך די שטילקייט פון די דורות ווי די שטים פון א וועלט-משפט.

נבו-פלאסר האָט געלעבט בלויז צוויי יאָהר נאָך דעם פאַל פון נינוה, און עס איז געבליבען פאר זיין גרויסען זוהן נבוכדראצר („נאבו-קדור-אוצור“, „נבו, האלט אויף דעם גרעניץ“, 562-604 פאר דער קריסטליכער צייטרעכענונג) צו געבען דער כאַלדעאישער אימפעריע איהר דויערהאַפטען כאַראַקטער.

5.

ירמיה — דער נביא, דער דיכטער און דער מענש.

(א כאַראַקטער-בילד).

אין דער פינסטערער נאכט, אין וועלכער יהודה פארוינקט אין דער פעריאָדע פון דער כאַלדעאישער וועלט-הערשאפט, איז די געשטאַלט פון

דעם נביא די לייכטענדע אווענטרוון, וועלכע פארשפרייט ארום און ארום איהרע גאלדענע שטראהלען.

ירמיה איז איינער פון די אינטערעסאנטע און אנציהערסטע געשטאלטן מען פון תנ"ך; אינטערעסאנט צוליב די פארשידענארטיגע שטריכען וואס מיר באגעגענען אין זיין כאראקטער; אנציהער, ווייל אין אסך פרטים איז ער אונז מענשליך געהענטער ווי אלע אנדערע נביאים, פאר וועמעס געוואלדיגע גרויסקייט מיר שמענען שטיל אין א צוריקגעהאלטענער באוואונדערונג.

ווייכקייט און פעסטקייט, געבארענע נייגונג און שווער אויסגעקעמפטע שטארקייט פון ווילען, נאכקלערונג און אינטואיציע — אזוינע היפוכים פאראייניגען זיך אויף א העכסט אייגענארטיגען אופן אין ירמיה'ס כאראקטער. פון נאטור איז ער געווען א מאן מיט א ווייכען, צארט־פיהלענדען געמיט, לייכט צוגענגליך פאר אלע איינדרוקען, פיהלענדיג טיף אלצרינג, דעם וועהטאג אזוי גוט ווי די פרייד. קיין זאך איז נישט אזוי ווייט פון איהם ווי פאנאטיום און הארטקייט; קיין זאך איז איהם נישט שרעקליכער ווי צו לעבען מיט מענשען אין פיינדשאפט. ער האט שטארק ליב אומשולדיגע פרעהליכקייט; ער וואלט גערן געזעסען אזוי ווי אנדערע אין פרעהליכע קרייזען און זיך משמח געווען. באזונדערס טיף איז געווען זיין ליבע צו זיין פאלק. קיין איד האט נאך נישט געליבט זיין פאלק און זיין לאנד מיט א ברענענדיגערער, הייסערער ליבע ווי ירמיה. אבער דורך דעם דאזיגען לעבן, וואס איז דורכאויס געווען געשאפען פאר הארמאניע און פריידען, געהט דורך א שרעקליכער ריס. צוליב זיין שליחות אלס נביא מוז ירמיה ווערען א מאן פון שטרייט און קריגעריי פאר דער גאנצער וועלט. ער האט געמוזט אויסשטעהן פיינדשאפט ווי קיין אנדער נביא, האט געמוזט מיט אן אומבויהזאמער פעסטקייט זיך שטעלען אנטקעגען זיין גאנצען פאלק, האט געמוזט בלייבען אליין און ווערען איינזאם אינמיטען פון זיין סביבה. ס'איז וואונדערליך ווי גאט מאכט פאר זיין געצייג דוקא יענע, וואס עס דוכט זיך, אז זיי זיינען פון נאטור אס וועניגסטען מסוגל דערצו. ירמיה זאגט נישט ווי ישעיה בעת ער ווערט גערופען צו זיין א נביא: אט דא בין איד, שיק מיר! צוריקגעהאלטען און ציטערדיג זוכט ער זיך ארויסצומאכען פון דער שווערער אחריות פון אזא שליחות: אה, מיין האר, איד קאן נישט ריידען, איד בין נאך צו יונג! און אויך שפעטער נאך זעהן מיר ווי ער ליידט אונטער דער לאסט, וואס זיין שליחות אלס נביא האט אויף איהם ארויפגעלעגט; ער האט אס טיפסטען געפיהלט דעם שפאט און די שאנד, וואס מ'האט איהם אנגעטאן. ער באקלאגט זיך אפטמאל געגען גאט און געהט ארום מיט

דעם געדאנק אויפצוגעבען איבערהויפט זיין בארוף אלס נביא. אָבער ער ווייסט אויך, אז אַזעלכע געדאַנקען זיינען ניט רעכט; ער ווייסט ווי גע-
פעהרליך עס איז נאָכצוטראַכטען וועגען די כוחות און די מיטלען וואָס מ'פאַרמאָגט, ווען גאָט האָט געשטעלט אַ באַשטימטע אויפגאַבע. ער שטראָפט זיך אליין פאַר וואָס ער באַטלאָגט זיך, און ניט זיך גופא דעם געטליכען ענט-
פער אויף אַזעלכע קלאָגען: קעהר זיך צוריק צו מיר, ווען דו ווילסט ווייטער דינען פאַר מיר אלס מויל! דאָס הייסט, ווען דו ווילסט ווייטער זיין אַ נביא, ווען דו ווילסט, אז איך זאָל דיר שיצען און העלפען. דו מוזט ווערען דאָס, צו וואָס איך האָב דיר אויסגעקליבען.

אָבער עס דוכט זיך בלוז פון אויבען אויף, אז ירמיה איז ניט געווען דער פאַסענדרער מאַן פאַר דער שליחות, וואָס גאָט האָט איהם איבערגעגעבן. ער איז געווען איינער פון די נאָטורען, וועלכע פאַרמאָגען נעכען זייער ווייכקייט און זייער געפיהל פאַר שמערצען אויך אַן אינערליכע שטאַרקייט, וואָס מאַכט זיי אין אַן אַנטשיידענדרען מאָמענט שטאַרקער ווי אלע, לפנים קרעפטיגע, נאָטורען. ירמיה האָט געהאַט אַ געוויסען, וואָס איז געווען צאָרט, אָבער וואָס האָט אומעטום געלאָזט פיהלען אַ פעסטען ווילען צו דאָס, וואָס האָט זיך אַרויפגעצוואונגען אויף איהם אלס אמת און רעכט. פונקט ווי ער איז לויטער און אמת געגען זיך גופא און זאָגט אַרויס אָהן צוריקהאַל-טונג זיינע אייגענע שוואַכקייטען און פעהלערן, אַזוי איז אויך געווען פאַר איהם אַן אינערליכע נויטווענדיגקייט זיך איינצושטעלען אומעטום פאַר דאָס, וואָס ער האָט אַנערקענט אלס רעכט און אמת און צו קעמפען ביז איז בלוט געגען אומרעכט און שקר. ער האָט ניט געקאָנט פאַרטראָגען דעם ליגען פון פאַלשע באַציהונגען. ער האָט קיינמאל ניט געקאָנט אָננעמען פאַר ממשות' די אַ באַגייסטערונג פון יוצא וועגען; זיין דורכדריגענדע וואַרהאַפּקייט האָט צעשטערט יעדע זעלבסטנאָרעריי און איינגעבילדיגטע גערעכטיגקייט ביי זיך ווי ביי אַנדערע. ער האָט דעריבער ניט געקאָנט פאַרטראָגען וואָס דאָס פאַלק האָט זיך איינגערעדט נאָך יאָשיהו'ס רעפּאַרם, אז עס האָט שוין געטאָן אלץ וואָס איז נאָר מעגליך געווען: אַ פאַר געצענבילדער דערווייטערט, אַ פאַר מזבחות אַראָפּגעריסען, און דאָס זאָל הייסען תשובה געטאָן! שקר און חניפה! ווען איהר ווערט ניט אַנדערש אינוועניג אין האַר-צען, וואָס קאָנען אַט די אויסערליכקייטען העלפען? וואָס פאַר אַ מין פאַל-שע, שקר'דיגע געזעלשאַפט דאָס איז אין ירושלים! סרבנות בריינגען זיי אסר, אָבער דערביי טרעטען זיי יהוה'ס הייליגען ווילען מיט די פיס! קיין זאך קימערט זיי ניט, אויסער געווינס, פאַרמעגענס, געלט. דאָס רעכט ווערט

געבויגען, וואו עס לאָזט זיך נאָר, די שוואַכע און אונטערדריקטע זיינען קיין נעם'ס דאָגה ניט. קאָן דאָס אַזוי ווייטער אָנגעהן? ניין! א שטראָק מוז קומען, אַזוי וואָהר ווי יהוה איז א גערעכטער און לעבעדיגער גאָט. האָט דאָס דאָזיגע פּאָלק א רעכט צו קעמפּען פאַר זיין פּרייהייט? ניין! יהוה גופא מוז דאָ קעמפּען פאַר זיינע פיינד!

פון וואַנעט האָט ירמיה, פון וואַנעט האָבען אָט די אַלע נביאים, די אַכסאַלעטע געוויסהייט, אַז יהוה וועט שטראַפּען מיט זיין שטרענגען מיטפּט פאַר דאָס אומרעכט און פאַלשקייט? אין תּוֹד גענומען איז עס זייער אייִגענער מאָראַלישער כאַראַקטער, וועלכער דערקלערט אָט די פעסטקייט און באַשטימטקייט פון זייער וועלט־באַטראַכטונג. נאָר דער וואָס פיהרט זיך אויף איין זיין אייגענעם לעבען לויט די פאַרשריפטען פון אַ מאָראַלישער וועלט־אָרדנונג, איז ביכולת צו האַלטען פעסט דעם גלויבען אין אַזאַ וועלט־אָרדנונג. דער מאָראַלישער כאַראַקטער איז אויך ביי ירמיה'ן דער פאַרבאָדינג פון זיין נביא'ישער ווירקונג און לעהרע. מיר קאָנען זעהן פון ירמיה'ס רייד, אַז ער איז געווען דורכגעדרונגען מיט דעם אמת פון זיין איבערצייגונג. ער איז געווען ניט בלויז דער יאָמערענדיגער, וועלכער באַוווינט אין ווייכע טענער זיך און זיין פּאָלק'ס אומגליק, ווי עס איז אָנגענומען איהם פאַרצושטעלען; מיר מוזען זיך איהם פאַרשטעלען שוין אין זיין יוגענד אלס אַ פּייער־גענישמה, וועלכע איז פּעהיג געווען אויף אַ הייליגען צאָרן און אַן איידעלער ליידענשאַפט, פונקט ווי אויף ווייכע געפיהלען און צארטע רייד־רונגען. ווי שטאַרק ער איז ניט געווען געשטערט אין זיין עפענטליכען אויפטרעטען דורך זיין נאָטירליכער צוריקגעהאַלטענעקייט און זיין ווייכע גע־מיט, ווי טיף און דריקענדיג ער האָט ניט געפיהלט די אומפאַרמיידליכע פיינדשאַפט פון אלעמען ארום — דאָך, ווען זיין געוויסען האָט עס געפאַ־דערט, איז ער אויפגעטראָטען מיט דער שטאַרקסטער מאַכט און האָט זיך ניט אָפּגעשראַקען פאַר קיין סכנה און פאַר קיין געגנערשאַפט. אָט דער פעסטער ווילען צו האַנדלען אונטער אלע אומשטענדען, ווי די אינערליכע שטים האָט איהם געטריבען, איז דער סוד פון זיין קראַפט. מיט דער קראַפט איז ער ניט בלויז געוואָרען פעסט ווי אַ פעלז, נאָר ער איז אויך אין איינזאַ־מעד גרויסקייט אריבערגעשטיגען זיין פּאָלק און זיין גאַנצע צייט.

צוגלייך מיט דעם נביא איז אין ירמיה'ן אויך בולט דער די־כ־טער. דער גרעסטער טייל פון זיינע נביא'ישע רייד ווויזען דייטליך ארויס

א פאעטישע פאָרם, נאָך מעהר אָבער איז דער אינהאַלט פון די רייד א פראָדוקט פון א פאעטיש-באַגאַבטען פאַרפאַסער. דער צושטאַנד פון דער נשמה, וואָס שטייגט אַלץ העכער און העכער, פיהרט ממילא ביי די נביאים צו א פאעטישער פאָרם; ביי ירמיה'ן קאָן מען אָבער אויך דערקענען די מיטגעבאַרענע פעהיגקייט און דאָס מיטגעבאַרענע באַדערפֿעניש צו לאָזען ארויסשטראָמען אין א פאעטישער פאָרם דעם איבער-מעכטיגען אינערלי-כען תוך פון דער נשמה. שוין דער מערקווירדיגער נאַטור-זיין פון דעם נביא ווייזט אויף א פאעטישער באַגאַבונג. ווי ער לעבט דאָס מיט דער נאָ-טור, און ווי ער זעהט אַלעדינג אין איהר! ווי רייד אין צאָהל און ווי לעבע-דיג זיינען די בילדער, וואָס ער לייזט פון דעם לעבען אין דער נאַטור. דער ברויענדיגער ים און דער הייסער גלוט-וויינט פון מדבר, דאָס פליהען פון די פויגלען און די פאַסטקע פון דעם לאַנדמאַן אין פעלד און די זאָרג פון דעם פאַסטוך פאר זיין סטאַדע; די כלה וואָס פוצט זיך מיט דעם פראַכט-גורט; די יונגפרוי וואָס נעמט אין איהר האַנט דעם פויק צום טאַנץ; דאָס שפיל פון די קינדער אויף די גאַסען; דער לויטערנדיגער בעדואין אין מדבר; דער לייב אין געדיכטען וועלדעל און דער געפֿלעקטער לעמפערט; די הירש-קוה (אילֶה) וואָס געבערט אויפ'ן פעלד און דער ווילדער אייזעל וואָס טרייבט זיך ארום אין דער סטעפע — אַלץ, אַלץ ווערט פון איהם באַמערקט און אויסגענוצט. אָבער נאָך מעהר איז עס דער אייגענער נשמה-צושטאַנד אין ירמיה'ן, וואָס זוכט זיך אויסצודריקען אין א פאעטישער פאָרם. נאָטיר-ליך הערען מיר זעלטען ווערטער פון יובעל און אריבערשטראָמענדיגער פרייד; דערפאר אָבער הערען מיר אַזוי אַפֿט דאָס קלאַנגליך און דעם טרויער-נע-זאנג. ווי האָט עס געקאָנט אַנדערש זיין ביי א מאַן, וועלכער האָט געמוזט ארומגעהן אין מיטען פון אן אויסגעלאָסענעם און נאָריש-זיכערען פאָלק, געפֿייניגט פון פינסטערע פאַראַוויסזעהונגען און פון א שרעקליכער געוויס-הייט אין דעם נאָהנטען משפט? ווען ער האָט געזעהן ווי די קינדער האָ-בען זיך געשפילט אויף דעם מאַרק, ווי די אַלטע לייט האַבען זיך געפרעהט בשעת די יונגער האָט געטאַנצט, איז פלוצלונג דאָס פרעהליכע בילד פאַר-שוואַנדען פון זיינע אויגען, און ער האָט קיין אַנדער זאך ניט געזעהן ווי דערשלאָגענע, ליגענדיג אויף דער ערד, טויטע קערפערס ווייט און ברייט ארום, אומגעקומען דורך מגפה און הונגער. נעם דיר ניט קיין ווייב אין דעם דאָזיגען אָרט, זאָגט גאָט צו איהם, וואָרים אונטער שרעקליכע יסורים וועלען ווייכער און קינדער שטאַרבען אין דעם דאָזיגען אָרט! אַט אַזוי ווערט עס פאר איהם אַן אינערליך באַדערפֿניש צוצוגעבען צו זיינע וואָר-

נונגען וועגען דעם נאָהנטען משפט די קלאַג און דעם יאָמער איבער דעם אונטערגאנג פון זיין פאָלק! אַט די אַלע שטימונגען און געפיהלען האָבען געפאָדערט א פאָעטישען אויסדרוק. און ועל כולם האָט ער דען געקאָנט אויסדריקען אַנדערש ווי אין א פאָעטישער פאָרם דאָס וואָס האָט איהם איר נערליך באַוועגט, ווען ער האָט זיך געטרייסט מיט דער גלענצענדער צוקונפט פון דעם נייעם ישראל? דאָס וואָס ירמיה האָט אַרויסגעזאָגט אין דעם פרט געהערט, אויך עסטעטיש באַטראַכט, צו דאָס שענסטע וואָס מיר פאַרמאָגען פון העברעאישער פאָעזיע.

נעבען דעם נביא ציהט דערפאר ירמיה אונזער אויפמערקזאמקייט אויך אלס פאָעט. נעהנטער אָבער ווי ביידע שטעהט אונז ירמיה אלס מענש.

6.

ירמיה'ס אויפטריט.

ירמיה'ס ערשטער אויפטריט אלס נביא קומט פאַר אין 18טען יאָהר פון יאשיהו'ס רעגירונג. דאָס הייסט בכּן אין דער צייט פון דער אָפּגעטערריי, פאר דעם קעניג'ס רעפאָרם. עס איז אויך די צייט ווען פאר יהודה איז פאַר-געשטאַנען די געפאָהר פון א באַפאַל פון די סקיטען. פאָקטיש ווערען ביידע זאַכען, די אָפּגעטעריי פון יהודה און די סכנה מצד פון די סקיטען, געבראַכט אין א צוזאַמענהאַנג, ווען ירמיה רופט אויס אין יענער צייט:

....פאַרזאַמעלט זיך, כדי מיר זאָלען קומען אין די פעסטע שטעט,

הייבט אויף א פּאָהן קיין ציון!

אַנטלויפט, בלויבט ניט שטעהן!

וואָרים אַן אומגליק בריינג איך פון צפון

און א גרויסען בראַך.

דער לויב האָט זיך אויפגעהויבען פון זיין געדיכטען וועלדל,

א פעלקער-צעשמערער איז אַרויסגעצויגען,

איז אַרויסגעגאַנגען פון זיין אָרט,

צו מאַכען דיין לאַנד פאר א וויסטעניש,

דיינע שטעט וועלען פאַרברענט ווערען

און בלויבען אַהן מענשען...

א פאָלק קומט פון צפון-לאַנד,

א גרויסע נאציאָן ערוואַכט פון די ענדען פון דער ערד;
 בויגענעס און שפּיזען טראָגען זיי,
 אומדערבאַרימלעך זיינען זיי,
 זיי ווויסען ניט פון רחמנות..."

ירמיה ד, 5-7; י 22, 23).

באַלד נאָכדעם איז געקומען יאשיהו'ס רעפּאַרם. מיר ווויסען ניט צי איז און ווי אזוי איז ירמיה דערביי טעטיג געווען. אז ער האָט גענומען אין איהר דעם לעבעדיגסטען אינטערעס, איז קיין שום ספק ניט. אָבער ביי דער ריכטונג, וועלכע די זאך האָט אָנגענומען, דערקלערט זיך אויך זעהר לייכט, וואָס ירמיה האָט, ווי פריהער אזוי אויך ווייטער, זיך באַקלאַנט אויף יהודה. ער וויל לחלוטין ניט הערען פון אויסערליכע געזעצען און אויסגע- לערענטע געבאָטען; ער פאַרלאַנגט, אַז אנשטאט דאָס פלייש זאָל דאָס האַרץ באַשניטען ווערען. באַשניטענע הערצער קאָן ער אָבער אויך איצט ניט געפינען (ירמיה ט, 25).

7.

יאשיהו'ס קוויט. פרעה נכו.

ווענען יאשיהו'ס רעגירונג נאך דער רעפּאַרם האָבען מיר צום באַדווי- ערען קיין גענויערע ידיעות ניט. עס ווייזט אָבער אויס, אַז זי איז געווען פרידליך און גליקליך. אינוועניג איז לאַנד האָט געהערשט רוה און פון דרויסען איז זינט אשור'ס אָפּשוואַכונג ניט געווען מעהר צו שפּירען דעם דרוק פון דער פרעמד-הערשאַפט. זינט אשורבאניפאל'ס לעצטען פעלד- צוג איז יאָהר 645 צו געמען נקמה פון אייניגע פעניקישע שטערט, ווען ער איז אזוי אַכזריות'דיג זיך באַגאַנגען געגען די אויפשטענדישע איינוואוינער פון עכו, הערען מיר ניט, אַז אשור זאָל פרובירען לאָזען פיהלען איהר הערשאַפט אין מערב. די פעלקער אין מערב האָבען לגמרי געהאַט רוה און האָבען געקאַנט זיך אַנטוויקלען אין פרידען. און נאָכדעם ווי נבּוּפּלאַסר האָט זיך באַפּרייט פון אשור, איז די אשורישע ממשלה איבער סיריען איבערהויפּט געווען בלוז נאָמינעל. די וואַסאַלען, צווישען זיי אויך יאשיהו, זיינען געווען זייערע אייגענע האַרען. זינט פּסאַמעטיד איז געוואָרען זעלבשטענדיג, האָט ער אפילו, אין איינקלאַנג מיט די טראַדיציעס פון דער מלוכה פון די פרעה'ס, געשטרעבט צו געווינען אונטער די איצטיגע גינסטיגע אומשטענדען

אזוי פיעל ווי מעגליך פון דער אלטער הערשאפט פון עניפטען איבער סיריען און פאלעסטינא. דערפון איז עליכלפנים צו דערקלערען זיין אטאקע אויף די פלשתים, וועלכע האט זיך אויסגעלאזען מיט דער לאנגער באלאגערונג פון אשדוד. אבער פון אן אריינבאל אין דער טעריטאריע פון יהודה הערען מיר ניט; דאס לעגט זיך אויך ניט אויפ'ן שכל, מחמת דער שטורם פון די סקיטען, וועלכער האט על-פי השערה זיך איצט אָנגעהויבען (ארום יאהר 625), האט גענוג אורזאך געגעבען פסאמעטיד'ן זיך צופרידענצויטעלען וואָס ער קאָן זיך האלטען אין עניפטען. אבער אויך יענער שטורם האט, ווי עס ווייזט אויס, גיך זיך איבערגעקאכט, און לויט אלע סימנים איז דער שרעק פאר איהם געווען גרעסער פון דעם שאַדען, וואָס ער האט כאטש אָן געמאכט אין יהודה. עס קאָן גרייך זיין, אז דער סקיטען-שטורם, צי עס איז נאך פאָרגעשטאנען א סכנה פון איהם, צי ער איז שוין געווען אריבער, האט מיטגעווינקט צו מאַכען יאשיהו'ן גענייגט צו דער רעפארם. יעדענפאלס אבער האט איהם די אַפשוואַכונג פון אשור'ס מאַכט געגעבען די סיבה און דעם מוט אַפצושאפען אויך די אשורישע פאָרמען פון קולט.

ערשט דרייצעהן יאהר נאך זיין רעפארם הערען מיר ווידער עפעס פון יאשיהו'ן. די אטאקעס אויף דער אשורישער וועלט-מלוכה זיינען איצט אריינגעטראטען אין א נייער פעריאָדע, דורך דעם בונד פון מדי מיט בבל. אין יאהר 608 געפינען מיר דעם קעניג פון מדי קיאקסארעס, צוזאמען מיט דעם באַלדעאישען קעניג נבופלאסר פון בבל אין דעם לעצטען פאָרניכטעניג דען קאמף געגען אשור. אשור געהט צו איהר ענד. עניפטען נאטירליך רע-כענט אויך, אז זי טאָר איצט ניט פאַרביילאָזען די געלעגענהייט צו באַקרימען צוריק איהרע אלטע דעכטען אויף סיריען. פסאמעטיד'ס זעהן, פרעה נכו דער צווייטער, וועלכער האט נאך וואָס אין יאהר 610 דעם טראָן באַ-שטיגען, קומט ארויס, ווי דער ספר מלכים דערצעהלט, מיט דער כונה צי מאַרשירען צום פרת געגען דעם מלך פון אשור. עס האט זיך אויסגעדרוכט, אז נאך קיינמאָל איז ניט געווען אזא געלעגענהייט צו פארקאפּען די ממשלה פון די אשורים איבער סיריען און צו באַקומען פאר דער מלוכה פון די פרעה'ס איהרע אלטע רעכטען.

וואָס פאר א שטעלונג די איינצעלנע קליינע מדינות פון סיריען האָר בען גענומען צו דער דאָזיגער אונטערנעמונג נכו'ס, ווייסען מיר ניט, מחמת אין תנ"ך איז דער באַריכט צו קורץ און קיין אויפשריפט פון נכו ווענען זיין פעלד-צוג האָבען מיר ניט. עס לאַזט זיך אָבער אָננעמען, אז היות ווי פון אשור איז איצט ניט געווען מעהר צו דערוואַרטען קיין הילף, האָבען

די דאזיגע קליינע מדינות פרובירט פארטיידיגען מיט אייגענע כוחות די זעלבשטענדיגקייט, וואס זיי האבען נאך וואס געוואונען נאך א קאמף פון הונדערטער יאָהרען. יאשיהו'ס ביישפיל און די פריהערדיגע פראָבעס זיך אָפצוואוועהרען פון אשור בריינגען ארויף די השערה, אז יאשיהו איז ניט גע-ווען דער איינציגער וואס האָט זיך געשטעלט געגען נכו מיט געוועהר אין האַנט. דער עיקר אָבער וואס יאשיהו'ס האַנדלונג ווייזט אונז איז, אז פונקט ווי שוין אָפט פריהער ביי די קליינע מדינות פון סיריען, אזוי איז אויך אין דער קריטישער לאַגע ניט געקומען צו קיין גרעסערער פארבינדונג, און דורך דעם איז דער גורל פון די אייגענע מדינות, אזוי ווייט ווי זיי האָבען ארויסגעוויזען ווידערשטאַנד, שוין ממילא געווען פאר'חתמ'עט. אָט אזוי שטעלט זיך אויך יאשיהו מיט אייגענע כוחות געגען נכו, ניט וועלענ-דיג אָפּפערען זיין ערשט געוואונענע זעלבשטענדיגקייט צו א נייעם אונטער-דריקער. ביי מגידו איז דעם טאָל פון קישון, ביים צפון־ראַנד פון דער גע-גענד וואס יאשיהו האָט באַזעצט, קומט עס צו א שלאַכט. יאשיהו פאַלט; זיינע לייט בריינגען זיין טויטען קערפער קיין ירושלים.

ווי אזוי איז יאשיהו געקומען אין מגידו? מיר האָבען אויבען געהערט, אז יאשיהו האָט זיך לאַנג שוין געפיהלט אזוי גוט ווי זעלבשטענדיג. וויי-טער ווייסען מיר, אז שוין זינט דעם חורבן פון שומרון האָבען די מלכים פון יהודה זיך ערלויבט אויסצוברייטערען זייער גרעניץ. עס איז געווען גאנץ נאטירליך, וואָס יאשיהו האָט אויסגענוצט די גינסטיגע לאַגע צו פאַרגרע-סערען זיין טעריטאָריע. אָט אזוי האָט ער שוין אין יאָהר 621 געמוזט האָבען אינטער זיין רשות די דרום־געגנטען פון באַרג אפרים. נאָך אין אָט דעם פאַל האָט ער זיך געקאָנט ערלויבען איינצופיהרען זיין רעפּאָרם אויך אין בית־אל. ווען ער האָט זיך אָבער אוועקגערוקט ביז מגידו, האָט ער געמוזט באַהערשען אויך דעם איבעריגען טייל פון באַרג אפרים, די צפון־מלוכה איבערהויפּט ביז צום טאָל יזרעאל. עס קאָן געמאָלט זיין, אז גלויב-בענדיג אין הושע'ס נביאות האָט ער געהאַלטען, אז ער גופא איז דערצי-גערופען ווידער צו פאראייניגען אפרים מיט יהודה. אויב ער האָט דערין געגלויבט, ערשיינט פיליכט אויך זיין רעפּאָרם אין נאָך עפעס אז אנדער ליכט: די רעליגיעזע איינהייט האָט אין דעם פאַל געקאָנט העלפּען בריינגען די פּאָליטישע ווידערפאראייניגונג.

אין ירושלים איז געווען גרויס ביי אַלעמען דער טרויער נאָך דעם באַ-ליבטען קעניג. אָבער ערשט ווען מ'האָט אויפגעהערט טרויערען, האָט מען געקאָנט איינזעהן די גרויס פון דעם נאַציאָנאַלען אומגליק. עס איז שווער

געווען פאר דעם פאלק זיך פאנאנדערצוקלייבען אין איהם, ווייל עס האט על-פי הכרח געבראכט מיט זיך א צעטרייסלונג פון דער רעליגיעזער איבער צייגונג. ווארים יאשיהו האט זיך פארלאזען אויף דער הילף פון יהוה, וועמעס געבאטען ער האט אנגענומען דורך דער רעפארם. יהוה האט דער פאר איהם איצט געמוזט ביישטעהן אין זיין אונטערנעמונג. די נידערלאגע, וואס ער האט נישט קוקענדיג אויף דעם געליטען, איז דערום געווען א שמערצ ליכע סתירה צו די יסודות, אויף וועלכע מ'האט געבויט די רעפארם. מ'האט געמאכט א פראבע צו פארוואנדלען די מלוכה, וועלכע איז לויט די נביאים געווען שווער באלעסטעט מיט זינד, אין א מלוכה פון יהוה; און גראד איצט, ווען מ'האט, זיך פארלאזענדיג אויף דעם, צום ערשטען מאל געוואגט צו אונטערנעמען עפעס א גרעסערע זאך, איז מען אזוי שרעקליך צעשלאגן געווארען.

אזא מין אומגליק האט קיינמאל נישט געטראפען דאס פאלק אונטער מנשה, און אין די ערשטע יאָהרען פון יאשיהו, בשעת מ'האט געדינט צו אלערליי פרעמדע געטער — א צייט וואס מ'האט איצט זיך אויסגעלערענט זי צו באטראכטען אלס פול מיט זינד. ווי איז עס מעגליך געווען זיך פאנאנדערצוקלייבען דערין, וואס יענע זינדיגע אורעלטערן האָבען געלעבט אין נחת און אין פרידען, בעת מען איז איצט, נישט קוקענדיג אויף אלע אַנשטרענג גונגען צו היטען גאט'ס תורה, אזוי הארט געקטראפט געוואָרען? האט מען דען נישט געמוזט דרינגען דערפון, אז יהוה איז נישט בכוח צו העלפען געגען די געטער פון עגיפטען, אָדער אז ער האט געגען אלע פאָדערונגען פון יושר פארלאזען זיין פאלק? אויב מ'האט געדונגען דערפון, אז יהוה איז שוואך געגען די געטער פון עגיפטען, דאן האט מען געהאט יעדען גרונט אויפצונעמען צוריק די פרעמדע קולטען, וואס זיינען דורך דער רעפארם באזייטיגט געוואָרען. פון די רייד פון די נביאים טראגט מען ארויס דעם איינדרוק, אז נאך דער שלאכט ביי מגידו האָבען די פרעמדע קולטען געוואונען נייע אָנהענגער און זיינען ווידער ארויסגעטראטען פון די ווינקעלער, וואו זיי האָבען זיך געהאלטען פארבארגען טראץ יאשיהו'ס רעפארם, אויף דער ליכטיגער וועלט. צום באַדויערען ווערען אַט די צושטענדען דער מאַנט נאָר דרך אגב. קיין זיכערע היסטאָרישע ידיעות האָבען מיר וועגען דעם נישט. אָבער דער וואָס האט זיך געהאלטען ביים געדאַנק, אז יהוה איז טאקע מעכטיג גענוג צו באַשיצען זיין פאלק, נאָר ער האט עס נישט געוואלט. האט געמוזט ליכט פארלירען זיין בטחון אין גאט. דעמאָלט איז קענטיג אויפגעקומען פון לייכטזיניגען יאוש דאס שפּריכוואָרט, וואָס מיר לעזען אין

ירמיה (5"א 28) און אויך אין יחזקאל (י"ח 2): „די פאטערס האבען געגעבן-סען זויערע וויינטרויבען און די צייהנער פון די זיהן זיינען האיליג געוואָרען“.

פון דער אנדערער זייט ווידער האָט מען געקאָנט קומען צו שלוסען, וואָס זיינען גראַד איצט געווען נאָך געפעהרליכער. מ'האָט געקאָנט פאַר-שליסען די אויגען גענען דעם מוסר-השכל פון דער געשיכטע און נעמען דאָס נאַציאָנאַלע אומגליק אלס א נסיון פון גאָט, וואָס נאָך איהם וועט זיכער קומען דער טריאומף פון יהוה און זיין פאַלק. נאָך האָט יהוה געוואוינט אויפ'ן באַרג ציון, נאָך איז ירושלים ניט געווען עראַבערט. איז עס ניט געווען צו דערוואַרטען, אַז נאָך מעכטיגער ווי אין יאָהר 701 וועט זיך יהוה דערהייבען געגען זיינע פייגל, ווען זיי זאָלען נאָך פרובירען אויסשטרעקען זייער האַנט נאָך זיין שטאָדט, איצט ווען זיין נאָמען איז מעהר ניט פאַר-אומרייניגט געוואָרען אין זיין הייליגטום? ביי אַזאַ בליק אויף דער סיטור אַציע, וואָס האָט געמעגט זיך אויסדוכטען זאָגאר פאַר פרימער, האָבען זיך פאַקטיש געהאַלטען די כהנים פון בית-המקדש און די מאַסען פון די נביאים. דער צענטראַלער געדאַנק פון דער נבואה זינט עמוס'ן אָן, אַז יהוה איז א גערעכטער גאָט, טרעט ביי די דאָזיגע נביאים אין צוזאַמענהאַנג דער-מיט אלץ מעהר און מעהר צוריק. פאַרוואַנדעט אין זייערע רעליגיעזע געפיהלען זיינען זיי ניט ביכולת זיך פאַנאָדערצוקלייבען אין די נאַציאָנאַלע אומגליקען. באַטראַכטענדיג יעדעס אומגליק וואָס טרעפט די אידען אלס א באַליידיגונג פאַר יהוה, האָט זיך פון דאָס ניי איינגעשארפט ביי זיי דער געדאַנק, אַז יהוה'ס נקמה אָן זייער פייגל, דער נעחון פון זיין פאַלק, איז נאָך נאָהנט. אַז די דאָזיגע ענדערונג קאָן נאָך קומען דורך אַן אינערליכער אומקעהרונג פון ישראל צו יהוה, דאָס האָבען יענע נביאים נאָטירליך פאַר-זעהן. דער רוף תשובה צו טאָן האָט זיי אויסגעפעהלט, פונקט אַזוי ווי דאָס ריכטיגע פאַרשטענדעניש פאַר יהוה'ס מהות און זיין משפט. די מאַסע פון די נביאים, פאַר וועמען יהוה און ישראל פאַלען אלץ מעהר און מעהר צו-זאַמען, זינקט אויף אַזאַ אופן צוריק צו דעם רעליגיעזען שטאַנדפונקט פון דער פאַלקס-רעליגיע און דער צייט פאַר די שריפטליכע נביאים. די דאָזיגע נביאים געווינען ביסלעכווייז פאַר אַט דער באַטראַכטונג זייערער די הער-צער פון פאַלק און אויך א צאָהלריכע פאַרטיי אין הויף; וואָרים זיי פאַר-טרעטען דאָך דעם נאַציאָנאַלען געדאַנק. און דערצו נאָך באַפרידיגט זייער באַטראַכטונג די שלעכטע אינסטינקטען, דערמיט וואָס זי הייבט ניט אויף קיין רוף צו תשובה און הרטה און איז קיינעם ניט מטריח מיט מאַראַלישע

פאָדערונגען. אַט די כאַטראַכטונג איז עס, וועלכע לאָזט ניט צו, אז מ'זאָל זיך נעמען צום האַרצען די אומגליקען, וואָס קומען איינס נאָך דעם אנדער רען. און וואָס מעהר מ'זעהט בחוש ווי די נביאות פון אַט די נביאים לאָזט זיך אויס מיט גארנישט, אַלץ פאַנאַטישער און שטורעמדיגער טרעטען זיי אויף און די מלוכה ווערט דורך זיי סוף כל סוף געבראַכט צום אונטערנאָנג. אין מיטען פון אַט דעם דור, וועלכער האָט צום טייל פאַרלאָרען יעדע האָפענונג אויף יהוה, צום טייל אין ליידענשאַפטליכער פאַרבליענדונג נאָכ געיאָגט אן אילוזיע, דערהייבט די נבואה צום לעצטען מאל איהר וואַרונג דורך ירמיה', זיינע תלמידים און זיינע אָנהענגער. ירמיה ווייסט ווי צו דערקלערען די סימנים פון דער צייט און ארויסצולערנען פון די געשעהענישען די ריכטיגע לעהרע פאר דער צוקונפט. ער שטעלט ווידער אַנטקעגען דעם פאַלשען בטחון אין נאָט די אַלטע פאַדערונגען פון די נביאים, וואָס כל זמן זיי ווערען ניט ערפילט, קאָן מען ניט קריגען יהוה'ס שוואַ. שאַרפער ווי אַלעמאַל קלינגט דער רוף פון דעם נביא, תשובה צו טאָן, אויב מ'ווייל פאַרמיידען דעם אונטערגאַנג פון דער מלוכה. בשעת דאָס צעשראַקענע פאַלק האָט נאָך יאשיהו'ס נידערלאַגע צוואַמענגעשטראָמט צו א תענית אין בית־המקדש, רופט ירמיה צו זיי: „גנב'ענען, מאַרדען, מזנה זיין, שווערען פאַלש און רויכערען צו פרעמדע געטער — און דאָן קומט איהר און שטעלט זיך פאר מיר אין אַט דעם הויז, וואָס מיין נאָמען ווערט גערופען אויף איהם, און איהר זאָגט: אַט דאָ זיינען מיר זיכער! כרי איהר זאָלט קאָנען טאָן אַט די אַלע אומווירדיגקייטען?“ אדרבה, פונקט ווי דאָס הייליגטום אין שילה איז געוואָרען א רויב פאר די פיינד, אַזוי קאָן עס אויך ווערען דער בית־המקדש פון ירושלים (ירמיה ז).

ירמיה'ס באַדייטונג באַשטעהט דערין, וואָס ער צערייסט די האַרמאָניע, וועלכע האָט זיך אויסגעדרוקט אין יאשיהו'ס רעפאָרם, צווישען דער נבואה און דעם נאַציאָנאַלען געפיהל. אין דעם קאמף וואָס ירמיה פיהרט מיט זיינע געגנער צווישען די נביאים, מיט מלכים, כהנים און פאַלק, טרעט ווידער קלאַר ארויס דער אַלטער קאָנפליקט צווישען ביידען אויפ'ן שאַרפסטען אופן. זיי אַלעמען האָט ער געגען זיך. א געוויסע צייט קומט ער גאָר ניט מעהר צום וואָרט. דאָס איז קיין חידוש ניט, וואָרים ער ראַט דאָך זיין פאַלק, כרי אויסצומיידען דעם זיכערען אונטערגאַנג, זיך צו בייגען מיט'ן גונען ווילען אונטער דער פרעמדער הערשאַפט און זיך מייאש צו זיין פון נאַציאָנאַלער זעלבשטענדיגקייט; און ער שטעלט דאָך יעדען יחיד די פאַדערונג צו דינען נאָט לויט דער מאָראַל און די שטרענגע פאַדערונגען פון

די פריהערניגע נביאים. דערום הערט און פארשטעהט איהם ניט דאס פאלק; כהנים און נביאים האסען און רודפ'ען איהם, און פון די קעניגליכע באאמטע זיינען נאך מאנכע פריינדליך צו איהם.

אט אזוי אנטוויקלען זיך די געשעהענישען זעהר גיך. א מערקווירדיג היכער קוואל פאר דער געשיכטע פון יענער צייט איז דער ספר ירמיה; גע- בען איהם קומט נאך דער ספר יחזקאל, וואס וועט שפעטער נאך ארומגע- רעדט ווערען. בעת דער ספר מלכים האט פאר אונז דערהאלטען כלוין זעהר מאגערע און דערצו טיילווייז אומגענויע נאטיצען.

דער שרעק נאך דער שלאכט ביי מגידו, אז נכו זאל באלד ניט שטעהן פאר די טויערן פון ירושלים איז געווען אן אומזיסטיגער. פרעה האט זיך געאילט צום פרת. אונטערדעסען האט די לאנד-באפעלקערונג אויסגערופען צום קעניג יאשיהו'ס אינגערען זון יהואחז (*שלום). וואהרשיינליך איז דער עלטערער אליקים געניינט געווען זיך צו אונטערווארפען אונטער נכו און מ'האט איהם דעריבער אן א זייט געלאזען. מ'האט אין ירושלים נאך אלץ געהאט האפענונג, און מ'האט דערפאר געוואלט האבען א קעניג ווי יאשיהו — א באווייז אז יאשיהו'ס האנדלונג איז בשום אופן ניט געווען א רעזולטאט פון זיין פערזענליכען ווילען. אויך נאך זיין טויט האט מען נאך געהאפט, אז מ'וועט זיין בכוח אויסצוקעמפען די אומאפהענגיגקייט. פיר לייכט האט מען פון בבל צוגערעדט דערצו. יעדענפאלס האט מען אנגענו- מען, אז נכו וועט באלד צעשלאגען ווערען אין צפון. אבער יהואחז רעגירט נאך דריי חדשים. פרעה איז, ווי מ'קאן פארשטעהן, ניט צוגפירדען מיט דער וואהל; פון ריכלה אויס. אין דרום-סיריען (**), וואו ער האט זיך דעמאלט געפונען, באשטרעפט ער יהודה מיט א קאנטריבוזיע און זעצט אראפ יהואחז'ן. אויף יהואחז'עס שטעל ווערט פון נכו'ען איינגעזעצט אליקים, וועלכער באשטייגט דעם טראן פון זיינע פאטערס אונטער דעם נאמען יהויקים (597—608***). יהואחז ווערט אפגעפיהרט אלס געפאנגענער קיין

(*) יהואחז באשטייגט דעם טראן לויט מלכים ב, כ"ג 31 צו 28 יאָהר, דריי חדשים שפעטער אליקים, לויט פסוק 36, צו 25 יאָהר. אגב האט יאשיהו, נאכדעם ווי ער האט צו אכט יאָהר דעם טראן באקומען, רעגירט 31 יאָהר. ער האט בכך צו 18 יאָהר שוין געהאט דעם עלטערען זון אליקים.

(**) דארטען האָבען זיך געקרייצט די גרויסע מיליטערישע וועגען צו עגיפטען.

און צום פרת.

(***) דאס וואס פרעה גופא לעגט איבער זיין נאמען ווייזט בפירוש, אז ניט דער אינהאלט פון דעם נאמען איז עפעס וויכטיג אין אנעלכע פאלען. נאך דער פאקט

עגיפטען און איז דארטען שפעטער געשטאָרבען; אויף יהויקים'ען ווערט ארויפגעלעגט א שווערער טריכט. די דאָזיגע סומע מוזען שאַפען לויט אן אַפּשאַצונג די פאַרמעגליכע לאַנדאייגענטימער און זיי מאַנען עס דערנאָך צוזאַמען פון די קלענערע פּויערים („עם הארץ“, מלכים ב, כ"ג 35).

יהויקים איז. ווי עס ווייזט אויס, גענאָנגען אין אלע פרטים אין מנשה'ס דרכים. דערצו האָט ער ליב געהאַט צו בויען פרעכטיגע בנינים, און ירמיה באַשולדיגט איהם, אַז ער האָט באַשווערט דאָס פּאָלק צוליב דעם מיט הויכע אַפּפּאַהלונגען און האָט דורך געוואַלדטאָמען און עולות זיך פאַרשאַפט די מיטלען צו באַפרידיגען די דאָזיגע ליידענשאַפט זיינע (ירמיה כ"ב 13—19). אַט אזוי האָט דער שיקזאַל געוואַלט, אַז אין א צייט ווען עס האָט זיך גע- האַנדעלט וועגען איהר קיום, זאָל די מלוכה פון יהודה קריגען אלס הערשער אַז אַריענטאַלישען דעספּאָט, אַהן א מאַראַלישער ערנסטקייט און אַהן א וויי- טערען בליק.

ווי וועניג יהויקים איז געווען דערוואַקסען פאַר דער סיטואַציע, ווייזט זיך גלייך ארויס דערוי, וואָס ער האָט געזוכט צו אונטערדריקען אויף א ברור טאַלען אופן די נייע ריכטונג אין דער נבואה, וואָס האָט אונטער זיין רע- גירונג זיך מעכטיג דערהויבען. און דאָך איז זי אליין געווען די איינציגע וואָס האָט ריכטיג געאורטיילט סאָי וועגען דעם רעליגיעזען און סאָי וועגען דעם פּאָליטישען מצב. פאַר אונז איז די דאָזיגע נייע ריכטונג אין דער נבואה פאַרבונדען מיט ירמיה'ס פערזאָן, ווייל שריפטען פון אַנדער- רע נביאים פון דער דאָזיגער צייט האָבען זיך ניט דערהאַלטען. ירמיה'ס רעדעס גיבען אונז דורכאויס א לעבעדיג בילד פון די צושטענדען וואָס האָ- בען דעמאָלט געהערשט אין יהודה.

נאָכדעם ווי יהויקים האָט באַצאָהלט די קאָנטריבוציע, איז אריינגעטראָ- טען רוה אין לאַנד. מ'שפירט קיום, אַז מען איז אָפהענגיג פון די עגיפּט- טער. זייער ארמיי האָט זיך פאַרקירעוועט קיין מורח צום פּרת. עס האָט זיך געדוכט אויף א ווילע, אַז עגיפטען האָט באַקומען די פולע הערשאַפט איבער די אשורישע פּראָווינצען אין מערב-זייט פון פּרת. אין יהודה האָ- בען זיך ווידער איינגעשטעלט געאַרדנעטע צושטענדען, און אין ירושלים איז מען ווידער געווען זיכער, אַז יהוה וועט באַשיצען זיין שטאָרט פון אלע

וואָס דער און דער האָט עס געמאַן. די איבערלעגונג פון נאָמען ווייזט אויף א נוי פאַרהעלטעניש, דער פאַקט ווער דאָס האָט געמאַן ווייזט אויף אן אָפהענגיקייט פון נאָמען-געבער.

סכנות. דער שטורם איז אויך דעם מאָל געווען אריבער, ניט האָבענדיג אַנט-
 געמאַכט קיין גרויסען שאַדען. אסך נביאים האָבען נביאות געזאָגט, אַז
 איצט וועט דאָס פּאָלק וואוינען זיכער אויף שטענדיג אונטער יהוה'ס שיין.
 להיפּוך דערצו האָבען ירמיה און אוריה פון קרית-יערים פאַראויסגע-
 זאָגט דעם פּאָלק אומגליק און יהוה'ס שטאָרט — חורבן. ירמיה קריגט דעם
 באַפעהל פון נאָט אין איינעם פון די גרויסע ימים-טובים צו געהן אין הויף
 פון בית-המקדש און דאַרטען מודיע צו זיין די פאַרזאַמעלטע אידען פון
 יהודה, אַז יהוה וועט זיי נאָך דאָן לאָזען בלייבען וואוינען דאַרטען, אויב זייער
 הנהגה וועט זיך בעסערען. זיי זאָלען זיך אָבער ניט פארלאָזען אויף די
 פאַלשע רייד: „דער טעמפּעל פון יהוה, דער טעמפּעל פון יהוה, דער טעמפּעל
 פון יהוה איז עס“. אויב זיי וועלען ניט אויפהערען צו משפּט'ן מיט עולות,
 צו דריקען די אַרימע און צו פאַרניסען אומשולדיג בלוט, וועט יהוה פאַר-
 וויסען ירושלים און דעם בית-המקדש, פונקט ווי ער האָט אַמאָל פאַרוויסט
 שילה. אַט די סטראַשענדיגע ווערטער האָבען אַרויסגערופען א שטורם
 פון אויפּרעגונג געגען ירמיה'ן ביים פּאָלק, וואָס איז געווען אַנוועזענדיג אין
 הויף פון בית-המקדש, באַזונדערס ביי די כהנים און נביאים. מ'דינגעלט
 ארום דעם נביא און מ'שרייט, אַז ער מוז שטאַרבען. דער לאַרעם ווערט
 דערהערט אין פאַלאַץ און די קעניגליכע באַזאַממען, וואָס זיינען דאַרטען אַנט-
 וועזענדיג, געהען גלייך אַרויף אין בית-המקדש מאַכען אַרדנונג. אזוי גיך ווי זיי
 דערווייטען זיך וואָס דאָ איז פאַרגעקומען, דערקלערען זיי זיך פאַר א גע-
 ריכטס-הויף אום אַרויסצוגעבען א פסק-דין וועגען דער זאַך. די כהנים און
 נביאים הייבען אויף די קלאַנגע געגען ירמיה'ן, אַז ער פאַרדינט טויט-שטראַף
 פאַר זיין נביאות געגען יהוה'ס שטאָרט און בית-המקדש. ירמיה אָבער פאַר-
 טידיגט זיך: „יהוה האָט מיר געשיקט נביאות זאָגען אויף דעם בית-
 המקדש און דער שטאָרט די אלע ווערטער וואָס איהר האָט דאָ געהערט.
 פאַרבעסערט דעריבער אייערע וועגען און אייערע מעשים און פאַלגט דער
 שטים פון יהוה אייער גאָט, דאָן וועט יהוה זיך באַדענקען וועגען דאָס
 שלעכטס וואָס ער האָט גערעדט געגען אייד. איך אָבער, אַט בין איך אין
 אייער האַנט. טוט מיט מיר וואָס איז גוט און געפּעליג אין אייערע אויגען.
 אָבער וויסען זאָלט איהר, אַז אויב איהר טויט מיר, בריינגט איהר אומ-
 שולדיג בלוט אויף אייד און אויף דער דאָזיגער שטאָרט און אויף איהרע
 איינוואוינער, וואָרים יהוה האָט טאָקע אין אמת'ן מיר געשיקט צו אייד צו
 ריידען אין אייערע אויערן די דאָזיגע אלע רייד“. די קעניגליכע באַזאַממען
 האָבען אַנגענומען ירמיה'ס פאַרטיידיגונג, אַז ער גיט בלויז איבער יהוה'ס

שליחות און האַבען איהם באַפרייט. דאָס מאַכט א רושם אויך אויף דאָס פאָלק, וואָס האָט נאָר וואָס געסטראַשעט ירמיה'ן מיט'ן טויט. אייניגע פון די אַלטע אין פאָלק טרעטען אויף און, ציטירענדיג דעם פסוק פון מיכה נ 12, דערמאָנען זיי די פאַרוואַמלונג, אז מיכה האָט שוין עהנליך נביאות געזאָגט און איז פונדעסטוועגען ניט באַשטראַפּט געוואָרען פון חזקיה'ן דער-טאר. דעריבער ווילען זיי אויך ניט באַגעהן א זינד צו לענען א האַנט אויף דעם נביא (ירמיה כ"ו).

פון ספר ירמיה דערווייטען מיר זיך, אז ירמיה האָט געהאַט צו פאַרדאָנ-קען דעם גליקליכען סוף פון דער זאך נאָר דעם פריינדליכען איינפלוס פון אחיקם בן שפן, און דערביי ווערט דערצעהלט דער טרויעריגער גורל פון יענעם אויבענדערמאָנטען נביא אוריה פון קרית-יערים. ער איז פארמשפּט געוואָרען פון יהויקים צום טויט פאר'ן אויסדריקען זיך עהנליך ווי ירמיה. אוריה איז אפילו אַנטלאָפּען קיין מצרים; אָבער יהויקים האָט אויסגע'פועל'ט אז ער זאָל אויסגעליפערט ווערען, האָט געלאָזט איהם הינריכטען און זיין טויטען קערפער אריינזאָרפּען אין דעם אלגעמיינעם קבר*).

אונטערדעסען האָט די אלגעמיינע לאַגע אין דער וועלט זיך אין גאָנ-צען געענדערט. עס האָט זיך ארויסגעוויזען, אז פרעה האָט געהאַט צו כאַר-דאָנקען זיין פאָזיציע אין סיריען אסך וועניגער זיין אייגענער קראַפּט ווי ניכער דער אַהנמאַכט פון אשור. אשור'ס גורל איז אָבער באלד געווען אַפ-געשלאָסען, און נכו האָט דאָן געהאַט אויסצושטעלן די פראָבע געגען די נייע יורשים פון אשור. נינוה איז געפאלען פאר דעם חיל פון מדי און בכל, און נבופלאסר און-קיאקסארעס האַבען צעטיילט צווישען זיך די געוואַלדיגע אימפעריע, אזוי אז מדי האָט געקראָגען אשור גופא און דאָס לאַנד אין צפון-און אין מערב-זייט ביז צום גרעניץ פון דער מלוכה פון לידיען; מעסאָפּאָ-טאַמיע און סיריען אָבער זיינען אריבער געגאנגען צו בכל. באלד ווי נינוה איז נאָר געפאלען האָט עס דעריבער געמוזט קומען צו אן אַנטשיידענדער שלאַכט צווישען עגיפּטען און דעם נייעם האַר פון סיריען. נבופלאסר איז אונטערדעסען געשטאָרבען און דעם טראָן פון דער נייער כאַלדעאישער מלוכה פון בכל האָט באַשטיגען זיין זוהן נבוכדראַצער (נבוכדנאצר), וועל-כער האָט מאַרשירט מיט זיין ארמיי געגען פרעה נכו. נכו האָט געהאַט זיך א דרעה געמאָן צו מזרח צו און האָט, ווייזט אויס, אריינגעקראָגען אין

(*) דאָס איז קענטיג געווען א מאסען-קבר, אין וועלכען מ'האַט באגראָבען ארימע און פרעמדע. פארגלויך מלכים ב, כ"ג 8.

זיין רשות דאס גאנצע לאנד ביו צום פרת. ביי כרכמיש האָט ער געמוזט אריינרענגען דעם פרת אדער ווארטען אויף דעם פיינר. דאָס איז די היינר טיגע ד. ש. ע. ר. א. ב. י. ס. אין יאָהר 605 איז עס טאקע געקומען צו א שלאכט. נר. איז אין גאנצען צעשלאָגען געוואָרען. סיריען איז געפאלען אין די הענט פון דעם כאַלדעער, און עגיפטען האָט געמוזט אויפגעבען איהר זכות צו זיין א מיט־יורש'טע אין סיריען. דער ספר מלכים באַמערקט קורץ, אבער מיט פיעל באַדייטונג: „און דער מלך פון מצרים איז מעהר ניט ארויסגעגאנגען פון זיין לאַנד, וואָרים דער מלך פון בבל האָט צוגענומען פון דעם טייד פון מצרים ביו דעם טייד פרת. אַלץ וואָס האָט געהערט צום מלך פון מצרים“ (מלכים ב, כ"ד 7). נאָך אייניגע יאָהר פון אומזיסטיגע האַפּענונגען אויף א פולער פרייהייט האָט יהויקים, פונקט ווי די אנדערע סירישע הערשער, זיך אונטערוואָרפען אונטער דעם נייעם זיגער (ארום יאָהר 601). דריי יאָהר האָט ער געצאהלט טריבונט, דאָן אַבער האָט ער באַקומען א חשק צו רעוואַלטירען געגען נבוכדראַצ'ר*). ירמיה האָט איצט געהאַט שלעכטע טעג. שוין ביי נכו'ס נידערלאַגע האָט ער קלאָר פאַראַוויסגעזעהן דעם גורל פון עגיפטען:

„געה קיין גלעד און ברוינג דיר באַלזש,
יונגפרוי, טאָכטער פון מצרים!
אומזיסט האַסטו געמאַכט אסך רפואות,
נימאָ פאר דיר קיין היילונג.
די פעלקער הערען פון דיין שאַנד,
מיט דיין געשרוי איז פול די וועלט;
העלד אויף העלד ווערען געשטרויכעלט,
ביידע פאלען זיי צוזאַמען“.

(ירמיה ט"ו 11, 12).

ירמיה האָט שוין דאמאָלסט מורא געהאַט אז ירושלים זאָל ניט אונטער־גען דורך נבוכדראַצ'ר. אויך אין ירושלים גופא האָט מען, ווי עס ווייזט אויס, געהאַט עהנליכע שרעק. מ'רופט דעריבער אויס א תענית צו פאַרהיטען דאָס אומגליק. ווי שוין פריהער ביי אן עהנליכער געלעגענהייט, קאָן ירמיה אויך איצט ניט שווייגען; ער מוז ווייזען זיין פאַלק דעם ריכטיגען וועג ווי זיך

(*) וואָס עס האָט איהם פאַראַרזאָכט דערצו, וויסען מיר ניט. דאָך דאַרף מען אָננעמען, אז עגיפטען האָט געהעצט, כאַטש נכו איז ניט געווען בכוח צו טאָן עפעס ממשות'דיגעס.

צו העלפֿען. עפענטליך אויפצוטערעטען איז איהם פֿארבאָטען, דעריבער דיך טירט ער זיינע ווערטער אויף א מגילה צו זיין שרייבער ברוד בן־נריה און לאָזט זיי דורך איהם פֿארלעזען. איז יענעם פֿארגעלעזענעם בוד האָבען זיך נעמוזט געפינען וואַרנונגען, אועלכע ווי מיר טרעפען דאָ און דארטען אין ספר ירמיה: פֿעלקער פון צפון, און דער קעניג פון בבל גופא וועלען זיך אריינרייסען אין ירושלים און אין יהודה, וועלען זיי פֿארוויסטען און פֿאר־טיליגען פון זיי „די שטים פון חתן כלה, דעם קלאנג פון די זארגעס און דעם שיין פון לאַמפֿ“ (ירמיה כ"ה 9, 10 און אויך קאפ. ל"ו). אינפֿארמירט ווער גען דעם דורך זיינע מיניסטאַרען, צעשניידט יהויקים ירמיה'ס בוך אין שטיקער און וואַרפט זיי אריין אין קוהלעז־בעקען, ניט אַכטענדיג אויף די באַשטע, וועלכע האָבען זיך געבעטען ביי איהם, ניט צו פֿארברענען די באַ־שריבענע מגילה, און באַפֿעהלט צו ארעסטירען ברוד בן־נריה און ירמיה'ן, אָבער „גאט האָט זיי פֿארבאָרגען“. ירמיה לאָזט דאָן אויפֿשרייבען די פֿאַר־ברענטע נבואות אין א פֿאַרגערעסערטער אויפֿלאַגע אויף א צווייטער מגילה (ירמיה ל"ו). כל זמן יהויקים האָט געלעבט איז ירמיה, ווי עס ווייזט אויס, עפענטליך מעהר ניט אויפֿגעטראָטען. וועניגסטענס ווייזט דער ספר ירמיה קיין זיכערע שפור ניט פון א טעטיגקייט אין יענער צייט.

יהויקים האָט פֿאַרט רעוואָלטירט, און נבוכדראַצר האָט קודם כל אַנ־גערעדט די שכנים פון ארום צו באַפֿאלען אויף יהודה אין פֿאַרבינדונג מיט באַבילאָנישע באַנדעס. באַלד נאָכדעם אָבער (אין יאָהר 597) קומט ער אליין מיט זיין חיל אין פֿאַלעסטינא (מלכים ב, כ"ד 1, 2). יהויקים שטאַרבט פֿלוצלונג און ווערט דורך דעם געראַטעוועט פון א שווערער דערנידעריגונג. זיין 18 יעהריגער זוהן י ה ו י כ ע ז (ווערט אויך אַנגערופֿען יכניה) נעמט איבער זיין וועניג אַנציהענדע ירושה. דער יונגער בחור, וועלכער האָט פֿלוצלונג דעם טראָן באַקומען, גלויבט הפנים, אז ער מוז פֿאַרטועצען דעם אומבאַזונענעם ווידערשטאַנד פון זיין סאָטער. נבוכדראַצר נעמט זיך צו דער באַלאַנגערונג פון ירושלים. כדי צו פֿאַרמיידען דאָס ערגסטע, ניט זיך יהויכין איבער איידער די שטאָרט ווערט געשטורעמט. ער מוז געהן אלס נבוכדראַצר'ס געפֿאָנגענער אין דער הויפטקוואַרטיר פון פֿיניד, באַגלייט פון זיין מוטער און זיין גאַנצען הויף און שטאַב.

ג ל ו ת י ה ו י כ י ז

נאָך די דאָזיגע מרידות האָט נבוכדראַצר באַשלאָסען צו ברעכען די קראַפט פון פֿאַלס. ניט בלויז דער קעניג און זיין הויף און די באַשטע

זיינע, נאך אויך 7000 וואפען־פעהיגע, ראָס הייסט לאַנד־אייגענטימער, דער קלאַס, אויף וועלכען עס האָט זיך געהאַלטען די גאַנצע מיליטערישע מאַכט פון דער מלוכה, און 1000 האַנטווערקער זיינען אוועקגעפיהרט געוואָרען אין באַבילאָניען — גאַסרליך מיט זייערע פאַמיליען*). נבוכדראַצר האָט גע־לאָזען אויפ'ן היימישען באַדען נאָך דעם אַרימערען טייל פון פּאַלק, וועלכער האָט איצט פאַרנומען די שטעלען און די נחלאות פון די פאַרטריבענע. אויך א טייל פון די הייליגע כלים פון בית־המקדש איז אוועקגעשטעלט געוואָרען אלס קעניגליכער רויב קיין בבל (ירמיה כ"ז 18—20; כ"ח 3). צווישען די פאַרטריבענע מיט יהויכין'ען האָט זיך אויך געפונען דער נביא יחזקאל, וועגען וועמען עס וועט שפּעטער גערעדט ווערען מיט מעהר אַריכות. דער יונגער יכניה גופא האָט 37 יאָהר געשמאַכט אין באַבילאָנישע געפּענגעני־שען; ירמיה רופט איהם נאָך: „אַ, לאַנד, לאַנד, לאַנד! האַרד יהוה'ס וואָרט! אזוי האָט געזאָגט יהוה: פאַרשרייבט דעם דאָזיגען מאַן אלס קינדערלאָז, אַ מאַן וואָס וועט קיינמאַל אין זיין לעבען ניט מעהר מצליח זיין; וואָרים קיינעם פון זיין זאמען וועט ניט אָפּגליקען צו זיצען אויף דור'ס טראָן און צו הערשען איבער יהודה!“ (ירמיה כ"ב 29, 30).

די ליטעראַטור פון דער צייט.

פונקט אזוי וועניג ווי די נבואה איז אויך אין אַט דער צייט דער ליטעראַטורישער איינפלוס געווען אָפּגעשטאַרבן אין יהודה. עפעס ווי די מענער מיט א נביא'ישען גייסט וואָלטען פאַראויסגעזעהן דעם סוף, און דערפאַר האָבען זיי געזוכט צו מאַכען אַן אַרדנונג אין דער ליטעראַטור שער ירושה פון פאַלק. אין די טעג פון יהויקים אָדער יכניה איז די היסטאָריע פון די מלכים צוזאַמענגעשטעלט געוואָרען אין א פאָרם, וואָס אונז מערשיידט זיך זעהר ווינציג פון אונזער ספר מלכים אין זיין היינטיגער גע־שטאַלט. עס איז ניט קיין פולקום ווערק, אָבער ניט האַבענדיג קיין בע־סערס, איז עס פאַר אונז אַ מאַנומענט פון אַן אומשאַצבאַרען ווערט. דער ווירקליכער פאַרפאַסער פון ספר מלכים, וועלכער איז באַשיינפערליך אַ קינד פון דעם גייסט, וואָס ווערט אויסגעדריקט אין ספר דברים, געפינט דאָ חברים פון זיינע שטרעבונגען ביי מענער, וועלכע האָבען צוזאַמענגעשטעלט און

(*) וועגען איינצעלנע אויסנאַמען, וואו מ'האַט געלאָזען קינדער אין דערהיים, זעה יחזקאל כ"ד 21.

איבערנעארבייט די געשיכטען פון די שופטים און די ערשטע קעניגס-נער שיכטען. אויך זיי געהערען צו דער לעצטער צייט פון דער מלוכה פון יהודה. די דאזיגע ליטערארישע שולע האט אויסגעשפרייט איהר טעטיגקייט אויך אויף דעם געביט פון געזעץ. מאנכע טיילען פון היינטיגען ספר דברים, וועלכע האבען ניט געהערט צו יאשיהו'ס בוך פון דער תורה, זיינען איצט שוין אויפגעקומען.

אט די שטיקער אטעמען מיט דעמוועלכגען גייסט; זיי זיינען א שטארקער באווייז פאר דעם, אז אין יענע אויפגערועדערטע צייטען, ווען מ'האט זיך אזוי שטארק אפגעקעהרט פון יהוה און מען איז צוריק פארוונקען געווארען אין דער פאלקס-דעליגיאן, האט פארט נאך געלעבט אין מאנכע קרייזען א גייסט פון אן ערנסטער באזינג. מ'הייבט אן צו פארשטעהן די פאר-גאנגענהייט פון דער נאציאן אין ליכט פון דער געגענווארט און איהרע ער-פאהרונגען, און מ'זוכט ארויסצונעמען דערפון א מוסר-השכל, וואס מ'ווייסט ניט איינצוקליידען אין קיין אנדער פארם ווי אין היסטאריע. אט אזוי קומט אויף א נייער אופן פון היסטארישער באטראכטונג, אן אייגענארטיגער רעליגיעז-מאראלישער פראגמאטיזם, וואו דער עיקר איז ניט דער היסטארי-שער פאקט גופא, נאר די ריכטיגע באלייכטונג, אין וועלכער די געשעהע-נישען ווערען געשטעלט. אין אונזער וויסענשאפטליכען אינטערעס מענען מיר באדויערען דעם אופן פון געשיכטסשרייבונג, וועלכער איז אפטמאל גע-ווארען א פשוט'ע איבעראנדערשונג פון דער געשיכטע. אבער מיר מוזען געדענקען, אז זי האט אסך געהאלפען צו פארברייטערען און פארטיפען די רעליגיעזע באגריפען פון פאלק, אהן וועלכע די אידישע נאציאן וואלט איבערהויפט מעהר ניט געהאט קיין קיום.

גלייכצייטיג ערשיינט איצט די נבואה אין אן ענגערען זין געבען ירמיה'ן אין ח ב ק ו ק. ער רעדט פון די כשרים (כאלדעער) ווי פון א פינדר, וואס האט שוין אסך צרות אנגעטאן יהודה. ווי קאן דער הייליגער פון ישראל דאס דולדען? עס איז יהוה'ס שטראפענדע האנט; „אבער אמאל וועט דער רויבער אויסגערויבט ווערען צוליב דעם בלוט פון מענשען און דער געוואלד וואס ער איז באגאנגען געגען לענדער, שטערט און אלע זייערע איינוואוינער“ (חבקוק ב 8).

פערטע אפטיילונג.

חורבן ירושלים

1.

צדקיה און דאָס ענד.

אויף דור'ס טראַן ווערט געזעצט אלס באבילאָנישער וואַסאַל מתניה, א אינגערער זון יאשיהו'ס און א פולער ברודער פון דעם אומגליקליכען יהואחז (מלכים ב, כ"ג 31; כ"ד 18). אלס קעניג טראַגט ער דעם נאָמען צדקיה* (פון יאָהר 597 ביז 586).

די דאָזיגע וואַהל איז געווען זעהר אַן אומגליקליכע. די שווערקייטען פון דער לאַגע האָבען געפאָדערט א הערשער מיט באַזונדערער באַגאַבונג. די קראַפט פון פאָלק איז נאָך באַמט ניט געווען געבראַכען. בעת דער נאָר ציאַנאַלער געפיהל איז געווען שטאַרק פאַרוואַונדעט דורך דעם גלות פון קעניג און דורך דער אוועקשלעפונג פון די הייליגע כלים. די עמטער פון דער מלוכה זיינען איצט אריינגעפאלען צו ניי אויפגעקומענע תקיפים, וועלכע האָבען נאָך ווינציגער ווי זייערע פאָרגעגנגער געוואַלט אויפגעבען דאָס רעכט פון יהודה צו שפילען א זעלבשטענדיגע ראָלע. נאָר אַן ענערגישער פירשט מיט דער קראַפט צו טאָן אויך דאָס וואָס איז להיפוך פון נאָר ציאַנאַלען געפיהל, ווען דער פאָליטישער חשבון פאָדערט עס — האָט געקאָנט ארויסהייבען די מלוכה פון איהר שווערער לאַגע. וואַלט מען געזאָרגט איינצופיהרען אַן אינערליכע אָרדנונג אין לאַנד, דאָן וואַלט די צוקונפט פון פאָלק ניט געווען אַהן אויסזיכטען. מ'וואַלט געפיהרט אונטער דער אויבער-

(*) מלכים ב, כ"ד 18—כ"ה 21; דערצו ירמיה נ"ב. די ענדערונג פון נאָמען דערקלערט זיך ווי אויבען ביי יהויקים. פון יהזקאל י"ז 18 דערוויסען מיר זיך נאָך, אז צדקיה האָט געמוזט שווערען צו נבוכדראַצר'ן טרויהויט.

הערשאפט פון בבל א פרידליך לעבען אהן פאליטישער גדלות; די קליינע מלוכה וואלט זיך דערהוילט און נייע כוחות געוואמעלט. זי האט געקאנט אין דער געשטאלט פון א וואסאל-מדינה אריבערלעבען די באבילאנישע עפאכע, פונקט ווי זי האט אריבערגעלעבט די אשורישע. די אויפגאבע פון א פאר ליטיש קלוגען הערשער איז דערפאר געווען איינצוגעוועהנען דאס פאלק צו זיין געהארכזאם צום אויבעררהאר און צו זאמלען פון דאס ניי די כוחות פון דער מלוכה. צדקיה איז אבער בשום אופן ניט געווען דערוואקסען פאר אזא אויפגאבע. ער ווייסט ניט ווי צו האלטען אין צאם די נייע באאמטע, וועלכע ווייזען באלד ארויס אין נאך א העכערער מאס אלע חסרונות פון די אלטע (יחזקאל כ"ב 25, 27; כ"ד 6) און לאזען זיך געווינען פאר דעם געדאנק אראפצואווארפען מיט עניפטישער הילף דעם באבילאנישען יאך. מיט גוטע כונות, אבער לאנגזאם אין זיינע באשלוסען און שוואך אין ענערגיע, וואקעלט ער זיך צווישען די פארטייען ווי א ראהר אין ווינט. ער הערט זיך צו צו ירמיה'ס עצה, אבער ער פארמאגט ניט דעם כוח איהם צו פאלגען. ענדליך איז ער געווארען בלויז א ווערקצייג אין דער האנט פון יענער מלחמה-פארטיי, וועלכע האט, זיך פארלאזענדיג אויף יהוה'ס שוץ און עניפטען'ס הילף, איהם מיטגעריסען ווידערצושפעניגען געגען זיין האר. ער איז ניט געווען בכוח זיך צו שטעלען געגען דעם פאנאטיזם פון יענער פארטיי. נאך מעהר, ער קוקט צו ווי די פארטיי דערשטיקט אין בלוט יעדען ווידערשפרוד גע- נען איהרע פלענער (יחזקאל ז' 23; ח' 17; ט' 9; י"א 6). דער ספר מלכים דערקלערט עס דערמיט, וואס יהוה'ס צארן איז געווען געגען ירושלים און יהודה ביז ער האט זיי פארשטויסען פון זיין פנים (מלכים ב', כ"ד 20).

נאך אן ערגערע צרה פאר דעם גורל פון דער אידישער מלוכה איידער צדקיה'ס אומפעהיגקייט און שוואכקייט איז געווען דאס וואס יהוה'ס שטים האט וואס ווייטער אלץ מעהר זיך צעטיילט און איז געווארען אומפאר- שטענדליך פאר דעם פשוט'ען אידען. דער קאמף, אין וועלכען ירמיה איז שוין ביז איצט געשטאנען מיט דער מאסע פון די נביאים, האט זיך כסדר אלץ מעהר פארשארפט. און א דאנק דעם קאמף זיינען מיר לפי-ערך גוט אינפארמירט וועגען צדקיה'ס רעגירונג. ירמיה'ס נבואות פון יענער צייט, וועלכע האבען זיך אונז דערהאלטען, זיינען פאר איהר א רייכער קוואל פון ערשטע ראנג. און נאך א באזונדער גליק איז עס, וואס מיר זיינען גענוי אינפארמירט אויך מכוח די צושטענדען צווישען די פארטריבענע אין באבילאניע, ווארים צווישען זיי איז אויפגעטראטען אלס נביא אין ירמיה'ס גייסט דער כהן יחזקאל, וועלכער האט אונז געלאזען אין א פלאנמעסיג אויס-

געשטעלטען בוך זיינע זעהונגען און זיינע רעדעס, וואָס ער האָט געהאלטען פאר יחידים ווי אויך פאר'ן פאָלק, און זיינע פלענער פאר דער צוקונפט פון פאָלק. אַט דאָס בוך יחזקאל'ס גיט אונז בעסער ווי וועלכעס עס איז אַן אנדער בוך דעם שליסעל צו פאַרשטעהן די נבואה און די תורה און דערמיט בכלל צו פאַרשטעהן די געשיכטע פון אידישען פאָלק און פון יודענטום.

מיט יחזקאל באַווייזט זיך אויף אונזער האַרצואַנט די פיגור, וואָס האָט געהאַט אזאָ רייכע השפעה אויף דער צוקונפט. באַגאַבט ווי די אנדערע נביאים מיט זעהונגען, און געבענדיג נביאות צום פאָלק, איז ער אָבער פאַרט לויט זיין פריסטערליכער אָפּשטאַמונג דורכגעדרונגען מיט פריסטערליכע אינסטינקטען. כאַראַקטעריסטיש פאר איהם איז, וואָס קריגענדיג דעם באַפעהל פון גאָט צו עסען ברויט געבאַקען אויף מענשליכע מיסם, וועהרט ער זיך מיט די ווערטער: „וועה, מיין האָר יהוה! זעה, מיין זעל האָט זיך נישט פאַראומרייניגט און נבלה און טרפה האָט איר נישט געגעסען פון מיין יוגענד אַן ביז איצט און געצענפלייש איז אין מיין מויל נישט געקומען“ (יחזקאל ד 13, 14). איינע פון די ערשטע עובדות פון א ריכטיגען כהן איז פאר איהם צו לערנען דאָס פאָלק ווי צו אונטערשיידען צווישען „קדש“ און „חול“, צווישען טהור און טמא (כ"ב 26; מ"ד 23). ווי א כהן ווענדט ער זיך צו די איינצעלנע פאַרטריבענע זיי צו פאַרהיטען מיט זיינע רייד געגען זינד און שלעכטס. ער האָט באַטראַכט פאר זיין שליחות מפרסם צו זיין, אַז די אירישע מלוכה מוז אונטערגעהן אלס שטראַף פון יהוה פאר די גרויסע זינד פון דער פאַרגאַנגענהייט אין קולט און פאר דער מאַראַלישער און רעליגיעזער פאַרדאַרבענקייט פון איצטיגען דור. דערמיט שליסט ער אָפּ איינע פון די הויפט-אויפגאבען פון דער נבואה. ער פאַרטרעט דעם ברוך מיט דער פאַרגאַנגענהייט, דאָס אויפגעבען פון די פריהערדיגע אידעאלען און די אָנגעמונג פון דער נביא'ישער באַטראַכטונג פון ישראל'ס געשיכטע, פון זיינע אויפגאבען און האַפּענונגען. אזוי אָבער ווי אָנקניפענדיג אַן דעם ספר דברים פאַר וואַנדעלט ער די פאַרערונג פון דער נבואה אין תקנות און געזעצען און צייר כענט פאַר דעם פלאַן פאר זיין פאָלק ווי צו געפינען גאָט'ס לייטזעליגקייט אונטערוואַרפענדיג זיך אונטער די דאָזיגע געזעצען — בילדעט ער דעם בריק פון דער נבואה צו דער געזעץ-שריפטשטעלעריי פון גלות און צום יודענטום פון נאָכ'ן גלות. מאַנכע באַצייכענען איהם אלס דעם פאָטער פון יודענטום נאָכ'ן גלות. די באַצייכענונג איז ריכטיג, ווען מ'פאַרגעסט נישט צוליב דעם זיין אָנקניפונג אַן דעם ספר דברים און זיין אָפהענגיקייט פון די געדאַנקען פון די נביאים. אויך ביי איהם באַמערקען מיר די ערשיינונג.

אז די איינפלוסרייכסטע פערזאנען אין דער געשיכטע זיינען די, וועלכע ווייסען ווי צו פארמולירען און ווי אָנצואווענדען אויף דאָס טעגליכע לעבן די געדאַנקען, וואָס אַנדערע האָבען אַרויסגעזאָגט. וועגען יחזקאל'ס באַדייטונג אלס פאַרגעהער פון דעם יודענטום פון נאָכ'ן גלות וועט נאָך שפעטער גערעדט ווערען באַריכות.

יחזקאל'ס טעטיגקייט אלס נביא האָט זיך אָנגעהויבען 6 יאָהר פאַר דעם חורבן פון ירושלים. זיינע נבואות פון יענע 6 יאָהר גיבען אונז זעהר א לעבעדיג בילד פון ישראל'ס שיקזאלען אין דער דאָזיגער צייט. ניט בלויז פיהרען זיי אונז אריין אין די שטימונגען און געדאַנקען, וואָס האָבען באַוועגט די פאַרטריבענע אין באַבילאָניע; ניט נאָר שילדערען זיי אונז די צוריקווירקונג פון די געשעהענישען אין ירושלים אויף די מעשים און געדאַנקען פון יענע גלות־אידען, נאָר זיי גיבען אונז גוטע ידיעות אויך איבער צושטענדען און פערזאנען אין ירושלים, מחמת עס איז אָנגעגאַנגען א לעבהאַפטער פאַרקעהר דורך בריף און רייזענדע צווישען ירושלים און די אידען פון גלות, און די פאַרטריבענע, ווי עס לאָזט זיך לייכט פאַרשטעהן, האָבען נאָכגעפאָלגט מיט דעם לעבעדיגסטען אינטערעס די פאַסירונגען אין ירושלים. אָבער מ'מוז נאָטירליך האַלטען דערביי אין זיינען, אז דעם נוסח, אין וועלכען די נבואות ליגען איצט פאַר אונז, האָבען זיי ערשט באַקומען נאָכ'ן חורבן פון ירושלים און זיינען מעגליך באַאיינפלוסט געוואָרען פון יענער גרויסער פאַסירונג אויך אין זייער אינהאַלט.

פון ירמיה'ן זיינען אונז געבליבען נבואות אויך פון צדקיה'ס ערשטער צייט. דאָך זיינען מיר מעהר אינפאַרמירט דורך זיי וועגען צדקיה'ס מרידה, וועגען דער באַלאַגערונג און צעשטערונג פון ירושלים.

לויט די ידיעות זיינען די 11 יאָהר פון צדקיה'ס רעגירונג געווען א גרויסע אינערליכע אויפֿרודערונג. סאָי די וואָס זיינען געבליבען אין ירושלים, סאָי די וואָס זיינען פאַרטריבען געוואָרען אין באַבילאָניען ווייסען ניט ווי זיך פאַנאָדערצוקלייבען אין דער סיטואַציע, און מיט דער אַלטער נאַציאָנאַלער עקשנות קעמפען זיי גענען דעם גורל וואָס איז אויף זיי אַרופֿגעלעגט געוואָרען. אין ירושלים הערשט די נייגונג אויסצומייטשען די נאַציאָנאַלע דערנידעריגונג פון יאָהר 597 אזוי אז דורך דער פאַרטרייבונג זיינען די שול־דיגע באַשטראָפֿט געוואָרען און די געבליבענע אין ירושלים זיינען איצט זיכער. גענען דער פאַרכלענדונג ווענדט זיך ירמיה אין זיינע זעהונגען אין קאַפֿ. כ"ד. ער וואַרפט פאַר די פאַרבליבענע אין לאַנד, אז זיי זיינען אסך פאַרדאַרבענער און נידריגער ווי די, וועלכע נבוכדראַצר האָט פאַרטריבען

אין גלות, און ער זאגט זיי פאראויס, אז א נייע שטראף קומט זיי אנטקעגען, אז זיי וועלען פארלירען זייער לאנד, בעת פון יענע פארטריבענע אידען אין באבילאָניען וועט נאָט זיך שאַפֿען א פֿאַלק. אז צום גלות וועט באַלד נעמען א סוף, אז יהויכין און אלע, וואָס האָבען מיט איהם דעמוועלביגען שיקסאַל געליטען, וועלען זיך באַלד צוריקסעהרען אהיים, דאָס איז געווען די איבערצייגונג אויך פון די וואָס זיינען אין לאַנד געבליבען, און אויך פאר זיי איז עס געווען א פּעל־יוצא פון זייער רעליגיעזען גלויבען, וואָרים אויב גאָט'ס צאָרן איז איינגעשטילט געוואָרען, דאָן האָט די אינטערוואָרפונג פון יהודה אונטער'ן יאָך פון די כּשדים נישט געקאָנט לאַנג דויערען. דערצו נאָך האָט דאָך נבוכדראַצַר געלעגט זיין האַנט אויף דעם געזאַלכטען פון יהוה און האָט דורך זיין אויסראַבירען יהוה'ס טעמפּעל ארויסגערופען זיין צאָרן. אין ירושלים האָט מען דעריבער דערוואַרט, אז די כאַלדעאישע הערשאַפט זאָל באַלד צוזאַמענברעכען און די באַפֿרייאונג זאָל קומען. די נביאים אין ירושלים און אויך אין באבילאָניען, וועלכע האָבען זיך געפיהלט טיף פאַר-וואונדערט דורך די געשעהענישען פון יאָהר 597, ווערען דעריבער נישט מיד נביאות זאָגענדיג וועגען נבוכדראַצַר'ס באַלדיגער מַפְּלָה.

די דאָזיגע בשורה האָט געפונען אָפּענע אויערן צווישען די פאַרטריבענע אידען. זיי האָבען נישט געקאָנט זיך איינלעבען מיט דעם געדאַנק צו בלויז בען אויף תּמיד אין א טמא'ן לאַנד. מ'האָט געהאַפט גאָר אין קורצען זיך צוריקצוקערען און ווידער צו קריגען די אַלטע שטעלעס און די פאַרלאָרענע נחלאות. אויף די נייע תקיפּים אין ירושלים און זייער מלוכה האָט מען געקוקט פון אויבען אראָפּ. דאָס איז באַמט גאָר נישט געווען די אַלטע מלוכה פון אַמאַל. וויבאַלד אַז ירושלים האָט זיך איבערגעגעבען צו נבוכדראַצַר'ן, הייסט עס, אז יהוה איז נישט געווען אין בית־המקדש; און דער וואַסאַל צדקיה איז נישט געווען אין זייערע אויגען קיין קעניג פון דוד'ס הויז מיט דעמוועל-ביגען ווערט ווי זיינע פאָרגעהער. פאַרלאָזענדיג ירושלים האָבען די פאַר-טריבענע, ווי עס ווייזט אויס, געמוזט פאַרקויפֿען זייערע נחלאות פאר יעדען פרייז. דאָס האָט ארויסגערופען ביי זיי דעם געפיהל, אַז די קויפּער האָבען געצויגען א נוצען פון זייערע ברידער'ס אומגליק. אַלס צוגאַב נאָך האָט וואַהרשיינליך א גרויסער טייל פון דעם קויף־פרייז געמוזט אָפּגעגעבען ווערען אויף קרעדיט צו די אומבאַמיטעלטע קויפּער. עס זעהט זאָגאַר אויס, אַז מ'האָט אפילו נישט ערפילט עהרליך וואָס מ'האָט זיך מתחייב געווען; מ'האָט אויסגענוצט די געצוואונגענע לאַגע פון די פאַרטריבענע און, מיט דעם הויכ-מוטיגען געפיהל, אַז מען איז פון יהוה געלאָזען געוואָרען אין לאַנד, האָט

מען אראפגעקוקט אויף די פארטריבענע. דאס האט ארויסגעבראכט האט און פארזאכטונג. די דאזיגע שטימונג פון די פארטריבענע טיילט אויך יחזקאל. אויך ער האלט זיי פאר בעסער ווי די אין ירושלים פארבליבענע. ער סטראשעט מיט א חורבן פאר די זינד פון די אידען וואס ריידען פון זייערע פארטריבענע ברידער (י"א 15): „זיי האבען זיך דערווייטערט פון יהוה און אונז איז עס (יהוה'ס לאנד) געגעבען געווארען פאר אן ארב". אבער די אידען פון באבילאניען, מיט וועמען ער האט געטיילט דעמזעלביגען גורל, טרייסט ער, אז זיי וועלען זיך אמאל צוריקגעהערען אין לאנד פון זיין ערע פאטערס. אויך ער האלט, אז דאס קעניגטום איז מיט יהויכין'ס אראפ-זעצונג אפגעשאפט געווארען (קאפ. י"ז). דער שפיץ פון לבנון-צערער (יהויכין) איז פון דעם גרויסען אדלער (נבוכדנאצר) אויסגעבראכען און איז באבילאניען געבראכט געווארען; אויף זיין שטעל איז געפלאנצט געווארען א ווייניגשאט (צדקיה'ס מלוכה). וואס זאל אויסשפרייטען זיינע צווייגען צו בבל צו. אויך לויט יחזקאל'ס איבערצייגונג האט יהוה די שטאדט פארלאזן זען.

ביי דער שרעקליכער אומאָרדנונג, וואס איז איינגעטראטען אין ירושלים אונטער דעם רעזשים פון דעם נייעם ניט געניטען און געוואלדטעטיגען הער שער, איז פאקטיש ביי די אידען פון גלות אויפגעקומען דער געפיהל, אז זיי זיינען בעסער איידער די אידען פון ירושלים און אז זיי זיינען דערום ניט פארדינטערהייט באשטראפט געווארען. פאר יחזקאל'ען איז ירושלים א שטאדט פול מיט שפּיכות-דמים. עס ווייזט אויס, אז די פארטיי, וואס האט באקומען די הערשאפט און האט צוגעגרייט די מרידה געגען בבל, האט אונ-טערדריקט מיט געוואלד-מיטלען די געגנערשאפט צו איהר און אז אויך בכלל האבען די שרים אפגעטאן אלערליי עולות, איבער וועלכע די נביאים פון עמוס'ען און זיינען ניט מיד געווארען צו קלאגען. אויך דער בייט אין דעם לאנד-אייגענטום פון יאָהר 597 איז הפנים ניט אפגעגאנגען אָהן גע-וואלד-מיטלען און האט געבראכט מיט זיך ווייטערדיגע געוואלד-מיטלען. צו דער זינד קומט נאך צו, וואס די פרעמדע קולטען האבען צוליב אויבען דער-מאנטע סיבות ווידער אנגעהויבען זיך צו פארשפרייטען. אפילו אין בית-המקדש נופא פון ירושלים ווערט ווידער אריינגעפיהרט דער פרעמדער קולט פון אשור-בבל. דארטען דינען די פרויען צום תמוז* און אין הויף פון בית-המקדש בוקט מען זיך מיט'ן רוקען צו יהוה'ס מזבח צו דער אויפגעהענדער

(*) נעה וועגען דעם אין ערשטען באנד ז. 281, 282 אין דער באמערקונג.

זון (יחזקאל ח). אויך דאָס איז געווען א נאטירליכער פועל־יוצא פון די נעשעהנישע פון יאָהר 507. די באַזיגונג פון יהויכין'ען און זיין פארטריי־ בונג אין גלות זיינען נאָך אין אסך א גרעסערער מאָס ווי די פאַראויסגע־ הענדע פאַרזיגנען געווען מסוגל צו צעטרײסלען דעם בטחון אין יהוה ביי די אלע, וואָס זיינען ניט ביכולת געווען צו זעהן אין די נאַציאָנאַלע אומ־ גליקען, ווי ירמיה און יחזקאל און זייערע אָנהענגער, א ווערק פון דעם גע־ רעכטען יהוה, און האָבען אויך ניט געוואָגט צו האָפען, צוזאַמען מיט די פאַלשע נביאים און מיט דעם רוב פון פּאָלס, אויף יהוה'ס באַלדיגער הילף, וויבאלד אז יהוה האָט ניט בלוז צוגעלאָזען, אַז יאשיהו זאָל פאַלען אין שלאַכט און די מלוכה זאָל ווערען אָפּהענגיג פון פרעמדע, נאָר ער האָט אפילו רוהיג צוגעקוקט ווי זיין געזאַלבער האָט זיך אונטערוואָרפען אונטער נבוכדנאצר'ן, און ווי זיין בית־המקדש איז אויסגעבויט געוואָרען, הייסט עס, אז ער איז אָהנמעכטיג געגען די געטער פון די זיגער, אָדער אז ער האָט פאַרלאָזען זיין פּאָלס און זיך געשטעלט אויף דער זייט פון די כּשדים. אַז יהוה האָט דאָס לאַנד פאַרלאָזען איז די איבערצייגונג פון די, וואָס געהען איבער צום דינסט פון אַנדערע געטער, און דער איבערגאַנג ווערט דערמיט אויך פארשטענדליך (יחזקאל ח 12; ט 9). אָבער די צעטרײסלונג פון פאַר־ טערליכען גלויבען בריינגט מיט זיך אַן אַפּשוואַכונג פון די אַלטע מידות. אויב מ'קאָן זיך פאַרלאָזען אויף יחזקאל'ס שילדערונג (קאפ. כ"ב), וועלכע נעמט נאטירליך אויך אריין אין חשבון די זינד פון דער פאַרגאַנגענהייט, האָבען דעמאלט זינד און אויסגעלאָסענקייט פון ערגסטען זאָרט געשענדעט אלע קלאַסען. די אין זיך צעשפּאַלטענע נבואה איז ניט געווען בכוח צו ווירקען מאָראַליש אויף דאָס פּאָלס. אדרבה, עס זעהט אויס, אַז יענע געג־ נער ירמיה'ס האָבען אין אסך פאַלען געגעבען די ערגסטע ביישפּילען (ירמיה כ"ט 21—23). דאָס איז קיין חידוש ניט ביי זייער השגה פון גאט. יענע ווי־ דער, וועלכע האָבען, צוזאַמען מיט דער מאַסע פון די נביאים, דערוואַרט, אַז יהוה וועט אַט נאָר באַלד נעמען נקמה, זיינען געווען אין דער סכנה פאַר־ פיהרט צו ווערען פון דעם דינסט פון אַנדערע געטער, מחמת עס האָט זיי געפּעהלט די נביא'ישע דערקענונג פון דעם מהות פון יהוה, און אַט די דערי־ וואַרטונג זייערע האָט זיי כּסדר אָפּגענאָרט. מאַנכע האָבען הפנים זיך גע־ וואַקעלט צווישען ביידע באַטראַכטונגען, פרובירענדיג א ווילע מיט דעם בטחון אין יהוה, א ווילע מיט דעם דינסט פון פרעמדע געטער.

זעהענדיג ווי עס ווייזען זיך אין א פאַרשטאַרקטער מאָס די אַלטע איבאלען פון אידישען לעבען, ציהט יחזקאל נאטירליך א נאָנץ אַנדערען שלום

איידער זיינע פארטריבענע ברידער פון באבילאניען. יחזקאל'ס ווערטער, אז עס וועט באַלד מקוים ווערען די נביאות פון די פריהערדיגע נביאים וועט גען דעם אונטערנאנג פון דער מלוכה און אז יהוה וועט באַלד בריינגען דעם חורבן אלס שטראף פאר די זינד פון זיין פאָלק, רופט ארויס זייער צארן. זיינע רעדעס, אז יהיה וועט זיך צוריקסעהרען קיין ירושלים כדי צו פארברע-נען די שטאָרט און צו פארניכטען איהרע איינוואוינער, דערוועקט נאָר זייער צארן געגען איהם. יחזקאל'ס לאַגע ווערט אַזא, אז ער איז באַלד געצוואונג גען אויפצוגעבען יעדע עפענטליכע טעטיגקייט און, צו זיין זיכער, אז מ'פאר-פאָלגט איהם ניט, זיך איינצושליסען שטיל אין זיין הויז. דארטען, אין תל-אביב, ביים טייד ככר, זוכען איהם נאָר אַפּטמאַל אויף די פאמיליען פאַרשטעהער אום צו הערען א וואָרט פון יהוה. זיין השפעה איז אָבער קעני-טיג געווען זעהר א שוואַכע, יעדענפאָלס אסך שוואַכער איידער די השפעה פון זיינע געגנער, וועלכע האָבען צווישען די פארטריבענע נביאות געזאָגט אויף דעם באַלדיגען צוזאמענברוך פון דער כאַלדעאישער הערשאַפט. יענע נביאים האָבען, ווי עס ווייזט אויס, אָנגעפיהרט זייער טעטיגקייט אזוי אַפען, אז די באבילאנישע רעגירונג האָט זיך גענומען צו זיי. ירמיה סטראַשעט אין דעם אויבען דערמאָנטען שטעל (כ"ט 21) צוויי אין באבילאניען טעטיגע נביאים, אהאב און צדקיה, אז נבוכדראצר וועט זיי לאָזען פארברענען אין פייער צוליב זייער אוממאָראַלישער אויפפיהרונג און זייערע העצערישע רע-דעס. יחזקאל קלאָגט (י"ב פון פסוק 21), אז די נבואה געפינט מעהר קיין גלויבען ניט און ער מאַכט פאַראַנטוואָרטליך פאר דעם די פאַלשע נביאים, וואָס האָבען איינגעוויגט דאָס פאָלק דורך זייערע נבואות וועגען גליה אין א פאַרנאָרטער זיכערקייט. ער פאַרגלייכט זיי מיט שאַקאַלען, וואָס גראָבען זייערע לעבער אין חורבות (י"ג 4) און ער זאָגט אויף זייער העלפּען צו פאַרשטאַרקען די נאַציאָנאַלע שטרעבונגען, אז זיי באַ-וואַרפען מיט טינק די פון פאָלק אויפגעשטעלטע לייס-מויערן (י"ג 10). עס וואָלט אָבער געווען א טעות זיך פאַרצושטעלען, אז ירמיה'ס און יחזקאל'ס געגנער האָבען ניט נביאות געזאָגט מיט דעמזעלביגען גוטען גלויבען אין דעם אמת און אין דעם געטליכען מקור פון זייערע נבואות פונקט ווי אַט זיי ביידע. וואָס עס האָט אויסגעפעהלט יענע גליק-נביאים, איז געווען די מאַראַלישע וועלט-באַטראַכטונג און דער פרינציפ, אז יהוה איז א גערעכטער גאָט. אַט דערפאַר האָבען ירמיה און יחזקאל און זייערע חברים באַהויפט מיט פולען רעכט, אז יענע נביאים זיינען ניט פון יהוה און האָבען זיי באַ-

האנדעלט אלס פאלשע נביאים. — דאָך לאַמיר זיך צוריקקעהרען צו דעם גאָנג פון געשעהענישען אין ירושלים.

דעם באַלדיגען אונטערנאָנג פון דער מלוכה פון די כשרים האָט מען דעריאָרט ניט בלוין אין יהודה אַלײן. פונקט ווי אין חזקיה'ס טעג, אזוי קומען אויך איצט, אין צדקיה'ס ערשטע רעגירונגס-יאָהרען. — אין יאָהר 595 אָדער 594 — פרעמדע געזאָנדטע קיין ירושלים און זוכען אַ בונד מיט יהודה. אַדום, עמון, מואב, צור און צידון נעמען אַנטייל אין דעם בונד. ווי אַמאָל ישעיה, אַזוי שטרענגט איצט ירמיה אָן אַלע כוחות צו האַלטען זיין קעניג אויפ'ן וועג פון פאַרזיכטיגקייט. אָבער אוממיטל. די האַפּענונג אויף דעם באַלדיגען צוזאַמענברוך פון בבל רייסט מיט די מאַסען מיט זיך (*). ירמיה איז דער איינציגער, וועלכער זעהט — ווי אַמאָל ישעיה — ווי ניט באַר רעכענט און געפעהרליך עס איז צו וואַגען אזוינע זאַכען. אָבער זיין שטים בלייבט ניט געהערט.

פאַר אַ מאַמענט האָט דעם נביא'ס אזהרה דאָך געמאַכט, ווי עס ווייזט אויס, עפעס אַ רושם. פיליכט האָט זיך אויך עגיפטען ווידער צוריקגעצויגן גען (**).

(*) אין קאפ. כ"ז — כ"ט שילדערט ירמיה די צושטענדען זעהר לעבעדיג. עס האַנדעלט זיך יעדענפאלס וועגען דער ערשטער צייט פון צדקיהו. אָנגעהעצט פון עגיפטען איז סיריען, ווייזט אויס, געווען דאמאָלט ווידער אויפגערוערט. ירמיה לעגט ארויף שמריק און יאָהעלצער אויף זיין האַלז און זאָגט צום קעניג און צו די געזאָנדטע: „איך האָב די ערד באשאפן דורך מיין גרויסען כוח... און איצט גיב איך זי אין דער האַנט פון דעם קעניג פון בבל... דאָס פאַלק און קעניגרייך וואָס וועט ניט אַרוינלעגען זיין האַלז אין דעם יאָר פון דעם קעניג פון בבל — מיט שווער און הונגער און פעסט וועל איך עס באשטראָפּען, האָט געזאָגט יהוה; דאָס פאַלק אָבער וואָס וועט אַרוינלעגען זיין האַלז אין דעם יאָר פון דעם קעניג פון בבל און וועט זיך אונטערוואַרפּען אונטער איהם, וועל איך עס לאַזען רוהיג אויף זיין לאַנד, עס זאָל עס באַזערייטען און באַוואוינען.“ — אוינער אַ נביא חנניה בן עוזר ווידערשפרעכט איהם און נעמט אַראָפּ די יאָהעלצער פון איהם און צעברעכט זיי: „אַט אזוי וועל איך צעברעכען דעם יאָר פון דעם קעניג פון בבל פון האַלז פון אַלע פעלקער.“ ירמיה זאָגט איהם פאַראַוויס דעם טויט: „אין דעם יאָהר נאָך וועסטו שטאַרבן... און ער איז געשטאַרבן אין זיבעטען חודש“ (ירמיה כ"ח).

(**) מ'קאָן זיך משער זיין, אז נכו האָט נאָך דער נידערלאַגע ביי כרכמיש איבערהויפּט ניט געהאַט מעהר קיין טוט אויפצונעמען ערנסט דעם קאמף געגען בבל. ער איז געשטאַרבן אין יאָהר 594. זיין נאָכפאלגער פּסאמעטיך דער צווייטער (588—594) האָט, ווי עס זעהט אויס, געהאַט דיזעלביגע האלטונג; דערצו איז ער דורך אלערליי פארשלאָגנערונגען אין עגיפטען גופא גאר ניט געווען ביכולת זיך

סעו קעניג פון בבל. צדקיה שיקט דעריבער א דעלעגאציע קיין בבל, און א ספק ברי צו געבען בארוהיגענדע פארשפרעכונגען. די דעלעגאטען פיהר רעז מיט זיך, הפנים מיט דעם קעניג'ס וויסען און גלייכצייטיג באשטימט פאר נבוכדראצ'ר, א בריף פון ירמיה'ן צו די באבילאנישע אידען, אין וועל- כען ער ווארענט זיי זיך צו האלטען רוהיג און טריי און ניט צו מאכען קיין אומבאזאונענעם טריט. „זוכט דאס גליק פון דער שטאדט, וואוהין איר האב אויך פארטריבען, און זייט מתפלל פאר איהר צו יהוה, ווארים איהר גליק איז אייער גליק!“ (ירמיה כ"ט). עס ווייזט אבער אויס, אז עס האט זיך דער דעלעגאציע ניט איינגעגעבען צו איבערצייגען דעם גרויסען קעניג אין צדקיה'ס טריישאפט אלס וואסאל, און צדקיה מוז דערפאר אליין מאכען דעם וועג צו נבוכדראצ'רס הויף*.) דא ערשט גליקט עס איהם אפ צו גע- ווינען ווידער דעם צוטרוי פון דעם גרויסען קעניג, וועלכער איז בכלל געווען לויט זיין צייט א ברייטדענקענדער און מילדער הערשער.

דאס איז געווען אין צדקיה'ס פערטען יאָהר, בן אין יאָהר 594. צדקיה האט זיך איצט געהאלטען רוהיג, אזוי לאנג ווי פסאמעטיך דער צווייטער האט געלעבט. די קריגס-פארטיי אין ירושלים האט זיך לייכט איר בערעייגט, אז ס'איז ניטא וואס צו האפען אויף איהם. די לאגע האט אָבער, ווי עס ווייזט אויס, זיך גלייך געענדערט, ווי נאך פרעה חפרע האט באשטי- גען דעם טראָן אין יאָהר 588. ער האט געדענקט די אלטע צייטען פון עגיפטען, און די קריגס-פארטיי אין ירושלים, וועלכע איז אָהן א ספק קיינ- מאל לגמרי ניט געבליבען רוהיג, האט ווידער באקומען די אויבער-האנט. אויך צדקיה האט זיך ניט געקאנט שטעלען אנטקעגען, אפילו ווען ער וואלט געוואלט, סידען ווען ער וואלט געהאט ירמיה'ס אייזערנעם, אומבווגזאמען מוט פון אמת און די מאראלישע קראפט, ווען נויטיג, צו פאלען דורך די

צו פארנעמען מיט אנדערע זאכען. פילויכט איז די גאנצע זאך, צוליב וועלכער די שלוהים זיינען געקומען צו צדקיה'ן, צעשלאגען געווארען צוליב דעם בייט אויפ'ן עגיפטישען טראָן. ערשט פסאמעטיך'ס נאָכפאלגער, פרעה חפרע (זינט דעם יאָר 588) וואגט ווידער אויפצונעמען די אלטע פאליטיק. אויך הערצאָגט ווייסט דערפון. ער דערצעהלט פון אן אטאקע אויף צידון און א ים-שלאכט געגען צור. עס ווייזט אויס, אז חפרע האט געצוואונגען די פעניקיער זיך אָנצושליסען אן איהם.

(*) די רייווע, וואס ווערט דערמאָנט אין ירמיה נ"א 59, איז ניט אין גאנצען זיכער, מחמת די קאפיטלען ג און נ"א זיינען שפעטערע הוספות. דאָך איז זי יעדענ- פאלס רעכט וואהרשוינליך. און אין דעם זיין האָבען סיר זי אויבען אנגענומען אלס פאָקט.

פארבלענדעטע אין אייגענעם פאלק פאר'ן גליק פון זיין לאנד. פון אזא האלץ איז אבער, ווי עס ווייזט אויס, ניט געווען דער לעצטער צווייג פון דור'ס אלטען שטאם.

אט אזוי ווידערהוילט זיך דא די ערשיינונג, מיט וועלכער מיר האבען זיך שוין באגעגענט אין דער צייט פון דער אשורישער אונטערדריקונג. נאך די העכערע נבואה אליין האט א פארשטענדעניש פאר דער פאליטישער לאגע. נאך זי האט באגריפען, אז זייענדיג אפהענגיג פון באבילאניען קאן מען נאך ווי עס איז האבען א תקומה, אבער אז א נייע מרידה וועט ברייט גען מיט זיך דעם פולשטענדיגען אונטערגאנג פון דער מלוכה. זי אליין האט איינגעזעהן, אז עניפטען וועט ניט זיין בכוח צו האלטען איהר פארשפרעכען. זי אליין האט אויך געהאט דעם געפיהל, אז צדקיה האנדעלט מיאוס מיט זיין מרידה נעגען זיין אויבער-האר, וועלכער האט ביו-א-הער באהאנדעלט איהם און זיין פאלק מיט גרויס מילדקייט.

ווי פיעל עס האבען גענומען אנטויל אין דער באוועגונג, ווייסען מיר ניט; אחוץ יהודה יעדענפאלס צור און עמון. וויבאלד עניפטען האט געהאט א האנט דערין, האט נבוכדראצר נאטירליך ניט געקאנט רוהיג צוועהן. ער קומט מיט א חיל און, ווי אמאל פרעה נכו, מאכט ער זיין הויפט-קווארטיר אין ריבלה. אז אפטיילונג פון זיין ארמיי פארנעמט זיך געגען צור, און מיט דער הויפט-מאכט ערשיינט ער אין ווינטער פון יאהר 7-588 פאר ירושלים. ער נעמט זיך גלייך צו דער באלאגערונג. אין שטאדט ברעכט אויס א פאניק. דער געדאנק, אז מ'האט ארויסגערופען יהוה'ס צארן געגען זיך שלאגט טיפע ווארצלען אין אלע קרייזען פון פאלק. דאך איז מען נאך גאנץ ווייט דערפון צו באטראכטען די זאך אויף ירמיה'ס און יחזקאל'ס אופן. מ'האפט, אז עס וועט זיך איינגעבען איבערצובעטען יהוה, אזוי אז ער זאל זיך איינשטעלען פאר זיין שטאדט און בית-המקדש. מ'האט הפנים דעמאלט אסך נאכ-געקלערט וועגען דעם דורך וואסערע מעשים מ'האט פארדינט יהוה'ס צארן און מ'האט געזוכט מפיים צו זיין יהוה מיט אלערליי קרבנות און נדרים.

פון דעס-טוועגען דערווייטען מיר זיך ניט פיעל וועגען דעם. נאך דרך-אגב דערצעהלט אונז ירמיה (5"ד), אז מ'האט זיך דעמאלט דערמאנט, אז דאס אלטע טראדיציאנעלע רעכט פארבאט צו האלטען אין קנעכטשאפט א אידישען מאן אדער פרוי דעם גאנצען לעבען, נאך מ'מוז זיי פריי לאזען נאך זיבען יאהר. דער קעניג און זיין פאלק זיינען זיך מתחייב דורך א געשווארענעם בונד פאר יהוה אין בית-המקדש גלייך אוועקצולאזען פריי אלע

אידישע שקלאפען און שקלאפינס און זיי פיהרען דאס אויך דורך*). בכלל אבער פארטיידיגט מען זיך העלדיש און מען איז אנטשלאסען אויסצוהאלטען אונטער אלע אומשטענדען. פאקטיש ווייזען זיך די מויערן פון ירושלים און איהר גארניזאן ארויס פאר גענוג שטארק זיך צו שטעלען אנטקעגען דעם גרויסען קעניג. און אז די לאנג שוין דערווארטע הילף פון עגיפטען איז סוף-כל-סוף געקומען און פרעה חפרע האט אריינגעמארשירט מיט זיין ארמיי אין פאלעסטינא, איז נבוכדראצר געצוואונגען געווען לגמרי אויפצוגעבען די באלאגערונג. א שמחה און א יובעל האט ארומגענומען די גאנצע שטאדט. עס האט זיך געדוכט, אז עס האט זיך ווידערהוילט דער וואונדער פון חזקיה'ס צייט. אבער ווי וועניג טיף עס איז געווען די אנערקענונג פון דער אייגענער שולד און ווי ווינציג מ'האט משיג געווען די רייד פון די נביאים וועגען יהוה'ס מכות און זיינע מעשים, האט זיך גלייך ארויסגעוויזען ווען מ'האט די נאך וואס פרייגעלאזענע קנעכט מיט געוואלד באלד ווידער איינגעשפאנט אין אלטען יאד. ירמיה סטראשעט די איינוואוינער פון ירושלים אז אלס שטראף דערפאר וועט יהוה פריי לאזען געגען זיי שווער, פעסט און הונגער, וועט זיי מאכען צו שפאט ביי אלע פעלקער, וועט זיי איבערגעבען אין דער האנט פון זייערע פיינד און זייערע טויטע קערפערס וועט ער געבען אלס שפיז צו די פויגלען און די ווילדע חיות. נבוכדראצר'ס חיל וועט זיך צוריקקעהרען, די שטאדט עראבערען און פארברענען (קאפ. ל"ד).

געלאסענער ווי זיין פאלק האט, ווי עס ווייזט אויס, צדקיה באטראכט די לאגע. ער שיקט, ווי אמאל לויט דער נביאים-לעגענדע חזקיה אין א גלייכער לאגע צו ישעיה'ן, א פייערליכע דעפוטאציע צו ירמיה'ן מיט דער בקשה: „פרעג פאר אונז יהוה, ווארים דער קעניג פון בבל האלט מלחמה געגען אונז. פילייכט וועט יהוה מיט אונז טאן לויט אלע זיינע וואונדער, און יענער וועט אפציהען פון ירושלים.“ ירמיה לאזט וויסען צדקיה'ן דורך דער דעפוטאציע אלס יהוה'ס ענטפער, אז די עגיפטישע ארמיי וועט זיך צוריקציהען קיין עגיפטען און די ארמיי פון די כשדים וועט ווידער ערשיינען פאר ירושלים. נאך מעהר, אפילו ווען עס זאל אפגליקען צדקיה'ן צו באזיגען די כשדים, אזוי אז נאך עטליכע פארוואונדערטע זאלען איבעריג בלייבען פון זיי אין זייערע געצעלטען, אפילו דאן וועלען אט די אויפשטעהן און

(*) דערמיט וואס מ'לאזט איצט אלעמען אוועק, אויך די, וואס זייער דינסט צייט איז נאך נישט געווען אפגעלאפען, וויל מען א כפרה פאר דער עברה, וואס מען איז ביז איצט באגאנגען אין דעם פרט.

פארברענען די שטאָרט אין פייער. ירמיה פאָרערט דעריבער אויף די דע-
פוטאציע, צו זאָגען דעם פאָלק פון יהודה, אז יהוה גיט זיי צוויי וועגען :
דעם וועג פון לעבען און דעם וועג פון טויט. ווער עס בלייבט אין שטאָרט,
וועט געפינען דעם טויט, און ווער עס וועט אריבערגעהן צו די כשרים, וועט
ראטעווען זיין לעבען (ירמיה כ"א, ל"ד, ל"ז).

די דאָזיגע נביאות האָט שטארק אויפגעבראכט די קעניגליכע באַאמטע,
און ווען ירמיה וויל אויסנוצען די אויפהייבונג פון דער באַלאַגערונג צו געהן
אין זיין היים, אין לאַנד בנימין, ווערט ער ארעסטירט ביים טויער פון בנימין
פון דעם באַאמטען פון דער טויער-וואַך מיט דער באַשולדיגונג, אז ער וויל
אריבערגעהן צו די כשרים און ווערט אוועקגעזעצט אלס געפאָנגענער אין
הויז פון דעם קאָנצלער יונתן. דאָרטען בלייבט ער פיעל טעג ביז צדקיה פאר-
לאַנגט איינמאָל א נביאות פון איהם און לאָזט איהם בריינגען צו זיך. ירמיה
זאָגט איהם נבואות, ווי פריהער, אז ער וועט פאָלען אין דער האַנט פון די
כשרים; אָנווייזענדיג דערביי אויף זיינע נבואות, וואָס זיינען ביז איצט
מקוים געוואָרען, בעת זיינע געגענער זיינען געוואָרען צו שאַנד, באַקלאַנט ער
זיך פאר דעם קעניג איבער דער שלעכטער באַהאַנדלונג וואָס ער קריגט.
צדקיה וואַגט טאָקע גיט איהם ארויסצורייסען פון די הענט פון זיינע באַ-
אמטע; ער באַפעלסט אַבער, אז ירמיה זאָל גיט געהן צוריק אין הויז פון
דעם קאָנצלער יונתן, נאָך זאָל בלייבען אלס געפאָנגענער אין וואַך-הויף פון
דעם פאָלאַץ און עס זאָל איהם געבראכט ווערען טעגליך ברויט אויפצוהאַל-
טען זיין לעבען (ל"ז).

אַבער כאָטש ירמיה זעהט אין געפגעגעניש ווי אזוי דער פון איהם לאַנג
שוין פאַראויסגעזאָגטער חורבן קומט אלץ געהנטער און געהנטער, גיט ער
דאָך גיט אויף די האַפענונג אויף א בעסערער צוקונפט פון זיין פאָלק. גראד
איצט ווען ער האָט געהאָט פאר די אויגען דעם זיכערען חורבן פון זיין
פאָלק, האַלט ער זיך ביי דער דאָזיגער האַפענונג מיט א פלעזער-פעסטען
גלויבען און דריקט זי אויס מיט א גרעסערער פרייד ווי ווען גיט איז פרי-
הער. אין ערניץ ווייזט זיך גיט בולט'ער ארויס ווי אומצושיידבאר עס זי-
נען אין דער נבואה די פאַראויסזאָגונג פון דעם קומענדיגן אונטערגאנג פון
דער מלוכה און די האַפענונג אויף דעם צוקונפטיגן גליק פון פאָלק אין דער
משיח-צייט.

אין יענע טעג פון געפאָנגענשאַפט קריגט ירמיה א ווייזט אין וואַך-
הויף פון זיין שוועסטערקינד חנמאל, וועלכער באַט איהם אַן אַפצוקויפּען
די נחלח פון זייער פאָמיליע אין ענתות. ירמיה זעהט דערין גאָט'ס האַנט

און א צייכען, אז אמאל וועט ווידער אויפגעשטעלט ווערען די שטאדט און דער בית-המקדש. ער קויפט דערפאר די נחלה פאר 17 שקל זילבער. דער פרייז ווערט פאר עדות אָפּגעוואוינען; א פאַרמעלער קויה-בריה ווערט אויפֿגעשריבען, נע'חתמ'עט און איבערגעגעבען צו ירמיה'ס שרייבער ברוד'ן. ער זאל עס אריינלעגען אין א ליימענעם טאָפּ. כדי עס זאל זיך האַלטען א לאַנגע צייט. ס'איז א צייכען פון גאָט, אז אין אַט דעם לאַנד וועלען נאָך אמאל געקויפט ווערען הייזער און פערדער און וויינגערטנער. די שאַנצען פון די באַלאַגערער דערנעהנטערען זיך אפילו אַלץ מעהר צו דער שטאָדט, וועלכע וועט פאַלען אין זייערע הענט און וועט פאַרברענט ווערען אלס שטראָף פאר די זינד פון איהרע איינוואוינער. אבער אמאל וועט יהוה זיי צוריקבריינגען און זיי געבען א האַרץ און א וועג ווי איהם צו געהאָרענען. ער וועט שלייסען מיט זיי א נייעם בונד, וועט טאָן גוטס מיט זיי, וועט אריינטאָן גאָט'ס פורכט אין זייער האַרצען, אזוי אז זיי וועלען זיך מעהר ניט אָפּקעהרען פון איהם און ער וועט זיי אויף תמיד איינפלאַנצען אין לאַנד (5"ב).

אבער דאָס וואָס ער לאָזט ניט אָפּ אויך אין וואַד-הויף ארויסצוזאָגען יהוה'ס ווילען, בריינגט אויף איהם נייע פאַרגוואַלדיגונגען. די קעניגליכע באַזאָממע באַשולדיגען איהם, אז מיט זיינע נבואות וועגען דעם באַפֿעלקערונג און חורבן פון ירושלים נעמט ער אוועק דעם מוט ביי דער באַפֿעלקערונג און זיי צווינגען דעם קעניג איבערצוגעבען ירמיה'ן אין זייערע הענט. מ'וואַרפט איהם ארויף אין א גרוב, וואָס געפינט זיך אין וואַד-הויף, כדי ער זאל אין איהר אומקומען. אבער דעם קעניג'ס א יעוונד, דער עטיאָפּיער עבד-מלך נעמט זיך אָן פאַר'ן נביא. ער איילט זיך צום קעניג און קריגט פון איהם די ערלויבעניש ארויסצוציהען דעם נביא פון גרוב. אַט אזוי בלייבט ירמיה אין וואַד-הויף ביז דער עראַבערונג פון שטאָדט. פאר'גנב'עטערהייך קומט נאָך דער קעניג איהם פרענען, אבער ער געפינט ניט דעם מוט צו פאַלגען דעם נביא'ס עצה, וואָס ער גיט איהם איצט ווידער, זיך אונטערגעגעבען. נאָך מעהר, ער דערנידעריגט זיך אזוי ווייט, צו בעטען ירמיה'ן ניט מיט צוטיילען צו די שרים דעם אינהאַלט פון זייער געשפרעד; נאָך טאָמער פרעגן ער זיי ביי איהם, זאל ער זיי זאָגען, אז ער האָט געבעטען דעם קעניג איהם ניט צו שיקען צוריק אין דעם געפֿענגעניש פון דעם קאנצלער יונתן'ס הויז. און ירמיה טוט דעם אומגליקליכען קעניג די טובה (5"ה).

באַלד האָבען אַלע געזעהן בחוש ווי עס ווערען מקוים ירמיה'ס ווערטער. די באַלאַגערער האָבען זיך צוריקגעקעהרט. דאָס ברויט האָט אָנגעהויבען אויסצוגעהן אין דער באַלאַגערטער שטאָדט. דער הונגער פיהרט צו מאַוים-

דיגע מעשים פון פארצווייפלונג און ברעכט סוף-כלסוף די קראפט פון דער פארטיידיגונג. אין 9טען טאג פון 4טען חודש פון צדקיה'ס 11טען רעגירונגס-יאָהר (יולי 586), דאָס הייסט בכן נאָך א באַלאַגערונג פון א יאָהר, 5 חדשים און 27 טעג גיט זיך די באַלאַגערער איין איינצוברעכען דעם מויער. איצט ווייזט ארויס דער אומגליקליכער צדקיה צום ערשטען מאל א מוט און אן ענערגיע וואָס פאסען זיך פאר דעם שטאָם, פון וועלכען ער קומט ארויס. אין דער נאכט נאכ'ן איינברעכען פון מויער רייסט ער זיך דורך מיט זיין חיל דורך דער באַלאַגערענדער אַרמיי אין דרום פון דער שטאָרט. נאָכדעם ווי דער אַרויספאל האָט איהם אָפגעגליקט, זוכט ער צו אַנטלויפֿען צום עבר הירדן. אָבער עס געלינגט די באַבילאָנער איהם צו כאַפֿען ביי יריחו און איהם צו נעמען געפאָנגען. זיין חיל צעפליהט פֿון איהם אין אלע זייטען און פֿארטיילט זיך אין קליינע באַנדעס איבער דאָס לאַנד. צדקיה ווערט אָפגעפיהרט אין נבוכדראַצ'ר'ס הויפטקוואַרטיר קיין ריבלה, צו באַקומען דאָרטען זיין פסק פֿאַר'ן ברעכען די שבועה פון טריי־הייט. נבוכדראַצ'ר לאָזט איהם מאַכען בלינד, נאָכדעם ווי זיינע זיהן זיינען געטויט געוואָרען פֿאַר זיינע אויגען. געשמידט אין קייטען ווערט ער אָפּגע־פיהרט קיין בבל אין געפֿענגעניש.

איבערגעגעבען אלס הפקר אין די הענט פון דער כאַלדעאישער אַרמיי, לעבט איצט די עראַבערטע שטאָרט איבער א שרעקליכען חודש, ביז זי קריגט די שטראָף פֿאַר איהר אויפשטאָנד. דעם 7טען טאָג פון 5טען חודש (אב) קומט אין ירושלים נבוזראַדן, דער הויפט פון נבוכדראַצ'ר'ס לייבגוואַרדיע, און פֿאַרברענט די גאַנצע שטאָרט צוזאַמען מיט דער פעסטונג און דעם בית־המקדש. די מויערן פון דער שטאָרט ווערען אַרונטערגעריסען, די בראַנזענע זיילען און בעקען־טרעגער, דער בראַנזענער באַסיין פון בית־המקדש ווערען צעבראָכען און אוועקגעשלאָפֿט קיין בבל. עס ווערען אויך אוועקגעפיהרט אהין די נאָך געבליבענע הייליגע כלים פון בית־המקדש.

אלס שטראָף פֿאַר דעם אויפשטאָנד און כדי אַנצואוואַרפען א שרעק, אַרעסטירען די באַבילאָניער די איינוואוינער פון ירושלים, וועלכע האָבען גענומען א פֿראַמינענטען אַנטייל אין דעם אויפשטאָנד, און זיינען אָבער, אַנשטאט צו וואַגען דעם אַרויספאל מיט צדקיה'ן, געבליבען אין שטאָרט אָדער אין דער פעסטונג. אלס ערשטע קומען דער אויבערריכטן שריה, זיין שמעלפֿערטרעטער צפניה און די דריי שוועלען־היטער. אין דער שטאָרט אַרעסטירען זיי א יעונוד (סרים), וועלכער האָט געהאַט צו זאָגען איבער אלע קריגס־לייט, דעם באַאָמטען, וועלכער האָט געפיהרט די

רשימה פון דעם מאבילויזירטען לאנד־פאלק, פינף פון דעם קעניג'ס ראטנע־בער און פופציג קריגס־לייט, קענטיג די פארטרעטער פון געמיינעם פאלק. נבוכדנאצר שיקט זיי אוועק קיין ריבלה, וואו נבוכדנאצר לאזט זיי הינריכטען. די באפעלקערונג וואס איז נאך געבליבען אין שטאָרט ווערט אוועקגעפיהרט אין באבילאָניען צוזאמען מיט די, וועלכע זיינען פריהער אריבערגעלאָפֿען צו די כשדים. נאך די פראָלעטאריער בלייבען און זיי באַקומען נחלאות אלס וויינפלאַנצער און פעלד־ארבייטער, כדי דאס לאַנד זאל ניט פאָרוויסט ווע־רען. ווי גרויס עס איז געווען די צאהל פון די אידען, וועלכע זיינען אוועק־געפיהרט געוואָרען אין גלות, האָבען מיר ניט קיין זיכערע ידיעות.

2.

די לעצטע קאָנוואָלסיעס. גדליה.

דורך אַט דער נייער פארטרייבונג, דורך דער אַפּשאַפונג פון קעניגס־טום און מעהר ווי אַלץ דורך דער צעשטערונג פון דער שטאָרט, פון דער פעסטונג און פון דעם בית־המקדש איז די קראַפט פון דער אידישער נאַציאָנאַל־גמרי געבראַכען געוואָרען. דאָר איז נאָך אַלץ געווען א מעגליכקייט צו פאָרמיר־רען א נייעם אידישען קיבוץ אין דעם לאַנד פון די פאָטערס פון די אַרימע קלאַסען, וואָס זיינען נאָך איבערגעבליבען. וואָרים די באבילאָניער האָבען געוואַנט נאָך אַמאָל צו פרובירען אַרגאַניזירען פון אַט די געבליבענע א קליינע נאַציאָנאַלע מדינה. נבוכדנאצר זעצט אריין גדליה בן נח־א־ח־י־ק־ט בן־ש־פ־ז אלס גובערנאַטאָר איבער די שטערט פון יהודה און ווייזט איהם אַן אלס רעזידענץ מ־צ־פ־ה, עטליכע מייל אין צפון־זייט פון ירושלים. עס בלייבען אויך ביי איהם די אַלטע לייט, די פרויען און קינדער פון די פאמיליען, וועמעס מענער עס זיינען צעשפרייט געוואָרען ביי יריחו אין אַלע עקען פון לאַנד. פונקט אזוי בלייבען די קעניגס־טעכטער, וועמעס מענער און זיהן זיינען הינגעריכטעט געוואָרען פון נבוכדנאצר'ן אין ריבלה. די וואָהל פון גדליה'ן איז כאַראַקטעריסטיש. ער איז אַן אייניקעל פון יענעם קאַנצלער יאשיהו'ס, וועלכער האָט צו איהם געבראַכט דעם ספר דברים, און א זון פון יענעם אחיקם, וועלכער האָט זיך אָנגענומען פאר ירמיה'ן אין זיין משפּט (ירמיה כ"ו 24); ער האָט בכן געהערט צו דער פארטיי, וואָס האָט אָפּגע־רעדט פון אַן אויפשטאַנד געגען די כשדים. דעריבער האָט ער געהאט דעם

פולען צוטרוי פון דער באבילאנישער רעגירונג.

גדליה האט קענטיג אויך גע'פועל'ט, אז מ'זאל באפרייען ירמיה'. בשעת ירושלים איז געפאלען איז ירמיה געזעסען אין וואך-הויף פון קעניג'ס פאלאץ. דארטען האבען איהם די כשדים געפונען און האבען איהם אוועק-געשיקט מיט די אידען אום פארטריבען צו ווערען קיין בבל. ער איז שוין געווען אנגעקומען צוזאמען מיט זיינע „אחים לצרה" אין רמה, וואו ער האט באקומען פון נבוזראדן'ען די פרייהייט ענטוועדער צו געהן אלס פרייער מאן קיין בבל, אדער צו בלייבען ביי גדליה'ן אין מצפה*).

פון מצפה זוכט גדליה צו ארגאניזירען א באבילאנישע וואסאל-מדינה פון די איבערגעבליבענע אידען. זיין ערשטע עובדא איז געווען צו באוועגען די צעשפרייטע שירדים פון צדקיה'ס ארמיי זיך צו אונטערווארפען אונטער דער באבילאנישער ממשלה, כדי דאס לאנד זאל אויף אזויפיעל בארוהיגט ווערען, אז עס זאל מעגליך זיין פאר די באבילאנישע מיליטערישע אפטיילונג-נען זיך צוריקצוציהען פון לאנד.

צווישען די אידישע טרופען, וואס האבען זיך געהאלטען געגען די בא-בילאניער, האט, ווי עס ווייזט אויס, נאך ווייטער געהערשט דערזעלביגער פאנאטיום, וואס האט אמאל אזוי פארשטארקט די עקשנות פון די איינוואוי-נער פון ירושלים און האט זיי כסדר געפיהרט אלץ צו נייע מרידות געגען דער פרעמדער אויבערהערשאפט. אפילו דער חורבן פון דער שטאדט האט

(*) די ידיעה וואס מיר געפינען אין ירמיה ל"ט 11—14, אז נבוזראדן האט באקומען א באפעהל פון נבוכדראצר'ן אכטונג צו געבען אויף ירמיה'ן, אז עס זאל איהם קיין שלעכטס ניט געשעהן און אז ירמיה איז דאן געשיקט געווארען צו גדליה'ן — איז וועניג וואהרשוינליך. נבוכדראצר אין ריבלה און נבוזראדן אין ירושלים האבען געהאט וויכטיגערע זאכען צו טאן. אז זיי זאלען האבען געוואוסט פון ירמיה'ס טעטיגקייט, לעגט זיך אויך וועניג אויפ'ן שכל. דערצו איז ניט צו פארשטעהן, ווי אזוי דאס זאל האבען צוגעגאנגען, אז ירמיה, וועלכער האט לויט ל"ט 14 זיך שוין געפונען ביי גדליה'ן אין מצפה, געפינט זיך פלוצלונג אין מ' צווישען די דעפארטירטע אידען אין רמה. אלע קשיות ווערען אבער פארענטפערט, ווען מ'באמערקט, אז קאם. ל"ט איז ארוינגעשריבען געווארען פון א שפעטערדיגער האנט, אז דער המשך פון קאם. ל"ח איז פסוק 2 פון קאם. מ און אז צווישען די ביידע קאפיטלען איז ארויסגעפאלען א שטיק, וואו עס איז געווען באשריבען דאס וואס עס האט פאסירט מיט ירמיה'ן אין דער צייט צווישען דער עראבערונג פון דער שטאדט און זיין באפרייאונג אין רמה. פון אט דעם ארויסגעפאלענעם שטיק האט עס דער צושרייבער פון קאם. מ פסוק 1 געשעפט זיין ידיעה, אז נבוזראדן האט באפרייט ירמיה'ן אין רמה.

ניט געבראכען זייער בלינדען צוטרוי און האָט זיי ניט געהאַלפֿען צו אָנערקע-
נען די אייגענע שולד. זיי האָבען געגלויבט, אז זיי קעמפֿען פֿאַר גאָט, וועלכער
האָט אַמאָל אַוועקגעגעבען דאָס גאַנצע לאַנד צו דעם איין מאַן אברהם. ווי
אַזוי זשע זאָלען זיי, וואָס זיינען אַלץ נאָך א גרויסע צאָהל, ניט זיין בכוח
עס צוריק צו עראַבערען מיט'ן שווערד? דעם ענטפֿער אויף דער דאָזיגער
פֿאַרבֿלענדונג ניט זיי יחזקאל אין דער נבואה, וואָס איז געציילעוועט געגען
די אָנפֿיהרער פֿון אַט דעם ווידערשטאַנד. פֿון איהר קריגען מיר גלייכצייטיג
אויך אַן אַריינבליק אין דער מאָראַלישער צעלאָזענקייט פֿון די דאָזיגע פֿאַר-
נאַטיקער. „מענשען-זוהן, די איינוואוינער פֿון די דאָזיגע חורבות אין דעם
לאַנד פֿון ישראל זאָגען: איינער איז געווען אברהם און ער האָט גע'ירש'עט
דאָס לאַנד. מיר אָבער זיינען פֿיעל. אונז איז דאָס לאַנד געגעבען געוואָרען א
ירושא! דערום זאָג צו זיי: אַזוי האָט געזאָגט דער האַר יחזקאל, מיט דעם
בלוט עסט איהר און צו אייערע געצען הייבט איהר אייערע אויגען און בליט
פֿאַרגיסט איהר, און דאָס לאַנד ווילט איהר ירש'ענען? איהר שטעלט זיך
אויף אייער שווערד, איהר טוט אומווירדיגקייטען און איינער איז מַטמא די
פֿרוי פֿון דעם אנדערען, און דאָס לאַנד ווילט איהר ירש'ענען? דו זאָלסט
זאָגען צו זיי: אַזוי האָט געזאָגט דער האַר יחזקאל, אַזוי וואָהר ווי איד לעב,
די וואָס וואוינען אין די צעשטערטע שטעט וועלען דורכ'ן שווערד פֿאַלען,
און די וואָס זיינען אויפ'ן פֿרייען פֿעלד האָב איד צו די חיות אַוועקגעגעבען
צו פרעסען, און די וואָס זיינען אין די בערג-פעסטונגען און אין די הייהלען
וועלען דורך פעסט שטאַרבען. און איד וועל מאַכען דאָס לאַנד פֿיסט אין
וויסט און אויפהערען וועט זיין שטאַלצע מאַכט, וויסט וועלען ווערען די
בערג פֿון ישראל, אַזוי אז קיינער וועט ניט געהן איבער זיי. דעמאָלט ווע-
לען זיי אָנערקענען, אז איד בין יחזקאל, ווען איד וועל מאַכען דאָס לאַנד פֿאַר
א ווילדער וויסטעניש איבער אַלע זייערע אומווירדיגקייטען וואָס זיי האָבען
געטאָן“ (יחזקאל 5"ג 24—29).

אין אָנהויב האָט זיך געדוכט, אז אַלץ געהט ווי געוואונשען. די פֿיהר-
ער פֿון די אידישע באַנדעס איבער'ן לאַנד זיינען געווען פֿריינדליך צו
גדליה'ס פֿלענער. דערהערענדיג, אז ער איז אַריינגעזעצט געוואָרען אַלס
גובערנאַטאָר, זוכען איהם אויף אין מצפה ישמעאל בן נתניה, א פֿריינד פֿון
דוד'ס הויז, יוחנן בן קרח און נאָך אנדערע פֿיהרער צוזאַמען מיט זייערע
לייט, זיך צו האַלטען אַן עצה מיט איהם. גדליה רעדט זיי צו זיך צו אונ-
טערוואָרפֿען אונטער בבל, שווערט זיי, אז ער וועט זיי אַלעמען פֿאַרטרעטען
ביי די כּשדים און פֿאָדערט זיי אויף צו בלייבען וואוינען אין די שטעט.

וועלכע זיי האלטען איצט באזעצט און איינצוזאמלען די פרוכט, וואָס איז געבליבען אויף די פעלדער, מחמת די באפעלקערונג איז אַנטלאָפֿען. און די קריגס-לייט לאָזען זיך איבערריידען און נעמען זיך צו די פרידליכע ארבייטער.

דער מצב ווערט וואָס ווייטער אלץ בעסער, וואָרים אַז די אידען, וואָס זיינען געווען אַנטלאָפֿען אין לאַנד פון די אַדומים, עמונים און מואבים האָר בען דערהערט, אַז די באבילאָניער האָבען זיך באַנוגענט בלויז צו צעשטערען ירושלים אַלס שטראַף פאַר איהר אומגעהאָרזאָמקייט, אָבער גאַנץ יהודה ווילען זיי ניט פאַרניכטען — זיינען זיי געקומען צוריק און האָבען זיך גע-שטעלט אונטער גדליה'ס שוץ.

אָבער די האָפענונג, וואָס איז דורך דעם אויפגעוועקט געוואָרען, אַז עס וועט זיך איינגעבען ווידער אויפצושטעלען א אירישע מדינה, האָט געזאָלט באלד צעשטערט ווערען.

אַז עס זאלען זיך ווידער איינשטעלען געאַרדנעטע צושטענדען אין דעם פאַרוויסטען לאַנד, איז ניט לויט דעם וואונש פון בעלים, דעם קעניג פון עמון, וואָרים דערמיט איז איהם פאַרלאָרען געגאַנגען א געלעגענהייט זיך אויסצושפּרייטען צו מערב צו און אריינצוקריגען מעהר ישוב-לאַנד. דער קעניג פון עמון געפינט א געצייג פאַר זיינע פלענער אין יענעם פרינץ פון דוד'ס הויז ישמעאל בן-נחניה. צי האָט אָט דער פרינץ געזוכט צו נעמען נסמח פאַר די מענער פון זיין פאַמיליע, וואָס זיינען געטויט געוואָרען, אָדער ער איז געטריבען געוואָרען פון שנאה און אייפערזוכט געגען גדליה'ן, וועל-כער האָט פאַרנומען איצט א שטעלע וואָס האָט געהערט צו דוד'ס הויז, איז ניט איינצוזעהן פון דעם באריכט אין ירמיה. פילייכט האָבען ביידע זאכען געווירקט צוזאַמען.

גדליה'ן האָט מען געווארענט אין צייט, אַז ער זאל זיך היטען. די האָרען פון חיל, וועלכע האָבען דאמאלסט צוזאַמען פאַרהאַנדעלט מיט ישמעאל'ן און גדליה'ן און וועלכע ישמעאל האָט פילייכט פרובירט געווינען פאַר זיינע פלענער, האָבען עס מיטגעטיילט גדליה'ן, אָבער ער האָט זיי ניט געגלויבט. יוחנן בן קרח באָט זיך אפילו אָן אַפצוראַמען אין געהיים ישמעאל'ן פון וועג. גדליה אָבער פאַרבאָט עס איהם און ניט איהם צו פאַר-שטעהן, אַז ער טרייבט בלויז רכילות אויף ישמעאל'ן.

אַט אַזוי קומט דאָס אומגליק. אין 7טען חודש (תשרי), 3 חדשים נאָך דער עראַבערונג פון ירושלים און בלויז 2 חדשים נאָך איהר צעשטערונג, קומט ישמעאל מיט 10 באַגלייטער צו גדליה'ן אין מצפה. ער ווערט פון

איהם פריינדליך אויפגענומען און אונטערהאלטען. אבער אין מיטען פון מאהלצייט ווארפט ער זיך ארויף אויף גדליה'ן און טויט איהם אויפ'ן שטעל. דערוועלביגער גורל טרעפט אויך די אירישע און באבילאנישע קריגס-לויט, וואס האבען זיך געפונען אין גדליה'ס סביבה. ישמעאל פארנעמט דאן מצפה און לאזט קיינעם ניט ארויסגעהן פון שטאָרט.

אבער זיין דורשט נאך נקמה איז נאך אלץ ניט געווען געשטילט. אויף מארגען נאך דעם מאָרד געהען פארביי מצפה פארביי 70 מענער פון שילה, שכם און שומרון, וועלכע ווילען מקריב זיין א שפייד-אָפּפער צו יהוה אויף די חורבות פון צעשטערטען בית-המקדש. עס איז די צייט פון דעם הערבסט-דיוס טוב (חג האסיף), און דאָס הייליגטום אויפ'ן בארג ציון האָט פאר זיי ניט קור קענדיג אויפ'ן חורבן ניט פארלאָרען זיין הייליגען כאַראַקטער. אזוי ווי זייער שמחה מיט'ן איינזאמלען די פרוכט פון די פעלדער איז פארוואַנדעלט געוואָרען אין טרויער דורך דעם גורל פון דער הייליגער שטאָרט, געהען זיי דעריבער אין א טרויער-פראצעסיע, מיט צעריסענע קליידער, געשאַרענע בערד און צעשניטענע פנימ'ער און הענט. ישמעאל געהט זיי אַנטקעגען און מיט גלאַטע, פאַלשע רייד לאָרט ער זיי איין צו קומען צו גדליה'ן אין שטאָרט. ניט האָבענדיג קיין חשד, נעמען זיי די איינלאָדונג אָן, ווערען אָבער אויפ'ן שטעל, נאכדעם ווי זיי האָבען נאך די שטאָרט באַטראַכטען, באַפאַלען פון ישמעאל'ן און זיינע לויט. זיי זיינען דאָך אונטערטאָנען פון באבילאָנישען קעניג און דערום ישמעאל'ס פיינד. נאָר צעהן פון זיי שאַנע-וועט דער רשע, ווייל זיי פאַרשפרעכען איהם זייערע שפייכלערס מיט ווייץ, גערשטען, אויל און האַניג, וואָס זיי האָבען אין פאַרגראָבענע באַהעלטעני-שען אויפ'ן פעלד. די טויטע קערפערס פון די 70 דערמאָרדעטע לאָזט ישמעאל אריינוואַרפען אין דער גרויסער גרוב, וואָס דער קעניג אסא האָט אַמאָל געלאָזט מאַכען בעת זיין מלחמה מיט בעשא פון ישראל. דאָס פּאָלק פון מצפה אָבער, אויך די קעניגליכע פרינצעסנים דערקלערט ער אלס גע-פאָנגענע, און ער גרייט זיך זיי אלעמען אוועקצושלעפען אין דאָס לאַנד פון די עמונים.

אָבער עס האָט ישמעאל'ן ניט אָפּגעגליקט צו אַנטלויפען מיט זיין רויב. יוחנן בן קרח און זיינע חברים האָבען אונטערדעסען דערהערט וואָס דאָ איז געשעהן. כדי מ'זאָל זיי ניט האַלטען פאר מיטשולדיגע און זיי זאָלען ניט באַשטראַפט ווערען פון די באבילאָניער פאר ישמעאל'ס מעשים, זוכען זיי איהם צו כאַפען. ביי יענעם גרויסען טייך ביי נבעון, אָן וועלכען ס'איז אָנגעקניפט די לעגענדע פון דעם קאמף צווישען די 12 לויט פון בנימין

און די 12 פון יהודה (שמואל ב, ב), שטויסען זיי זיך צוזאמען מיט ישמעאל'ן און זיינע געפאנגענע. וויבאלד נאך די געפאנגענע האבען דערזעהן זייערע באפרייער, זיינען זיי גלייך אריבערגעגאנגען צו זיי. צווישען זיי איז אויך געווען ירמיה, וועלכער איז מיט זיין שרייבער ברוך בן-נריה אריינגעפאלען אין מצפה אין ישמעאל'ס הענט און איז איצט צום צווייטען מאל אנטרונגען פון געפאנגענשאפט.

אבער דער הויפט-צוועק פון די אפיצירען, צו כאפען ישמעאל'ן, האט זיך ניט איינגעגעבען, ווארים עס האט איהם אפגעגליקט צו אנטלויפען מיט אכט פון זיינע באגלייטער צו די עמונים. דערמיט איז צעשטערט די האר-פענונג פון די אפיצירען איינצושטילען דעם צארן פון די באבילאניער איר בער דער געוואלד-טאט אין מצפה דורכ'ן אויסליפערען די שולדיגע, און זיי האבען דערום איצט מורא, אז זיי וועלען מוזען ליידען די שטראף פאר יענע. זיי מארשירען דעריבער מיט זייער חיל און מיט די וואס זיינען באפרייט געווארען פון ישמעאל'ס האנט צו דרום צו איז דער גענענד פון בית-לחם, כדי אויסצואוואנדערען פון דארטען קיין עגיפטען.

אבער איידער זיי פארלאזען דאס לאנד פון זייערע פאטערס, ווילען זיי נאך אנפרעגען יהוה, דעם האר פונ'ם לאנד, צי ער איז צופרידען „מיט דעם וועג אויף וועלכען זיי געהן און מיט דער זאך וואס זיי טוען“. ירמיה פאר-שפרעכט זיי צו פרעגען יהוה און ניט צו פארבארגען פון זיי קיין זאך, וואס גאט וועט איהם אנטפלעקען, בעת די שלוחים פון פאלק שווערען צו טאן אלצדינג וואס יהוה וועט זיי לאזען וויסען דורך ירמיה'ן. פון דעם געשפרעך פון די שלוחים מיט ירמיה'ן זעהט זיך שוין אבער דייטליך, אז דאס פאלק איז באשטימט אנטשלאסען אויסצואוואנדערען, פונקט ווי ירמיה איז געגען דעם דאזיגען באשלוס, און אז די אפיצירען זוכען נאך צו קריגען די געטליכע צושטימונג פאר אים דעם באשלוס זייערען.

אין צעהן טעג ארום באקומט ירמיה דעם כאפעהל פון יהוה צו לאזען וויסען דעם פאלק, אז יהוה וועט זיך פאר זיי אננעמען און וועט זיי געבען הצלחה, ווען זיי וועלען בלייבען אין דעם לאנד פון זייערע פאטערס. ער וועט דערוועקען רחמנות פאר זיי ביים קעניג פון בבל, אזוי אז ער וועט זיי רהיג לאזען וואוינען אין דעם לאנד. ווען זיי וועלען אבער ניט פאלגען דעם באפעהל פון יהוה און וועלען אויס מורא פאר דעם קעניג פון בבל אויסוואנד-דערען קיין עגיפטען, וועט דער קעניג פון בבל אויך דארטען זיי דערגרייכען און זיי וועלען אומקומען דורך שרעק, הונגער און פעסט.

אונטערדעסען איז, ווי עס ווייזט אויס, ביי די אידען פון יהודה נאך

שטארקער געווארען דער באַשלוס אויסצואוואַנדערען. די אַפיצירען לאָזען
נאָרניט קומען דערצו, אַז ירמיה'ס נביאות זאָל ווירקען אויף דאָס פאָלק.
זיי באַשולדיגען איהם אין שאַרפע ווערטער, אַז ער האָט געזאָגט ליגען. ברור
בִּינְרִיָּה, זאָגען זיי, האָט איהם אָנגערעדט צו אַזאַ'ן ענטפער, כדי זיי זאָלען
אריינפאלען אין די הענט פון די באַבילאָניער. אונטער דער אָנפיהרונג פון
יענעם יוחנן בִּרְקַת וואַנדערט איצט די גאַנצע מחנה קיין עגיפטען. אויך
די באַפרייטע פון ישמעאל'ס האָנט און די, וועלכע האָבען אונטערדעסען
זיך צוריקגעקעהרט פון די שכנות'ע לענדער, ווערען מיטגענומען. פאר די
רעליגיעזע השגות פון די אויסוואַנדערער איז אָבער כאַראַקטעריסטיש, וואָס
אויך ירמיה, וועמעס אראקעל איז נאָר וואָס גראַב פאַרוואַרפען געוואָרען,
ווערט מיטגעשלעפט. ער איז פאַרט גאָט'ס-מאן און קאן נאָך אַנדערשוואַ
צוניץ קומען.

אין דער גרעניץ־שטאָדט תּחֲפֻנֶחַם, וואו די אידען פון יהודה האָבען, ווי
עס ווייזט אויס, זיך לענגער אויפגעהאַלטען, וואַרטענדיג אויף אַן ערלויבע־
ניש איינצואוואַנדערען, דערהייבט ירמיה נאָכאַמאָל זיין שטים קלאָר צו מאַך
כען פאר די אידען ווי נאָריש זייער אונטערנעמונג איז. אויך עגיפטען וועט
צעשלאָגען ווערען פון דעם וועלט־עראַבערער נבוכדראַצר. ער וועט זיין
טראָן אויפשטעלען פאר פרעה'ס פאָלאַץ אין תּחֲפֻנֶחַם און א משפּט האַלטען.
דאַרטען וועט ער זיך נוסם זיין אַז די אידען פון יהודה, וואָס זיינען פון איהם
אַנטלאָפּען (*).

(*) די דאָזיגע נביאות פון ירמיה'ן (מ"ד) און אויך פון יחזקאל'ען (כ"ט)
איז ניט מקוים געוואָרען. נבוכדראַצר האָט טאַקע אַטאַקירט עגיפטען, אָבער האָט
זי ניט אונטערוואָרפען.

די תקופה פון גלות בבל

1

די צעשפרייטונג.

מ'טאר ניט מיינען, אז דאס אידישע לאנד האט פארלארען אלע זיינע איינוואוינער. די גרויסע צאהל אידען, וואס האבען זיך שנעל צוזאמענגעקליבען ארום גרליה'ס פאך, ווייזט אינז, אז א גרויסער טייל, אויב ניט די מעהר-הייט פון אידישען פאלק, איז געבליבען אין און ארום יהודה. „מיר זיינען פיעל“, האבען געזאגט די אידען, וועלכע האבען באוואוינט די וויסטע פלע-צער אין דעם לאנד פון ישראל אין יענער צייט (יחזקאל 5"ג 24). די הייהלען אין דרום און אין מזרח פון יהודה, וועלכע האבען זיך ארויסגעוויזען אלס זיכערע באהעלטענישען ביי קלענערע קריזיסען אין דער געשיכטע פון אידישען פאלק, האבען בלי ספק באשיצט ניט וועניג אנטלאפענע ביז די באבילאנישע סאלדאטען האבען זיך צוריקגעצויגען. פון ירמיה מ' 11 זעהט עס אויס, אז מאנכע אידען האבען געפונען א מקום-מקלט אויף דערווייל אין מואב, עמון, אדום און די אנדערע לענדער ארום כנען. פון וואנעט זיי האבען זיך צוריקגעקעהרט אזוי גיך ווי עס האט זיך געמאכט די גינסטיגע געלעגענהייט. דער פאקט וואס די באבילאניער האבען ניט געהאלטען פאר נויטיג צו בריינגען אהין קאלאניסטען פון אנדערע טיילען פון זייער אימ-פעריע איז א בפירוש'ע ראיה, אז אסך אידען פון יהודה האבען ווייטער בא-ארכייט און אנטוויקעלט זייער היים-לאנד.

צוליב די ענגע פאליטישע און קאמערציעלע באציהונגען, וועלכע הא-בען שוין עקסיסטירט צווישען עגיפטען און יהודה, איז עס געווען נאנץ נא-טירליך, אז די מעהרסטע פון די, וואס זיינען אנטלאפען פון די באבילאניער, זאלען זוכען א מקום-מקלט אין דעם לאנד פון טייד גילום. שוין הושע דער מאנט עגיפטען אלס איינס פון די גלות-לענדער (ט' 6; י"א 11). דאס ווייזט, אז מיט א יארהונדערט און א האלב צוריק, האבען די קינדער פון צפון-ישראל, בשעת זייער מלוכה איז צעשטערט געווארען דורך אשור, געגעבען א ביישפיל, וועלכען זייערע ברידער אין דרום האבען שפעטער נאכגעטאן

אין זעהר עהנליכע אומשטענדען. אפילו נאך דעם גלות־יהויכין האט ירמיה אדרעסירט זיין נבואה צו די „וואס זיינען געבליבען אין דעם דאזיגען לאַנד (יהודה) און צו די וואס וואוינען אין דעם לאַנד מצרים“ (כ"ד 8). אויב שוין אין יאהר 597, האָבען, לויט ווי עס זעהט אויס פון אַט דעם פסוק, אַסר אידען, ווי אויך פיעל וואָס האָבען געשטאַמט פון צפון ישראל, זיך שוין געפונען אין עגיפטען. האָט זייער צאָהל שפעטער געמוזט שטאַרק וואַקסען. ווען עס איז קלאָר געוואָרען, אַז די מלוכה פון יהודה איז פאַר'משפּט אונטערצוגעהן, האָבען פאַטריאַטען, וואָס האָבען געלויבט אין די רייד פון די אמת'ע נביאים, איינגעזעהן, אַז זיי קאָנען אויפמאַן מעהר פאַר זייער לאַנד, אוועקגעהענדיג אויף א צייט פרייוויליג אין גלות אין עגיפטען איידער אריינגעפאלען אין די הענט פון די באבילאָניער. ווי שטאַרק עס איז געווען אַט די נייגונג צו זוכען א באַהעלטעניש אין עגיפטען האָט זיך ארויסגעוויזען איצט, נאָך דער דערמאָרונג פון גדליה'ן, ווען זיינע אָנהענגער האָבען אויסגעוואַנדערט מאַסענווייז אין לאַנד פון דעם נילוס. אַנדערע צענטערס פון אידן ישער קאַלאָניאַציע אין עגיפטען, אחוץ די אויבען דערמאָנטע תחפנחס, זיינען געווען מגדול, אויך א גרעניץ־שטאָרט (ווי איהר נאָמען „וואַד־טורם“ ווייזט), ארום צוועלף מייל פון פעלוזיום, נופ, וועלכע ווערט אידענטיפיצירט מיט דער אלטער שטאָרט מעמפּיס (פאַרגלייך יחזקאל 5 13) און דאָס לאַנד פת רום, וואָס איז וואַהרשיינליך א באַצייכענונג פאַר דרום־עגיפטען (ירמיה מ"ד 1; יחזקאל 5 13—18). בשעת מאַנכע אידען זיינען געבליבען אויף די גרעניצען פון יהודה, האָבען אַנדערע אויף אַזאַ אופן געפונען היימען אין דעם ווייטסטען דרום פון דעם נייעם לאַנד וואָס זיי האָבען אָנגענומען. פון די ניט לאַנג געפונענע עלעפאַנטין־פאַפירוסען ווייטסען מיר טאַקע, אַז אויפ'ן סאַמע דרום־גרעניץ פון עגיפטען האָט דעמאָלט זיך שוין געפונען א אירישע מיליטערישע קאַלאָניע*). אויך אין יחזקאל זיינען פאַראן אַנדרייטונגען, אַז די אידען האָבען זיך געפונען אזוי ווייט אין דרום ווי ביז „סונה“, די היינטיגע אסואן, א שטאָרט אויף דעם מזרח־ברעג פון נילוס אנטקעגען דעם אינזעל פון עלעפאַנטין, וועלכע ווערט אזוי אַפט דערמאָנט אין די דאָרטען געפונענע פאַפירוסען**).

(*) פאַרגלייך אויבען ז. 125—127.

(**) זעה יחזקאל כ"ט 10; 6, 15, 16 (סין־סונה). עס איז א סברא, אַז אויך מיט „סבא“ (ישעיה מ"ג 3) און מיט „ארץ סינים“ (ישעיה מ"ט 12) איז געמיינט „סונה“.

מיר האבען צום באדויערען ניט קיין פאקטען צו באשטימען וויפילע אידען עס האבען זיך געפונען אין עגיפטען אין אנהויב פון גלות. ירמיה אין קאפ. מ"ד 15 רעדט פון זיי אלס פון „א גרויסער פארזאמלונג“ („קהל גדול“). ווען מיר באטראכטען נאך ווי לייכט עס איז געווען צו קומען פון ירושלים קיין עגיפטען, און אז עגיפטען אליין האט אנגעבאמען די אנטלאז פונעם אידען א פריינדליכע באהאלטעניש אויסער דעם גרעניץ פון באבילאז נישען איינפלוס — ווערט נאך שטארקער די איבערצייגונג, אז ארום יאָהר 580 האט א גרויסער טייל פון די פריהערדיגע איינוואוינער פון יהודה זיך געפונען אין עגיפטען. מעהר ווי א יאהרצעהנדליג איז דער שטראם פון דער אידישער באפעלקערונג געגאנגען אין יענער ריכטונג, און איז נאך אלץ שטארקער געוואָרען, וואָס מעהר יהודה איז צעפאלען אונטער די קלעפּ וואָס זי האט באקומען פון בבל. וואָלט ירמיה ניט געהאלטען פאר וויכטיגער צו טיילען דעם גורל פון די אידען, וואָס זיינען געבליבען אין יהודה איידער פון דעם העכערען טיפּ אידען, וואָס זיינען פארטריבען געוואָרען קיין באבילאז ניצן — וואָלטען מיר דאן ניט געוואוסט פון דער גאנצער אויסוואנדערונג קיין עגיפטען, און עס וואָלט אונז אויסגעפעהלט איינער פון די וויכטיגסטע קאפיטלען אין דער אידישער געשיכטע. עס איז טאקע אמת, אז נאך ירמיה'ס טויט האבען די אידען אין עגיפטען ניט געהאט קיין יחזקאל אָדער אַזאַ נביא ווי דער באבילאָנישער ישעיה (ישעיה פון קאפ. מ אָו). מיר קאנען דערפאר ניט מעהר ווי אומגעפעהר ארויסדרינגען דעם וואהרשיינליכען גאנג פון די דארטיגע געשעהענישען. אבער עס איז קלאר, אז די גלות-אידען פון עגיפטען זיינען געווען א פאקטאָר, וואָס קאן מעהר ניט אינגאָריט ווער רען, ווען מיר שטודירען די געשיכטע פון אידישען פאלק אין דער צייט פון גלות בבל, און באַזונדערס דערנאָך אין דער פּעריאָדע פון „שיבת ציון“.

די אַלטע סעמיטישע געשיכטע גיט אונז אסך ביישפילען פון גרושים פון נאַציאָנען, אבער מיר ווייסען ניט פון נאך אַזאַ פּולשטענדיגער און וויי-טער צעשפרייטונג, פון נאך אַזאַ טרויעריגען גורל ווי עס איז באַפאלען דאָס פאלק פון די פאסטוכער און ערדארכייטער, וואָס האָט באוואוינט דאָס לאַנד כנען. יחזקאל און אַלע אנדערע שרייבער פון דער פּעריאָדע זאָגען, אז „זיי זיינען צעשפרייט געוואָרען אויפ'ן גאנצען פלאַך פון דער ערד“ (יחזקאל 5"ד 6; 5"ו 19). פון דער וויסטע סאָהאראַ ביז די הויכלענדער אין מזרח זייט פון טיגריס (חידקל) האבען זיך געפונען אידישע קאָלאָניעס. דאָר קער נען אַנגעצייכענט ווערען דריי אידישע צענטערס: דער ערשטער איז געווען פאַלעסטינא נופא, דער צווייטער איז געווען עגיפטען און דער דריטער באַ-

כילאניען. דער כאראקטער פון די קאלאניסטען אין די דריי צענטערס און די באדינגונגען, אונטער וועלכע זיי האבען געלעבט, זיינען געווען אזוי גרונט-פארשידען. אז יעדער צענטער מוז שטודירט ווערען באזונדער.

2

די אידען אין פאלעסטינא און אין עגיפטען.

פונקט ווי די רוימער זעקס און א האלב הונדערט יאהר שפעטער, אזוי האבען אויך די באבילאניער אויסגעלאזען זייער נאנצען גרימצארן אויף ירושלים, דעם פאליטישען און רעליגיעזען צענטער פון אידישען פאלק. די שטאדט איז דעריבער געווארען א וויססעניש, וואו שאקאלען זיינען ארומ-גענאנגען (איכה ה 18). מיר האבען ניט קיין באווייזען, אז די קלענערע שטעט פון יהודה זיינען אויך אזוי שטרענג באהאנדעלט געווארען. אין דער ערשטער און גרעסטער פארטרייבונג זיינען אלע אוועקגעפיהרטע אידען גענו-מען געווארען פון ירושלים. ניט בלויז האט די לפידער אומוויכטיגקייט פון די שטעט זיי באשיצט, נאר זיי האבען זיך אויך געראטעוועט דערמיט וואס זיי האבען זיך אונטערגעגעבען אונטער די זיגער א צייט פריהער. די אנדייטונגען אין ירמיה קאפ. מ ווייזען, אז מאנכע שטעט, ווי מצפה און נטפת, האבען אריבערגעלעבט דעם חורבן פון ירושלים, הגם זייער באפעלקערונג איז נא-טירליך אסך פארקלענערט געווארען דורך דער מלחמה און פארטרייבונג. צו לאזען פון הינטען א טייל פון דער היימישער באפעלקערונג איז געווען אין פולען איינקלאנג מיט נבוכדראצר'ס קלוגה, קאנסטרוקטיווער הערשאפט און מיט זיין הומאניטארישען גייסט. זיינע אמביציעס, וועלכע זיינען גענאנגען ביז דער עראבערונג פון עגיפטען, האבען איהם באוואוינען צו אנטוויקלען די נאטורליכטימער פון פאלעסטינא, כדי זיין ארמיי זאל האבען די נויטיגע פראוויאנט אין פאל פון א מלחמה געגען מערב. אט דער פאקט דערקלערט אויך זיין פראוויאן אויפצושטעלען א אידישע מדינה אונטער גדליה', אפילו נאכדעם ווי ירושלים איז שוין חרוב געווארען. די שריפט-שטיקער פון יענער צייט, ווי אויך די פאקטען פון דער שפעטערער היסטאריע, ווייזען אונז, אז בלויז די ארימערע און אומוויסענדערע האט מען איבערגעלאזען אין פאל-לעסטינא. אין מזרח זיינען די פויערים תמיד די, וואס לעבען אריבער די פארשידענע כוואליעס פון עראבערונגען. זיי זיינען אויך די לעצטע צו רע-

וואלטירען. ווי האבען דעריבער אים בעסטען געקאנט דינען די אינטערעסען פון בבל. נאך גדליה'ס דערמארדונג האבען די באבילאניער אכטונג געגעבן. אז עס זאלען ניט זיין קיין פיהרער צווישען די געבליבענע אין לאנד. ביסלעכווייז אבער, אין משך פון די יאָהרען, האָבען פראָמינענטע אידען פון גלות בלי ספק זיך צוריקגעקעהרט צוריק אין יהודה פון די נאָהנטע לענדער ארם, ווי אדום, עמון, מואב און פון עגיפטען, וואו זיי האָבען געהאָפט צו געפינען א מקום־מקלט אויף דערווייל, פונקט ווי זיי האָבען פריהער זיך צוריק געפונען אין ארם גדליה'ן (ירמיה מ 7—12).

דער מצב פון די, וואָס זיינען געבליבען אויף זייערע באליבטע בערג פון יהודה, איז ניט געווען קיין פרעהליכער. די הערשאַפט גופא פון די באבילאניער אין פאלעסטינא איז געווען גענוג ביטער. דער פאָעט פון די געבליבענע אידען קלאַנגט: אז:

„קנעכט הערשען איבער אונז,

נישט ווער עס זאל אונז באַפֿרייען פון זייער האַנט“.

(איכה ח 7).

עס האָבען אויך ניט אויסגעפעהלט קיין עולות און נגישות, וועלכע זיי־נען א געווענהליכע זאך ביי פראָווינציעלע רעגירונגען אין מזרח־לאַנד (איכה ה 4). דערצו זיינען די ארץ־ישראל'דיגע אידען געוואָרען נאָכ'ן חורבן א רויב פאר די פעלקער ארם. פונקט ווי בינען באַפֿאלען א בינשטאָק, וואָס איז אויפגעבראָכען געוואָרען אין זייער שכונה, אזוי האָבען זיך איצט געשטופט די שכנים פון יהודה רייד צו ווערען פון דעם געבליבענעם האַב־און־נוטס פון די אידען. פלשתיים, מואבים, אדומים, אפילו די עמונים, וועלכע האָבען אין אָנהויב געמאַכט יד־אחת מיט יהודה, האָבען געראַבעוועט די באַ־זיגטע. מיט שפּאַט האָבען זיי באַמערקט, אז עס איז איצט אויס מיט יהודה'ס רעליגיעזע פרעטענזיעס. יהודה האָט געוואָלט זיין עפעס בעסערס ווי די פאַרוואַנדטע פעלקער ארם און האָט זיי אויסגעשלאָסען פון איהר קולט. „זעה, ווי אלע פעלקער איז געוואָרען דאָס הויז פון יהודה“, איז לויט יחזקאל (כ"ה 8) דאָס שפּאַט־וואָרט פון מואב. און דער דיכטער פון איכה קלאַנגט:

„עס האָבען אויסגעשפּאַרט זייער כּויל אויף דיר

אַלע דיינע פּוּנד,

זיי האָבען געפּוּפּט און געקריצט מיט די צייתן,

האָבען געזאָגט: מיר האָבען צעשטערט!
דאָס איז דער טאָג וואָס מיר האָבען געוואָרט אויף איהם,
איצט האָבען מיר געפונען און געזעהן".
(איכה ב 16).

דער דאָזיגער מצב, וואָס האָט זיך געצויגען דורות נאָכאַנאַנד, דערקלערט
אונז די ביטערע שנאה, מיט וועלכער עס זיינען אנגעזאָפט די נבואות און
די פאָעמען פון דער פּעריאָדע. יחזקאל גיט אוועק ניט וועניג צייט און ענער-
ניע צו פארדאָמען און פאָראַויסצוזאָגען אַ חורבן אויף די פּעלקער, וועלכע
האָבען זיך באַנוצט מיט דער דערנידעריגונג און שוואַכקייט פון יהודה
(יחזקאל כ"ה—כ"ח). מכות אַ שנאה צווישען די אידען פון יהודה און די
שומרונים איז ניטאָ קיין אַנדייטונג אין די נבואות פון דער גלות־צייט. אין
די נאָר וואָס ציטירטע שטעלען פון יחזקאל ווערען די אינטערעסען פון די
קינדער פון די אַמאָליגע בני ישראל און פון יהודה באַטראַכט אלס איין און
דיזעַלביגע, און עס ווערט אָפט אויסגעדרוקט די האַפּענונג אויף אַ פאַראַיי-
ניגונג פון ביידע צווייגען פון דער אידישער ראַסע, וואָס זיינען דעמאָלט גע-
ווען פאַראַייניגט אין שותפות'ע ליידען.

אַלס די ביטערסטע פון אַלע אידישע שונאים ווערען פאַררעכענט די
אדומים (יחזקאל כ"ה 18). זייער פאַרראַט אין די טעג פון אידישען חורבן,
זייערע רויבערייען און זייער „אוועקגעבען אין שקלאַפּעריי די איבערגעבלי-
בענע אין דעם טאָג פון צרות" זיינען די פאַרברעכען, פאַר וועלכע עס וועט
קומען אויף זיי אַ שטרענגער משפּט (עובדיה 11—14). פון יחזקאל'ס
ווערטער (אין קאפ. ל"ה 10) ווייזט אויס, אז גלייך נאָך דעם אונטערגאנג פון
דער אידישער מלוכה האָט זיך אַנגעהויבען יענע באַוועגונג פון די אדומים
צו צפון, אויף וועלכער עס באַציהען זיך די לעצטע פסוקים פון עובדיה, און
וועלכע האָט זיך געענדיגט דערמיט וואָס די אדומים זיינען אַרויסגעשטופט
געוואָרען פון זייער אורשפּרינגליכער הויז דורך די אַראַבער און האָבען פאַר-
כאַפט די טעריטאָריע פון דרום־יהודה (מלאכי א 1—5). ביים ענד פון גלות
בבל האָבען זיי, ווי עס ווייזט אויס, געהאַט פאַרנומען דעם „נגב", אריינ-
רעכענענדיג חברון און די „שפּלה" צו מערב צו (זכריה ז 7). הונדערטער
יאָהרען האָבען זיי געהאַלטען די אידישע טעריטאָריע, וואָס זיי האָבען פאַר-
כאַפט, ביז זיי גופא זיינען עראַבערט געוואָרען דורך יוחנן הורקנוס אַרום
יאָהר 130 (פאַר דער קריסטליכער צייט). עס איז דעריבער קיין וואונדער
ניט, וואָס אדום איז אויף תמיד געבליבען אין דעם אידישען געדאַנק אלס

דער טיפ פון א אידישען שונא*). אט די באוועגונג פון די אדומים קיין צפון האט ארויסגעשטופט די קלאנס פון כלב און ירחמאל, וועלכע האבען שוין אין דער סאמע עלטסטער צייט זיך פאראייניגט מיט'ן שבט יהודה**). ארויסגעטריבען פון חברון און דעם נגב, האבען זיי מיט דער צייט געפירט נען א היים אין און ארום בית-לחם און קרית-יערים (פארגלייך דברי הימים א, ב 42—49 מיט ב 50—55). פונקט ווי פאר'ן גלות, אזוי זיינען זיי אויך איצט געווען געהאט פארבונדען מיט די אידען, און אין פארלויר פון דער פערסישער פערזאנע האבען זיי אויסגעמאכט א באדייטענדען טייל פון דער ניי אויפגעקומענער געמיינדע (נחמיה ג 9). מיט דער צייט האט מען זיי קלאסיפיצירט אלס רעגעלמעסיגע קלאנס פון שבט יהודה (דברי הימים א, ב; ד; שמות ל"א 2; ל"ה 30).

אין ליכט פון דעם כאראקטער און די צושטענדען פון די אידען, וואס זיינען געבליבען אין פאלעסטינא, איז קלאר, אז זייער רעליגיעזעם לעבען איז ניט געשטאנען הויך. יחזקאל באשולדיגט זיי אין תאוה און אין בלוט-פארגיסונג, און אין צוריקהערען זיך צו יענעם געצענדיסט, וואס האט תמיד געהאט אזא'ן אנציהונג פאר די אומוויסענדע מאסען פון יהודה (ל"ה 23—26). פון א צופעליגער באמערקונג אין ירמיה (מ"א 5), איז צו זעהן, אז מאנכע טייל לען פון קולט פון יהוה זיינען נאך אויפגעהאלטען געווארען אויף דעם ארט פון דעם חרוכ'ען בית-המקדש אין ירושלים. ניט בלויז פון יהודה, נאך אויך פון די אלטע שטעט פון ישראל: שכם, שילו און שומרון זיינען געקומען גרוע פערס פון פרומע עולירגל'ניקעס צו קלאגען אויף דעם צעשטערטען בית-המקדש און מקריב צו זיין מעהל-אפפער און ווייהרויך אויף דעם פראסט טען מזבח, וואס זיי האבען דארטען אויפגעשטעלט. אויב דאס איז געווען ערלויבט באלד נאכ'ן חורבן פון בית-המקדש, מעגען מיר אָננעמען, אז דער הייליגער פלאץ איז אין די קומענדיגע יאָהרען אלץ מעהר און מעהר געוואָרען דער צענטער פון רעליגיעזע לעבען פון די ארץ-ישראל'דיגע אידען. די פראמינענטסטע כהנים פון בית-המקדש זיינען אוועקגעפיהרט געוואָרען אין גלות, אבער מאנכע זיינען בלייבס געבליבען; און פון די פאמיליען פון די כהנים, וואס האבען געפראוועט די עבודה אין די אלטע הייליגטימער וועל-

*) אין תלמוד איז „אדום“ א באצייכענונג פאר דער רוימישער אימפעריע און ביי די פויטנים פון מיטעלאַטער איז עס אויך א באצייכענונג פאר די קריסטליכע פעלקער.

כע יאשיהו האט אפגעשאפט, האבען געמוזט זיין נאך מעהר. דאס רוב פון זיי זיינען געווען אומוויסענד, ניט ארגאניזירט און אהן פיהרער, מאנכע האבען זאגאר געלעבט אלס רויבער און באנדיטען אין לאנד פון זייערע פאטערס, שטענדיג אטאקירט פון אימערבארימליכע שונאים. עס איז דערפאר ניט וואהרשיינליך, אז די אידען אין פאלעסטינא זאלען האבען אסך פראגראמס און געזעצן זייער אנערקענען יהוה און זיין ווילען; פארקעהרט, עס האבען זיי שטענדיג געדריקט די ספקות און די פארצווייפלונג, וועלכע איינער פון זייערע פאטערס האט אויסגעדריקט (איכה ה 19—22).

די ריכטיגע אנטוויקלונג פון אידישען לעבען אין אט דער פעריאדע מוז געזוכט ווערען ניט ביי די אידען פון פאלעסטינא, נאר ביי זייערע פאטערס טריבענע ברידער אין ווייטען גלות. פון דארטען זיינען געקומען די רעליגיעזע שטרעמונגען, וואס האבען באשטימט דעם ווייטערדיגען גורל פון דער אידישער געשיכטע. די אידען אין יהודה אבער זיינען געווען א וויכטיגער עלעמענט אין דעם צוקונפט-פראבלעם פון אידישען פאלק; ווארים זיי האבען געהאט צוצושטעלען אין א גרויסער מאס די איינוואוינער פון יענער געמיינדע, וואס האט ווידער געזאלט ווערען דער צענטער פון יודענטום.

אינטעלעקטועל זיינען די אנטלאפענע אידען פון מצרים געשטאנען העכער ווי די, וואס זיינען געבליבען אין יהודה. אין אסך פרטים איז אויך זייער סביבה געווען א בעסערע. הגם די מאטיווען, וואס האבען באוואויגען די ענייטישע מלכים אין זייערע באציהונגען צו די אידען פון יהודה, זיינען געווען דורכאויס ענאאיסטישע, זיינען זיי פארט געווען די פארבינדעטע און די באשיצער פון דעם געפאלענעם פאלק און האבען דעריבער געהאט אויף זיך די התחייבות צו געבען די אידען א פריינדליכע אויפנאמע און געוויסע רעכטען. די ענייטער, פונקט ווי די אידען, האבען געציטערט פאר דעם מורא-דינגען שונא, נבוכדנאצר. און פאר די הערשענדע פרעה'ס, וועלכע זיינען געווען אפהענגיג אין דער באשיצונג פון זייער מלוכה מעהר פון פרעמדע געדונגענע איידער פון היימישע סאלדאטען, האבען געמוזט זיין גאנץ אנגעלעגטע געסט די אנטלאפענע אידען, וואס האבען געזוכט א היים אויף זייער מזרח-גרינץ. די מעהרסטע פון די אידען האבען פארגעצויגען צו בלייבען דא אויפ'ן גרעניץ, ניט קוקענדיג אויף די געפאהרען, ווייל זיי זיינען דא געווען אס געהנטסטען צו זייער היים-לאנד און ווייל זיי האבען באטראכט זייער אויפהאלטונג אין עגיפטען נאר פאר צייטווייליג (ירמיה מ"ד 28). צוליב די טעמים האבען זיי זיך באזעצט אין די גרעניץ-שטעדט מנרול,

תחנחם, און אין מעמפים, וואס זיינען ניט געווען שטארק ווייט פון דעם גרעניץ פון יהודה. אזוי ווי יענע פלעצער זיינען געלעגען אויף דעם דירעקטן טען קארטאגראפן וועג צו פאלעסטינא און דעם מזרח, האבען זיי געקאנט זיין אין א שטענדיגען פארקעהר מיט זייערע ברידער און זיינען געווען ביכולת זיך צוריקצוקעהרען, ווען עס וועלען זיך נאך מאכען גינסטיגע אומשטענדען. די אויסגראבונגען אין דעפענעה, דעם פלאץ פון העראדאט'ס דאפנע און פון תחנחם, וואו די אנטלאפענע מיט ירמיה'ן האבען זיך באזעצט, האבען אסך באלייכטען די סביבה פון די אידען אין עגיפטען. די שטארט אין געלענען אויף א זאמדיגען מדבר אין דרום-זייט פון א זומפיגער אָזערע, אייניגע מייל פון דער קולטיווירטער דעלטא צו מערב-זייט און פון דעם סועץ-קאנאל צו מזרח-זייט. פארביי דער שטארט האט זיך געצויגען דער הויפט-וועג קיין סיריע, וועלכען זי האט געדארפט באשיצען. עס שטעהען נאך די חורבות פון א פעסטונג, געבויט דורך פסאמעטיד דעם ערשטען, דעם גרינדער פון דער שטארט. העראדאט באריכטעט, אז דער דאזיגער קעניג האט דארטען אריינגעשטעלט א גארניזאן, און אז ביז שפעט אין דער פער-סישער תקופה איז געווען איהר עובדא צוריקצושטויסען אראבישע אנפאלען. דער כאראקטער פון די איבערגעבליבענע שפורען באשטעטיגט העראדאט'ס באהאפטונג, אז פון אנהויב אן איז די מעהרהייט פון דער באפעלקערונג באשטאנען פון גריכען. אין דער דאזיגער גרעניץ-געגנט האט פסאמעטיד דער ערשטער, ארום יאהר 664, אנגעוויזען היימען צו די יאנישע און קארישע געדונגענע זעלנער, וואס האבען איהם געהאלפען קומען צום טראן. ירמיה ב' 16 דייטעט אן, אז אין דער צייט פון נכו זיינען תחנחם און נוף געווען וויכטיגע מיליטערישע צענטערס פון די עגיפטער, און מיר קאנען זיך פון דעם אָנשטויסען, אז יאשיהו איז צעשלאָגען געוואָרען אין טאל פון מגידו דורך גריכישע זעלנער אין נכו'ס דינסט. העראדאט זאגט, אז דאפנע איז געוואָרען אין א פריהיגער צייט א צענטער פון פארקעהר צווישען עגיפטען און דער גריכישער וועלט. צוליב איהר לאַגע איז זי אויך געווען דער פלאץ וואו די ציוויליזאציעס פון מזרח און פון מערב האבען זיך צוזאמענגעטראָפֿען. פעניקיער, גריכען, אידען אין עגיפטער האבען זיך דא באַגעגענט אויף א שותפות'ען באַדען. ווי פארטסאאיד היינטיגען טאג, איז איהר לעבען געווען אין העכסטען גראד קאסמאפאליטיש. איהר אַטמאספערע איז דער-פאר געווען זעהר א גינסטיגע פאר די אידישע קאלאניסטען.

מ'האט ניט געפונען קיין ארכעאלאגישע איבערבלייבונגען, וואס זאָלען נאָכען אַן אַנזעהערעניש אויף א אידישען ישוב אין תחנחם; אָבער דאָס

וואס עס זיינען ניט געבליבען קיין שפורען פון קונסט־ווערק פון דער צייט פון פסאמעטיך דעם צווייטען און חפרע (564—594) איז אין זיך גופא אן אינדירעקטע ראיה, אז די אידישע באפעלקערונג האָט אין א גרויסער מאָס פאַרנומען דעם אָרט פון דער גריכישער; מחמת די אידישע ציוויליזאציע פון יענער פּעריאָדע איז ניט געווען אַזאַ, וואָס זאָל לאָזען הינטער זיך בלויז בענדע מאָנומענטען. עס איז אָבער מערקווירדיג וואָס די טראַדיציע פון מורח האָט דערהאַלטען א ווייטע ערינערונג אָן א אידישען ישוב אין יענעם אָרט אין דעם נאָמען ק א ס ר ע ל ב י נ ט ע ל י ע ה ו ד י, „דער פאַלאַץ פון דעם אידען'ס טאָכטער“ — א נאָמען וועלכען די חורבות פון דער פעסטונג טראָגען נאָך עד היום. די אויסגראַבונגען, ווי אויך דער באַריכט פון העראַדאָט, דערקלערען די באַדייטונג פון דער אומגעווענהליכער באַציייר כענונג „פאַלאַץ“, וואָרים די פעסטונג איז אויך געברויכט געוואָרען ביי זעלטענע געלעגענהייטען אלס א קעניגליכע רעזידענץ. אסך וויין־סריג זיי נען דאָרטען געפונען געוואָרען מיט די זיגלען פון פסאמעטיך דעם צווייטען, חפרע און אַמאַסיס. אס מעהרסטען וואָרפט זיך אין די אויגען צווישען די חורבות, אין צפון־מערב פון דער דאָזיגער מיליטערישער רעזידענץ פון די פרעה'ס, די גרויסע פלאַטפאָרם פון צינעל אונטער'ן פרייען הימעל, אויף וועלכער ירמיה מ"ג 9 באַציהט זיך. דאָס איז געווען דער אלגעמיינער פלאַץ פאר געזעלשאַפטליכע פאַרזאַמלונגען און דערהוילונג.

חפרע'ס נאָכפאַלגער, אַמאַסיס, האָט פאַרטראָטען די עניפטישע פאַרטיי, וועלכע איז געווען פיינדליך צו דער פרעמדער ציוויליזאציע. די גריכישע קאַלאָניסטען און דער גריכישער האַנדעל זיינען באַגרעניצט געוואָרען, און די גריכישע גאַרניזאָן איז דעפאַרטירט געוואָרען פון דאפּנע. פאַקטיש האָט יענע שטאַדט אַם מעהרסטען געליטען פון דער רעאַקציאָנערער פאַליטיק. זי איז געבליבען וויס, לויט ווי העראַדאָט דערצעהלט, און די פעסטונג איז באַזעצט געוואָרען מיט אַן עניפטישער גאַרניזאָן. עס קומט לויט דעם אויס, אז אַם וועניגסטען אַרום יאָהר 560 (פאַר דער קריסטליכער צייטרעכענונג) האָבען די אידישע קאַלאָניסטען, אויב זיי האָבען זיך נאָך ניט געהאַט צוריק־געקעהרט קיין יהודה, געמוזט זוכען היימען אַנדערשוואו. פאַר די קאַלאַ־ניסטען, ניט בלויז אין תּחפּנחס, נאָר אויך אין אַנדערע שטעט, האָט די נייע געענדערטע שטעלונג פון עניפטישען הויף געמוזט זיין אַן אַנטרייב זיך צוריקצוקעהרען אין זייער היים־לאַנד.

כאָטש ירמיה האָט אַנערקענט די טרייהייט פון די אידען, אין עניפטען צו זייער אַלטען לאַנד, האָט ער אָבער געפונען ווינציג וואָס צו לויבען אין

אסך צו אטאקירען אין זייער רעליגיעזע לעבען. מיר האבען ניט קיין ראיות, אז זיי זאלען האבען געדינט צו די עגיפטישע געטער, אָדער אז זיי זאלען האבען לגמרי אויפגעהערט צו דינען יהוה; אָבער אונטער דער השפעה פון דער פאליטעאטישער אטמאספערע, אין וועלכער זיי האבען זיך געפונען, האבען פיעל פון זיי זיך צוריקגעקערט צו דער אמאליגער אָפגעטע-ריי פון זייער אורעלטערן. פונקט ווי אין מנשה'ס טעג, האָט מען אויך איצט אויף אסך אידישע מובחות גערויכערט ווייהרוד צו פרעמדע געטער. ביי די פרויען אין באַזונדערס געווען באַליבט דער דינסט פון דער מלכה פון הימעל, די אלטע סעמיטישע געטין אישטאר*); צו וועלכער מ'האָט געדינט אין ירושלים נאָך פאר דעם חורבן (ירמיה ז 18). די רעאקציע פון די אידען געגען יאשיהו'ס רעפארם און געגען יהוה'ס תורה, לטובה פון אַן אלטער סעמיטישער געטין, איז געקומען דערפון, וואָס זיי האָבען נאָווייזט אויסגעטייטשט זייערע אומגליקען אלס א באווייז, אז יהוה שטעהט נידעריגער ווי די אלטע געטער פון כנען. ענטפערענדיג אויף ירמיה'ס ליידענשאפטליכע מוסר-רייד צו זיי, האָבען זיי באהויפט מיט עקשנות, אז זייערע עלטערן אין יהודה איז געגאנגען גוט כל זמן זיי האָבען געדינט צו דער געטין פון היר מעל, און ווי נאָר זיי האָבען עס אויפגעהערט, זיינען געקומען אלע אומגליי-קען אויף זיי. ירמיה האָט זיי געקאנט אָפגענטפערען נאָר מיט א געגען-באהויפטונג: „אייער אָפגעטעריי און אייערע אומוויירדיגקייטען האָבען געבראכט אויף אייך די נאַציאָנאַלע קאטאסטראָפּע. אויב איהר וועט ווייטער אַזוי פאַרלאָזען יהוה, וועלען זעהר וועניג פון אייך דערלעבען זיך צוריק-צוקערען קיין יהודה. די צייט וועט באווייזען דעם אמת פון מיינע רייד. ווען איהר וועט זעהן פרעה חפרע אריינפאלענדיג אין דער האנט פון זיין פיגור, נבוכדראצר, זאל דאָס זיין א צייכען, אז עס וועלען מקוים ווערען מיינע שלעכטע נבואות אויף אייך“ (ירמיה מ"ד).

צי ירמיה האָט אין זיינע לעצטע יאָהרען דערלעבט צו זעהן ווי עס פאָר-מעהרען זיך די רייהען פון די, וואָס האָבען זיך צוגעהערט צו איהם, שטעהט אין ערגניץ ניט. יחזקאל איז זיין לעצטער נבואה, וועלכע טראָגט דעם דאָ-טום פון 570 (פאר דער קריסטליכער צייטרעכענונג), רעדט ניט וועגען די אידען ארום איהם, נאָר וועגען די אידען פון מצרים. אויך ער, פונקט ווי ירמיה, זאָגט פאַראויס, אז פרעה חפרע וועט באַלד פאַלען פאר נבוכדראצר; אָבער ער האָט מעהר האָפּענונג פאר דער צוקונפט פון די אידען אין עגיפ-

טען: עניפטעו'ס מפלה וועט זיין דער פארשפיל צו דער דערהייבונג פון די אידען (יחזקאל כ"ט 17—21). נאך אין גאנצען האט אויך ירמיה ניט אויפגעגעבען די האפענונג וועגען די עניפטישע אידען; אייניגע וועלען אויך פון זיי קומען צוריק אין יהודה און נעמען א חלק אין דער באנייאונג פון אידישען נאציאנאלען לעבען (ירמיה מ"ד 14, 28).

3.

די סאציאל-עקאנאמישע צושטענדען פון די אידען אין באבילאניען.

דער גלות בבל אלס עפאכע.

דער גלות-יבבל מוז באטראכט ווערען, אפילו קוקענדיג פון אויבען אויף, אלס די אויסערגעווענהליכסטע פאסירונג אין דער וועלט-געשיכטע. אין אלטען מזרח, נאך מעהר ווי אנדערשוואו, האט דאס פארלירען פון פאליטישער אויטאנאמיע באדייט די פארניכטונג פון א פאלק. יהודה און ירושלים האבען אין דעם זין פון א מלוכה לגמרי אויפגעהערט צו עקסיסטירען, און דאך זיינען די אידען געבליבען לעבען אלס פאלק. פארטרייבונגען אין אלטען מזרח האבען אלעמאל געפיהרט צו דעם ציל, צוליב וועלכען זיי זיינען אונטערנומען געווארען, ד. ה. צו דער פולער אויסלעשוונג פון דעם נאציאנאלען גייסט; דא אבער האט דער גלות דוקא פארשטארקט דעם פאליטישן טראגדיזם פון די אידען. אין אלע צייטען און אין אלע געגענדען פון דער וועלט איז דער געניס פון א געמיינדע אס מעהרסטען טעטיג און פרוכטבאר אויף דעם באדען פון דעם הייס-לאנד און אונטער זיינע הימלען. אבער דער געניס פון ישראל, וועלכער איז דערשטיקט געווארען אין פאלעסטינא, האט אויפגעפלאמט אין באבילאניען מיט א גלאנץ ווי נאך קיינמאל ניט פריער.

ישראל איז געווארען א גאנץ אנדערער אין גלות: דאס איז א קלארער פאקט פון דער געשיכטע. ישראל האט ניט אראפגעווארפען פון זיך די פאר-גאנענהייט, נאך ער איז פון איהר אוועקגעריסען געווארען. מ'האט איהם אנגעכאפט און אריבערגעשליידערט ווייט אוועק אויף יענער זייט מדבר. ער איז אוועקגעריסען געווארען פון זיין לאנד, זיין היים, זיין וויינשטאם און

פייגענבוים, זיין מארקפלאץ, זיינע קברים און זיין הייליגטום. ער האט געמוזט אנהייבען א לעבען פון דאס ניי. כדי צו פארשטעהן דאס נייע לעבן, מוזען מיר נעמען אין באטראכט די עלעמענטארע סאציאלע, פאליטישע און מאטאלישע כוחות. די וויכטיגסטע פראגען זיינען דא די אריבערפיהרונג פון די אידען אין דאס נייע לאנד און די נייע סביבה; און זייער וויכטיגקייט ווערט נאך פארשטארקט, ווען מיר באטראכטען ניט בלויז די פרעמדקייט פון באבילאניען, נאר איהר קולטור, איהר רייכקייט, איהר אלטקייט, איהר ארגאניזאציע, איהר הערשאפט איבער דער מענשהייט אין זאכען, וואס האבען אפגעלייגט צום שכל אדער צו דער פאנטאזיע; און אט דאס אלצרינג איז הייבן צו דער פארלארענקייט און הילפלאזיגקייט פון די צעטומעלטע גולים.

די פארטרייבונגען.

קודם כל מוזען מיר גענוי זעהן וואס עס ווערט פארשטאנען אונטער גלות בכל. דער שרייבער פון ירמיה נ"ב 28—30 באריכטעט פון דריי באזונדערע פארטרייבונגען. די ערשטע, אין נבוכדנאצר'ס זיבעטען יאהר, איז באשטאנען פון 3023 נפשות. די צווייטע, אין דעם אכצעהנטען יאהר פון דעם קעניג, האט ארומגענומען בלויז 832; בעת אין דער דריטער, אין דעם קעניג'ס דריי-און-צוואנציגסטען יאהר, זיינען אוועקגעפיהרט געווארען 745. דער שרייבער שעפט קענטיג פון א באבילאנישער קוועלע, א גאנץ אנדערע ווי די קוועלען, וואס ווערען געברויכט אין מלכים ב. ווען מיר באטראכטען די סיטואציע, זעהען מיר, אז די אינפארמאציע וואס ער גיט איז א זיכערע און באציהט זיך קענטיג נאר אויף לייט, וועמעס נעמען זיינען פארצייכענט געווארען. אזוינע זיינען אין יאהר 586 געווען וועניגער ווי אין יאהר 597. צדקיה'ן האט מען געלאזען נאר די „שירים" פון די פרייע לאנדאייגענטער מער, און די מלוכה איז שוין אויך ניט געווען דינעלביגע וואס אונטער זיינע פארגעהער*).

(*) די פראגע וועגען דער צאהל נפשות און די מעהרערע פארטרייבונגען, ווי אויך די פונדאמענטאלערע פראגע וויפילע פארטרייבונגען עס זיינען באמת פאר געקומען, ווערען שטארק באשמריטען. מאנכע פארשער נעמען אן, אז דאס ווארט „זיבעטע" אין ירמיה נ"ב 28 איז א טעות פון אן איבערשרייבער פאר זיבעצעהנטע, אונטענדיג, אז דאס איז געווען א גלות פון לויט אויפ'ן אפענעם לאנד אין דער

דער סך־הכל פון די דריי פארטרייבונגען איז בכן 6400; צורעכענענדיג צו דעם נאך די פרויען, די קינדער און די קנעכט, קען מען לייכט באַרומען די צאָהל פון צוואַנציג טויזענד נפשות; פון זיי האָט די ערשטע פאר־טרייבונג בייגעטראָגען צווישען ניין און צעהן טויזענד; זי איז בכן געווען גרויס ווי די בידע ווייטערדיגע פארטרייבונגען צוזאַמען. ניט בלויז איז זי געווען די גרעסטע בנוגע דער צאָהל נפשות, נאָר עס איז דעמאָלט מיטגע־גאַנגען, לויט דעם בפירוש'ען באַריכט אין מלכים ב, כ"ד 14-16, די בליי־הונג פון דער שטאָדט און פון דער נאַציאָן. אחוץ יהויכין און זיין קרייז פון מיוחסים האָבען זיך דאָרטען געפונען אזעלכע איינפלוסרייכע מענער ווי יחזקאל און די נביאים וואָס האָבען אָנגעפיהרט א קאמף געגען איהם און ירמיה'ן (ירמיה כ"ט). פון דער אנדערער זייט ווידער זיינען די מעהרסטע אָנפיהרער פון דעם לעצטען אויפשטאַנד הינגעריכטעט געוואָרען אין ריבלה, און די אנדערע פיהרער פון פאָלק, צווישען וועלכע עס האָבען זיך געפונען

ערשטער צייט פון דער באלאָגערונג (אין יאָהר 587). דאָס איז אָבער ניט וואָהר־שוינליך. ערשטענס טרעפט צוזאַמען דאָס דערמאָנטע יאָהר מיט'ן גלות יהויכין; צווייטענס האָט דער הויפט־גלות אין אָט דעם זיבעטען יאָהר ניט געקאָנט פאָרקומען אוידער ירושלים איז גענומען געוואָרען. די הויפט־טענה פון די פאָרשער געגען די באהויפטונגען אין ירמיה נ"ב איז, אַז דער גלות פון יאָהר 597 האָט ניט געדוּקאַנט זיין גרעסער ווי פון יאָהר 586. די דאָזיגע פאָרשער אָבער זעהען ניט איין, אז בלויז אומאָפהענגיגע פערזאָנען זיינען געצעהלט געוואָרען און אז קנעכט און אויך פרויען און קינדער זיינען ניט ארוינגערעכענט געוואָרען. פון אָט די זיינען אסך וועניגער אוועקגעפיהרט געוואָרען אין יאָהר 597 אוידער אין יאָהר 586, ווייל אין דעם ערשטען גלות, דעם גלות יהויכין, איז די פאָליטיק געווען אָוועקצור־פיהרען די איינפלוסרייכסטע לויט, לויט דער בפירוש'ער באַהויפטונג אין מלכים ב, כ"ד 14-16. ווען דער שרייבער אין מלכים ב גיט אָן „זעהן טויזענד“ אלס די צאָהל פון די פארטריבענע אין יאָהר 597, גיט ער דאָ בלויז אַן א רונדע צאָהל (דער עטוואָס גענויערער חשבון איז פסוק 16 שטאַמט פון אַן אנדער מקור) און רעכענט אריין די פרויען, די קינדער און די קנעכט. אין די ליסטען פון נחמיה ז (עזרא ב) ווערען די קנעכט געשטעלט באַזונדער, ניט דערמאָנענדיג די הייזער, צו וועלכע זיי האָבען געהערט. בנוגע צו ירמיה נ"ב האַלטען זיך שטאדע און עדוארד מויער ביי דער אומוואַהרשיינליכער סברא, אז די ערשטע צאָהל, וואָס ווערט דאָרטען אָנגעגעבען, באַציהט זיך אויף א גלות וואָס איז געמאַכט געוואָרען אין יאָהר 598 פון די לאַנד־שטעדט אוידער ירושלים איז עראָבערט געוואָרען; די צווייטע צאָהל אַנטהאַלט די אריבערגעלאָפֿענע אין משך פון דער באלאָגערונג און אוידער די שטאָדט איז געפאלען, דאָס הויסט אין יאָהר 587; און די דריטע צאָהל איז פילויכט דער לעצטער גלות, וואָס די כּשדים האָבען אונטערנומען נאָך גדליה'ס דערמאָרדונג.

אזעלכע פיגורען ווי ירמיה און גדליה, זיינען איבערהויפט ניט עגאנגען קיין באבילאָניען.

פון די אלע פאקטען קען מען מאַכען געוויסע שלוסען. ערשטענס, אז די אידען פון גלות, אין דעם ברייטען זין פון דעם אויסדרוק, האָבען געלעגט אין באבילאָניען דעם יסוד פון זייער סאָציאלען און בירגערליכען לעבען נאָך פאר דעם חורבן פון ירושלים. צווייטענס, געפינען מיר צווישען יחזקאל'ען און זיינע חברים די מענער, וועלכע האָבען באַשטימט דעם רעליגיעזען באַראַקטער און די רעליגיעזע טענדענצען פון דער ערשטער העלפט פון דער גלות-פּעריאָדע. דריטענס, אז דער חורבן פון ירושלים איז געווען א געוואָל-דיגער פאקטאָר אין רעליגיעזען און פאָליטישען לעבען פון דער נאציאָן, דערהויפט צוליב זיין באַדייטונג פאר די אידען וואָס זיינען שוין געווען אין גלות און וואָס האָבען פאָרגעשטעלט מיט זיך דעם טייל פון פאָלק, וועלכער איז געווען אזוי וויכטיג פאר דער צוקונפט פון ישראל.

לאַמיר באַטראַכטען ווי אזוי די פארטרייבונגען זיינען צוגעגאנגען. די צווייטע פארטרייבונג האָט זיך אונטערשידען פון דער ערשטער דערהויפט מיט דער שטרענגקייט, מיט וועלכער מ'האָט באַהאַנדעלט די אָנפיהרער פון לעצ-טען אויפשטאַנד. אויפ'ן וועג קיין באבילאָניען איז אין אלע דריי פארטריי-בונגען אָנגעווענדט געוואָרען דערזעלביגער אלגעמיינער פלאַן. לויט דעם וואָס מיר ווייסען בכלל פון פארטרייבונגען פון באַפֿעלקערונגען אין אלטען מזרח, האָט מען גלייך אין אָנהויב קלאַסיפֿיצירט די געפאָנגענע, די, וועלכע מ'האָט פאַרצייכענט אלס רעבעלען, האָט מען געהאַלטען באַזונדער אונטער א ספּעציעלער וואָך; די, וועלכע זיינען באַשטימט געוואָרען פאר שטראַף-ארבייט, זיינען אויך געשטעלט געוואָרען באַזונדער. וויפיעל אידען עס זיי-נען געווען פון אַט דעם לעצטען קלאַס, קענען מיר מיט זיכערקייט ניט זאָ-גען. אורטיילענדיג פון דעם וואָס די ביבלישע דאָקומענטען שווייגען דערפון און פון דעם וואָס די אידען פון יהודה האָבען געבליהט אין באבילאָניען, זעהט עס אויס, אז דער קלאַס איז ניט געווען גרויס אין צאָהל. די, אויף וועמען עס איז ניט געווען קיין טאָדעל און וועלכע זיינען ניט פאַראורטיילט געווען צו שווערער ארבייט זיינען א באַזונדערע אָפּטיילונג. צו דעם דאָ-זיגען קלאַס האָבען געהערט די, וואָס זיינען מיט דער אייגענער ברירה גע-גאָנגען אין גלות, ענטוועדער פון פאַטריאַטישע מאַטיווען אָדער כדי זיך ניט צו שיידען פון זייערע פאַמיליען און פריינד. בעת די גאנצע באַפֿעלקערונג פון לענדער און שטעט, וועלכע האָבען געמאַכט אן אויפשטאַנד, האָט פאַר-שפּילט איהר לעבען און איהר פרייהייט, זיינען די, וועמען מ'האָט באַהאַנ-

דעלט מילד, בלויז געווארען געפאנגענע פון דער מלוכה. אט אזוי האט מען געגעבען די ברירה צו ירמיה'ן און צו ברור בן-נריה צו געהן וואהיין זיי האבן געוואלט.

אויף אשורישע אפמאָלונגען זעהט מען ווי מענער, פרויען און קינדער ווערען אוועקגעפיהרט פון עראָבערטע שטערט, ווי זיי מאַרשירען מיט אראָפּגעבויענע קעפּ און מיט הענט אָנגעבונדען אויף זייערע רוקענס פון הינטען, און ווערען געשלאָגען פון זייער וואָך מיט די שטעקענס. אַזעלכע בילדער זיינען אפילו עקסטערע, דאָך איז דאָס מאַרשירען צורפּוס, די קיין טען און די טרייבער — פאַקטען פון דעם אַשורישען רעזשים, וואָס זיינען בלייבן אַפּט פאַרלייבטערט געוואָרען פון די כּשדים און דאָך דערהאַלטען געוואָרען דורך זיי אין די הויפט־שטריכען. מיר טאָרען זיך פון דעסט וועגען ניט פאַרשטעלען דעם מאַרש פון די אידישע גולים לויט אַט די גומא'דיגע אַפּמאָלונגען. מיר מוזען האַלטען אין זינען די מעטאָדען פון דער כאַלדעאישער אַדמיניסטראַציע. איהר הערשענדר פּרינציפּ איז געווען אויסנוצונג און אויפהאַלטונג. ביי דער קלאַסיפּיצירונג פון די געפּאָנגענע, וואָס מיר האָבען פריהער דערמאָנט, זיינען געמאַכט געוואָרען ליסטען פון זיי דורך „דעם מאָן מיט דעם שרייבער'ס טיטל־האַרן אויף זיין זייט“ (יחזקאל ט 2). די נומערציעס און באַשרייבונגען זיינען אוועקגעשיקט געוואָרען אין דער הויפט־שטאָרט, און די באַמטע, וועלכע האָבען געהאַט צו זאָגען אויף דער עקספּעדיציע, זיינען געווען פאַראַנטוואָרטליך, אז די פאַר טריבענע זאָלען אָנקומען זיכער אויפ'ן אָרט. צוריקצוריק אַכזריות אָדער נאַכלעסיגקייט זיינען דעריבער געווען אויסגעשלאָסען. מיר דאַרפען אויך ניט אָננעמען, אז אלע גולים פון יעדען גלות האָבען געבילדעט איין גרויסע מחנה אָדער קאָראָוואָן. זיי זיינען צעטיילט געוואָרען לויט באַקוועמליכ־קייט: — לויט די סאָלאַרטען וואָס מ'האַט געקאָנט קריגען אלס מיליטערי־שע וואָך, לויט די מיטלען פון טראַנספּאָרט, לויט דעם סעזאָן פון יאָהר, לויט דעם כאַראַקטער פון די פאַרשידענע קלאַסען פון די פאַרטריבענע. דער קיצור איז, אז מיר קענען נאָר קריגען אַ קלאַרע השגה פון דעם כאַראַקטער פון יעדע פאַרטרייבונגען, ווען מיר האַלטען אין זינען, אז זיי זיינען געווען וועניגער אַ פּערזענליכע ווי אַ נאַציאָנאַלע שטראָף, וואָס איז באַשטאַנען אין פאַרלירען דאָס היים־לאַנד.

דער אידישער ישוב אין באבילאניען.

אבער וואס איז געשעהן מיט די גולים נאכדעם ווי זיי זיינען אנגעקור
מען אין באבילאניען? און, קודם כל, אין וועלכע ערטער האט מען זיי בא-
זעצט? אין דעם פרט האבען מיר גענויע אויסקונפט בנוגע צו א גרויסען
טייל פון גרעסטען. אדער ערשטען, גלות. פון ספר יחזקאל ווייסען מיר, אז
ביי דעם טייד „כבר“ האט זיך געפונען א גרויסע קאלאניע פון יחזקאל'ס
לאנדסלייט. דער כבר איז געווען א וויכטיגער קאנאל פון צענטראל-באביל-
אניען. אין צוויי מסחר-דאקומענטען פון דער צייט פון ארטאקסערקסעם
דעם ערשטען (464-424) ווערט דערמאנט דער טייד קאבאר, וואס איז גע-
ווען, ווי היילפרעכט זאגט (*), א גרויסער, שיפכארער קאנאל נאָהנט צו דער
שטאָרט ניפור. הגם מיר ווייסען נאך ניט גענוי, וואו ער איז געלעגען, מער-
גען מיר אָבער אָננעמען כמעט פאר געוויס, אז ער איז געווען א צווייג פון
דעם גרעסערען קאנאל, דעם ניל. אזוי ווי די אידישע קאלאניסטען האָבען
ניט געקענט באזעצט ווערען אין א געגענד מיט א געדיכטער באפעלקערונג,
איז עס דעריבער וואהרשיינליך, אז דער כבר איז געלעגען אין מזרח-זייט
פון גרויסען קאנאל.

וואו מ'האט באזעצט די איבעריגע גרופעס פון די גולים, איז איצט
אומזיסט צו מאַכען השערות. מ'קען נאָר זאָגען, אז א חוץ די קעניגליכע
געפאנגענע און זייערע הויז-לייט, זיינען אויך נאָר מאַנכע אנדערע בלי ספק
געבראַכט געוואָרען אין דער הויפט-שטאָרט בבל. דער גרויסער קעניג, וואס
איז געווען שטאַרק פאַראינטערעסירט אין דער אַנטוויקלונג פון זיין לאַנד
בבל, איז נאָך ספּעציעל געווען פאַראינטערעסירט אין זיין הויפטשטאָרט;
און פאר זיינע גרויסע עפענטליכע און פריוואַטע ארבייטען האָט ער הפנים
גענומען א געוויסע צאָהל פון יעדער באדייטענדער, גיינעקומענער גרופע
פון מלחמה-געפאָנגענע. אז מ'זאָל האָבען באזעצט אסך אידען אין אַנ-
דערע גרויסע שטעט פון דער אימפעריע, איז ניט וואהרשיינליך. נאָטיר-
ליך זיינען אסך אידען סוף-כל-סוף געקומען אין איין צענטער פון איגרוס-
טריע אָדער אין אן אנדערע, און מעהר ווי אומעטום אין בבל. אָבער
לכתחילה איז זייער וואוינארט קענטיג באשטימט געוואָרען דורך דעם קע-
ניג'ס פּאָליטיק; און דאָס איז געווען ניט צו לאָזען אויפבויען קיין מעגליכע

*) Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania, 9, p. 28.

דאָס וואָרט גופא באדייט „גרויס“.

קאנקורענטען צו זיין געליבטער בבל. פון די באדינגונגען פון א האלבער
 יאהרהונדערט שפעטער ווייזט עס אויס, אז די גולים זיינען סוף־כל־סוף
 פארטיילט געווארען גאנץ ווייט איבער'ן לאנד. צווישען די ליסטען פון די
 צוריקגעקעהרטע פון גלות געפינט זיך א גרופע נעמען פון פלעצער, פון וועלכע
 כע געוויסע פערזאנען, 652 אין צאהל, זיינען געקומען זיך אנשליסען און דער
 הויפט־קאמפאניע פון די צוריקגעהער קיין ציון: ת ל - מ ל ה, ת ל -
 ח ר ש א, כ ר ו ב, א ד ו א מ ר (עזרא ב 59; נחמיה ז 61). עס
 ווערט דארטען געזאגט פון די דאזיגע לייט, אז זיי האבען ניט געקאנט ווייז
 זען זייער יחוס, אז זיי זיינען פון ישראל. מיר זעהען דערפון, אז אין די
 לעצטע צוויי דורות זיינען זיי געווען אפגעריסען פון זייערע ברידער. אויף
 יעדען פאל האבען די באאמטע פון דער מלוכה ניט דערמוינט די פאר
 טריבענע אידען זיך צו צענטראליזירען, כדי אויסצומיידען די מעגליכקייט
 פון א פאראייניגטער מרידה. מיר מענען בכך ארויסנעמען דערפון אלס
 אונטערסטע שורה, אז מעהרערע קליינע גרופעס פון די פארטריבענע אידען
 האבען זיך פארמירט אין באזונדערע דיסטריקטען.

אויף א זיכערערען גרונט שטעהען מיר ווען מיר קומען צו דער פראגע
 וועגען דער באשעפטיגונג פון די אידען אין גלות. די באשטימענדע פאקט
 טארען דערביי זיינען געווען: 1) די פריהערדיגע באשעפטיגונגען פון די
 אידען; 2) די אנדוסטריעלע באדערפענישען פון דעם לאנד; 3) די פארד
 רונגען פון דעם קעניג'ס פאליטיק און די מיטלען וואס ער האט געזוכט און
 צונעמען פאר דער אינערליכער אדמיניסטראציע; 4) די הערשענדע סא
 ציאלע און יורדישע באדינגונגען פאר באשעפטיגען ארבייטער. יעדערער
 פון די דאזיגע פאקטארען מוז קורץ באריקזיכטיגט ווערען, ווייל נאך ווען
 מיר קענען א פאלק אין זיינע טעגליכע באשעפטיגונגען, קאנען מיר פאר
 שטעהן זיין געשיכטע.

פון די פארטריבענע אידען פון די דריי גלות'ן זיינען די מעהרסטע
 געווען בעסער צוגעפאסט צו אגריקולטורעלע באשעפטיגונגען איידער צו
 עפעס אנדערש. די דאזיגע מעהרהייט האט אומגעפעהר פארגעשטעלט מיט
 זיך די באפעלקערונג פון יהודה, וואס האט זיך ניט געקאנט צופאסען צו די
 פאדערונגען פון קונסט און פאבריקאציע אין א העכערער ציוויליזירטער
 געמיינדע. די מעהרסטע איינוואנדערער פון יהודה, אחוץ פון די שטעדט,
 זיינען געווען פאסטוכער* אדער געזעל־פערמערס, ארבייטער אויף פער

(*) אז דער פאסטוכער־קלאס, אפילו אין זיין האלבי־נאמאדישער פארם, האט
 זיך דערהאלטען, איז אילוסטרירט דורך דעם פאל פון די רכבים, אט די לעצטע

מעס, פלאנצערס פון וויינשטאקען און איילכערטבויער. אין די גרויסע שטערט און אין דער הויפטשטאדט גופא זיינען אסך געווען באשעפטיגט אר-בייטענדיג ביי די לאנדאייגענטימער אויף זייערע נחלאות. פון דער אנדערער זייט זיינען די מיטגלידער פון די צעכען פון בעלי-מלכות, אזעלכע ווי די „שניצער און די שליסער“* (מלכים ב, כ"ד 14, 16; ירמיה כ"ד 1; כ"ט 2), וועבער, פארבער, טעפער, גארבער און הויז-בויער ניט געווען קיין באדייטענדע צאהל.

וואס די אידען אין באבילאניען זיינען סוף-כל-סוף געווארען איז בעיקר אפגעהאנגען פון זיי גופא. אין אנהויב זיינען זייערע אומשטענדען אפ-געהאנגען פון דעם קעניג'ס פאליטיק און פון די באדערפענישען פון לאנד. ווען מיר באטראכטען צוערשט די באדערפענישען פון לאנד, זעהען מיר, אז עס זיינען געווען געוויסע שטענדיגע פאדערונגען אויף ארכייט, פאדערונגען וואס זיינען קיינמאל ניט פארמינדערט געווארען אין צייטען פון נאציא-נאלער פראספעריטעט און שטארקייט. דאס וואוילזיין פון באבילאניען איז געווען פארבונדען מיט'ן וואסער-רעזערוו און מיט דער ריכטיגער אויס-נוצונג פון דעם וואסער. ארכייטען פון קאלאניזאציע און באוואסערונג האבען געקאנט פארפילפאכט ווערען; און אז זיי זיינען שוין געווען פארטיג, האט מען כסדר באדארפט גוט אויפפאסען אויף זיי. די קולטיווירונג פון דעם באדען און די פארשידענע פראצעסען פון אגריקולטור, וואס זיינען דורך דעם געמאכט געווארען לייכטער און אלגעמיינער, האבען געפאדערט מעהר ארכייטס-כוחות. טיילווייז אומאפהענגיג פון אגריקולטור איז געווען די באזארגונג פון די בהמות דורך דעם פאסטוכער-קלאס. צו אט די מוז מען נאך צולעגען די פארשידענע בעלי-מלכות, וועלכע האבען צוגעשטעלט

האבען א באזונדערען אינטערעס פאר אונז, ווייל לכל הפחות מאנכע פון זיי זיינען אוועקגעפיהרט געווארען קיין באבילאניען צווישען די איינוואוינער פון ירושלים, וואו זיי האבען געפונען א מקום-מקלט בעת דער ערשטער באלאגערונג (ירמיה ל"ה 11). אז זיי האבען אריבערגעלעבט דעם גלות און עס איז מקוים געווארען ירמיה'ס נביאות (ירמיה ל"ה 19), ערפאהרען מיר פון דברי הימים א, כ 55 און אויך ד 12 לויט דעם תרגום השבעים („רכב“ אנשטאט „רכה“).

(*) „החרש והמסגר“ ווערט מעהרסטענס איבערזעצט „מיוסטערס און שלאסערס“. „חרש“ אבער באדייט די, וואס האבען געארבייט מיט שנייד-אינסטרומענטען. זעה אין באנד 2, ז. 298. דאס ווארט „מסגר“ קאן ניט באדייטען פשוט א „שמיד“, אויך ניט קיין „שלאסער“. וואהרשיינליך באציהט זיך „חרש“ אויפ'ן שניידען און פאר-מירען דעם מאטעריאל און „מסגר“ — אויפ'ן אויסמאכען דעם פאבריצירטען אר-טיקעל (ווערמילד, „אוינער וואס שליסט אפ“).

נעציג פאר דער ערד ארבייט. די מלאכות. וואס זיינען פראקטיצירט גע-
ווארען אין פאלעסטינא נאך אויף אזוי ווייט ווי דאס איז מעגליך געווען
פאר א קליינער און אפגעזונדערטער געמיינדע. זיינען דערפאר אנטוויקעלט
געווארען אין באבילאניען צו אזא הויכער מדרגה, וואס איז אנדערשוואו אין
מערב-אזיען אין ערגיץ ניט באקאנט געווען. אזוינע זיינען געווען די קונסט
פון וועבען. נארבען. מעטאל-מאכעריי, ציגעל-מאכעריי, און דאס בויען און
אויסמעכלירען וואוינונגען. צו דעם קרייז פון תענונים און לוקסוס האט
געהערט דאס מאכען צירונג, סטאטוען און סטאטועלעך, דעקארירטע טע-
פעריי, מוזיק-אינסטרומענטען און אנדערע מלאכות, וועלכע האבען גע-
דינט די קונסטען פון פארגעניגען. די העכסטע פון אלע איז געווען די קונסט
פון דעם שרייבער, מיט דעם קרייז-אינסטרומענט אדער דעם שרייב-ראטה.
דערצו איז אויף דעמועלביגען אנריקולטורעלען יסוד אויסגעבויט געווען א
ברייטער סיסטעם פון מסחר, רעגולירט דורך יערען מיטעל, וואס די ערפא-
רונג פון דעם הענדלער און די קלוגקייט פון דעם האנדעלס-געפיהל האבען
געקאנט אויסטראכטען.

דאס זיינען געווען אינדוסטריען און באשעפטיגונגען, וואס מיר מע-
גען רופען באשטענדיגע. אָבער די אידען זיינען געקומען קיין באבילאניען
אין א צייט פון באזונדערע געלעגנהייטען. נבוכדנאצר, דער גרויסער בא-
נייער פון באבילאניען, האט באהאנדעלט זיינע מלחמה-געפאנגענע מעהר
אלס אונטערווארפענע, וואס שטעהען אונטער זיין רשות. ווי אלס לעבענס-
לענגליכע פארברעכער. נאך מעהר, זיין אדמיניסטראציע איז געווען גאסט-
פריינדליך צו פרעמדע, מחמת די פארבעסערונג און אנטוויקלונג פון זיין
לאנד האט געפאדערט זייער דינסט. זיין הוימישע פאליטיק האט געהאט
א צווייפאכען ציל. פון איין זייט האט די רייכקייט און מאכט פון באבילא-
ניען געמוזט פארגרעסערט ווערען דורך אינערליכע פארבעסערונג, ספעציעל
דורכ'ן פארברייטערען דעם שטח פון דעם פרוכטבארען באדען און דורך
פארגרעסערען זיין יעהרליכע פרוכט. פון דער אנדערער זייט האט די אר-
בייט פון האלטען איז ארדנונג די באוואסערונגס-ווערק געפאדערט א שטאר-
קען אדמיניסטראטיווען און פינאנציעלען צענטער, אזוי אז די הויפטשטאדט
האט געמוזט וואקסען אויפ'ן חשבון פון אנדערע וויכטיגע שטעט. די
אידען האבען געשפילט זייער הויפט-ראלע ביים דורכפיהרען דעם ערשטען
פון אט די צילען. ווען זיי וואלטען געקומען קיין באבילאניען און וואלטען
פארבראכט זייערע יאהרען פון אונטערווארפענקייט אונטער א גרויזאמען
רעזשים אדער איז א צייט פון צעפאלונג, דעמאלט וואלט פילייכט זייער

לעבען אלס א נאציאן צערריקט געוואָרען דורך טיראניי אָדער זיי וואָלטען געוואָרען אויסגעמאַטערט דורך האַפּנונגסלאָזע אָנשטרענגונגען.

דאָס וויכטיגסטע פון אַלץ אין זייער נייער סביבה זיינען געווען די באַדינגונגען. אונטער וועלכע זיי האָבען זיך מפרנס געווען און האָר בען געמאַן זייער ארבייט. די ערשטע פראַגע וואָס שטעלט זיך אונז איז וועגען דעם מצב פון קנעכט אין באבילאניען, ווייל מיר מוזען אָננעמען פאר אומבאַשטריטען, אז די מעהרסטע אידען זיינען אין אָנהויב באַשטימט גע- וואָרען אלס קנעכט. וואָס מיר ווייסען וועגען שקלאַפּעריי ביי אידען קאָן אונז דינען אלס אַלגעמיינער וועג-ווייזער, ווייל אין דער ציוויליזירטער געזעלשאַפט פון אַלטערטום האָבען דער מנהג און די געזעצגעבונג פאַרגעשריבען כמעט אומעטום דיזעלבינע געזעצען וועגען דער באַהאַנדלונג פון שקלאַפּען. דער הויפּט-חילוק אין שקלאַפּעריי צווישען דעם אַלטערטום און דער מאָדערנער צייט ליגט ניט אזוי פיעל אין דער באַהאַנדלונג פון שקלאַפּען ווי אין זייער געזעלשאַפטליכער פּאָזיציע און אין זייערע אויסזיכטען. ביי די באבילאָ- נייער, פונקט אזוי ווי ביי די עגיפּטער און ביי די אידען, זיינען שקלאַפּען, באַ- זונדערס מלחמה געפאָנגענע, אַפּטמאָל באַהאַנדעלט געוואָרען מיט דער גרעס- טער אכזריות. מיר האָבען דערפון גענוג ראיות פון אַפּמאָלונגען אויף די אויסגעגראַבענע מאָנומענטען, וועלכע שטעלען פאַר קנעכט געטריבען צו זייער ער ארבייט אונטער דעם בייטש פון צינוּהאַרען. מיר טאָרען דאָס אָבער ניט נעמען אלס כאַראַקטעריסטיש פאר דעם אַלגעמיינעם סיסטעם. אחוץ אין בירגערליכע רעכטען זיינען קנעכט אַפט געווען גלייך צו פרייע לייט. אסך פון זיי זיינען געווען אין א בעסערע מצב אלס קנעכט ווי זיי וואָלטען געקאָנט זיין אלס אייגענע האַרען; און אַט דער גוטער גורל איז. ווי עס זעהט אויס, געפאלען אויף דעם גרעסטען טייל פון די פאַרטריבענע אידען אין באבילאניען.

די רעכטען און פליכטען פון דעם אונטעריאכטען קלאָס אין באבילאָ- נייען קענען מיר ארויסלערנען פון פאַקטען, וועלכע מיר האָבען פון די אויס- געגראַבענע מאָנומענטען. קנעכט זיינען געווען פון פאַרשידענע קלאַסען. ערשטענס זיינען געווען קנעכט פון דער מלוכה. דאָס זיינען מעהרסטענס געווען מלחמה-געפאָנגענע, וואָס זיינען גענומען געוואָרען אין שלאַכט אָדער געוואָרען אַ פּעסמונג איז עראַבערט געוואָרען, אָדער ווען א שטאָדט האָט זיך אונטערגעגעבען. לכתחילה, אין צייטען פון ווילדקייט, איז פון אזוינע גע- פאָנגענע באַשטאַנען די מאַסע פון דער אונטעריאכטער באַפעלקערונג. זייער באַהאַנדלונג איז, מיט דעם פראַגרעס פון ציוויליזאציע, פאַרבעסערט געוואָר-

רען. אבער אפילו אונטער דער מילדסטער אדמיניסטראציע האט מען ארויסגעוויזען באַרבאַרישע שטרענגקייט צו אנהעצער אָדער אַנפיהרער פון אן אויפשטאַנד. אין די שפּעטערע אשורישע און כאלדעאישע צייטען האט מען פאַרויכטיג קלאסיפֿיצירט די געפאַנגענע, און לויט דער קלאסיפֿיקאציע האט מען זיי באהאַנדעלט שטרענגער אָדער מילדער. זיי האָבען לחלוטין ניט געמוזט בלייבען דאָס אייגענטום פון דער קרוין, וואָרים די געפאַנגענע, צו וועלכע מ'האט ארויסגעוויזען א באַזונדערע מילדקייט. האָבען אין יעדער צייט געקאנט איבערגעגעבען ווערען צו פריוואַטע לייט, וואָס האָבען באַ-שעפטיגט ארבייטער. א צווייטער קלאס זיינען געווען די טעמפל־שקלאַ-פּען. זייער צאָהל און באַדייטונג אין נאַטירליך אָפּגעהאַנגען פון דער רייכ-קייט פון די טעמפלען, און דאָס איז געווען אַן אומבאַשטענדיגע זאַך. דאָך איז קיינמאָל אין באַבילאָניען ניט געווען אזא צייט, ווען די טעמפלען זיינען ניט געווען רייך אין צאָהל און האָבען ניט געהאַט פארשידענע אונטערנע-מונגען; און אזוי ווי זייערע עסקים האָבען אריינגענומען אין זיך דעם גאנצן צען קרייז פון די דעמאָלט באַקאַנטע האַנט־אַרבייט, פאַבריקאציע און סוחר'ישע באַשעפטיגונגען, האָט די צענטראַלע רעגירונג ניט געקאנט מאַכען קיין ברייטערען געברויך פון שקלאַפּען־אַרבייט ווי אין אַט די פלעצער פון די געטער. אין דער עפאָכע, ביי וועלכער מיר שטעהען איצט, האָבען אָבער די פראַווינציעלע טעמפלען פארלאָרען אסך פון זייער באַדייטונג צוליב דער ספּעציעלער גונסט וואָס נבוכדראַצר האָט ארויסגעוויזען צו בבל און איהר פאַרשטאַדט באַרסילא. נאָך איין קלאס פון שקלאַפּען האָבען געהערט צו פריוואַט־בירגער פון פארשידענע קלאַסען און שיכטען. די הויפּט־ראַלע אַלס אייגענטימער פון שקלאַפּען האָבען געשפּילט די פאַבריקאַנטען, די סוחרים און די לאַנד־אייגענטימער. שקלאַפּען האָט מען דאָס רוב זיך איינגעשאַפּט דורכ'ן קויפּען; אָבער ביידע: סאי די טעמפלען און סאי די יחידים האָבען געקאנט באַקומען שקלאַפּען אַלס מתנה פון דער מלוכה פאַר אַ דינסט, וואָס מ'האט אויפגעטאָן, אָדער פאַר אן אַלטער פרעטעגנויע. אין די שפּעטערע צייטען אין באַבילאָניען, ווען די דינאַסטיעס האָבען זיך אָפּט געביטען, האָט יעדע אדמיניסטראציע געזוכט נושאַ-חן צו זיין ביי די מעכטיגע פריסטער דורך גרויסע מתנות, און דערביי זיינען קאָנפּיסקירטע שטיקער לאַנד אין זייערע באַאַרבייטער געווען די ערשטע זאַך ביי דער האַנט; און צו די פאַ-מיליען פון טרייע אונטערשטיצער האָט מען ארויסגעוויזען עהנליכע וואויל-טאָטען. צו האָבען שקלאַפּען אַלס אייגענטום איז אָבער ניט געווען דער מאָנאָפּאָל פון די רייכערע קלאַסען. די מעהרסטע לייט, וואָס האָבען פאַר-

מאגט עפעס אביסעל געלד אדער א נחלה, האָבען אויך געהאט זייערע קנעכט. עס איז וויכטיג צו באַמערקען, אז אין באבילאניען האָבען שקלאָפּען בכלל, אפילו די, וועלכע זיינען לכתחילה געווען מלוכה-ארעסטאנטען, געהאט די געלעגנהייט צו שטייגען העכער דורך די פאַרשידענע מדרגות פון קנעכט-שאַפּט און צו פאַרבעסערען זייער לאַגע דורך פאַרקויף, מתנה און ירושה. זיי האָבען אויך געקאָנט ווערען פריי דורכ'ן אויסקויפּען זיך, אָדער ווערען אויסגעלייזט פון אנדערע, אָדער א דאָנק דער גרויסמוטיגקייט פון זייערע האַרען. זיי האָבען אויך געקאָנט אַדאָפטירט ווערען אין דער פאַמיליע פון אַן אייגענטימער און ווערען סוף-כל-סוף די באַלעבאָטים פון גרויסע נחלאות. דורך דער געוועהנליכער פאַרם פון א געשעפט-קאָנטראַקט זיינען זיי באַרעכטיגט געווען, ווען זייערע האַרען האָבען זיי פאַרדונגען צו אנדערע, ניט בלויז צו קריגען אַן אַנטשעדיגונג פאַר א קראַנקהייט אָדער א וואונד, נאָר אויך צו קריגען באַצאָהלט פאַר זייער אַרבייט, אזוי אז עס איז געווען מעגליך פאַר זיי אַנצוזאַמלען א קליינעם קאַפיטאַל און זיך איינצושאַפּען זייערע אייגענע שקלאָפּען. נאָך מעהר, זיי האָבען געקאָנט זיך לערנען א מלאכה און ווערען געניטע בעלי-מלאכות.

אַט פון די חילוקים צווישען אַמאַלינער און מאָדערנער שקלאָפּעריי, קומט פאַר אונז ארויס אזוי בולט דער פאַקט, וואָס איז אזוי וויכטיג פאַר דער געשיכטע פון גלות בכלל, נעמליך: אז די סאַציאַלע באַדינגונגען זיינען געווען גינסטיג פאַר די פאַרטריבענע אידען. עס מוז אויך באַמערקט ווערען, אז בעת דער סיסטעם פון אונטעריאָכונג, וואָס האָט געהערשט אין באַבילאָניען איז אין עיקר געווען עהנליך צו דעם סיסטעם, מיט וועלכען זיי זיינען געווען באַקאַנט אין פאַלעסטינא, איז ער אָבער גלייכצייטיג געווען בעסער רעגולירט דורך געזעץ און מנהג. דערצו איז די פּאָזיציע פון באַפרייטע געווען זיכערער אונטער די פעסטערע געזעצליכע און געשעפטליכע באַדינגונגען פון דער קאלדעאישער אימפעריע. מיר מעגען זאָגען אַלס אונזערסטע שורה, אז פאַר די מעהרסטע פון די פאַרטריבענע אידען, אפילו פאַר פיעל פון אזוינע וואָס האָבען געהאט אין דערהיים זייערע אייגענע קנעכט, איז שקלאָפּעריי געווען אין די ערשטע עטליכע יאָהר בעסער ווי פרייהייט. דערצו קומט דער פאַקט וואָס אַלס קנעכט זיינען זיי געווען פאַרזאָרגט אין קראַנקהייט און אויף די עלטערע יאָהרען — א זאך פון גרויס וויכטיגקייט פאַר מענשען וואָס האָבען געמוזט אָנהייבען פון דאָס ניי דעם קאַמף פאַר'ן לעבען אין א פרעמדען לאַנד, ניט האַבענדיג עטוואָס, וואָס זיי זאָלען קאָנען אַנרופּען זייער אייגענעם.

די הנחה, וואָס מיר האָבען אויבען אויפגעשטעלט, אז די מעהרסטע פארטריבענע אידען זיינען געווען קנעכט אין באבילאָניען, גאנץ גלייך צו זיינען געווען פריי אין זייער אייגענעם לאַנד אָדער ניט, קאָן זיך אויסדעקטען ניט צו זיין אין איינקלאַנג מיט דעם איינדרוק וואָס מיר טראָגען ארויס פון זייער לעבען אין יענעם לאַנד ווען מיר לייענען דעם ספר יחזקאל און די אזרהה וואָס ירמיה שיקט זיי, אז זיי זאָלען זיך מאַכען היימען און נעמען אן אַנר טייל אין דעם לעבען און אין דער ארבייט פון'ס לאַנד (ירמיה כ"ט 4-7). אָבער אזא פרייהייט פון באַוועגונג און האַנדלונג, וואָס איז דערצו נויטיג, איז געווען גאנץ מעגליך פאר באבילאָנישע שקלאַפּען; די איינציגע באַשרענקונג זייערע איז געווען, וואָס די ארבייט פון זייערע הענט האָט גע'הערט צו אנדערע און וואָס זיי האָבען ניט פאַרמאָגט קיין בירגערליכע רעכטען. אין דערוועלביגער צייט איז גאנץ מעגליך, אז אסך פאַרמעגליכע לייט, וואָס האָבען ניט אונטערשטיצט די מרידה, דערצו נאָך די, וועמען מ'האָט ערלויבט צו באַגלייטען זייערע אוועקגעפיהרטע ברידער, האָבען באַקומען לאַנד זיך צו דערנעהרען און זיינען געוואָרען באַלעבאָטס פון הייזער און פון אייגענע פאַרמעגענס ביים סאַמע אָנהויב פון גלות. אָבער זייער צאָהל האָט ניט געקאָנט זיין גרויס אפילו אין דעם וויכטיגסטען אנגריקולי'טורעלען ישוב. פּאָליטישע טעמים אליין האָבען געמוזט פאַדערען א באַגרעניצונג, און דערצו איז נאָך געווען דער ברייטער עקאָנאָמישער פאַקט, יאָס אין אלע אָפּטיילונגען פון אינדוסטריע איז די מעהרסטע ארבייט געטאָן געוואָרען פון די שקלאַפּען.

מיר קענען מאַכען דעם פּאָלגענדען סך-הכל: די אוועקגעפיהרטע איז דען קאָנען, פון שטאַנדפונקט פון זייער שייכות צו דער מלוכה און צו דער געוועלשאַפט, איינגעטיילט ווערען אין פיער קלאַסען. צוערשט קומען די וואָס זיינען געווען פּאָליטישע געפאָנגענע, אזעלכע ווי די קעניגליכע ארעסטאַנטען און זייערע מקורבים צווישען די שרים און מיוחסים, וועלכע האָבען זיך באַטייליגט אין דער מרידה. זיי זיינען פאר'משפּט געוואָרען צו גע'פענגעניש. דאָך איז דערמיט ניט געזאָגט, אז זיי זיינען געבליבען אויף תמיד איינגעשפּאַרט. עס איז אויך ניט געזאָגט, אז די ארעסטירטע זיינען אין אלע פאַלען געזעסען אין א טורמע. עקסטרעמע אכזריות אין אַריענ'טאָלישע געפּענגענישען מאַכט גיך א סוף צו דעם לעבען פון אן ארעסטאַנט. מיר געפינען אָבער אסך קעניגליכע קינדער און קינדער פון אַדעליגע פאַמיליען, וואָס האָבען אריבערגעלעבט דעם גלות. אלס צווייטע קומען די, וועלכע האָבען געהאַט זייערע אייגענע פאַרמעגענס, און אזוי ווי מ'האָט זיי

נעשטעמפעלט פאר רעבעלען, האָט מען זיי ערלויבט אָדער דערמוטיגט זיך אָן צושליסען אָן די אוועקגעפיהרטע אידען. די דאָזיגע אידען האָט מען וואהר-שיינליך ערלויבט צו קויפֿען נחלאות פאר זיך און צו ווערען די נעסט פון לאַנד אַהן בירגערליכע רעכטען. דריטענס זיינען געווען די טעטיגע רעבעלען. זיי האָט מען בלי ספק באַשעפטיגט, לכל הפחות אין אָנהויב, אלס מלוכה-אר-כייטער ביי די שווערסטע ארבייטען אונטער דעם שטרענגסטען צוואַנג. און ועל כולם קומט נאָך די מאַסע דעפארטירטע, וועלכע מ'האָט ניט באַזונ-דערש שטארק שטראַפֿירט. זיי האָט מען אָנגעשטעלט צו אַרבייטען אלס קנעכט אין פאַרשידענע פאכען פון אַרבייט.

אז אגריקולטור האָט פארנומען דעם ערשטען פלאַץ, איז גענוג באַ-וווּזען דורך די געבליבענע מסחר-דאָקומענטען, דאָס איז אויך קלאָר אילוס-טרירט דורך די צופעליגע ראיות אויף די מאָנומענטען, אין די סקולפּטאָרישע אַפּמאָלונגען פון באַוואַסערונגס-מאַשינען און אויך אין די ליסטען פון יענע לאַנד-פראָדוקטען, וואָס זיינען געבראַכט געוואָרען אלס מתנה צו די טעמפּל-לען און זיינען קלאסיפֿיצירט לויט די געצייג, וועלכע ווערען געברויכט ביים באַארבייטען די ערד. יעדע חקירה-דרישה אין דעם אינדוסטריעלען, קאָ-מעריעלען און סאָציאלען לעבען פון באבילאָניען מוז זיך אָנהייבען מיט א שטודיום פון איהר אגריקולטור און די פאַרבאָדינגונגען דערצו לויט קלימאַט, באַדען און וואַסער-פאַרזאָרגונג. נאָך מעהר, די הויפּט-קאָלאָניע פון די פאַרטריבענע אידען איז פאַרפלאַנצט געוואָרען אין א געגענד, וואָס האָט געפאָדערט דוקא די באַשעפטיגונג און ניט קיין אַנדערע. ווען מיר דערוויי-סען זיך אונטער וועלכע באַדינגונגען זיי האָבען געאַרבייט, ניט דאָס אונז די מעגליכקייט ניט בלויז נאָכצושפירען זייער אויסערליכען לעבען, נאָר אויך צו פאַרשטעהן ווי אזוי זייער כאַראַקטער האָט זיך פאַרמירט אין זייער נייער סביבה.

מיר מוזען זיך פאַרשטעלען אַ ברייטע, פלאַכע געגענד, וועמעס שטח פון אויבען איז וואַריאירט נאָר דורך די בערגלעך פון שטערט און דערפער, חרוב'ע אָדער באַוואוינטע, אָדער וואו ניט וואו דורך פעסטונגען אָדער מי-ליטערישע סטאַנציעס, אָדער דורך דעם לויף פון וואַסער-שטראָמען. די הויפּט-קאָלאָניע פון די אידען איז געווען אין סאַמען געאַגראַפֿישע האַרץ פון באבילאָניע; אבער דער אַם געדיכטסטען באַפעלקערטער שטח איז געווען אין מערב און צפון, וואו עס זיינען געלעגען בבל, איהרע פאַרשטערט און נאָר עלטערע שטעט. ניפור, די גרויסע אַלטע שטאָדט נאָהנט צו דער אירישער הויפּט-קאָלאָניע, איז אמאָל געווען די הויפּט-היים פון די באבילאָנישע

סעמיטען. די לעצטע אויסגראַבונגען האָבען אַנטפלעקט איהר געשיכטע. ווי די איבעריגע פון די עלטסטע שטעדט אין דער געגענד פון אונטערסטען לויף פון פרט, און ווי די אלטע שטעדט בכלל, איז איהר באַדייטונג אָפגע־ האַנגען פון דער אויבער־הערשאַפט פון איהר טעמפלע. ניפור איז געווען דער אַרט פון דעם עלטסטען קולט פון דעם גאָט ב ל.

דעם גרעסטען שאַרען האָט ניפור געליטען דורך דער אויפבליהונג פון דער שטאָדט בכלל. דער גרויסער אמוראבי, וועמעס ציל איז געווען צו מאַכען בכל פאר דעם צענטער פון א ברייטער מלוכה, האָט פאַרבונדען דעם קולט פון איהר לאַקאַלען גאָט מ א ר ד ו ד (מרודך) מיט דעם מעהר פאַרשפרייטען קולט פון דעם עלטערען גאָט ב ל. פון דעמאָלט אָן טראָגט מאַרדוך דעם צוזאַמענגעזעצטען נאָמען „ב ע ל - מ א ר ד ו ד“ (כל־מרודך). פאר דעם פרעסטיזש פון ניפור האָט דאָס געבראַכט זעהר טרויעריגע רעזול־ טאַטען. לויט די לעצטע אויסגראַבונגען אין די חורבות פון ניפור איז איהר טעמפלעל אויסגערויבט געוואָרען און זיינע סטאַטוען און טייערע חפצים זיינען ביזווייליג צעשטערט געוואָרען. אזוי האָט זיך דאָס געצויגען הונדער־ טער יאָהרען. די מלכים פון דער דינאַסטיע פון די קאַסיטען*, וועלכע האָבען ניט געהאַט קיין לאַקאַלע פאַראורטיילען, האָבען צוריק אויפגעשטעלט דעם אַלטען גלאַנץ פון דעם טעמפלע פון בל, און דורך דעם האָט ווידער אויפגעבליהט די שטאָדט און די געגענד ארום.

נבוכדראַצַר דער ערשטער (ארום 12טען יאָהרהונדערט פאר דער קריסט־ ליכער ערא), וועלכער האָט אַרונטערגעוואָרפען די פרעמדע דינאַסטיע פון די קאַסיטען, האָט ווידער געמאַכט א חורבן אין ניפור און האָט אַראָפגע־ ריסען דעם טעמפלעל ביז'ן גרונט. ערשט ביים ענד פון דער אשורישער אוי־ בערהערשאַפט איז ער ווידער אויפגעשטעלט געוואָרען. אס־רחון און זיין זוהן אשורבאניפאל האָבען אונטערשטיצט ניפור. אָבער אונטער דער נייער מלוכה איז זי ווידער צעשטערט געוואָרען פון נבוכדראַצַר דעם גרויסען אין זיין קנאות פאר דער דערהייבונג פון כל־מרודך אין דער הויפט־שטאָדט בכלל.

די צעשטערונג פון דעם טעמפלעל און דער אונטערגאַנג פון זיין קולט האָט געבראַכט גרויסן שאַדען צו דעם פרעסטיזש און די געשעפטען פון דער שטאָדט. מיר האָבען שוין אויבען באַמערקט ווי ברייט עס איז געווען דער קרייז פון די עסקים, וואָס א גרויסער באבילאָנישער טעמפלעל האָט אַרום־

(* זעה אין באַנד 1, ז. 81.

גענומען. צום טייל לאזט זיך דאס דערקלערען דערמיט וואס די רעליגיאז איז געווען דער צענטער פון באבילאנישען לעבען בכלל. פרקאטיש האט דאס באדייט, אז די פריסטער און אנדערע דינער פון די הערשענדיקע קולטען האבען געוואונען עשירות פאר זיך און זייערע הייליגטימער דורך די קרבנות און נדרים, דורך דעם געצאהלט פאר'ן געבען אראסקעלס און דורך די מתנות פון שרים און פירשטען. דאס האט אבער באדייט נאך מעהר; די פריסטער, כאטש געוועהנליך אהן בירגערליכע אמביציעס, זיינען דורך זייערע פאר דינסטען און זייער טעטיגקייט געווארען בכלל א גרויסע מאכט אין לעבען פון דעם לאנד און דעם פאלק.

באזונדערש כאראקטעריסטיש פאר די באבילאנישע פריסטער איז גע- ווען זייער קולטור און זייער וויסענשאפט, אזוי אז זייער פרעסטיזש איז ניט געווען באגרינדעט בלויז אויף דעם נאטורלען גלויבען פון די אבערגלויבישע מאסען. זיי האבען פארמאגט די מאכט פון וויסען. זיי זיינען געווען די לעהרער און ערציהער פון פאלק, און זיי זיינען געווען גענוג ליבעראל צו לערנען אין זייערע שולען ניט בלויז די סודות פון זייער אייגענער ספעציעלער פראפעסיע, נאר אויך די גאנצע געלערזאמקייט פון דער צייט. דאס איז געווען דער סוד פון זייער ערפאלג ביים אונטערנעמען פארשידענע עסקים. זיי זיינען געווען ביכולת צו קריגען און אויפצוהאלטען גרויסע נחלות, צו מאכען גרויסע הלואות, צו האבען אסך שקלאפען, צו באשעפ- טיגען אסך ארבייטער, צו קולטיווירען אסך לאנד, אויפצובויען פערמעס און בנינים און וואסער-וועגען, און אויפצוהאנדעלען גרויסע סטאדעס שאף און רינדער. נאטירליך איז געווען פאר זייער טובה די פאפולערע השגה, אז דאס גאנצע לאנד איז דאס אייגענטום פון דעם גאט אדער פון די געטער, וועמעס דינער זיי זיינען געווען. דערפאר האבען זיי אדער זייערע טעמפלען גע- קראגען מעשר און נדבות, און דערפאר איז לאנד-אייגענטום אין זייער ראיאן לייכט אריינגעפאלען אין זייערע הענט. דער געדאנק, אז דער ערד-באדען איז א געטליך אייגענטום איז געווען א שותפות'ער גלויבען ביי די אלטע פעלקער; אבער אין ערגיץ זיינען די פריסטער ניט געווען אזוי קולטורעל אנטוויקעלט, אזוי קלוג, אזוי רייך, אזוי אונטערנעמעריש און אזוי דויערהאפט ווי אין באבילאניען.

אט דער איבערבליק וועט אונז העלפען פארשטעהן די באדינגונגען פון דער געגענד, וואו די הויפט-גרופע פון די פארטריבענע אידען האט זיך געפונען. מ'מוז באמערקען, אז פון איין זייט איז נישט נאך די עלטסטע צייטען קיינמאל ניט געווען קיין גרויסער פאליטישער צענטער, און פון דער

אנדערער זייט ווייזען איהרע אויסגעגראבענע דאקומענטען, אז ווען זי איז
 נישט פארנאכלעסיגט און געשעדיגט געווארען דורך אן אומפריינדליכען קער
 נישט האבען איהרע געשעפטליכע אינטערעסען שטארק געבליהט. די גענענד
 ארום האט אומפארמיידליך געמוזט האבען א חלק אין דער אויפבליהונג
 און אראפזינקונג פון ניפור. וואס קאנען מיר דערפון ארויסדרינגען
 בנוגע צו דער פראגע, וועלכע באשעפטיגט אונז דא? עס איז נישט מעהר
 ווי רעכט אנצונעמען, אז דער גרויסער נבוכדראצר, וועמעס פאליטיק איז
 געווען נישט למטבה פון ניפור און איהרע אינסטיטוציעס, אבער וועלכער האט
 געהאט נאָהענט צו זיין הארץ די אינערליכע אנטוויקלונג פון זיין קעניגרייך,
 האט איבערגענומען יענע שטאדט אונטער זיין רשות, און אז די פארפלאַנצ
 צונג פון דער אידישער קאלאניע אין יענער שכונה איז געווען אן אויפטו
 פון זיין אדמיניסטראציע פון דער גענענד. עס איז אויך ריכטיג אנצונעמען,
 אז יענע אידישע געמיינדע, ווי פיעל אנדערע, איז געשטאנען אונטער דער
 ספעציעלער השגחה פון מלוכה־באאמטע, צו וועמען די באאמטע פון די
 פראווינצען זיינען געווען פאראנטווארטליך פאר דער נוסטער אויפפיהרונג און
 דער ווירקזאמקייט פון די קאלאניסטען.

די הויפט־באשעפטיגונגען פון די פאר טריבענע אידען אין באבילאניע.

וואס איז שייך די דירעקטע סביבה און באשעפטיגונג פון דער אידי
 שער הויפט־קאלאניע, מוז מען באמערקען פאלגענדעס: גאנץ באבילאניע
 איז אין א נאָרמאלען און נאטירליכען זין אומפראדוקטיוו; לויט די סע
 זאנען פון יאהר און לויט די ענדערונגען און דעם צושטאנד פון פרת איז איהר
 זאמדיג אָדער זומפֿיג לאַנד ענטוועדער פארפלייצט מיט וואסער אָדער דורכ־
 געבראטען פון טריקעניש. אפּטמאל איז עס אס לייכטסטען און בעסטען
 צו פאָהרען איבער א גרויסען טייל פון איהר אויבערפלאַך מיט שיפלעך
 אָדער פליטען, בעת אין אנדערע צייטען איז ניטא קיין וואסער אין פרת
 גופא אויף מילען און מילען, און זעהר וויניציג וואסער אין קיינעם פון
 זיינע צאָהלריכע געבענ־טייכען: דער קאנאל כ ב ר איז געלעגען ביי
 אָדער נאָהנט צום מוה־גרגעניץ פון א נעץ פון וואסער־לויפען איינגעשלאָסען
 צווישען די צוויי גרויסע שטראָמע, דעם פרת און דעם שאט־ע־ניל. די
 ערשטע און די לעצטע זאָרג פון דעם טיפישען באבילאניער איז געווען צו

רעגולירען, אויפצוהאלטען און אויסצונוצען דאס וואסער פון טייד. ער האט זיין לעבען פארבראכט אין מאכען פרוכטבאר וואס מעהר באדען, זוכען אפצוציהען דאס איבעריגע וואסער פון די קאנאלען און די רעזערוואר ארען און אריבערפיהרען אין געגענדען וואס נויטיגען זיך אין דעם. אט דאס האט געמאכט דעם כאראקטער פון באבילאניען, אבער נאך מעהר — פון די באבילאניער. די שווערקייטען אין דעם פרט זיינען דא געווען גרעסער ווי אין עגיפטען, און די ענגריגע, וואכזאמקייט און די קלוגע אייגן פאלען וואס מ'האט דערצו באדארפט, האבען געמאכט דאס פאלק פון פרת גרעסער ווי דאס פאלק פון נילוס. נאטירליך איז דערצו געווען נויטיג קא-לעקטיווע אדער מלוכה-הילף.

די אידען זיינען פארטריבען געווארען קיין באבילאניען אין דער בליי-הענדסטער און פראדוקטיווסטער צייט פון איהר גאנצער לאנגער געשיכטע. ס'איז געווען אין אכטען יאהר פון קעניג נבוכדראצר ווען דער אידישער ישיב איז דארטען געגרינדעט געווארען. נבוכדראצר איז דאן געווען פריי פון זיינע פלאנטערנישען אין מורח און אין מערב, וועלכע האבען איהם גע-האלטען באשעפטיגט אין אנהויב פון זיין רעגירונג. מיט זיין גאנצער ענער-גיע האט ער זיך געקאנט אפגעבען מיט דער אנטוויקלונג און בארייכערונג פון זיין אימפעריע. ער האט אונטערנומען פארשידענע גרעסערע און קלע-נערע עפענטליכע ארבייטען. די מלחמה-געפאנגענע האבען געמוזט ווערען אריינגעפאסט אין זיין פלאץ. די אידען זיינען דעריבער אוועקגעזעצט גע-ווארען אין דער געגענד פון כבד. דער נאמען אליין פון זייער הויפט-ארט, טעל-אבוכ (*), גיט אונז אן אַנצוהערעניש וועגען דער ארבייט, וואס זיי הא-בען געזאגט טאן. עס באדייט „דאס וויסטע בערגליך פון דער פארפליי-צונג.“ עס איז פילייכט געווען א „פארוויסטונג פון דור-דורות“ (**).

(*) יחזקאל א 1, ג 15, ווערט געוועהנליך געשריבען, לויט א קלוינעם גרויז אין דעם העברעאישען טעקסט, „תל-אבוב“, און ווערט דערקלערט אלס „דאס בערגליך פון די גרינע זאנגען“. דאס ווארט אבער קומט זעהר אפט פאר אין דער אשורישער ליטעראטור, פונקט ווי די דערשיינונג, וועלכע עס שטעלט פאר, איז געווען א גע-וועהנליכע זאך. די באבילאניער האבען זיכער גיט גערעדט קיין העברעאיש.

(**) דאס אויפבויען פון וויסטע פלעצער, וועלכע זיינען צוגעשטילט געווארען צו די אידען אין באבילאניען, האט קאן זיין דעם נביא פון גלות געגעבען דעם אנשטויס זיך צו באציהען אפט אויף אַזא'ן ארבייט; פארגלייך, למשל, ישעיה מ"ט 19; נ"ח 12; ס"א 4. באמערק אויך זיינע אַנדייטונגען אויף דער צעשמע-רענדער פארפלייצונג (נ"ט 19), אויף דעם פולען שטראם מיט זיינע באפרוכטענדע

צוגעפאסט איז געווען דער גורל פון די אידען אין גלות, וועמעס לעבענס-
ארבייט איז באשטאנען אין אויפבויען א פארוויסטען ישוב, בעת זייער איי-
גענע היים גופא איז געלעגען אין חורבות.

עס איז נאך דא אן אנדער ראיה, אז די אידען האבען פארנומען א
פוסטען דיסטריקט. אויב דאס שטיק לאנד וואלט געווען קולטיווירט פון
פריהער, וואלט עס דאך געהאט א באפעלקערונג, וועלכע מ'וואלט געוויס ניט
ארויסגעטריבען צוליב די פרעמדע אנגעקומענע. דערצו, אויב מאנכע פון
די אוועקגעפיהרטע אידען זיינען געווען פארמעגליכע, זיינען דאן די אייג-
ציגע פרייע נחלאות, וואס זיי האבען זיך געקאנט איינשאפען, געווען די
וויסטע שטיקער לאנד, פונקט ווי אין דער היינטיגער צייט, ווען מ'האט
געעכען לאנד אויף לייכטע באדינגונגען אין די פאראייניגטע שטאטען און
אין קאנאדא. די גאנצע סיטואציע פאסט זיך אויף אזא אופן זעהר גוט
אריין אין נבוכדראצר'ס פאליטיק. אלע עקאנאמישע און פאליטישע חשבונות
האבען איהם געמוזט באוועגען צו באשעפטיגען די איינגעוואנדערטע אויף
אזא וועג, אז זיי זאלען זיך ביסלעכווייז צוגעוועהנען צום לעבען פון דעם
לאנד, ניט שטערענדיג קיין אנדערע.

בקיזור קאנען מיר זאגען, אז די הויפטגעדעמיינדע פון די פארטריבענע
אידען איז באזעצט געווארען אלס א קרוין-קאלאניע אין צענטער פון בא-
בילאניען, אין א פארלאזענער געגנד, נאָהנט צו א בערגליך פון א באקאנטער
חורבה, ביים ברעג פון א באדייטענדען קאנאל ניט ווייט פון דער באריהמ-
טער אלטער שטאָרט ניפור. נאטירליך איז עס געווען אינערהאלב פון איהר
איינפלוס-קרייז, אבער דאך ניט אונטער איהר יוריסדיקציע; די וויכטיגסטע
באדינגונג פאר דער פראספעריטעט פון דער קאלאניע איז געווען צו זארגען
פאר א גוטען וואסער-רעזערוו.

ווען די קאלאניע איז איינקווארטירט געווארען אין דער דאזיגער גע-
גנד, האבען זיי די ערשטע זאך אנגעהויבען צו בויען וואוינונגען. קיין צי-
געל האבען זיי ניט באדארפט מאכען. די הויפט-מאטעריאלען האבען זיי
באקומען פון בערגלעך פון וויסטע שטערט אין דער שכונה; אדער מ'האט
געבראכט אסך ציגעל, געטריקענטע אויף דער זון, פון דער געהנטסטער ציגעל-
פאבריק. די מעהרסטע פון זיי אבער האבען זיך געמוזט באגנוגען מיט
פשוט'ע הייזלאך פון ראהרען מיט זומפ-גראָזען, באַלעגט מיט ערד-פער.

וואַסערן (מ"ח 18; ס"ו 12) און אויף דעם „וואַסער-זאָמען גאַרשען“ אין פאַרבינד-
ונג מיט'ן אויפבויען אלטע חורבות (נ"ח 11, 12).

מאכענדיג אַט אזוי ערטער צו וואוינען, האָט זיך דערווייל שוין אָנגעהויבען זייער הויפט־ארבייט. מ'האָט געמאַכט דאמבעס צו פאַרהיטען א מעגליכע פאַרפלייצונג. אלטע וואסער־לויפּען, וועלכע זיינען געווען פאַרלעגט, זיינען אויסגערייניגט געוואָרען און מאַנכע נייע זיינען אָנגעהויבען געוואָרען. דעם ערד־באַדען האָט מען אויך געמוזט צורעכטמאַכען אין אסך ערטער, באַזונדער דערס אין די זומפּיגע שטעלען, וואו מ'האָט געמוזט פטור ווערען פון די ווערבעס און די דיקע גראַז דורכ'ן פארברענען זיי. פלענער זיינען אויך געווען אין וועג ווי אויפצוהייבען דאָס וואַסער און עס צו בריינגען צו די פעלדער איידער עס האָט זיך אָנגעהויבען דער ערשטער סעזאָן פון וואַסען.

דאָס איז אומגעפֿעהר געווען די ערשטע באַשעפטיגונג פון אַט דער באַדייטענדער אַפטיילונג פון די פאַרטריבענע אידען. מיר טאָרען זיך אָבער ניט פאַרשטעלען, אז דאָס איז געווען אין א גרויסער מאָס אומאָפּהענגיגע ארבייט. די וועניגע, וועלכע האָבען באַקומען נחלאות פאר זיך אליין, האָבן בען געדונגען אָדער געקויפט היימישע ארבייטער. די מעהרסטע האָבען זיך געפונען אונטער באבילאָנישע אויפזעהער. זיך אויסשפרייטענדיג ווייטער האָבען זיי געזוכט אויסצושניידען נייע וואַסער־רעהרען און נייע שטיקער פון פרוכטבאַר געמאַכטען לאַנד, וואָס זיינען פריהער געווען זאַמדיג אָדער זומפּיג; דאָ און דאָרטען זיינען געווען גרעסערע טייכען פאר שטערט און דערפער מיט קלענערע גראַבענס, וואָס האָבען זיך אַרויסגעשניטען פון די באַוואַסערונג־גענטערס, אָפּציהענדיג דאָס וואַסער צו די באַזונדערע נחלאות אָדער צו תבואה־פֿעלדער. אָדער צו וועלדער פון טייטעלבויער. מיט דעם וואַקס פון די באַדערפֿענישען און פון די מיטלען איז געקומען דער געברויך פון פאַרשידענע מעכאַנישע הילפּמיטלען ווי אויפצוהאַלטען, צו פאַרטיילען און צו רעגולירען די וואַסערען, ווי : שלוען, טויערן און אָפּשליסונגען פון די קאַנאַלען און נאָך אנדערע ערפינדונגען אויפצוהייבען וואַסער אין א קליין נעם כמות און עס צו בריינגען אין נויטיגע פלעצער.

אַט אזוי איז געגאַנגען, אונטער דער וואַסענדער געניטקייט פון די ארבייטער, די באַלעבונג פון דער געגענד, פאר וועלכער זיי זיינען געווען אזוי פיעל פאַראַנטוואָרטליך. שטרעקעס לאַנד רייך אין פלאַנצען זיינען יערהרליך צוגעקומען צו דעם פראַדוקטיווען באַדען — ווייץ און זעאָס, וואָס זיינען היימיש אין דעם לאַנד, און א טאָסע ירקות, באַזונדערס מעלאָנען און אונערקעס, רעטיכער און ציבעלעס, אין וועלכע דאָס לאַנד איז אזוי רייך. פאַלמען־בוימער זיינען געווען אין מאַסען, ניט ווי דער אָפּגעוואַנדער־טער וואַלד פון יריחו, נאָר אין לאַנגע און פרעכטיגע "שורות", וואו נאָר די

פריינדליכע פייכקייט האט זיי געגעבען א געלעגנהייט צו וואקסען. און
 ניט צום וועניגסטען וויכטיג זיינען געווען די שטרעקעס פאשע. דאָ האָבען
 זיך געהאָדעוועט די שאַף און די רינדער, וועלכע האָבען איצט געדינט בלויז
 פאר שפייז און רייכקייט, אָבער ניט מעהר פאר קרבנות.

אַט אזוי האָט זיך דער מדבר געפרעהט און ער האָט געבליהט „ווי א
 בלום“ (ישעיה ל"ה 1), און די פארטריבענע אידען, נאָך האַלב אין קנעכט-
 שאַפט, האָבען באַנייט זייער לעבען און זייער גליק. זיי האָבען זיך איצט
 געפונען אין א געבענטשטען לאַנד. צו צפון און דרום, און באַזונדערס צו
 מערב, האָט מען געקוקט אויף פערלער און לאַנקעס מיט דער רייכסטער באַ-
 קליידונג, און צווישען זיי דאָ און דאָרטען די שימערירענדע וואַסערען. נאָך צו
 מזרח איז געווען דער ארויסקוק אויף ווייטע אומקולטיווערטע סטעפּעס. דאָס
 איז געווען אַן אַנטרייב און אויך אַן אַנטוישונג. אין יענער אויסגעשפּרייטער
 ווייטעניש איז געווען די האַפענונג אויף א גרעסערער עראַבערונג פון דער
 נאָטור. זי האָט זיי אָבער אויך געגעבען אַן אַנצוהערעניש אויף פיינד. דאָך
 ניט אלעמאָל איז געווען א צייט פון וואוס און פרוכטבארקייט. פארפליי-
 צונגען און שטורעמס און טריקענישען זיינען אַפּטמאָל געקומען און גע-
 בראַכט פאַרוויסטונג. אין די לאַנגע חדשים פון טריקעניש האָבען די בהמות
 געליטען אַס מעהרסטען. אויב זיי זיינען ניט אוועקגעטריבען געוואָרען פון
 די אויסגעטריקענטע זומפּען און לאַנקעס צו אנדערע פאשע נאָהנט אָדער
 ווייט, האָבען זיי געמוזט אומקומען. עס האָבען אויך ניט אויסגעפעהלט
 קיין שטערונגען אפילו אין די בעסטע צייטען. די זשערנעקייט אָדער נאָך-
 לעסיגקייט פון שכנים אָדער קאָנקורענטען פון ארויף די שטראָמען האָט
 געקאָנט אוועקנעמען דאָס וואַסער פון א גאנצען ישוב; און עס איז ניט גע-
 ווען אוממעגליך, אַז מ'זאָל אויפבויען דאַמבעס איבער נאכט, וואָס זאָלען
 אויסטריקענען די וואַסער-רעהרען אונטען אויף מילען לאַנג. אלעמאָל און
 מעהר פון אלץ זיינען אין אַט דעם רייכען און קאָפּריונגעם לאַנד נויטיג גע-
 ווען וואַכזאַמקייט און פלינקייט, ניט אזוי פיעל מצד פון די יחידים ווי מצד
 פון דער גאַנצער געמיינדע. מענטשען האָבען זיך דאָ געמוזט פאַראייניגען
 צו שותפות'ער האַנדלונג און געגענזייטיגער הילף.

דאָס אומגעפעהר איז געווען די הויפט באַשעפטיגונג פון די פאר-
 טריבענע אידען, אזוי ווייט ווי זי האָט געהאַט איהר שורש אין די „טייכען
 פון בבל“, די וואַסער-לויפען, וואָס זיי האָבען געפונען אָדער געמאַכט.
 אָבער דער באַבילאָנישער קאָנאַל איז געווען עטוואָס מעהר ווי א געבער פון
 פרוכטבארקייט. ער איז אויך געווען א שיפבאָרער שטראָם, א וועג אויף

וועלכען מ'האט גערייזט און געפיהרט מסחר. אזא טייך איז געווען דער כ ב ר, איבער וועמעס וואסערפלאך שיפלעך און באלאדענע לאדקעס האָבען זיך באוועגט צו און פון אה פארביי ט ע ל - א ב ו ב. אין א געוויסער מאָס האָט דאָס אין סאמע אָנהויב געקאָנט געבען באשעפטיגונג צו די פארטריבענע אידען. יעדענפאלס האָבען זיי גענומען אן אנטויל אין דעם שפעטער, ווען די געגענד איז געוואָרען מעהר אנטוויקעלט, און האָבען בייר געטראָגען זייער חלק צו די פיעל הענט, וועלכע האָבען זיך געפאָדערט צו באוועגען די שיפלעך.

עס איז דאָ פלאץ פאר א השערה מכח דעם שיקואל פון די שניצער און די בעלי-מלאכות בכלל, וואָס זיינען אוועקגעפיהרט געוואָרען מיט דעם ער-שטען גלות (מלכים ב, כ"ד 16). אזוי ווי די הויפט-פאָדערונג איז געווען אויף אנריקולטורעלע ארבייטער, איז עס דערפאר זעהר וואַהרשיינליך, אז אסך פון יענע האנטווערקער האָט מען געברויכט ביי די קאנאלען. פאר די איבעריגע האָט מען געפונען פלעצער אין פארשידענע פאבריקען, באַזונדערס אין דער הויפט-שטאָט בכלל. זיי זיינען נאָטירליך געהאלטען גע-וואָרען אין קנעכטשאַפט, הגם ס'איז ניט געזאָגט, אז אויף שטענדיג*). אין א צייט ארום האָט מען נאָר לויט דעם נאָמען זיי געקאָנט אונטערשיידען פון באבילאנישע האנטווערקער. דער הויפט-חסרון וואָס זיי האָבען געהאָט אלס אידען האָט געקאָנט זיין דאָס וואָס זיי האָבען ניט געקאָנט זיך פיעל מישען מיט זייערע ברידער אדער נעמען אן אַקטיווען אנטויל אין די ענינים פון דעם „שארית ישראל". אדער צופיעל געוויכט לעגען אויף אַט די חסרונות דארפן מיר ניט. נאָר אלעמען איז דער הויפט-פאָקטאר אין דעם פאל געווען טרייהייט צום פאלק; און די ווייטערדיגע געשעהענישען ווייזען אונז, אז אסך פון אלע קלאַסען פון די גלות-אידען האָבען סוף-כל-סוף גענומען אן אנטויל אין דער ווידעראויפבאוונג פון ישראל.

די גלות-אידען אלס געמיינדע.

אין וואָס פאר א באַציהונג צו דער צענטראַלער רעגירונג די אידישע ישובים זיינען געשטאנען, ווייסען מיר ניט אויף באַשטימט. מיר קאָנען בלויז ארויסדרינגען פון אלגעמיינע אנדרייטונגען אין דער ביבעל, אז אין דער

(*) בעלי-מלאכות זיינען געוועהנליך געווען שקלאפען אין אלע לענדער פון אלטערטום, וואו ס'איז אָנגעגאָנגען פאבריקאציע. אפילו די הויפט-מיסטערס האָבן

פארוואלטונג פון זייערע עסקים אלס א פאלק האט זיך די רעגירונג ניט גע-
מישט. דעם קעניג'ס באאמטע, וועלכע האבען געפיהרט דעם מארש צו די
ברעגעס פון דעם כבר, האבען דארטען איבערגעגעבען די פארטריבענע איי-
דען צו אנדערע באאמטע, וועלכע האבען איינגעשטעלט אן ארדנונג אין דער
דאזיגער הויפט-אפטיילונג. פון דאן און ווייטער האבען קעניגליכע בא-
אמטע געהאט אן אלגעמיינע השגחה איבער דעם אידישען ישוב, האבען
פון יייט צו צייט געמאכט אן אונטערזוכונג און געשיקט א רעפארט צו דער
רעגירונג אין בבל. זיי האבען אויך איינגעמאנט רעגעלמעסיג די שטייערן
פון די לאנד-אייגענטימער און די ארענדאטארס אין דעם דיסטריקט. אזוי
ווי די קאלאניע איז געווען א פראדוקט פון נבוכדראצר'ס פאליטיק, מעגען
מיר דערפאר אָננעמען, אז ער האט זיך געלאזט אינפארמירען וועגען איהר
צושטאנד.

בנוגע צו דער אינערליכער ארגאניזאציע פון די אידען אין באבילאָ-
ניען, מוזען מיר זיך באשרענקען אויף די גרויסע ישובים, וואו עס איז גע-
ווען א מעגליכקייט פון זעלבסט-פארוואלטונג. און די ערשטע זאך וואס
ווארפט זיך אונז אין די אויגען איז דער פאקט, אז אין א געוויסען וועג איז
די אהדות צווישען די איבערגעבליבענע פון ישראל אויפגעהאלטען געווארען
פון סאמע אנהויב אָן. ווען עס איז נויטיג געווען א קאנפערענץ, האבען
די פארשידענע אפטיילונגען זיך צונויפגערעדט, אלעמאל נאטירליך מיט דער
ערלויבעניש פון די רעגירונגס-באאמטע, וועלכע זיינען געווען אומטאלעראנט
נאָר געגען העצען צו מרירות, און מיט דער צושטימונג פון די, ביי וועמען
זיי האבען געארבייט.

וואס איז בכלל געווען די אינערליכע ארגאניזאציע פון דער קאלאניע
אדער די קאלאניעס? אויף א גליקליכען אופן קאנען מיר געבען דערויף לכל
הפחות אן אלגעמיינעם ענטפער. ווען מיר שטודירען די אנטוויקלונג פון
דער אידישער געזעלשאפט, זעהען מיר דאן ווי פשוט און עלאסטיש איהר
פונדאמענטאלער געבוי איז געווען. די געמיינדע, וועלכע האט ביז איצט
זיך אויפגעהאלטען אלס נאציאָן אין פאלעסטינא, איז איצט רעדוצירט גע-
וואָרען צו איהרע ערשטע עלעמענטען; און געקומען איז דאָס דירעקט ניט
דורכ'ן גלות, נאָר דורך דער אפשאפונג פון קעניגטום. מיר מוזען באזייטיג-

בען געמאגט זיין שקלאפען. מיר זיינען באקאנט מיט דער באשעפטיגונג פון שקלא-
פען אין א ט ע ן אלס וואפען-שמידען און פאלסטערער. נאטירליך זיינען בלויז
די האָרען געווען מיטגלידער פון די צעכען.

נען די צוויי לעצטע אנטוויקלונגס־שטופעס. מיר מוזען זיך פארשטעלען די אידען אין באבילאניען: ערשטענס אהן א מלך און שרים, און צווייטענס אהן די אדמיניסטראטיווע איינטיילונגען אין פראווינצען מיט זייערע גר־בערנאטארען אדער פירשטען*). די אפשאפונג פון דער שטאדטישער רע־גירונג איז ניט אזוי וויכטיג ווי עס קאן זיך דוכטען, מחמת די שטערט זיינען באמת פארוואלטעט געווארען אויף דיזעלביגע יסודות ווי די אמא־לינע שבטים־געמיינדען, דאס הייסט פון די זקנים**). און דאס זיינען די־זעלביגע באאמטע, וועמען מיר געפינען אין די דאקומענטען פון דער גלות־צייט.

מיר מוזען אננעמען פאר זיכער, אז אין דער ערשטער צייט האט אין דער קאלאניע געהערשט א גרויסע סאציאלע צעמישונג. מ'האט פון דאס ניי אויפגעשטעלט א געמיינדע, מ'האט פארמירט א נייעם און מערקווירדי־גען סאציאלען ארגאניזם. מ'דארף אבער ניט שטארק מזגן זיין די שווער־קייטען צו מיינען, אז די ענדערונגען האבען ממש באדייט א סאציאלע איבערערעניש. אין דעם גרויסען ערשטען גלות זיינען אסך פאמיליען, פילייכט די מעהרסטע, געבליבען גאנץ — ניט אזוי פיעל אין אינ־טערעס פון די מענשען, וועמען דאס האט באזיהרט, ווי אין אינטערעס פון דעם לאנד וואס האט געוואלט קולטיווירט ווערען. אויך די זקנים האבן בען הפנים פארנומען זייערע שטעלען ווי אין די אלטע צייטען, מאנכע נאך פון די פאלעסטינא־טעג, און אנדערע ניי אויסגעקליבענע. מיר געפינען דער־ריבער אין יאהר 591 ווי זקנים טרעטען אויף אלס די פארשטעהער פון פאלק (יחזקאל ח 1; י"ד 1; כ 1). די געמיינדע האט באמת געהאט אזוי פיעל אויטאנאמיע, און אזוי גרויס איז געווען די השפעה פון די פארשטע־הער פון פאלק, אז אין דער ערשטער צייט פון דער קאלאניע טרעפען מיר ווי מאנכע פון זיי פלאנעווען א מרידה און האבען די מעגליכקייט דאס צו טרייבען ביז צו א געפעהרליכען פונקט***).

אין כלל גענומען האט די אידישע געזעלשאפט זיך געהאלטען אין גלות שטארק צוזאמען. די טרייהייט, מיט וועלכער מ'האט געהאלטען די יחוס־בריה פון די פאמיליען, איז גלייכצייטיג אן אורזאך און א רעזולטאט פון אט דער געזעלשאפטליכער צוזאמנהאלטונג. ס'איז קיין ספק ניט, אז עס

(*) זעה אין באנד 2, ז. 235.

(**) פארגלייך אין באנד 1, ז. 295 און אין באנד 2, ז. 290.

(***) ירמיה כ"ט 21, 22. זעה אויבען ז. 176.

זיינען געווען פיהרער, וועלכע האבען געהאט א שטארקע מאראלישע השפעה, און פילייכט א דירעקטע השגחה, ניט בלויז אויף זייערע אייגענע געמיינע דען, נאָר אויף די אידען פון גלות בכלל. נאטירליך האבען יענע פיהרער פארנומען אן אנערקענטע געזעלשאפטליכע פאָזיציע און זיינען ניט געווען בלויז גרויסע נביאים אָדער כהנים ווי יחזקאל. א באַווייז פאר דער אָנ־האַלטענדער איבערגעבענקייט צום פאָלק איז די פיגור פון קעניג אָדער „פירשט“*) אלס הויפט פון דער נאַציאָן. וועמען די אידען האָבען געהאַלטען אין געדאַנק אין גלות, ביז דער געדאַנק איז אין א געוויסער מאָס פאַרווירק־ליכט געוואָרען נאָך נבוכדראַצ'ר'ס טויט, איז יאָהר 561, ווען יהויכין איז אָפּציעל אנערקענט געוואָרען פון הויף אין בבל (מלכים ב, כ"ה 27-30). און נאָך שפעטער, אין אָנהויב פון דער פערסישער תקופה, איז דער פער־זאָן פון ששבער און זרובבל (עזרא א).

4.

ליטעראַטור אין דער תקופה פון גלות בבל.

דער גלות־בבל איז געווען פילייכט די פּעריאָדע פון דער גרעסטער לי־טעראַרישער טעטיגקייט אין דער געשיכטע פון אידישען פאָלק. די דאָזיגע אינטעלעקטועלע באַוועגונג איז געווען א פּוּעל־יוצא טיילווייז פון אן אינער־ליכער אנטוויקלונג פון אידישען לעבען, טיילווייז פון דער ווירקונג פון דער סביבה.

די אויסערליכע אומשטענדען זיינען געווען באַזונדערס גינסטיג פאר געשריבענע ווערק. מענער פון דעם קלאַס פון די כהנים, וועלכע האָבען אַרויסגעוויזען אזויפיל ליטעראַרישע טעטיגקייט אין דער פריהערדיגער תקופה, זיינען איצט געווען אָהן אַן אָפּציעלער באַשעפטיגונג. דער אינ־טערעס פון די כהנים צו לערנען און אויפצוהייבען גייסטיג זייער פאָלק איז

*) פאר דער פּעריאָדע פון גלות גופא באַמראַכט יחזקאל מ"ה און מ"ו, און אויך אין ז 27 און י"ב 10. די צוויי לעצטע שטעלען זיינען אינטערעסאַנט, ווייל זיי ווייזען אונז ווי יחזקאל'ס שפראך איז באַאיינפלוסט געוואָרען פון זיין סביבה. דאָס אשורישע וואָרט פאַר „קעניג“ (שאַררו) איז אין העברעאיש „פירשט“, און דאָס וואָרט פאַר „פירשט“ (מאַלקו) איז אין העברעאיש „קעניג“. פארגלויך דעם שפיל אויף די ווערטער אין ישעיה י 8.

אבער געווען אזוי שטארק ווי פריהער, און זייער גאנצע ענערגיע האָט דע-
ריבער געמוזט איצט אָנגעווענדט ווערען אויף דער פען. דאָס לעבען צע-
שפּרייט אין פאַרשידענע לענדער האָט געמאַכט די שריפט פאַר דעם איינ-
ציגען מיטעל צו קאָנען האָבען א פאַרקעהר מיט אלע טיילען פון פּאָלק. דאָס
האָט בלי ספּק אסך געהאַלפּען צו אנטוויקלען די ליטעראַרישע קונסט. עס
איז מעגליך, אז די שטאַרקסטע השפּעה פון דרויסען איז געקומען פון דעם
פּאָלק אין די אינסטיטוציעס פון באַבילאָניען. די פאַרשפּרייטונג פון טעכ-
נישער בילדונג דורך די באַשעפטיגונגען פון באַבילאָנישען לעבען איז שוין
פאַר זיך אליין געווען אן אלגעמיינע צוגרייטונג דערצו. א ספּעציעלער
אָנטרייב איז געווען די געוואוינהייט צו שרייבען, וואָס איז געווען אן אלגע-
מיינע זאך ביי די באַבילאָניער און וואָס האָט געמוזט ווערען אלגעמין אויך
ביי די אידען, ווען זיי זיינען אָנגעשטעלט געוואָרען אין פאַרשידענע באַ-
בילאָנישע באַשעפטיגונגען. אין באַבילאָניען איז יעדער וויכטיגער עסק פון
מסחר אָפּגעשלאָסען געוואָרען דורך א געשריבענעם קאָנטראַקט. הערשער האָ-
בען פאַרקעהרט מיט זייערע אונטערטאָנען דורך דער פאַרמיטלונג פון עפענט-
ליכע אויפּשריפטען. א גרויסער קלאס פון שרייבער האָט אָפּגעגעבען די גאנצע
צייט צו שרייבען קאָמפּאָזיציעס און צו קאָפירען עפענטליכע און פריוואַטע
דאָקומענטען. מ'מוז נאָך צולעגען דערצו די ווירקונג וואָס די ליטעראַרישע
אַטמאָספּערע פון באַבילאָניען האָט געהאַט אויף אזא פעהיג פּאָלק ווי דאָס
אידישע. די באַבילאָנישע קעניגליכע ביבליאָטעקען האָבען שוין געהאַט א
ליטעראַטור פון איבער דריי טויזענד יאָהר, וואָס איז באַשטאָנען פון קעניג-
ליכע דעקרעטען, גאַנצאַנאלע כראָניקעס, הימנען, מיטאַלאָגישע מעשיות,
עפישע דערצעהלונגען, כישוף־שפּרוכען און געזעצען.

די אידישע ליטעראַטור פון גלות־בבל איז געשטאַנען דירעקט און אומ-
דירעקט אונטער דער באַבילאָנישער השפּעה. די סימנים דערפון זיינען:
די סיסטעמאַטישערע פאָרם פון קאָמפּאָזיציע, די אָנווענדונג פון באַבילאָ-
נישע בילדער און פאַרשטעלונגען, דאָס באַציהען זיך אויף באַבילאָנישער
סצענערי און באַבילאָנישע גאַנצאַנאלע מנהגים, דאָס באַנוצען זיך מיט כאַ-
ראַקטעריסטישע באַבילאָנישע פראָזען, און דער גרעסערער, ווייטערער בליק
אויף דער וועלט און אויף דער היסטאָריע.

באַזונדערס מוזען דאָ באַטאָנט ווערען צוויי וועגען, אין וועלכע עס
זעהט זיך די ווירקונג פון גלות אויף דער אידישער ליטעראַטור און הויפּט-
זעכליך דורך א באַבילאָנישער השפּעה. ערשטענס האָט די העברעאישע
קאָמפּאָזיציע באַקומען קלאַריטיט און דענעלמעסיגקייט פון פאָרם. קיין

ליטערארישער פראָדוקט פון א פריהעריגער צייט, מיט דער אויסנאָם פון עמוס'ס נבואות, צייכענט זיך ניט אויס מיט סימערדיע פון געבוי. די ווערק פון הושע, מיכה, ישעיה, צפניה, נחום, חבקוק און, אין א גרויסער מאָס, ירמיה האָבען זיך ביי אונז דערהאַלטען אַהן א פאַרם און אַהן אַן אַרדננג. די איינצעלנע רעדעס זיינען אַפט מוסטערס פון דער בעסטער רעטאָריק. אָבער עס איז ניטאָ די האַרמאָנישע פאַראייניגונג און די צונויפֿ-פאַסונג פון די פאַרשידענע טיילען, וועלכע צייכענען אויס א באדייטענד קונסט־ווערק.

דער חילוק אין סטיל און מעטאָדע צווישען דער ליטעראטור פון פאר דעם גלות און נאָך'ן גלות פיהלט זיך גלייך ווען מיר באַמערקען דעם פלאַן און סיסטעם פון יחזקאל; אָדער, אביסעל שפעטער, ווען מיר דערזעהען פאַר אונז די מאיעסטעטישע אינהייט און דעם טריאומפירענדען פראָגרעס אין דער קאמפאָזיציע פון דעם צווייטען טייל ישעיה; אָדער, נאָך שפעטער, ווען מיר פאַלגען נאָך דער מאַראַלישער ארגומענטאציע און דעם אינערליכען כוח צו איבערצייגען פון דעם בוך איוב. די עלטערע שריפטשטעלער אָדער רעדנער זיינען ניט געווען איינגעוואוינט אויסצושטעלען קינסטלעריש זייערע ווערק*). זיי האָבען אַפטמאָל צוזאַמענגעשריבען זייערע אייגענע איינצעלנע רעדעס, צונויפֿערעסענדיג אסך געדאַנקען אין וועניג ווערטער, אזוי ווי ברוך בן־נריה האָט אויפגעשריבען וואָס ירמיה האָט געזאָגט; אָבער ארויסצוגעבען זייערע ווערק פולשטענדיג איז געבליבען פאַר אַנדערע און שפעטערע. דאָס וואָס דאָס בוך עמוס אין אן אויסנאָם ווייזט, אז ענטוועדער ער איז געווען אן אויסערגעווענהליך אָריגינעלער קינסטלער, אָדער אז דער מאַטעריאַל פון בוך איז איבערגעשטעלט געוואָרען נאָכ'ן גלות.

א צווייטע ליטערארישע ווירקונג פון גלות איז באַשטאַנען דערין וואָס מ'האַט איצט מעהר געברויכט קינסטליכע, אָדער גיכער אומדירעקטע אופנים פון שילדערונג און באַלעהרונג, באַזונדערס — סימבאָלען און אַלעגאָריען. עס איז גענוג צו דערמאָנען די סימבאָלען אין יחזקאל און אין זכריה, און די גרעסטע פערזאָנליכע צירינג אין אלע ליטעראטורע: דעם קנעכט פון יהוה,

(*) לענגערע קאמפאָזיציעס מיט א היסטאָרישען ראהם, ווי דער יהו'יסט און דער אלה'יסט, האָבען נאָטירליך געמוזט האָבען א פלאַן, אָבער דאָס געהערט קוים צו ליטערארישער קונסט. דער אורשפּרינגליכער ספר דברים ווייזט געוויס קיין באַ-שטימטען פראָגרעס ניט אין דער אויסשטעלונג פון די געגענטשאַנדען. אלס היפּוך צו זיין געבוי פארגלייך די סיסטעם פון דער פריסטער־שריפט אין חומש און אין יחושע. זעה אין באַנד 2, ז. 242—245.

ביים צווייטען ישעיה (נ"ב 13—נ"ג 12). אחוץ דער השפעה פון דער סביבה, איז זעהר וואהרשיינליך, אז דער גלות גופא, נאציאנאל און פער-זענליך, האט מיטגעוויקט אין א געוויסער מאס אין דער דאזיגער פארם פון קאמפאזיציע. פריערדיך שלענעל האט אויסגעדריקט די מיינונג*, אז צוליב דעם פארבאט צו מאכען געמאלענע אדער געשניצטע בילדער פון גאט האט מען זיך באנוצט מיט סימבאלען און פערזאניפירונגען אין דער העברעאישער ליטעראטור. „ווייל דער כוהן-הדמיון איז אויף איין זייט גע-ווען באשרענקט, האט ער דעריבער געזוכט א מעהר פרייען אויסוועג אויף דער אנדערער זייט.“ מיר מענען געהן נאך ווייטער און זאגען, אז דיוועלביגע נייגונג איז שטארקער געווארען דורך דעם וואס די שריפטשטעלער פון גלות האבען ניט געהאט קיין שום אויסערליכע סימנים פון דעם גלויבען און פון דער היסטאריע פון זייער פאלק. ווי פארשידען זיינען געווען יחזקאל'ס זעהונגען אין באבילאניען פון ישעיה'ס איינציגער זעהונג אין ירושלים! (קאפ. ו.)

אבער נאך מעהר ווי די אויסערליכע אומשטענדען האט די אינערליכע אנטוויקלונג פון אידישען לעבען געטריבען צו ליטערארישער טעטיגקייט. נאך דעם אונטערנאנג פון דער מלוכה איז דאס אידישע לעבען אין גלות געווען ארום א האלבען יאָהרהונדערט אַרים אין געשעהענישען. די אידען האבען געלעבט ניט מיט דער געגענווארט, נאך מיט די זכרונות פון דער פארגאנגענהייט און מיט דער האַפנונג אויף דער צוקונפט. עס איז דעריבער שטארק געווען דער פארלאנג צונויפצוזאמלען און צוזאמענצושטעלען די היס-טארישע דאקומענטען פון דער פארגאנגענהייט און אויך די צעוואָרפענע פראַגעמענטען פון איהר ליטעראטור. די געשיכטע פון די מלכים, ווי מיר האבען אויבען געזעהן**, איז צוזאמענגעשטעלט געוואָרען ניט לאנג פאר'ן חורבן פון ירושלים, אין דער צייט פון יהויקים אָדער יכניה. די דאזיגע צוזאמענשטעלונג איז געמאכט געוואָרען אין דעם גייסט פון ספר דברים. עס הייסט: דער הויפט-נעדאנק פון דעם פארפאסער איז געווען, אז פון שלמה'ן אָן, זינט דער כיתהמקדש איז אויפגעבויט געוואָרען, האבען די אידען געזינדיגט ווען זיי האבען געדינט גאט אנדערשוואו אַחוץ אין בית-המקדש אין ירושלים. דעם איינציגען אַרט וואָס יהוה האט אויסגעקליבען

(*) אין זיין „געשיכטע דער אלטען אונד נייען ליטעראטור“, קאפ. 9. ער בא-מערקט אויך, אז אן עהנליכער פארבאט האט ארויסגעבראכט דיוועלביגע ווירקונג ביי די מאַהאמעדאנער.

(**) זעה אויבען ז. 167, 168.

צו מאַכען רוהען זיין נאָמען. די תורה פון ספר דברים איז אָבער אין גלות ערשט רעכט אנערקענט און אָנגענומען געוואָרען דורך דעם חורבן וואָס איז געקומען אויף די, וואָס האָבען איהם ניט געפּאָלגט. מ'האָט דעריבער זיך איצט גענומען פון דאָס ניי איבערשרייבען און אַרױסגעבען די עלטערע דאָקור מענטען, כדי זיי זאָלען האַרמאָנירען מיט דעם מוסר-השכל פון די לעצטע געשעהענישען.

די געשיכטע פון די מלכים איז אויף אזא'ן אופן איבערגעשריבען גע-וואָרען פון א צווייטען רעדאקטאָר ביים ענד פון גלות בבל. דער דאָזיגער רעדאקטאָר האָט צוגעשריבען די לעצטע פּאַר קאָפיטלען פון אומגעפּעהר נאָך יאשיהו'ס רעפּאָרט ביז יהויכין'ס באַפרייאונג דורך אויל-מרוּדך. נאָך פיעל שטרענגער ווי דער ערשטער רעדאקטאָר האָט זיך דער צווייטער געהאַלטען אָן דעם גייסט פון ספר דברים. לויט דעם ערשטען רעדאקטאָר זיינען די אידען קיין זינד ניט באַגאַנגען ווען זיי האָבען געבראַכט קרבנות אויף די במות איידער דער בית-המקדש איז געבויט געוואָרען. אָבער דער צווייטער רעדאקטאָר פון גלות פאררעכענט שלמה'ן פאר א זינד דאָס מקריב זיין אויף במות אפילו איידער דער בית-המקדש איז געבויט געוואָרען*.) אַזוי טיף און שטאַרק איז געווען דער איינדרוק ביי יענע שרייבער, אז אלע צרות זיינען געקומען נאָך דערפון וואָס מ'האָט געדינט צו פרעמדע געטער און וואָס מ'האָט צו יהוה גופא געדינט אויף א פאַלשען אופן, אז עס איז גאָר קיין פּלאַץ ניט געבליבען אין זייער געדאַנק פאר עפעס אן אנדער אורזאך. דערפון קומט עס וואָס עס ווערט אין די היסטאָריע-ביכער אין ערגיץ ניט א וואָרט געזאָגט מכוח די ווירקליכע זינד און פאַרברעכען פון דעם פּאָלק אָדער זיינע פיהרער. מיר פיהלען דעריבער, אז די עקסטרעמע אָבער טיף מאַראַלישע באַשולדיגונגען פון די נביאים געגען דער פאַרדאַרבענקייט פון פּאָלק איז מעהר אין איינקלאַנג מיט די ממשות'דיגע פאַקטען פון לעבען איידער די שאַבלאָן-פּראָצען, מיט וועלכע די רעליגיעזע זינד פון דער-אָדער יענער פּעריאָדע אָדער פון דעם אָדער יענעם הערשער ווערען פאַרדאַמט אין די היסטאָריע-ביכער.

אויך דער ספר דברים גופא איז רעווידירט געוואָרען, און עס זיינען

(*) פארגלייך מלכים א, ג פסוק 2, וואָס שטאַמט פון ערשטען רעדאקטאָר, און פסוק 3, וואָס איז צוגעשטעלט געוואָרען פון צווייטען רעדאקטאָר. ער לאָזט דער-ריבער (אין פסוק 15) שלמה'ן קומען פון גבעון אין ירושלים און לכל הפחות בריינגען קרבנות אויך פאר דעם הייליגען ארון.

צוגעשריבען געוואָרען צו איהם נייע שטיקער*.) עס איז וואָהרשיינליך. אז ער איז איצט פאַראייניגט געוואָרען מיט די אלטע מעשיות וועגען דער אורציט, דעם יהוי'סט און דעם אלהי'סט, וועלכע זיינען לאַנג שוין געווען צונויפגעשטעלט אין אייד בוך**.) אַרום דערזעלביגער צייט זיינען אויך די עלטערע דערצעהלונגען פון ספר יהושע איבערגעשריבען געוואָרען פון דעם שטאַנדפונקט פון דער שולע וואָס האָט געשאַפֿען דעם ספר דברים. עס הייסט: מ'האָט פאַרגעשטעלט, אז דאָס לאַנד איז עראַבערט געוואָרען פון ברעג צו ברעג און מיט איינמאַל אנשטאַט ביסלעכווייז און טיילווייז. וואָרים לויט די פריהיגערע נביאים זיינען די אידען אין דער אוראלטער צייט גע- ווען געטריי צו יהוה, און אזוי ווי דער ספר דברים באַשעהלט אויסצוראָטען די כנענים, איז יהושע פאַרגעשטעלט געוואָרען אלס אַ מוסטער פון אַ נאָטפֿאַלגער, וועמען נאָט האָט נאָטירליך געהאַלפֿען וואו ער האָט זיך נאָך געווענדט, אזוי אז די פעלקער זיינען פאר איהם געפאלען ווי שטרוי און ער האָט איינס און צוויי איינגענומען דאָס גאַנצע לאַנד און אויסגעראָטען אלע כנענים מיט'ן שאַרף פון שווערד. דער ספר שופטים האָט בעצם שוין געהאט זיין איצטיגע פאָרם, אָבער אַ רעדאקטאָר האָט געהאַלטען פאר נויטיג צו מאַכען שאַרפֿער דעם מוסר-השכל פון דעם ספר, אויפווייזענדיג ווי אזוי די כנעני'שע השפּעה האָט כסדר פאַרדאַרבען דאָס פאָלק און כסדר געפיהרט צו נאַציאָנאַלע אומגליקען. פון דעם דאָזיגען רעדאקטאָר פון גלות-בבל איז דער ספר שופטים ארויסגעקומען אזוי ווי ער זעהט היינט אויס, מיט דער אויסנאַם פון קאַפ. כ"א, וועלכע זיינען פיר לייכט צוגעשריבען געוואָרען נאָכ'ן גלות. דאָסזעלביגע קאָן געזאָגט ווערען וועגען ספר שמואל, וועלכער האָט דעמאָלט באַקומען זיין היינטיגע גע- שטאַלט, ווען מיר נעמען פון איהם אראָפּ חנה'ס געזאַנג און קאַפ. כ"ב אין שמואל ב. וואָס זיינען צוגעשריבען געוואָרען שפעטער. בכלל אָבער האָבען די עלטערע היסטאָריע-ביכער, וועלכע האָבען דערצעהלט די אידישע געשיכטע ביז אויף שלמה'ן, גיט אזוי פיעל געליטען פון די רעדאקטאָרען, ווי די געשיכטע פון די מלכים פון נאָך שלמה'ן אָ. ווען דער בית-המקדש איז שוין געווען אויפגעבויט.

די ליטערארישע טעטיגקייט איז אָבער נישט באַשרענקט געווען אויף

(*) זעה די באַציהונגען צום גלות-בבל אין קאַפ. כ"ה, כ"ט און ל' 1 — 14, און אויך אין דער איינפיהרונג צום בוך אין קאַפ. ד.

(**) זעה אין באַנד, 2 ז. 242—245.

היסטארישע קאמפילאציעס. אויף דעם געביט פון געזעצגעבונג איז פאר-
פאסט געווארען א גרויס ווערק, וואס ווערט באצייכענט אין דער כאַדער-
נער ביבעל־פארשונג אלס „די תורה פון הייליגקייט.“ אַט דאָס געזעצבוך
געפינט זיך אין ויקרא י"ז—כ"ח און עס באַשטעהט דאָס רוב פון געבאָטען
בנוגע צו צערעמאָניעלעך ריינקייט, צו דער אָפּהיטונג פון שבת און די ימים-
טובים און צו דער עבודה אין בית־המקדש. זיין עהנליכקייט צו יחזקאל
ווארפט זיך שטאַרק אין די אויגען (פארנליך ויקרא כ"א און יחזקאל מ"ד).
פונקט ווי יחזקאל אין זיין צוקונפֿט־פלאַן, אזוי געהט אויך „די תורה פון
הייליגקייט“ פיעל ווייטער ווי דער ספר דברים אין אַנזאָגען יעדען פרט מיט
אַלע איינצעלנע קלייניגקייטען, און זי איז דעריבער לויט מעטאָדע און גייסט
א פאַרבירדונגס־גליד צווישען דעם ספר דברים און דער פריסטער־שריפט.
מיר מעגען אָננעמען, אז „די תורה פון הייליגקייט“ איז געשריבען געוואָרען
אלס געזעצבוך פאר דער נייער ירושלים פון יחזקאל, און דער פאַרפאַסער
איז געווען א תלמיד פון יענעם כהן און נביא אין דער אנדערער העלפט
פון גלות.

וועגען נבואה און דער צייט פון גלות גיבען מיר באַזונדערע אָפּהאַנד-
לונגען. די צוואַמענשרייבונג און רעדאַקציע פון די נביאים־ביכער גע-
הערט צום גרעסטען טייל נאָכ'ן גלות. אָבער די תקופה פון גלות־בבל איז
געווען פראָדוקטיוו אויף נאָך א ליטעראַרישען געביט, דאָס איז: די הייליגע
געזאַנגען. לויט מאַנכע פאַרשער* איז ביים ענד פון גלות־בבל פאַרפאַסט
געוואָרען די שטראָפּענדע און טרייסטענדע אָדע, וועלכע איז צוגעשטעלט
געוואָרען צום ספר דברים אלס משה'ס א געזאַנג, וועלכען ער זאָל
האַבען פאַרגעלעזען צו די אידען פאר זיין טויט („האזינו“). אויך מאַנכע
קאַפיטלען פון תהלים, ווי למשל כ"ב, ס"ט, ע"א, ק"ב, קאָנען געהערען צו
דער תקופה פון גלות בבל, כאָטש דער תהלים אלס א גאַנצער איז א פראָד-
דוקט פון נאָכ'ן גלות. וואָרים די תהלים־לידער, די אָריגינעלסטע און
שטאַרקסטע פון די הייליגע געזאַנגען פון ישראל, זיינען געווען קינדער פון
א טיפֿ־באַוועגטען רעליגיעזען לעבען, און קיין פּעריאָדע פון דער אידישער
געשיכטע איז ניט געווען מעהר מסוגל ארויסצובריינגען אזעלכע האַרציגע
פאַעמען ווי דער גלות־בבל.

דאָס גרעסטע ווערק אָבער אויפ'ן לידישען געביט, וואָס איז אונז גע-

(*) אזוי קאָרניל אין זיין „איינלויטונג צו די קאנאנישען ביכער דעם אלטען
מעסטאַמענטס“ און צונאָך אין זיינע „געזאַמעלטע שריפטען“, ערשטער טייל, ז. 224.

בליבען פון דער תקופה פון גלות-בבל, איז „איכה“, דער „שיר השירים“ פון מענשליכען שמערץ. די אידישע טראדיציע האט געמאכט ירמיה'ן פאר דעם פארפאסער פון „איכה“. פאעטיש מעג דאס קלינגען זעהר גוט. קונסטלער לער מענען מאלען א טראגיש בילד ווי דער גרויסער נביא זיצט אויף די חורבות פון ירושלים און באקלאגט מיט די הארצרייסענדע לידער פון „איכה“ דאס גרויסע אומגליק וואס האט זיין פאלק געטראפן. ווען מיר לייענען אבער אויפמערקזאם די לידער פון „איכה“, זעהען מיר באלד, אז זיי האבן בען ניט געקאנט פארפאסט ווערען פון ירמיה'ן. דא איז ניט קיין פראגע פון שפראך און סטיל, נאר דער גאנצער אינהאלט איז א דירעקטער היפודאג'יש ירמיה'ס לעהרע. די געדאנקען, וואס ווערען אויסגעדריקט אין איכה, זיינען די, וועלכע ירמיה האט זיין גאנצען לעבען באקעמפט. דער דיכטער פון „איכה“ זאגט, למשל, אז קיינער האט ניט געגלויבט, אז א פיגור וועט אריינקומען אין די טויערן פון ירושלים, בעת ירמיה האט פון אנהויב אן געזאגט, אז גאט אליין וועט איבערגעבען ירושלים אין נבוכדנאצר'ס הענט. דער גאנצער טאן פון „איכה“ איז דער טאן פון פארצווייפלונג און יאוש. דער חורבן ווערט באטראכט אלס אן אומדערווארטע קאטאסטראפע, און דער דיכטער פארשטעהט ניט פארוואס דאס איז די אידען געקומען. ער ווייסט ניט ווארום גאט איז געווארען א אידישער פיגור, ווארום ער האט אנגעשטעלט זיין בויגען, האט אויסגעהרג'עט די בעסטע און די שענסטע און האט אויסגעגאסען זיין צארן ווי א פייער אויף דעם געצעלט פון דער מאכטער פון ציון (ב 4). דאס זיינען אלץ געדאנקען, וואס ניט ירמיה און ניט קיין אנהענגער פון די נביאים האבען ניט געקאנט אויסדריקען. פאר ירמיה'ן איז דער חורבן געווען אומפארמיידליך; ער האט געמוזט קומען מיט אלע זיינע שרעקענישען אלס גאט'ס גערעכטער משפט איבער זיין זינדיגען פאלק; און אז דער שרעקליכער טאג איז געקומען, איז ירמיה לחלוטין ניט געווען פארצווייפעלט. אדרבה, אין די ערגסטע טעג, ווען די שטאדט, געבראכען פון הונגער, האט געהאלטען ביים פאלען, האט ער זי צענדיג איינגעשפארט אין וואד'הויף, געזעהען די פרעהליכסטע בילדער פון דער אידישער צוקונפט און זיין הארץ איז פול געווען מיט טרייסט און האט פענונג אויף בעסערע טעג (ירמיה ל"ב, 5).

אבער ניט בלויז איז „איכה“ ניט ירמיה'ס א פארפאסונג, נאר די פינף קלאג-לידער שטאמען איבערהויפט ניט פון איין פאעט, ווארים זיי שטעהען ניט אין קיין צוזאמענהאנג צווישען זיך. עס ווערט אנגענומען פון די מאדערנע ביבעל-פארשער, אז „איכה“ איז א זאמלונג פון קלאג-לידער, פאר-

פאסט פון פארשידענע פאעטען אין דער צייט צווישען דעם חורבן פון ירושלים און דעם אויפטריט פון כורש'ן — די סאמע פינסטערסטע צייט, ווען עס איז נאך קיין שום האפענונג ניט געווען אויף „שיבת ציון.“ די פארפאסערס פון די לידער געהערען אלע צו די אידען, וואָס זיינען געבליבען נאכ'ן חורבן אין זייער היים-לאַנד יהודה. מיר זעהען דאָ בכו, אז כאַטש דער צענטער פון ליטעראַטישער טעטיגקייט איז דעמאָלט געווען באבילאָניע, דאָר האָבען אויך די ארץ ישראל'דיגע אידען געבראַכט זייער בייטראַג צו דער אידישער ליטעראַטור פון יענער תקופה.

די קלאַגלידער פון איכה האָבען ניט בלויז אַ הויך-ליטעראַטישען, נאָר אויך אַ גרויסען היסטאָרישען ווערט, מחמת ווי גיבען אונז אַ טיפען אַרױס-בליק אין די שטימונגען און אין דער געדאַנקע-וועלט פון די אידען, וואָס זיינען נאָכ'ן חורבן געבליבען אין ארץ ישראל. מיר זעהען אין זיי אויף וויפיעל די שרעקליכע געשעהענישען פון חורבן האָבען געהאַטער געבראַכט צו דער וועלט-באַטראַכטונג פון די נביאים יענע אידען, וועלכע זיינען פריי-הער געווען גאַנץ ווייט פון ירמיה'ס געדאַנקען אָדער זיינען געווען דירעקטע געגנער פון זיי. אָבער די פאַרפאַסערס פון „איכה“ ווייסען ניט אַנצור-ווייזען דעם פאַלק קיין וועג, ווי אַרױסצוגעהן פון דעם עלענד, וואָס איז לױט זיי געקומען דורך די זינד פון די פאַטערס (ה 7). אמת טאַקע, דער דיכטער קוקט אויס אויף יהוה, וועלכער איז באַליידיגט געוואָרען דורך דער צעשטערונג פון זיין שטאָדט און וועט ביישטעהן אין זיין נױט דעם פאַלק וואָס איז זיך מתורה אויף זיינע זינד (א 9, 20). אָבער ווי אזוי דאָס פאַלק זאָל קריגען די מחילה פון יהוה און אין וועלכע מעשים עס זאָל זיך אַרױס-ווייזען זיין תשובה און חרטה, ווייסט ער ניט צו זאָגען. די גרויסע מענער, וועלכע האָבען געוויזען דעם פאַלק אַ יעגן זוי איינצושטילען גאָט'ס צאָרן, צו געווינען ווידער זיין לייטזעליגקייט און צו קריגען אַ חלק אין די הבטחות פון די נביאים — זיינען אויפגעטראָטען ניט אין ארץ ישראל, אויך ניט אין עגיפּטען, נאָר צווישען די פאַרטריבענע אידען אין באבילאָניען.

5.

דאס רעליגיעזע לעבען פון די אידען אין באבילאניען.

ד ע ר ר ו ש ם פ ו ן ד ע ם ח ו ר ב ן :

איינער פון די שטארקסטע פאקטארען אין דער ווייטערדיגער אנט-
וויקלונג פון דער אידישער רעליגיעזע איז געווען די איבערצייגונג, אז יהוה
גופא האט געבראכט דעם חורבן אויף זיין שטאדט און האט עס פאראויס
מודיע געווען צו זיין פאלק דורך די נביאים. אבער די דאזיגע ווירקונג איז
ניט גלייך אויפ'ן שטעל אריינגעטראטען אין לעבען. אדרבה, די ערשטע
ווירקונג פון דעם חורבן איז געווען צו צעטרייסלען דעם גלויבען אין גאט.
אם דייטליכסטען זעהען מיר דאס אין דעם ספר יחזקאל, וואו עס ווערט
בפירוש דערצעהלט וועגען דעם רושם וואס די ידיעה וועגען דער עראכע-
רונג און צעשטערונג פון דער שטאדט האט געמאכט אויף די אידען, וואס
זיינען זינט 597 שוין געווען דעפארטירט אין באבילאניען. די דאזיגע איז
דען האבען זיך דורך דעם געפיהלט אין גאנצען געבראכען. ווארים זייער
גייסטיגער אנהאלט איז געווען די האפענונג, אז יהוה וועט באלד פארהער-
ליכען די שטאדט, וועלכע איז געשענרעט געווארען דורך די געשעהע-
נישען פון יאָהר 597, וועט זיי צוריקפיהרען אין ירושלים און זיי וועלען
ווידער קריגען אין דעם הייליגען לאנד די פארלארענע עמטער און נחלאות.
און טאקע דערפאר ווייל יחזקאל האט מיט זיין פאראויסזאגען דעם אונטער-
גאנג פון דער שטאדט און דער מלוכה צעטרייסעלט יענעם אנהאלט זייערען,
וועלכער איז געווען דער איינציגער מקור פון זייער לעבענספרייד, זיינען
זיי אזוי ענערגיש אויפגעטראטען געגען זיין טעטיגקייט. ביז צולעצט האט
מען נאכגעפאלגט מיט געשפאנטער אויפמערקזאמקייט אלע פאסירונגען פון
לעצטען קאמף אין ירושלים. דאס דערקענען מיר פון די נבואות פון יחזקאל,
וועלכער האט ביי דער ידיעה פון דער באלאגערונג פון ירושלים באנייט
זיינע פאראויסזאגונגען פון אומגליק (קאפ. כ"א—כ"ד). יחזקאל האט
אבער גלייך געזעהן מיט זיין גייסטיגען אויג דעם רושם וואס די שרעקליכע
בשורה וועט אנמאכען; דעמאלטליכען טאג, ווען ס'איז אנגעקומען אין בא-

בילאנען די ידיעה, אז עס האט זיך אנגעהויבען די באלאגערונג פון ירושלים, האט ער פאראויסגעזאגט צו די „גולים“, אז די נאכריכט פון דער ערעבערונג פון ירושלים וועט זיי אזוי איבערראשען און צעמישען, אז פון שרעק און פארצווייפלונג וועלען זיי זאגן פארגעסען צו טאן די מנהגים פון אבילות; אבער אז איהם גופא וועט זיך דורך דעם דאס מויל עפענען, עס הייסט, אז אלע וואס זיינען ביז אהער געווען געגען זיין טעטיגקייט וועלען מוזען אנטשוויגען ווערען. און באמת טאקע ווען אין דעם פינפטען טאג פון צעהנטען מאנאט אין עלפטען יאהר פון גלות יהויכין האט אן אנטלאפענער געבראכט קיין באבילאנען די ידיעה, אז „די שטאדט איז געשלאגען“, האט יחזקאל ווידער אנגעהויבען זיין עפענטליכע טעטיגקייט (ל"ג 21, 22).

די ווירקונג לאזט זיך באגרייפען; ווארים די ידיעה פון דער ערעבערונג און צעשטערונג פון דער שטאדט האט צעטרייעלט דעם רעליגיעזען גלויבען פון די פארטריבענע אידען ביז די סאמע יסודות. מען איז צוערשט געווען צעטומעלט וועגען דער מאכט און גערעכטיגקייט פון יהוה. ווי האט מען נאך געקאנט האבען בטחון אין יהוה, נאכדעם ווי ער האט רוהיג צוגעקוקט ווי זיין שטאדט איז ערעבערט און זיין הייליגסט פארשוועכט געווארען? וואס האט מען נאך געקאנט דערווארטען פון א גאט, וועלכער האט צוגעזעהן ווי דער געצענדיגער מנשה האט געלעבט אין גליק און האט דאן, טראץ דעם רעפארם, געלאזט אומקומען דעם פרומען יאשיהו און געלאזט אונטערגעהן די הייליגע שטאדט?

אבער די ווירקונג פון דעם אונטערגאנג פון דער שטאדט און דער מלוכה האבען געהאלטען פארבארגען אין זיך אויך דאס הייל-מיטעל געגען דער צעטרייסלונג פון רעליגיעזען גלויבען. ווארים נאך דער אלטער פאלקס-טימליכער גלויבען אין יהוה איז דורך דעם צום טויט געטראפען געווארען. ארויסגעהענדיג פון אט דעם גלויבען האט מען נאטירליך געמוזט דערקלערען, אז יהוה איז ענטוועדער ניט מעכטיג גענוג זיך צו שטעלען געגען די געטער פון די פעלקער אדער ער איז בעצם א קאפירונער. אבער די פאלקס-טימליכע השגה פון יהוה איז אין א משך פון צוויי הונדערט יאהר באצייכענט געווארען פון די נביאים אלס פאלש. צוויי הונדערט יאהר האט מען כסדר גע'טענה'ט צום פאלק, אז יהוה האט פיינד דעם אופן ווי דאס פאלק לעבט און דינט צו איהם, אז דער קולט און די הנהגה פון פאלק האבען נאך קיין שייכות ניט צום גאט פון ישראל, וואס רעדט דורך די נביאים. דער גלויבען אין דעם יהוה פון די נביאים איז דורך דעם חורבן ניט ווידערלעגט געוואר-

רען, נאָר איז אדרבה באַוווּזען געוואָרען אלס ריכטיג. אַט דער יהוה האָט די צעשטערונג פון דער מלוכה באַצייכענט אין פאַרלוף פון צוויי הונדערט יאָהר אלס די שטראָף, וועלכע ער וועט סוף־כל־סוף בריינגען, אויב עס וועט ניט קומען קיין בעסערונג אין די זינד פון זיין פאָלק. ער האָט באַצייכענט די וועלט־מעכט אלס די געצייג, מיט וועלכע ער וועט זיך באַנוצען אויס־צופיהרען זיין משפּט. אז יהוה האָט איבערגעגעבען פאַלעסטינא צו די באבילאָניער; אז ער וועט צוליב דעם בית־המקדש זיך ניט צוריקהאַלטען פון בריינגען דעם שטערנען משפּט אויף ירושלים; אז ער וועט די רעבעלישע שטאַדט איבערגעבען אין נבוכדראַצ'ר הענט — איז דאָך געווען דער צענט־ראַלער געדאַנק פון ירמיה'ס נבואות אין די לעצטע יאָהרצענדליגער פאַר דעם חורבן פון ירושלים. לויט יחזקאל'ס פאַראויסזאָגונגען האָט ירושלים געוואלט חרוב ווערען, כדי ישראל זאָל דערקענען „אז איד בין יהוה“ (כ"ד 24; ו 7, 13, 14; י"ב 16, 20; ל"ג 29). און אין גלות קומט יהודה כדי צו אנערקענען, אז עס איז געווען יהוה, וואָס האָט געלאָזט דורך זיינע נביאים פאַראויסזאָגען דעם אונטערגאַנג פון דער מלוכה און פון דער שטאַדט (ה 13, 17; ו 10). דער אונטערגאַנג פון דער מלוכה און פון דער שטאַדט איז געווען א טריאומף פון יהוה'ס גערעכטיגקייט, א באַשטעטיגונג פון די רייד פון די נביאים. יעדער ווידערשפרוך געגען דער אויפפאַסונג פון די נביאים האָט איצט געמוזט פאַרשטומט ווערען. ווי באלד יהוה האָט רוהיג צוגעקוקט ווי זיין בית־המקדש איז פאַרברענט און פאַרשוועכט געוואָרען, הייסט עס, אז מ'הסתם האָט דער קולט וואָס איז דערין פראַקטיצירט גע־וואָרען ניט נישא חו געווען אין זיינע אויגען; די נביאים האָבען בכּו גע־מוזט זיין גערעכט מיט זייער באַהויפטונג, אז יהוה האָט פיינד דעם דאָזיגען קולט. דער שפּאַט איבער דעם, אז די פאַראויסזאָגונגען פון די נביאים זיינען נאָך אלץ ניט מקוים געוואָרען (יחזקאל י"ב 22—28), איז איצט לגמרי אנטשוויגען געוואָרען. ווער עס האָט זיך געוואלט האַלטען ביי דעם גלויבען אין יהוה און דערמיט אָנהאַלטען פעסט די אייגענע נאַציאָנאַליטעט, האָט געמוזט אנערקענען, אז די נביאים האָבען ריכטיג אויפגעפאַסט יהוה; האָט געמוזט אנערקענען פאַר ריכטיג דעם אורטייל פון די נביאים וועגען דער פאַרגאַנענהייט; האָט אויך געמוזט קומען צו דער איבערצייגונג, אז די געדאַנקען פון די נביאים זיינען דאָס איינציגע ליכט, וואָס האָט אריינגעשטראהלט אין דער טרויעריגער געגענווארט פון דעם פאָלק און האָט איהם געוויזען דעם וועג צו א בעסערער צוקונפט.

דאס לעבען אין דער פרעסע.

דער נצחון פון די נביאים וואלט אבער ניט געווען אזוי דאכדריגענד און דער רושם פון חורבן וואלט ניט געווען אזוי טיף, ווען די אידען וואלטען אין זייער לאנד געבליבען. יאשיהו'ס רעפארם איז אין דער פראקטיק געווען א דורכפאל. די אלטע קולטען מיט די אלטע געזעצנדיגערשע מנהגים זיינען באלד ווידער ארויס אין דער עפענטליכקייט פון די פארבארגענע ווייז קעלער, וואו זיי האבען זיך א געוויסע צייט באהאלטען. ערשט דער גלות האט זיי אויסגעראמט פון אירישען לעבען. אין פרעמדען לאנד, ווייט פון היימישען באדען האבען די אידען פארגעסען די הייליגע בערג און די פעל'זען, די בויער און די קוואלען. אין גלות האט אויך דער פשוט'ער איד אויפגעהערט צו באטראכטען יהוה אלס גאט פון ישראל אין א לאקאלען זין. ער האט געמוזט אנהייבען גלויבען, אז זיין גאט געפינט זיך איצט אין באבילאניען, באמת מעהר אין באבילאניען איידער אין יהודה. אבער, האט דער איד געטראכט, איז דען דאס מעגליך? קאן א גאט זיך אויפהאלטען וואו מ'דינט ניט צו איהם, אויף א פרעמדען און פינדליכען באדען? יא, האט ער זיך אליין געענטפערט; ער האלט זיך אויף אומעטום וואו מ'פיהלט נאר זיין אנוועזענהייט. און יהוה'ס אנוועזענהייט אין באבילאניען האט דער איד געפיהלט אין זיין שווערען גורל. איז דען ניט דער גלות די שטראף פון יהוה, וועלכע א גאנצע רייה פון נביאים האבען לאנג שוין פאראויסגעזאגט? דער איד האט איצט באדארפט געהן נאך איין טריט ווייטער און זאגען: „קאן ניט אזא גאט, וועלכער האט קענטיג אן אינטערעס אין באבילאניען, האבען א מאכט אויך אין און איבער באבילאניען? האט דען ניט ירמיה, וועמען מיר האבען געהאלטען פאר א פאררעטער, תמיד געזאגט, אז נבוכדראצר איז יהוה'ס קנעכט און אז מיט'ן פארטרייבען אונז אין גלות מוט ער נאר יהוה'ס ארבייט?“

אומגעפעהר דורך אזא פראצעס פון דענקען איז די וועלטבאטראכטונג פון די נביאים, זייער השגה פון גאט'ס גייסטיגקייט און אלטוועלטליכקייט, פון זיין אויסשליסליך מאראלישער נאטור, פון זיין איינציגקייט און זיין השגחה — אלץ מעהר און מעהר אריינגעדروנגען אין די ברייטערע קרייזען פון פאלק. דער מאנאטעאזם פון די נביאים איז אויף אזא'ן אופן געווארען אין גלות דאס גייסטיגע אייגענטום פון די ברייטע מאסען. דאס איז נאך טייליך ניט געווען אזוי גרינג. מאנכע האבען פילייכט קיינמאל זיך ניט

געלאזט איבערצייגען; מאנכע זיינען דורך פאלשע וועגען אדער דורך פאלשע פיהרער פארלארען געגאנגען אין דעם געצענדיסט פון דער סביבה. ווי שטארק עס איז געווען די פארפיהרערישע ווירקונג פון דעם באבילאנישען קולט אין סאמע צענטער פון דער אידישער קאלאניע, זעהען מיר פון א נביא ביים ענר פון גלות (ישעיה מ פון 20 און; מ"ד 12—20). דער פראצעס פון איבערנעמען די אמת'ן פון די נביאים איז געווען א לאנגזאמער, אבער דערפאר א גרינטליכער.

די נייע שטעלונג צו גאט און צו דער וועלט.

דער גלות האט געבראכט ניט בלויז א ריכטיגע אויפפאסונג פון גאט'ס באראקטער און זיין שייכות צו זיין פאלק און צו דער וועלט, נאר ער האט אויך געבראכט די דערקענונג פון דער אמת'ער שייכות פון דעם יחיד צו גאט. די אלטע פאפולערע אויפפאסונג איז געווען, אז יהוה איז דער בארשיצער פון דער נאציאן אלס א גאנצע. דער באנד וואס האט פארבונדען גאט און פאלק איז געווען די נאציאנאלע פארם פון דעם אויסערליכען קולט. דער ספר דברים האט געהאלפן אנטוויקלען דעם אינדיוידועליזם מיט זיין לעהרע פון הייליגקייט געגען גאט, ער האט איהם אבער פאקטיש געשעדיגט דורך דעם וואס מ'האט דעם קולט קאנצענטרירט און איינגעפיהרט איין איינציגען אופן פון דינען צו גאט. אויך די באנייאונג פון בונד אויף דעם בוך פון דער תורה אונטער יאשיהו'ן איז געווען שייך דער נאציאן אלס א גאנצע. יאשיהו'ס גאנצפאלגער האבען פארלאזען „דאס בוך פון דער תורה“, אבער דער גאנג פון די געשעהענישען האט דוקא פארשטארקט זיין גייסטיגע לעהרע. ווארים אויב יהוה איז געווען דער גאט פון די אידען אין באבילאניע, האט זיין שייכות צו זיי געמוזט זיין אן אנדערע ווי לויט די פריערדיגע השגות. דא זיינען זיי געווען א פאלק נאך אויף אזוי ווייט ווי זיי האבען געהאט א שותפות'ע רייכע פארנאנגענהייט. זיי זיינען געווען צעשפרייט אין צעבראכענע און הילפלאזע גרופעס, ניט האבענדיג קיין מיטל לען פון קולט, וואס זיינען נויטיג געווען צו געווינען גאט'ס לייטזעליגקייט. און דאך, ווי מיר האבען אויבען געזעהן, האבען די אידען געפיהלט, אז יהוה איז נאך אנוועזענד ביי זיי. זיי האבען דעריבער געמוזט נאכטראכטען ווענען דער נייער סיטואציע. יעדער ערנסטער איד האט געמוזט טראכטען

אומגעפעהר אזוי: „די גאציאן איז מעהר ניטא: יהוה מוז דערפאר זיין עפעס מעהר ווי דער גאט פון דער גאציאן. די שבטים, קלאנס, פאמיליען, זיינען אלע צעבראכען: ער איז דעריבער ניט בלויז א גאט פון שבטים און פאמיליען, נאר ער איז מיין אייגענער גאט. ניט איין ליידענדע נשמה, אין איהר בענקשאפט נאך דער הייליגער וואוינונג פון יהוה איז דעמאלט געווען איממשטאנד צו זאגען אין דעם גייסט פון דעם תהלים־דיכטער (תהלים מ"ג):

„שיק דיין ליכט און דיין אמת;
זאלען זיי מיך פיהרען;
זאלען זיי מיך ברוינגען צו דיין הייליגען בארג
און צו דינע וואוינונגען;
איך וועל דאן געהן צום מזבח פון גאט,
צו גאט, מיין גרעסטע פרייד,
און איך וועל דיך לויבען מיט א הארץ,
זעה, גאט, מיין גאט!“

אזוינס האט פאר דעם גלות ניט געקאנט געזאגט ווערען. דער דאזיגער געדאנק פון גאט'ס דירעקטער שייכות צו דעם יחיד איז ניט געווען ניי ביים אידישען פאלק. די נביאים פון פאר'ן גלות האבען איהם שוין אויסגעדריקט וואס ווייטער אלץ שטארקער. אבער די נביאים זיינען תמיד געווען איינצעלנע און אויסערגעווענהליכע. ערשט דער גלות האט פון זייער גאלד געמאכט מטבעות, גאנגבארע ביי אלעמען. דער גלות האט ניט בלויז געענדערט די שטעלונג פון דעם אידען צו זיין גאט, נאר ער האט אויך געענדערט זיין שטעלונג צו דער ברייטער וועלט ארום. לעבענדיג צווישען מעכטיגערע און ציוויליזירטערע פעלקער ווי זיי, האבען די אידען מעהר ניט געקענט אינגאנצירען זייערע שכנים אדער זיי באטראכטען בלויז אלס ציל פון יהוה'ס צארן. אנהייבענדיג מיט'ן גלות־בבל שפילען די פעלקער א גרויסע ראָלע אין די רייד פון די נביאים. די אידען האבען אנגעהויבען טראכטען מכות יהוה'ס שייכות צו די פעלקער ארום און מכות דער ראָלע, וואס זיי, אלס זיין אויסגעוועהלט פאלק, זיינען גערופען צו שפילען ביי דער פארווירקליכונג פון גאט'ס ציל אין דער וועלט־געשיכטע. אין גלות איז דערפאר אויך אויפגעקומען א ברייטע רעליגיעזע געשיכטס־פילאָזאָפיע, וועלכע האט געפונען איהר אויסדרוק אין דעם גרויסען אנאָנימען נביא (ישעיה פון קאפ. מ אָו).

נייע אופנים פון נאט-רינסט.

מיר האבען פריהער דערמאנט, אז די אידען אין גלות האבען ניט גע האט קיין אויסערליכע מיטלען פון קולט, דורך וועלכע צו קריגען לייטזעליג- קייט אין גאט'ס אויגען. קרבנות האט מען מעהר ניט געקאנט בריינגען. אפילו אויב דער בית-המקדש וואלט געשטאנען, וואלטען זיי ניט געקאנט קומען צו איהם. אבער מאנכע מצוות פון יהוה האט מען נאך אין גלות אויך געקאנט מקיים זיין. מ'האט דערפאר זיך געהאלטען און זיי נאך פעס- טער ווי פריהער. צוויי פון זיי האבען איצט באקומען א נייע באדייטונג, דאס זיינען געווען: מילה און שבת. אין גלות זיינען זיי געווארען דער „במקום“ פאר קרבנות, די ערשטע מצוות פון יודענטום און די הויפט- סימבאלען פון דער רעליגיע פון יהוה און פון דער צוגעהערענדיקייט צו דער אידישער געזעלשאפט.

מילה איז געווען א מנהג, וועלכען א גרויסער טייל פון די איינוואוינער פון כנען האבען לכתחילה געהאט בשותפות מיט די עניפטער און אנדערע אפריקאנישע פעלקער. די אורשפרינגליכע באדייטונג דערפון ווייסען מיר היינט ניט. עס איז וואהרשיינליך, אז ביי אידען איז די באשניידונג געווען א שבט-צייכען צוצולאזען אינגלעד אדער יונגע מענער אלס פולע מיטגלידער אין דעם קלאן און אין חברותא מיט יהוה. דער יהו'סט גיט איבער א טראדיציע, אז משה האט איינגעטרופען יהוה'ס צאָרן, וועלכער איז ערשט איינגעשטילט געווארען ווען משה'ס זון איז באשניטען געווארען (שמות ד 24—26). דער אלהי'סט האט אן אנדער טראדיציע. לויט איהם איז דער מנהג איינגעפיהרט געווארען פון יהושע'ן אין גלגל, כדי צו באזיי- טיגען דעם פארוואורף פון עניפטען (*). ביי איהם, פונקט ווי ביי יהו'סט איז דער מנהג א טייל פון דער פאלקס-רעליגיע. אין די עשרות הדברות, ווי אויך אין קיין אנדערע פון די אלטע געזעצביכער, ווערט מילה גיט דער- מאַנט. די שטעלונג פון די נביאים צו מילה איז קענטיג געווען דויעלביגע ווי צו קרבנות. פון עמוס, הושע, ישעיה ווערט דער מנהג גיט דערמאנט, בעת ירמיה גיט אן אנדייטונג, אז אלס צייכען אינ'ם פלייש האלט ער גיט פיעל דערפון. גלייכצייטיג אבער מוסר'ט דער נביא דאס פאלק אז זיי זאלען מל זיין צו יהוה די פארהויטען פון זייערע הערצער (ירמיה ד 4:

(*) זעה אין באנד 1, ז. 220, 221.

ט 26). עס קאן זיין, אז ירמיה האט אריינגעטאן דערמיט א סימבאלישע באדייטונג אין דעם דאזיגען צייכען פון פלייש.

אין פאלעסטינא, וואו אסך פעלקער ארום האבען פראקטיצירט דעם מנהג, האט ער ניט געקאנט האבען קיין גרויסע נאציאנאלע באדייטונג פאר די אידען. אנדערש אבער אין גלות-בבל. די מורח-סעמיטען האבען פון דעם מנהג ניט געוואוסט. ער איז דעריבער דארטען געווארען א צייכען. וואס האט אפגעשיידט די אידען פון די גוים ארום. יחזקאל האט קיין די-רעקטע געזעצען ניט פארגעשריבען וועגען דעם, אבער אין פארשידענע שטע-לען דריקט ער אויס זיין פאראכטונג פאר די ערליי. אין דער אונ-טערזעלע ("שאל") געפינען זיך לויט איהם צוויי באזונדערע אפטיילונגען פאר באשניטענע און פאר ערלים (כ"ח 10; ל"א 18; ל"ב 19—32). די העכסטע באדייטונג האט אבער מילה באקומען אין דער פריסטערליכער שריפט פון חומש, וואס איז א פראדוקט פון גלות-בבל*). לויט דער דאזי-גער שריפט איז מילה דער צייכען, מיט וועלכען גאט האט געשלאסען זיין בונד מיט אברהם'ען און זיינע קינדער נאך איהם אויף אייביגע דורות (בראשית י"ז).

שבת איז אין זיין סאמע ערשטען אורשפרונג געווען א שותפות'ע אינ-סטיטוציע פאר די אידען און די באבילאניער. עס הייסט ניט, אז די אידען האבען עס לכתחילה געבארגט ביי די באבילאניער, נאר ביי די אידען, פונקט אזוי ווי ביי די באבילאניער, איז דער שבת געבליבען נאך פון דער נאמא-דישער צייט, פון דער צייט ווען זיי האבען ארומגעוואנדערט מיט זייערע סטאדעס אין מדבר ביים שיין פון דער לבנה. דער 15טער טאג אין חודש, ווען די לבנה ווערט פול, האט ביי די באבילאניער געהייסען „שאבאטום" און איז געווען „א טאג צו בארוהיגען דאס הארץ" (פון די געטער). ווארים ביי די באבילאניער האט געשפילט א גרויסע ראָלע דאס איינטיילען די טעג אין מול'דיגע און שלים'מול'דיגע.**) כרי אויסצומיידען אן אומגליק אין די שלים'מול'דיגע טעג האט מען געמוזט מפיס זיין די געטער מיט קרבנות און מ'האט זיך אויך געמוזט היטען פון טאן ארבייט. די באבילאניער הא-בען געהאט אסך שלים'מול'דיגע טעג, און „שאבאטום", דער טאג פון האל-ב-חורש, איז געווען איינער פון זיי. וועגען אזעלכע טעג שטעהט עס אין א

(*) זעה אין באנד 2, ז. 244 אין דער באמערקונג.

(**) ביי אונז אידען איז דער דאזיגער אבערגלויבען געבליבען עד היום. אזוי זיינען טאגנאט און מיטוואך שלים'מול'דיגע טעג, אויך דער טאג פון יא-הר-צייט.

באבילאנישער אויפשריפט, אז דער „פאסטוד פון פיעל פעלקער“ (דער מלך) זאל ניט עסען קיין פלייש געבראטען אויף קוהלען און קיין שפיין וואס איז געקומען אין באריהרונג מיט פייער, זאל ניט איבערבייטען זיינע קליידער און ניט טראגען קיין ווייסען מלבוש, זאל ניט פאהרען אין קיין וואגען און ניט ריידען וועגען אפיציעלע ענינים; קיין זעהער זאל ניט געבען קיין אראקעל און קיין רופא זאל ניט צולעגען זיין האנט צו א קראנקען. שבת איז בכז געווען ביי די באבילאניער אן אסקעטישער טאג, א מין תענית.

אין די עלטערע היסטארישע ביכער און אויך ביי די עלטערע נביאים שטעהט שבת צוזאמען מיט חודש (מלכים ב, ד 23; ישעיה א 13; הושע כ 13; עמוס ח 5). עס זעהט דערפון אויס, אז אויך דער אידישער שבת איז לכתחילה געווען פארבונדען מיט די פאזען פון דער לבנה. די העכערע אידישע רעליגיאז האט אבער קענטיג געזוכט פון די אלטע צייטען אן אויס צומיידען אלץ וואס האט געהאט א שייכות צו דעם קולט פון דער לבנה. ראש חודש, וואס איז אין די אלטע צייטען געווען א פאלקס-יום טוב (זעה די פריהער ציטירטע שטעלען און אויך שמואל א, כ), שטעהט דעריבער אומישנע ניט צווישען די ימים טובים אין די געזעצביכער. פארקעהרט וויר דער האט שבת שוין אין דער עלטערער געזעצענונג פארלארען זיין שייכות צו די פאזען פון דער לבנה און צום חודש און איז געווארען א רוה-טאג פון דער וואך. פון באבילאנישען שבת איז בלויז געבליבען ביי די אידען דאס צוריקהאלטען זיך פון ארבייטען, בעת אבער ביי די באבילאניער איז דער מאטיוו געווען אבערגלויבען, ווייל עס איז ניט מזל'דיג צו ארבייטען אין דעם טאג, האבען די אידען אריינגעבראכט דערין א סאציאלען און הומאניטארישען מאטיוו. שוין אין איינעם פון די עלטסטע שטיקער געזעצ-געבונג פון חומש שטעהט עס, אז מ'זאל דעם זיבעטען טאג ניט ארבייטען „כדי עס זאל רוהען דיין אקס און דיין אייזעל און עס זאל זיך אפעטעמען דער זוהן פון דיין דינסט און דער גר“ (שמות כ"ג 12). דער אידישער שבת, ווי מיר זעהען דא, האט שוין פון אנהייב אן זיך אפגעשיידט פון דעם בא-בילאנישען און איז אוועקגעגאנגען אויף אן אייגענעם אריגינעלען וועג. זיין העכסטע אנטוויקלונג האט ער אבער ערשט דערגרייכט אין גלות. כל זמן די אידען זיינען אויף זייער לאנד געזעסען האט שבת קיין קאלע ניט געקאנט שפילען לגבי די גרויסע נאציאנאלע ימים טובים. אין גלות אבער, וואו די נאציאנאלע ימים טובים האבען ניט געקאנט געפראוועט ווערען אהן א נאציאנאלען קולט, איז שבת געוואקסען אויף זייער חשבון אין בא-דייטונג.

אין דער באבילאנישער סביבה האָבען די אידען, קאָן זיין, זיך אָפּגעלעבט רענט פון זייערע שכנים צו זיין שטרענגער אין היטען שבת. פיליכט ליגט א השפעה פון דער באבילאנישער סביבה אין דעם שטרענגען פארבאָט פון דער פריסטערליכער שריפט ניט צו קומען שבת אין קיין שום באַריהרונג מיט פייער. פון דער אנדערער זייט אָבער האָט דער אידישער שבת דוקא אין באבילאניען זיך אַנטוויקעלט ווייטער אויף זיין אייגענעם אַריגינעל-אידישען וועג. אַן אנאָנימער נביא פון נאָכ'ן גלות באַטאָנט אזוי שטאַרק, אז שבת איז ניט, ווי ביי די באבילאניער, א תענית, נאָר דוקא א טאָג פון פארגעניגען („וקראת לשבת עונג,“ ישעיה נ"ח 13). ווייל מ'האָט אין גלות ניט געקאָנט מקריב זיין קיין קרבנות, איז דעריבער פארטיפט געוואָרען דער גייסטיגער אינהאַלט פון שבת און ער איז אַלץ מעהר און מעהר געוואָרען א טאָג פון גייסטיגע תענוגים.

יחזקאל איז געווען דער ערשטער, וועלכער האָט צוגעשריבען צו שבת אַן אַבסטראַקטע באַדייטונג. „און אויך מיינע שבתים האָב איך זיי געגעבן בען פאר א צייכען צווישען מיר און זיי, צו וויסען, אז איך יהוה הייליג זיי“ (יחזקאל כ 12). שבת איז, הייסט עס, לויט יחזקאל דער צייכען, וואָס שוידט אָפּ די אידען פון די גוים. דעם דאָזיגען געדאַנק יחזקאל'ס צוואַר מען מיט זיין פראָזעלאָגיע האָט איבערגענומען די פריסטערליכע שריפט פון חומש. פונקט ווי מילה איז לויט איהר דער צייכען, אויף וועלכען גאָט האָט געשלאָסען דעם בונד מיט אברהם'ען, אזוי איז שבת דער אייביגער צייכען, אויף וועלכען גאָט האָט געשלאָסען דעם בונד מיט די אידען ביים באַרג סיני*.) איינער פון די רעדאָקטאָרען פון ספר ירמיה איז אָדער נאָך דעם גלות האָט צוגעשטעלט א שטיק, וואו ער זאָגט, אז אויב די מלכים פון יהודה צוזאַמען מיט'ן פאָלק וואָלטען געהיט שבת, וואָלט דער גאנצער חורבן ניט געקומען (ירמיה י"ז 19—27). און ביי א נביא פון נאָכ'ן גלות איז שבת דער ערשטער סימן פון דינען צו יהוה און פון געהערען צום אידישען פאָלק (ישעיה נ"ו).

ווי עס ווייזט אויס, פלעגען די אידען אין גלות צוזאַמענקומען שבת אין פאַרזאַמלונגען און לייענען דאָס בוך פון דער תורה (ספר דברים) און די געשריבענע ביכער פון די נביאים, וועלכע האָבען דעמאָלט באַקומען א וויכטיגערע באַדייטונג אין דעם אידישען לעבען. אויך די תעניתים זיינען פון אנהויב גלות-בבל אַז געוואָרען אַן אלגעמיינע רעליגיעזע אינסטיטוציע ביי

(*) פארגלויך די פראזעלאגיע אין יחזקאל כ 12 און אין שמות ל"א 18.

די אידען (עזרא ח 21; נחמיה א 4; זכריה ז 3—5). אויף אזא'ן אופן איז געלעגט געווארען אין גלות דער יסוד פון א נייער רעליגיעזער געמיינדע. דאס וואס האט געסטראשעט צו צעשטערען די מלוכה פון יהוה האט זיך ארויסגעוויזען אלס בעסטער מיטעל פאר איהר ווידעראויפבויוונג.

6.

יחזקאל'ס לעהרע און ווירקונג.

יחזקאל'ס באדייטונג.

דער אמת'ער פיהרער און דורכברעכער פון נייע וועגען אין אלע ריכטונגען פון אידישען געדאנק אין דער תקופה פון גלות-בבל איז געווען יחזקאל. באהערשענדיג די גאנצע אנטוויקלונג, שטעהט זיין געשטאלט אין פאדערגרונט און ווערט אלץ קלערער דערקענט אין דער דאזיגער באדייטונג, וואס מעהר מ'לערענט זיך אויס צו פארשטעהן יענע צייטען און די אייגענע ארטיגקייט פון זייער גייסטיגער אנטוויקלונג. ער ווערט דער גייסטיגער פאטער און פיהרער פון די פארטריבענע אידען. ער האט געלערענט זיינע ברודער אויסצוטייטשען דעם חורבן פון דער שטאדט אלס פארדינטע שטראף פאר דער מאראלישער פארדארבענקייט און פאר די קולט-זינד פון ישראל; אבער ער האט גלייכצייטיג אויך געשטארקט זייער בטחון אין גאט און האט פארהיט, אז זיי זאלען זיך ניט מייאש זיין פון א בעסערער אידישער צוקונפט. ער האט זיי אפגעריסען פון דער פארגאנגענהייט און איהרע אידען אלען און האט זיי אנגעוויזען נייע צילען און א נייעם וועג, אויף וועלכען זיי וועלען ווידער געפינען גאט'ס נאך. דאס הייליגע לאנד ווידער צו קרייזען און דעם קולט פון יהוה דארטען פון דאס ניי אויפריכטע, דאס זיינען די צילען פון די פארטריבענע אידען, און דער פארשטארקטער בטחון, וואס יחזקאל האט ניי באגרינדעט, אז דאס וועט זיך זיי איינגעבען, איז זייער גייטיגער אנהאלט. און דעם ישראל, וואס האט געזאלט ניי געשאפען ווערען אויף דעם היימישען באדען פון די פאטערס האט ער אנגעוויזען די וועגען, וואס געהערדיג אויף זיי וועט ער ניט פארלירען די ווידערנעפונגענע נאך פון גאט. ער האט פארגעצייכענט דעם פלאן, וואס דאס יודענטום פון נאכ'ן גלות האט זיך געשטעלט אלס אויפגאבע דורכצופיהרען: זיך

ארויסצואווייזען דורך א ריכטיגען קולט אלס דאס הייליגע פאלק פון היילי-
גען גאט, כדי מ'זאל מעהר ניט ליידען פון גאט'ס צארן און עס זאלען מקוים
ווערען די הבטחות פון די נביאים. פונקט ווי ער האט צוגעגרייט די הער-
שאפט פון דער תורה, אזוי האט ער אויך, צייכענענדיג אין פעסטע ליניען
דאס בילד פון דער צוקונפט, בארייכערט די משיח'האפענונג מיט נייע שמרי-
כען און האט אויף אזא'ן אופן פארמולירט ביידע געדאנקען, וועלכע קומען
פון איין שורש, וועלכע דערגענצען זיך איינער דעם אנדערען און אויף וועל-
כע עס האט זיך אויפגעבויט דער גלויבען און די זיטע פון יודענטום.

זיין כאראקטער און זיין אויפטריט.

יחזקאל האט פאראייניגט אין זיין כאראקטער יענע מעלות, וועלכע
האבען איהם געמאכט פאסיג צו זיין א פיהרער פון זיין דור און פון די
דורות באלד נאך איהם, אבער וועלכע רעקאמענדירען איהם ניט אזוי שטארק
צו אונזער היינטיגער צייט. יענע אינערליכע שפאנונג, זיך גרעניצענדיג
כמעט מיט משוגעת, וועלכע האט איהם געמאכט זיצען זיבען טעג, באטויבט
און שטום, צווישען די אידישע קאלאניסטען אין תל-אביב, איידער ער האט
איבערגעגעבען זיין שטראפענדע שליחות (ג 15), — קוקט אויס משונה'דיג
אנדערשוואו, ניט אבער אין דער אנגעשפאנטער אטמאספערע פון גלות.
זיין שפראך קלינגט אפט ווי בלויז א גוזמא'דיגע מליצה, ווען מ'שאצט ניט
אפ די סיטואציע, וואס האט זי ארויסגערופען (פארגלייך, למשל, קאפ.
ט"ו). זיין איבער'חור'ען זיך און זיין איבערגעבען די קלענסטע פרטים
זיינען לאנגווייליג בלויז פאר דעם, וועלכער באגרייפט ניט ווי טעמפ זיינע
לעזער זיינען געווען. יחזקאל איז ניט געווען קיין אראטאג, אויך ניט קיין
בעל-מליצה, נאך אן ארגאניזאטאג און א פראקטישער מאן. זיינע ווערטער
האבען אפעלירט צו די מענשען פון זיין דור, ווייל זיי האבען אנערקענט
זייער אמת און זייער נוצליכקייט. ער איז געשטאנען אזוי נאָהענט צו זיי,
אז ער האט געקאנט קלאָר אָפּשאַצען און איז געווען בכוח צו באַפרידיגען
זייערע גייסטיגע באַדערפֿענישען. די טיפּערע קוואַלען אָבער פון יחזקאל'ס
השפּעה זיינען געווען מעלות, וועלכע האָבען אַ ווירקונג אין אַלע צייטען.
זיין שטאַרקע שפּאַנונג איז געווען דער אויסערליכער אויסדרוק פון אַ מאָ-
ראַלישער ערנסטקייט, וועלכע איז געקומען פון אַ שאַרפען חוש פאר גע-
רעכטיגקייט. געגענערשאַפט האָט איהם קיינמאָל ניט אָפּגעשראָקען, נאָר
האָט נאָר בולט'ער אַרויסגעבראַכט זיין פעסטע איבערגעבענקייט צום אמת

(ג 9). א געוויסער פייערדיגער אויסדרוק האָט כאַראַקטעריזירט אַלץ וואָס ער האָט געטאָן. צוגלייך דערמיט האָט זיין הויכע השגה פון גאָט'ס דערהויבענ־קייט און הייליגקייט אַרויסגעבראַכט אין זיין האַרץ א טיפּע הכנעה, וועלכע דריקט זיך אויס אין דעם אויסדרוק „מענשען־זוהן“ (בן אדם), מיט וועל־כען ער רעדט אלעמאָל פון זיך.

אזעקענעפיהרט אין באבילאָניען מיט דעם גלות יהויכין אין יאָהר 597 איז יחזקאל קענטיג געבליבען שטיל ביז דעם יאָהר 592, ווען ער האָט, ווי ישעיה, באַקומען דעם קלאָרען רוף אויפצוטרעטען אלס נביא. זיין באַריכט פון דער דאָזיגער וויכטיגער געשעהעניש אַנטפלעקט פאַר אונז די מעכטיגע מאַטיווען, וועלכע האָבען איהם דעמאָלט באַאיינפלוסט. פון איין זייט האָבען איהם געדריקט די אָפּענע דומהייטען און טעותים פון די אידען, וועלכע זיינען געווען אין גלות, און באַזונדערס פון די, וועלכע זיינען געבליבען אין יהודה; פון דער אנדערער זייט ווידער האָט דער כאַראַקטער און ווילען פון יהוה זיך אזוי שטאַרק אַיינגעדריקט אין זיין עמפינדליכען גייסט, אַז ער האָט, ווי קיינמאָל נאָך ניט פריהער, באַגריפען דעם געוואָלדיגען היפּוך צווישען דעם געטליכען אידעאל און דער מענשליכער ווירקליכקייט. פון איצט אָן איז די עובדא פון זיין לעבען געווען „צו געהן צו דעם הויז פון ישראל און צו ריידען יהוה'ס ווערטער צו זיי“ (ג 4), כדי זיי זאָלען משיג זיין יענעם געטליכען אידעאל. ביז דעם יאָהר 586, ווען ירושלים איז חרוב געוואָרען, האָט ער זיך אָפּגעגעבען מיט'ן באַקעמפּען די פאַלשע האַפּענונגען פון א באַפרייאַונג פון דער באבילאָנישער הערשאַפּט, האַפּענונגען וואָס האָבען באַהערשט די געבליבענע פון זיין פאָלק אין ארץ ישראל און אויך אסך פון די אידען אין מוֹרָחָה*.) זיין שליחות, פונקט אזוי ווי ירמיה'ס, איז באַשטאַנען, אונטער די אומשטענדען, אין פאַרדאַמען און אין פראָלאַמירען דעם חורבן וואָס וועט באַלד קומען. אין אַנהויב האָבען זיינע גלות־ברידער, וועלכע זיינען געווען פול מיט דער האַפּענונג אויף אַ באַלדיגער באַפרייאַונג, איהם צוריקגעוויזען און האָבען געברויכט פערזענליכע געוואָלד געגען איהם (ג 25). די שטעלונג פון דעם פאָלק צו איהם האָט זיך אַבער אין גאַנצן געענדערט, ווי מיר האָבען שוין אויבען דערמאָנט, ווען זיין נביאות איז מקוים געוואָרען. ווען די שרעקליכע בשורה איז געקומען, אַז „די שטאָרט איז געשלאָגען.“ פון דאָן אָן האָבען איהם פאַרעהרט און איהם אויפּמערק־זאם צוגעהערט אלע אידען פון באבילאָניען, און זיין השפּעה האָט דערגרייכט

(*) זעה אויבען ז. 176.

זיין פאלק איבער דער גאנצער וועלט. ער האט אויף אזא'ן אופן באקומען א געלעגנהייט וואס קיין אנדער נביא, אחוץ פילייכט ישעיה, האט עס נישט געהאט.

אין דער פארשידענקייט פון די מעטאדען, וועלכע ער האט אנגעווענדט כדי צו מאכען א רושם מיט זיינע רייד, שטייגט ער אריבער אלע אנדערע נביאים. פונקט ווי ירמיה, האט ער אפט אויפגעוואכט גרופען פון אידען און האט זיך באמיהט זיי צו דערגרייכען דורך עפענטליכע רעדעס. מיר קענען זעהן, ווי ער טופעט מיט די פיס און זשעסטקולירט מיט די אָרעמס, כדי צוצוגעבען קראפט צו זיינע ווערטער (ו 6). נאך אָפטער, פילייכט, פלעגט אירישע דעפוטאציעס איהם באזוכען אין דערהיים צו דיסקוטירען געוויסע פראגען (י"ד). אין דער ליטערארישער אַטמאָספּערע פון באבילאָניען האט ער אבער דאס רוב זיך באנוצט מיט'ן שיקען צושריפטען צום עולם, און קאָ פיעס דערפון זיינען וואהרשיינליך אויך פארטיילט געווארען צווישען די אידען פון ארץ ישראל און עגיפטען; ווארים יחזקאל האט געפיהלט, אז אויך זיי שטעהען אונטער זיין גייסטיגער השגחה. אין אלץ וואס ער האט געשריבען האט דער שטארק דראמאטישער עלעמענט, וועלכער כאראקטעריזירט יעדע זאך וואס ער האט געטאן, געפונען אן אויסדרוק אין פארשידענע שטארקע בילדער, מיט וועלכע ער באנוצט זיך. נישט צופרידען מיט ווערטער, האט ער אפט פארגעשטעלט זיינע נכואות דורך קאנקרעטע האנדלונגען. כדי צו איבערצייגען זיין פאלק, אז דער אונטערגאנג פון ירושלים איז אומפאר-מיידלעך, האט ער אָפגעמאָלט אויף א ציגעל די שטאדט אין א צושטאנד פון באלאגערונג און האט פארגעשטעלט מיט קאנקרעטע מעשים אלע פרטים פון איהר עראבערונג (ד 1—3). אן אנדערט מאל איז ער באפוילען גע-ווארען זיך אָפצוגאָלען גאר זיינע האָר און צו פארברענען איין דריטעל אין פייער, איין דריטעל צו צעקלאָפּען מיט'ן שווערד און דעם געבליבענעם דריטעל צו צעשפרייטען אין אלע ווינטען. פון אַט די לעצטע האט ער גע-זאָלט באהאַלטען נאָר א הייפּעלע, צו סימבאָליזירען אויף אזא'ן אופן דעם גורל וואס ווארט אויף זיין פאלק (ה). ווידער אן אנדערט מאל דערצעהלט ער אונז, אז אין דער אנוועזענהייט פון א פארגאפטען עולם האט ער אוועק-געטראָגען אלע זיינע זאכען פון הייז אויף א פלאץ ביי דעם מויער פון שטאָדט און האט דאן אויסגעגראָבען א לאָך אין ווייכען ליים, דורך וועלכער ער האט אין דער פינסטערניש פון דער נאכט ארויסגעטראָגען זיינע זאכען. האָר בענדיג אויף אזא'ן אופן געמאַכט זיינע גלות-כרידער נייעריג אויף דער העכסטער מדרגה, האט ער זיי דאן דערקלערט, אז פונקט אַט אזוי וועלען

זייערע אויפשטענדישע ברידער אין ירושלים זוכען באלד צו אנטלויפען אין דער פינסטער פון זייער פאראורטיילטער שטאדט (י"ב 1—16).

זיין באטראכטונג פון דער פארגאנגענהייט.

מיר האבען שוין אויבען באמערקט*), אז יחזקאל פארמיטעלט דורך זיין לעהרע דעם ברוד מיט דער אלטער פארגאנגענהייט און איהרע אידעאלען. אין קיין אנדער פונקט האט ער ניט דייטליכער פארמירט פאראויס די שטיי מונג און דעם געדאנק פון דעם יודענטום פון נאכ'ן גלות. און גראד אט דא שטעהט זיין איבערצייגונג פולקום פעסט שוין פאר'ן חורבן פון דער שטאדט. יחזקאל האט נאטירליך ניט ניי באשאפען יענעם קוק, וועלכער באטראכט די גאנצע פארגאנגענהייט פון פאלק פון א רעליגיעזען שטאנד פונקט, א באטראכטונג, וואס איז בעצם פרעמד דער אידישער פארגאנגענהייט, פארשטעהט זי דעריבער ניט און מוז זי איבערמיטשען אדער זי פארווארפען אלס זינדיג. שוין הושע האט אין די צייטען פון דער אונטער געהערער צפון-מלוכה איינגעפיהרט דעם דאזיגען אופן פון באטראכטען די פארגאנגענהייט. ער האט פארדאמט די גאנצע תקופה זינט די אידען האבן בען זיך אין זייער לאנד באזעצט אלס א זינדיגע. אין יענע טיילען פון זיין בוך, וועלכע באשעפטיגען זיך מיט דער אידישער פארגאנגענהייט, שליסט זיך דעריבער יחזקאל אן דייטליך אן הושע'ן הן אין אינהאלט און הן אין אויסדרוק. פונקט אזוי שליסט ער זיך אויך אן אן דעם ספר דברים. ווארים ערשט דער ספר דברים האט געשאפען די מעגליכקייט דורכצופיהרען קאנטינעווענט אזא באטראכטונג דערמיט וואס ער האט די צענטראליזאציע פון קולט אין בית-המקדש פון ירושלים אריבערגעטראגען אין דער צייט פון זיין גרינדונג אונטער שלמה'ן און דערמיט געשאפען א מאס, מיט וועלכער עס לאזט זיך מעסטען די פרומקייט און רעכטפערטיגקייט פון דער פארגאנגענהייט. יחזקאל געהט דא בכן אין די פוסטריט פון די נביאים און פון דעם ספר דברים, אבער ער געהט אוועק פיעל ווייטער ווי זיי. ווארים הושע רעדט פון יוגענד-ליבע פון ישראל צו יהוה אין דער אוראלטער, נאמאדישער צייט (הושע ב 17). אזעלכע אויסדרוקען געפינען מיר אויך ביי ישעיה און ירמיה (ישעיה א 21; ירמיה ב 2), בעת דער ספר דברים זאגט גארניט וועגען דעם אידישען מצב פאר שלמה'ן און וועגען דעם מצב פון שלמה'ן

(*) זעה אויבען ה. 247.

בין יאשיהו'ן גיט ער נאר אן אומדירעקטען אורטייל. לויט די נביאים פאר יחזקאל'ען זיינען, הייסט עס, די אידען פארדארבען געווארען ערשט ווען זיי האבען זיך באזעצט אין זייער לאנד. יחזקאל אבער דערקלערט די גאנצע אידישע פארגאנגענהייט אלס זינדיג, אלס אן אוועקקערונג פון גאט. פון ערשטען אנהויב אן האבען די אידען עובר געווען אויף גאט'ס „געזעצען" און „משפטים." שוין אין מצרים האבען די אידען ווידערגעשפעניגט געגען גאט און האבען גיט אוועקגעווארפען די עניפטישע געזעצן. נאר פון זיין הייליג גען נאמען וועגען האט זיי יהוה געשאנעוועט, זיי ארויסגעפיהרט פון מצרים אין מדבר און האט זיי געגעבען זיינע געזעצען און משפטים, וועלכע דער מענש זאל מקיים זיין און לעבען דורך זיי. אבער אויך אין מדבר זיינען די אידען געווען ווידערשפעניג געגען גאט, האבען פארלאזען זיינע געזעצען און האבען געדינט אפגעטער. יהוה האט דעריבער שוין געשווארען אין מדבר זיי צו צעשפרייטען צווישען די פעלקער. נאר אויס מיטלייך מיט זיי און כדי זיין הייליגער נאמען זאל גיט פארשוועכט ווערען האט גאט גיט געמאכט קיין כליה פון זיי אין מדבר און האט זיי אין זייער לאנד געבראכט. גיט קוקענדיג אויף דעם אבער האבען אויך די קומענדיגע דורות גיט געפאלגט גאט און האבען געשאכטען זייערע קרבנות אויף יעדען הויכען בערגעל אין אונטער יעדען געדיכטען בוים (קאפ. כ.). ישראל איז דעריבער פאר יחזקאל'ען א הויז פון ווידערשפעניגקייט (ב 5-7), וואס האט קיינמאל אין זיין געשיכטע גיט פארדינט גאט'ס הילף און לייטעליגקייט.

די דאזיגע פארדאמונג פון דער אידישער רעליגיעזער פארגאנגענהייט בריינגט נויטווענדיג מיט זיך אויך די פארדאמונג פון דער פאליטישער פאר גאנגענהייט. גיט בלויז זיינען די גלענצענדע ערינערונגען אן די פארגאנגענע צייטען פארבונדען מיט די אלטע קולט-פלעצער, נאר דער גאנצער פראוין זיך צו אנטוויקלען פאליטיש ווי די אנדערע פעלקער און אין קאנקורענץ מיט זיי איז געווען אן אפגעהרונג פון גאט, ווייל די אויפגאבע פון ישראל איז געווען זיך ארויסצואווייזען אלס יהוה'ס הייליג פאלק. ישראל האט דאן פארפעהלט זיין אויפגאבע. די גלענצענדע אויפטאונגען פון פארצייטען, וועלכע האבען געלעבט אין דעם זכרון פון פאלק, זיינען דערמיט בלאס גע-ווארען אדער האבען זיך פארוואנדעלט אין מיאוס'ע פלעקען.

א נייע באטראכטונג פון דער פארגאנגענהייט קומט שטענדיג אויף ביי אלע לעבענספעהיגע פעלקער. אבער דער נייער קוק אויף דער פארגאנגענ-הייט פון ישראל האט באדייט מעהר ווי בלויז אן ענדערונג אין דעם גע-שיכטליכען אורטייל, ער האט באדייט די פולשטענדיגע אנטזאגונג פון דער

פאַרגאַנגענהייט און איהרע אידעאלען און די צואווענדונג צו נייע אידעאלען.

זיין לעהרע פון דער אחריות פון דעם יחיד.

מיר האָבען שוין געזעהן אין פריהערדיגען קאפיטעל, אז מיט דעם אונז-טערגאַנג פון דער פאָליטישער אָרגאַניזאַציע פון דער אידישער נאַציאָן איז דער יחיד דערהויבען געוואָרען צו אַ נייער, הויכער פאָזיציע, וואָס ער האָט פריהער קיינמאָל נישט פאַרנומען. דער איינצעלנער איד האָט דערפיהלט זיין באדייטונג און זיין שייכות צו גאָט. און יחזקאל מיט זיין לעהרע פון דער אחריות פון איטליכען יחיד פאַר זיינע אייגענע מעשים איז געוואָרען דער טעאָרעטיקער פון דעם דאָזיגען גייסטיגען אינדיווידואליזם. „די זעל וואָס זינדירט, די שטאַרבט; אַ זעהן ליידט נישט פאַר די זינד פון דעם פאָטער, און אַ פאָטער ליידט נישט פאַר די זינד פון דעם זעהן.“ און נישט בלויז איז דער יחיד נישט פאַראַנטוואָרטליך פאַר אַן אנדערענ'ס מעשים, נאָר אויך זיינע אייגענע מעשים וואָס ער האָט פריהער געטאָן ווערען נישט גערעכענט, אויב ער האָט זיך היינט פאַרנומען אויף אַן אנדער וועג. דעם צדיק קאָן גאָר נישט העלפֿען זיין אַמאָליגע צדקות, אויב ער געהט איצט אויף אַ שלעכטען וועג; ווען דער רשע ווידער טוט תשובה, וועט ער לעבען און זיינע אַמאָליגע זינד וועלען נישט דערמאָנט ווערען; וואָרים גאָט וויל נישט, אז דער רשע זאָל שטאַרבֿען, נאָר אז ער זאָל טאָן תשובה און בלייבען לעבען (י"ח).

מיט דער לעהרע, אז דער מענש איז פאַראַנטוואָרטליך נאָר פאַר זיינע אייגענע מעשים, האָט יחזקאל צעשטערט דעם גלויבען פון פאָלק, אז מען איז איצט גוט און פֿרום, נאָר מ'ליידט פאַר די זינד פון די עלטערן, אַ גלויבען וואָס האָט געפונען זיין אויסדרוק אין דעם באַקאַנטען ווערטיל: „די פאָ-טערס האָבען געגעסען זויערע וויינטרויבען און די זיהן האָבען געקראָגען האַיליגע צייהנער“ (י"ח 1). און מיט דער איבערצייגונג, אז גאָט וויל נישט אז דער רשע זאָל שטאַרבֿען, נאָר אז ער זאָל תשובה טאָן און לעבען, האָט יחזקאל פאַרטריבען יענע שטימונג, וועלכע האָט געגלויבט, אז מ'וועט מוזען אין גאַנצען אונטערגעהן אונטער דעם דרוק פון די אייגענע זינד און פון די זינד וואָס מ'האָט גע'ירש'עט פון די פאָטערס (י"ד 10, 11). די געוויסקייט, אז מ'האָט אַ גאָט, וועלכער איז געניינט מוחל צו זיין האָט אריינגעגעבען דעם פאָלק כוחות אריבערצוטראָגען די געגענוואַרט און צו דערוואַרטען אַ נייע, גליקליכערע צוקונפט.

אויך אין דעם פרט פון גייסטיגען אינרווידואליזם געהט יחזקאל אין די פוסטריס פון זיינע פארגעהער. שוין ירמיה האט אויסגעדריקט דעם געדאנק פון דער פערזענליכער אחריות פון יעדען יחיד (ירמיה ל"א 28, 29). יחזקאל האט אבער גרינטליכער אויסגעארבייט דעם דאזיגען געדאנק, און זיין לעבעדיגע און שארפע אילוסטראציע מאכט א שטארקערען רושם איידער די קורצע דערקלערונג פון זיין לעהרער.

זיין פלאן פאר דער אידישער צוקונפט.

איינע פון די פיעל אומדערקלערליכע זאכען איז די איינשטימיגקייט און געוויסקייט, מיט וועלכער די נביאים פון יענער פעריאדע האבען דערקלערט, אז זייער פאלק וועט זיך צוריקגעהערן אין זיין לאנד און דארטען ווידער אויפגעריכט ווערען. אין פרטים זיינען זייערע בילדער פון דער צוקונפט פארשידען, אבער יכונגע צו די הויפט-פאקטען שטימען זיי פולקום איין. נאך פאר דעם חורבן פון ירושלים האט יחזקאל נביאות געזאגט, אז יהוה וועט זיכער צונויפזאמלען זיין צעשפרייט פאלק. שפעטער, ווען די הייליגע שטאדט איז געלעגען אין חורבות, און די אידען זיינען געווען אין גלות אדער אין קבר, האט ער ווידער איבערגע'חזר'ט דיזעלביגע נביאות אין דעם באקאנטען משל פון דעם טאל מיט די פארטריקענטע ביינער. אין דעם דאזיגען משל האט ער דערקלערט, אז די אידישע נאציאן, וועלכע איז דעמאלט געווען מאדאליש און פיזיש טויט, וועט ווידער אויפגעלעבט ווערען דורך יהוה און באשאנקען ווערען מיט א נייעם און גלענצענדרען לעבען (ז"ו 1—14); און אין דערזעלביגער צייט וועלען אלע פעלקער, וואס זיינען געווען אידישע שונאים, לגמרי פארטיליגט ווערען. צוליב זיין כבוד, וואס איז אזוי שטארק פארשוועכט געווארען דורך די, וועלכע האבען איהם דעפרעזענטירט פאר דער וועלט, וועט זיי יהוה געבען א נייע הארץ פון פלייש, אנשטאט זייער אלטע הארץ פון שטיין (ז"ו 21—26). ער וועט ווידער באנייען דעם אלטען און געבראכענעם בונד און ער גופא וועט זיך צוריקגעהערן צו וואוינען פון דאס ניי אין ירושלים צווישען זיין פאלק (ז"ו 26—28). עס איז אויך אינטערעסאנט צו באמערקען, אז אין יחזקאל'ס צוקונפט-בילד פון דעם ניי אויפגעשטעלטען אידישען קעניגרייך האבען די אידען פון צפון ישראל א חלק פונקט ווי די אידען פון יהודה (ז"ו 16—22). איטליכען פון די אלטע שבטים וועט צוגעטיילט ווערען א באשטימטע שטיק לאנד אין ארץ ישראל (מ"ז 13). איבער דעם פאראייניגטען פאלק וועט

רענירען יהוה'ס טרייער קנעכט, אן אפגעשטאמטער פון דער קעניגליכער פאמיליע פון יהודה, וועלכער וועט זיין באהערשט פון דיזעלביגע דעהויז בענע כונות ווי דער גרויסער עראבערער-קעניג פון ישראל, דוד (ל"ד 23, 24; ל"ז 24—48). יחזקאל שילדערט דעם אומאונטערבראכענעם פרידען און דאס אומבאגרעניצטע גליק, וואס וועט סוף-כל-סוף קומען צו דעם צוריק אויפגעריכטען פאלק, נאך אין גלענצענדערע פארבען ווי די פריהערדיגע נביאים (ל"ד 24—29; ל"ז 8—15). ער האט אבער ניט פארמאכט זיינע אויגען אויף די פעהלערן פון זיין פאלק און האט אנערקענט, אז עס איז נוי טיג געווען א לאנגער פראצעס פון רייניגונג איידער די אידען וועלען ווערט זיין צו ווערען בירגער פון דער מלוכה, וועלכע יהוה האט בדעה אויפצורשטעלען מיט ירושלים אלס איהר צענטער.

זיך באנוצענדיג מיט דער ערפאהרונג פון דער פארנאנגעהייט און גע- הענדיג אין דער ריכטיגן צו א גרעסערען צערעמאניאלים, וואס האט זיך אויסגעדריקט אין ספר דברים און אין דער רעפארם פון יאשיהו, האט יחזקאל פארגעצייכענט, פאר דער צוריק-אויפגעשטעלטער מדינה א פלאן, וואס האט באצוועקט אויסצובעסערען די חסרונות פון דעם פריהערדיגען סיסטעם און אויסצודריקען דורך פארם און צערעמאניע די אמת'ען, וועל- כע ער האט געהאלטען פאר וויכטיג. נאטירליך איז דער פלאן איז אלגעמיין אויסגעלעגט געווארען לויט דער אידישער מלוכה און דעם בית-המקדש פון פאר דעם גלות, מיט וועלכע ער איז אזוי נוט באקאנט געווען; אבער זיין פרוכטבארער גייסט האט פארגעשלאגען אסך זאכען, וואס זיינען געווען לגמרי ניי, און ניט וועניג זאכען, וואס האבען זיך ארויסגעוויזען אלס אומ- פראקטיש לויט די ממשות'דיגע פאקטען. זיין כונה זעהט זיך אבער בא- שיינפערליך. מיט'ן פארשרייבען געזעצען מיט אלע זייערע פרטים האט ער געצילעוועט צוצומאכען אלע עפענונגען אין דער תורה פון ספר דברים, דורך וועלכע דער אלטער געצענדינסט האט זיך אריינגעכאפט, און ארומ- צוריינגלען די מיטגלידער פון דער אויפגעשטעלטער געמיינדע מיט השפעות, וועלכע האבען געזאגט פארזיכערען זייער פולע אנטוויקלונג.

לויט דער דאזיגער זעהונג יחזקאל'ס איז דער צענטער פון דעם לע- בען פא דער געמיינדע געווען ניט דער פאלאץ, נאך דער בית-המקדש, וואו עס האט געוואוינט יהוה, דער אנערקענטער קעניג פון ישראל. כדי אויסצוהייטען זיין הייליגע וואוינונג פון א צו נאהענטער באריהרונג מיט דעם לעבען פון דער שטאדט און כדי צו באטאנען די אידען פון זיין היי- זינקייט האט דער בית-המקדש געזאגט זיין ארומגערינגעלט מיט צוויי

רייהען פון ברייטע הויפען, איינגעשלאסען דורך מויערן ארום און באוואכט דורך גרויסע טויערן. דעם דאזיגען שטח פון אינוועניג האָט, אין היפוך צו דעם פריהערדיגען מנהג, קיין פרעמדער (בן נכר) ניט געטאָרט מיט זיין פוס באַטרעטען; אפילו די ניט־אידישע קנעכט, וועלכע האָבען פאר'ן גלות געטאָן גראַכע ארבייט אין בית־המקדש, האָבען געזאָלט אויסגעשלאָסען ווערען. זייער פלאַץ האָבען געזאָלט אויספילען די לויים, וועלכע האָבען לויט'ן געזעץ פון ספר דברים געקאָנט ווייטער נעמען אַנטייל אין דער עבודה פון בית־המקדש*). אזוי אַבער ווי זיי זיינען פריהער געווען פארבונדען מיט די במות, האָבען זיי געזאָלט דערקלערט ווערען אלס גייסטליכע פון א ניי דעריגערען ראַנג (יחזקאל מ"ד 10—14). די העכערע פונקציעס האָבען פון איצט אָן געזאָלט דורכגעפיהרט ווערען נאָר דורך די זיהן פון צדוק, דאָס הייסט: פון די אורשפרינגליכע כהנים פון דעם בית־המקדש אין ירושלים. די צאָהל פון די קרבנות אין נאָמען פון דער נאָציאָן זאָל אסך פאָרגערעסערט ווערען, און דער ריטואַל זאָל פינקטליכער אויסגעארבייט ווערען; בעת די פרוואַטע קרבנות פון די פריהערדיגע צייטען זיינען כמעט אין גאַנצען פארשוואַנדען. א וויכטיגער פלאַץ, וואָס זיי האָבען פריהער קיינמאָל ניט פארנומען, איז אויך אָפגעגעבען געוואָרען צו די זינד־אַפפער. פאר דעם אָנהויב פון ערשטען און זיבעטען חודש (ניסן און תשרי) זיינען באַשטימט געוואָרען ספּעציעלע זינד־אַפפער. פאָקטיש האָבען כמעט אלע קרבנות, וואָס מ'האָט מקריב געווען אין נאָמען פון דער נאָציאָן, געזאָלט איצט זיין פון אַט דער נאָטור. פון איצט אָן האָט די לעהרע פון די נביאים בנוגע צו דער שרעק־ליכקייט פון זינד געזאָלט איינגעקריצט ווערען אין די הערצער פון פאָלק דורך דעם ריטואַל פון בית־המקדש.

אין יחזקאל'ס סיסטעם פארטונקעלט די כהונה לגמרי די מאָנארכי. די הויפט־ראַלע פון דעם פירשט, וועלכער שטעלט פאָר דעם אַמאָליגען קעניג, האָט געזאָלט זיין צו פאָרואַרגען די נאָציאָן מיט די קרבנות, וועלכע האָבען געזאָלט פון איהרט וועגען געבראַכט ווערען. פאר אַט דעם צוועק בלויז האָט ער געזאָלט קריגען א באַשטימטע הכנסה פון פאָלק. זיין רעכט פון אַמאָל איינצוזעצען כהנים און זיי צו זאָגען א דעה איז פארשוואַנדען. די לאַגע איז פונקט פאָרקעהרט: דער פירשט איז ניט מעהר ווי א דינער פון הייליגטום. אין דער נייער חלוקה פון דער טעריטאָריע פון יהודה טיילט יחזקאל צו צו די כהנים און די לויים דאָס ווינשענסווערטסטע שטיק לאַנד

(* דברים י"ח 6—8. פארגלויך אויבען ז. 184.

ארום דעם בית־המקדש. אויף אזא'ן אופן האָט אָט דער ענערנישער כּהן נביא פון גלות פאַרמולירט די ערשטע קאָנסטיטוציע פון אַ ריין גייסטליכער מדינה. נאטירליך האָט מען די דאָזיגע קאָנסטיטוציע אוועקגעלעגט אָן אַ זייט ביז דער צווייטער בית־המקדש איז אויפגעבויט געוואָרען; אָבער פון דאָ אָן זיינען פיעל פון איהרע פאַרשלאָגען אָנגענומען געוואָרען אין גאנצען אָדער אין אַ מאָדיפּיצירטער פאָרם.

מ'מעג באמת זאָגען, אז יחזקאל האָט אויפגעצייכענט אַ רויהען פלאַן, וועלכער איז, אין אַן אויסגעאַרבייטער פאָרם, געוואָרען דער פראָגראַם פון די שפּעטערע דורות. מיט איהם האָט זיך אָנגעהויבען די קאָדיפּיצירונג און לאַנגזאַמע אויסברייטונג פון די עלטערע ריטועלע געזעצען, וועלכע האָבען דערנריכט זייער העכסטען פונקט אין די גענוי מיט די קלענסטע פרטים אָנגעגעבענע דינים פון די סופרים. די מעהרסטע אידעען, וועלכע זיי האָבען באַטאָנט: די אויפהייבונג פון דער כּהונה, די הייליגקייט פון בית־המקדש, די גענויע אָפּשיידונג צווישען „טהור“ און „טמא“ און די קרבנות מכּפר צו זיין אויף די זינד — פאַרנעמען אויך אַ בולט'ען פלאַץ אין יחזקאל'ס סיסטעם. ער פאַרנעמט דעריבער אַ באַדייטענדע פאָזיציע אלס פאַרמיטלער צווישען דעם עלטערען און איינפאַכערען קאָדעקס, וואָס איז אַנטהאַלטען אין ספר דברים און אין ספר הכּרית (*), און די מעהר אין פרטים אויסגעאַרבייטע דינים פון „תּורת כּהנים“. דורך שפּעטערע אומשטענדען איז יחזקאל'ס פראָגראַם אין אַסך פרטים מאָדיפּיצירט געוואָרען. דער טאָג איז נאָך ניט געווען געקומען, ווען וועלכער ניט איז סיסטעם פון געזעצען זאָל באַטראַכט ווערען פאַר ענדיגליטיג, וואָס קאָן שוין מעהר ניט געענדערט ווערען. יחזקאל'ס תקנות זיינען רעווידירט געוואָרען פונקט אזוי פריי ווי ער האָט מאָדיפּיצירט די תקנות פון ספר דברים. „די תּורה“ איז נאָך געווען אין אַ פראַצעס פון פאַרמירונג. צום ביישפּיל, די מאַכט און די פליכט, וועלכע יחזקאל האָט צוגעטיילט צו דעם פירשט פון דוד'ס הויז, האָט צוגענומען דער כּהן גדול, אַז אַמט וואָס דער כּהן־נביא פון גלות האָט אין זיין פראָגראַם ניט אריינגענומען. שפּעטערע דורות האָבען אויך אָנגעגעבען אַן אנדער היסטאָרישען גרונט פאַרוואָס די לויים, די כּהנים פון די כּמות, זיי נען אונטערוואָרפּען געוואָרען אונטער די „בני צדוק“ — די אורשפּרינגליכע כּהנים פון ירושלים. די פריסטערליכע שריפט פון חומש, וועלכע עזרא האָט געבראַכט פון בבֿל קיין ארץ ישראל, איז מייחס די כּהנים פון ירושלים

צו אהרן'ען, וועמען גאט זאל שוין האבען אויסגעקליבען אין מדבר פאר דעם הויפטדינער אין זיין הייליגסטום. אסך אנדערע תקנות, וועלכע האבען באַ צוועקט צו פארנעמען די הכנסות פון בית־המקדש און פון זיינע דינער, זיינען צוגעלעגט געוואָרען, ווען עס זיינען אויפגעקומען נייע באַדערפענישען און דער ריטואל איז געוואָרען מעהר קאָמפליצירט. פון דער אנדערער זייט זיינען פיעל פון די אומפראַקטישע עלעמענטען אין יחזקאל'ס פלאַן, ווי למשל די אייגענוויליגע צעטיילונג פון דער טעריטאָריע פון ארץ ישראל און דער פלאַן פון דעם בית־המקדש פשוט אינגאנצער געוואָרען אין די שפּעטערדיגע צושטענדען. עס איז דערפאר געווען ניט מעהר ווי נאטירליך, וואָס אין דעם ערשטען יאָהרהונדערט (נאָך דער קריסטליכער צייט), ווען די טראַדיציע וועגען דעם אורשפּרונג פון דער תורה איז שוין געווען אלגעמיין אנגענומען ביי די אידען, האָבען זיי דערקענט די פיעל חילוק־ידעות צווישען יחזקאל און דעם נאָך מעהר אויסגעאַרבייטען געזעצבוך פון „תורת כהנים“ און האָבען געשטעלט אין פראַגע די אויטאָריטעט פון דעם נביא (*). אין דעם ליכט פון דער היסטאָריע אָבער פיגורירט ער אלס דער גרעסטער פון פיעלע, וועלכע האָבען אין דער קריטישסטער צייט פון גלות געטראַכט פון דער צוקונפט פונקט ווי פון דער געגענווארט און האָבען געשאַפען יענע סיסטעמען פון געזעצען, וועלכע זיינען אין זייער ענדגילטיג־ווייטערטען און צוואַנגעגעשטעלטען נוסח געוואָרען דער ריכט־שנור פון יודענטום. יחזקאל איז געווען דער טעפּער, וואָס האָט איבערגענומען די געצייג פון די פריהערדיגע כהנים און נביאים און האָט אויפ'ן ראָד פון זיין צייט מאַדערניזירט דאָס אויסערליכע רעליגיעזע לעבען פון זיין פאלק.

7.

די לעצטע יאָהרען פון דער באַבילאָנישער הערשאַפט.

נאָך אַ מעכטיגער דריי און פערציג יעהריגער הערשאַפט, איז דער גרוי־סער נבוכדראַצר אין יאָהר 561 געשטאַרבען, איבערלאָזענדיג אַ גוט אָרגאַניזירטע אימפעריע, וואָס פון אויבען אויף האָט זיך געדריקט, אז זי איז געווען בכוח זיך צו האַלטען הונדערטער יאָהרען. אָבער אין וועניגער ווי אַ פערטיג

(*) אמר רב יהודה אמר רב ברם זכור אותו האיש לטוב וחנניה בן חזקיה שמו שאלמלא הוא נגזזו ספר יחזקאל שהיו דבריו סתרים דברי תורה מה עשה העלו לו ג' מאות גרבי שמן וישב בעליות ודרשן, שבת י"ג עמוד ב, מנחות מ"ח עמוד א.

יאָהרהונדערט האָט זי געטוילט דעם גורל פון דער אשורישער אימפעריע. נבוכדראַצ'ר'ס נאָכפאלגער איז געווען זיין זוהן אויל־מרוּד (באבילאָניש „אמיל־מאָרוק“, דער מאן אָדער קנעכט פון מאָרוק). דער נייער הערשער איז קענטיג געווען איינער פון די פיעל שוואכע פראָדוקטען פון אַריענטאַלישען האַרעם. לויט גריכישע קוועלען איז ער געווען שוואַך אין באַראַקטער און דעספאָטיש אין זיין הערשאַפט. דאָס האַרמאָנירט ניט גוט מיט דעם באַריכט אין ספר מלכים (ב, כ"ה—27—30), לויט וועלכען אויל־מרוּד האָט באַפרייט דעם קעניג יהויכין, נאָכדעם ווי דער לעצטער איז געזעסען 37 יאָהר אין באבילאָנישע געפּענגענישען, און האָט איהם געגעבן אַ פּלאַץ ביים קעניגליכען טיש. די באַפרייאונג פון יהויכין איז נאָטיר־ליך געווען איינע פון אסך עהנליכע האַנדלונגען. פיליכט האָט אויל־מרוּד ניט געהאַט אַזאַ שטאַרקען יראַת־הכבוד פאַר דער הערשענדער פּריסטער־ליכער פאַרטיי, פון וועמען די שטרענגע שטראַף האָט געשטאַמט. יעדענ־פאַלס איז זיין רעגירונג געווען זעהר אַ קורצע און האָט זיך טראַגיש געענ־דיגט. ער איז דער'הרג'עט געוואָרען אין אַן אויפשטאַנד אָנגעפיהרט דורך זיין שוועסטער'ס מאַן נערגיליסאר („נערגאַל־שאַר־אוצור“, נרגל, באַשיי דעם קעניג!). וועלכער האָט נאָטירליך פאַרנומען זיין פּלאַץ אויפ'ן טראָן (556—560).

דער נייער הערשער איז וואַהרשיינליך געווען „נרגל־שאַר־אצור“ פון ירמיה (ל"ט 18), וואָס איז געווען איינער פון די הויכע באַאמטע, אין וועלכע מעס רשות ירושלים איז איבערגעגעבען געוואָרען נאָך דער עראָבערונג. אויב דאָס איז ריכטיג, איז ער געווען פון נבוכדראַצ'ר'ס דור, און זיין קורצע פיעריעהריגע רעגירונג איז געענדיגט געוואָרען, קען זיין, דורך זיין הויכען עלטער. זיין נאָכפאלגער איז געווען זיין זוהן לאַבאַסי־מאָרוק, וועלכער האָט רעגירט בלויז 9 חדשים (556), ווען ער איז אומגעבראכט געוואָרען דורך אַ קאָנספּיראַציע פון אדעליגע.

איינער פון די אַנטיילנעמער אין דער פאַרשווערונג איז געווען אַ מאַנ־נאָט מיט'ן נאָמען נאַבאַניד („נאַב־נאַאיד“, נכו איז דערהויבען), וועלכער איז אויסגעוועהלט געוואָרען אלס קעניג און האָט רעגירט ביז דעם צוזאַמען־פאל פון דער אימפעריע (539—556). פון איהם האָבען מיר וויכטיגע פער־זענליכע אויפשריפטען; מ'האַט אויך געפונען אסך מס־חֶרֶט־טאַוּלען פון זיין צייט. ער איז באַריהמט אלס אויספאַרשער פון אלטע חורבות און זייערע באַגראַבענע דאָקומענטען, און אויך אלס בויער און באַנייער פון טעמפל־לען. זיין הויפּט־אויסצייכענונג איז אָבער דאָס וואָס ער האָט געשאַנקען

מעהר אויפמערקזאמקייט צו די טעמפלען פון די געטער אויסערהאלב דעם באצירק פון בבל ווי צו די טעמפלען פון דער הויפטשטאדט נופא. מ'מוז נאך צולעגען דערצו דעם פאקט, אז ער האט פארגעצויגען צו וואוינען נים אין דער הויפטשטאדט, נאר אין א פארשטאדט מיט'ן נאמען ט ע מ א. די קאמאנדע פון דער ארמיי איז געפאלען צו זיין זוהן בלשאצר („בעל-שאר-אוצור“, בל, באשיץ דעם קעניג!), וועמעס נאמען איז אונז באקאנט פון ספר דניאל און וועלכער האט געשפילט זיין ראָלע גוט ביז'ן ענד.

איז זיין אינערליכער פאליטיק געווען פאפולערער ביים פאלק ווי די אינערליכע פאליטיק פון זיינע פארגעהער? עס ווייזט אויס, אז לכל הפחות א געוויסע צייט איז זי עס טאקע אזוי געווען. אבער דאס וואס ער האט אסך בילדער פון די געטער אריבערגעפיהרט פון זייערע אלטע הייליגטימער אין נייע פלעצער, וואו זיי וועלען בעסער אויפגעפאסט ווערען, האט געמוזט ארויסרופען א ביטערע געגענערשאפט צו איהם אין יענע אלטע הייליגע פלעצער. אויך זיינען אסך פון זיין פאלק קענטיג נים געווען צופרידען דער מיט וואס ער האט זיך אָפגעגעבען מעהר מיט די אלט-באבילאנישע געטער איידער מיט מרודך און נבו. און בכלל איז באלד געקומען א צייט, וואס האט געפאדערט פון דעם הערשער פון באבילאניען מעהר ווי פרומקייט און טעמפל-בנינים, און דאס פאלק פון דער הויפטשטאדט איז צום סוף געוואָרען גלייכגילטיג צו א קעניג, וועמעס געשמאק איז געלעגען אין אויסגראבען אלטע טעמפלען און חורבות פון אונטער דר'ערד.

8.

כורש און די פערסער.

מיר זיינען איצט אָנגעקומען ביי א צייט-פונקט, ווען דער אלטער סעמיטישער רעזשים אין מערב-אזיען מאכט פלאץ פאר מדי-פרס, אָדער אין א ברייטערען זין פאר די אריער. מיט די האַבען מיר זיך שוין פריהער באקאנט אלס הויפט-פאקטאָר אין דער צעשטערונג פון נינוה. איצט וועלען מיר דארפן באטראכטען זיי און זייערע קרובים די פערסער אלס שותפים אין נאך א גרעסערער אונטערנעמונג. ביידע, די מעדער און די פערסער, זיינען געווען פון דער איראנישער ראסע. די איראניער זיינען געווען איינער פון די פיעל צווייגען פון דער אינדא-איראפעאישער פעלקער-פאמיליע. די איראניער צוזאמען מיט זייערע קרובים, דאס סאנסקריט-ריידענדע פאלק

פון הינדוסטאן, האָבען צונויפגעשטעלט דאָס וואָס ווערט אין ענגערען זין באַצייכענט אלס „אַריער.“ זיי זיינען אויך געווען נאָהנט פאַרבונדען מיט די סקיטען און די אַרמעניער. דעם צושטאַנד פון די איראַניער אין דער פאַר-היסטאָרישער צייט ווייסען מיר ניט. פון דער היסטאָרישער צייט ווייסען מיר, אז צוזאַמען מיט די מעהר אָדער וועניגער ציוויליזירטע מיט-גלידער פון דער ראַסע, וואָס האָבען זיך באַזעצט אין איראַן גופא, האָט אויך א גרויסע צאָהל פון פאַרוואַנדטע נאָמאַדען זיך אַרומגעטריבען אין די סטע-פּעס פון צפון. פון די באַזעצטע שבטים שטאַמט דער נאָמען „איראַן“ (אַריאַנאַ).

דאָס לאַנד ציהט זיך פון דעם טיגריס (חידקל) ביז צום אינדוס און פון דעם פערסישען גאַלף ביז צו די היינטיגע רוסישע גרעניצען אין אזיען. אין דרום-מערב-ווינקעל פון די הויכלענדער פון איראַן איז געלעגען דער קליינער דיסטריקט, וועלכער איז באַקאַנט געווען אין דער אַלטער צייט אלס פערסיס. ווען די דאָזיגע געגענד איז באַזעצט געוואָרען פון יענעם צווייג פון דער איראַנישער ראַסע, וועלכער האָט איהר געגעבען דעם נאָמען, איז ניט זיכער. יעדענפאַלס שטעלען די פערסער פאַר א שפּעטערע וואַנדערונג פון די איראַניער צו מערב איידער די מעדער.

כורש, דער גרינדער פון דער פערסישער אימפעריע, ווערט באַצייכענט אין די אויפשריפטען אלס „קעניג פון אַנשאן“, אָדער „אַנזאַן.“ כורש אין זיין אויפשריפט ניט אונז א לאַנגע ליסט פון זיינע אורפאָטערס, וועלכע האָ-בען, פונקט ווי ער, רעגירט אין אַנשאן, און ער דערצעהלט אונז, אז ער איז געוואָרען קעניג אין יאָהר 559 פאַר דער קריסטליכער ערא. אַנשאן איז געווען א געגענד אין דרום פון עילם, שוין באַקאַנט אין די אַלט-באַבילאָ-נישע צייטען. עס איז העכסט וואַהרשיינליך, אז נאָכדעם ווי אשור איז געוואָרען אָפּגעשוואַכט, איז די דאָזיגע געגענד פון עילם פאַרנומען געוואָרען פון א פערסישער קאַלאָניע און איז געוואָרען א קעניגרייך. אין אן אויפ-שריפט פון נאַבאָניד ווערט דערצעהלט, אז כורש דער קעניג פון אַנזאַן, דער אומבאַדייטענדרער וואַסאַל פון אַסטיאַגעס (דעם קעניג פון מדי), האָט צו-שלאָגען מיט זיין קליינעם חיל די צאָהלרייכע סקיטען (אומאַן-מאַנדאַ). אין נאָך אן אויפשריפט שטעהט עס, אז „דאָס פאָלק פון אַסטיאַגעס האָט רע-וואַלטירט געגען איהם, האָט איהם געפאַנגען גענומען און איבערגעגעבען צו כורש'ן אין די הענט. כורש האָט מאַרשירט געגען דער הויפטשטאָרט עקבאַטאַנאַ, האָט צוגענומען דאָס זילבער, דאָס גאָלד און דאָס פאַרמעגען פון דער טעריטאָריע פון עקבאַטאַנאַ און האָט עס געבראַכט אין אַנשאן.“

דאס איז געשעהן אין יאהר 549. דא איז כדאי צו באמערקען צוויי זאכען. ערשטענס, אז אסטיאנעס האט געהאט א געגענערשאפט צו זיך אין מדי נופא, און צווייטענס, אז די מעדער ווערען אנגערופען אין די אויפשריפטען מיט א נאָמען וואָס באַדייט „גרויסע האַרדען“ (אומאַ-מאַנדאַ) און איז אן אלגעמיינע באַצייכענונג פאַר די נאָמאַדען, ווי די קימערער און סקיטען, וועלכע האָבען פון אסירי־דן'ס צייט אַז זיך געשטופט אין מערב־אזיען. ער זעהט דערפון אויס, אז אסטיאנעס גופא איז געווען א סקיט, וועלכער האט פארנומען דעם פלאץ פון דעם מעדער קיאקסארעס, נאָכדעם ווי די סקיטען האָבען זיך באַזעצט אין א גרויסער צאָהל אין מדי און האָבען טיילווייז זיך פאַראייניגט מיט דער עלטערער באַפעלקערונג.

ארום יאהר 585 (פאַר דער קריסטליכער צייטרעכענונג) איז לויט די גריכישע היסטאָריקער געשלאָסען געוואָרען אַן אָפּמאַך צווישען נבוכדראַצער פון בבל, אליאַטעס פון לידיען און קיאקסארעס פון מדי, דעם עראַבערער פון נינוה. דער דאָזיגער אָפּמאַך האָט געבראַכט ארום דרייסיג יאָהר פון א פאַרהעלטענישמעסיגען פרידען און פון פראַספעריטעט אין מערב־אזיען. עס איז אָבער געווען א באַוואַפענטער פרידען. נבוכדראַצער האָט אויסגע־נוצט די שטילע יאָהרען צו באַפעסטיגען זיין הויפּטשטאָרט און זיין לאַנד גע־גען זיין בונד־חבר פון צפון. מיט דעם פאַל פון נבוכדראַצער'ס הויז און מיט דער טראַג־באַשטייגונג פון נאַבאָניד איז איבערגעריסען געוואָרען די פריינד־ליכע פאַרבינדונג צווישען בבל און דער מלוכה פון מדי. אזא מלוכה ווי מדי, וועלכע איז אויפגעקומען אזוי פלוצלונג און איז געווען צוזאַמענגע־שטעלט פון פאַרשידענע עלעמענטען, האָט געמוזט שנעל צוזאַמענפאַלען, ווען די מאַכט וואָס האָט זי צוזאַמענגעהאַלטען איז אריינגעקומען אין די הענט פון א שוואַכען הערשער. אסטיאנעס, דער נאָכפאָלגער פון קיאקסארעס, האָט, ווי עס ווייזט אויס, פאַרמאָגט וועניג פון די פעהיגקייטען פון זיין פאַרגעהער. ס'איז אויך קיין ספּק ניט, אז די אלטע מעדישע באַפעלקערונג האָט נאָר געוואַרט אויף א שטאַרקען מאַן, ארום וועלכען זיך צוניפּצוזאַמלען כדי אראַפּצוואַרפען פון זיך דעם פאַרהאַסטען יאָך פון פרעמדען עראַבערער. דאָס האַרמאָנירט זעהר גוט מיט דעם פאַקט וואָס העראַדאָט דערצעהלט, אז אסך מעדער זיינען אריבערגעגאַנגען צו כורש'ן. פון איצט אַז איז די וועלט־מלוכה געווען מעדיש־פערסיש. איהר מאַר־ראלישער כוח איז אָבער דער עיקר געווען פערסיש. אין יאהר 546 טרעט כורש אויף צום ערשטען מאל מיט'ן טיטעל „קעניג פון פערסיען“.

דער נייער עראַבערער האָט פאַראייניגט אין זיך צוזאַמען מיט דער

פעהיגקייט פון א גרויסען קאמאנדיר אויך די געניטקייט פון א דיפלאמאט און די חכמה פון א קלוגען שטאטסמאן. ער האט געוואוסט צו ווארטען פונקט אזוי גוט ווי צו מאכען א פלוצליכען אָנפאַל. אין יאָהר 547 איז ער אריבערגעגאנגען דעם טיגריס און האט איינגענומען און אונטערוואָרפֿען די ברייטע פלאַכלענדער פון מעסאָפּאָטאָמיען אין צפון־זייט פון בבל, וועלכע האָבען אמאָל געהערט צו אסטיאנעס און זיינען נאכהער צייטווייליג פאר־נומען געוואָרען פון נאָבאָניד. אויף אזא'ן אופן האָט ער גאנץ פריה אין זיין קאריערע אויפגעשטעלט א באזיס פאר אַן אַטאָקע אויף זיין נאָך מעכטיגען קאָנקורענט; אָבער עס איז ניטאָ קיין זיכערע ראיה, אז ער האָט געוואָגט די אַטאָקע אין יענער צייט. איינזעהענדיג דעם אומבאצווינגליכען כאַראַקטער פון די גרויסע מויערן, וואָס האָבען ארומגערינגעלט בבל, האָט ער קעגן טיג זיך צוריקגעהאַלטען דערווייל פון עראָבערונגען אין יענער ריכטונג. אנשטאט דעם האָט ער, ווי עס ווייזט אויס, געזוכט דורך אינטריגעס נאָך מעהר אָפּצוקיהלען די לויזארימע געטריישאָפט, וואָס די באבילאָניער האָבען געפיהלט פאר זייער מאָדנעם קעניג.

אונטערדעסען האָט כורש, אין יאָהר 546, צוגעווענדט זיין אויפמערק־זאמקייט צו דער אלטער שטרייטיגקייט צווישען די מעדער און די ליריער, וועלכע זיינען, אונטער זייער רייכען קעניג קרעזוס, געווען די הערשער פון צענטראלען טייל פון קליינאזיען. דער קעניג פון ליריען האָט געמאכט דעם אָנפאַל, און אין קאפאָדאָסיען איז פאָרגעקומען א שלאַכט אָהן אַן אַנטשייד־דונג. ווען קרעזוס האָט זיך צוריקגעצויגען, מיינענדיג, אז די מלחמה איז איצט אָפּגעשטעלט, איז איהם כורש נאָכגעגאנגען, האָט צעשלאָגען זיין ארמיי און האָט באלד געהאט אין זיינע הענט זיין הויפטשטאָרט, ס א ר ד י ס. די גריכישע קאָלאָניעס אין קליינאזיען זיינען געווען די נעכסטע אַטאָקירט צו ווערען. מאַנכע פון זיי האָבען זיך אונטערוואָרפֿען מיט'ן גוטען ווילען, בעת אנדערע האָבען ארויסגעוויזען א מוטיגען ווידערשטאַנד; אָבער דער מאַנגעל אין א פאראייניגטער אָרגאניזאַציע צווישען די גריכען האָט גע־האַלפֿען כורש'ן, אזוי אז ער האָט באלד אויסגעשפּרייט זיין הערשאַפט ביז דעם עגעאישען ים. נאָכדעם ווי ער האָט זיך צוריקגעקעהרט אין זיין הויפט־שטאָרט האָט זיין ארמיי באַקעמפט מיט ערפאָלג די האַלב־ציוויליזירטע האָרדען אין מזרח־זייט פון זיין אימפעריע. ערשט אין יאָהר 538 זיינען די באַדינגונגען געווען רייע פאר דער עראָבערונג פון דער שטאַלצער הער־שערין פון אונטערסטען פרث. דער רעזולטאַט פון דעם קאמף, וואָס האָט געוואַלט באלד אויסברעכען, איז קלאַר געווען פאר אַלעמען, וועלכע האָבען

אנערקענט, אז די פערסישע וואפען שטייגען אריבער די וואפען פון יעדע אינדערען פאלק אין דרום-מערב-אזיען. פאר די וואס האָבען געוואוסט די אינערליכע שוואכקייט און קארופציע פון דער באבילאנישער אימפעריע אין געווען קלאָר, אז די פרוכט, אויף וועלכער כורש האָט אזוי לאנג געווארט, איז צייטיג געווען.

9.

נבואה אין די לעצטע יאָהרען פון דער באבילאנישער הערשאפט.

ישראל האָט אָנגעהויבען אין באבילאניען א ניי גייסטיג לעבען אין אמת'ן זין פון וואָרט. אין קנעכטשאפט האָט ער געלערענט אזוינע זאכען, וואָס ער וואָלט קיינמאל נישט געלערענט אין פרייהייט. זיין געפֿענגעניש איז באַלד געוואָרען זיין שולע, וואו עס האָבען זיך אויך זיינע לעהרער דערצויגען. זיי זיינען דאָרטען געוואָרען ברייטער און טיפער און האָבען זיך געשמעלט איבער זיך, איבער זייער פאלק, איבער זייער צייט און איבער דער וועלט גופא. די מאָראַלישע השפעות פון גלות האָבען געווירקט אין אירישען לעבען לאנג פריהער איידער די פאנטאזיע פון די זעהערס האָט פול ערוואכט. און דער טויט פון נבוכדראצר און די אויפֿרודערונג וואָס איז גאָכהער געקומען האָבען אויפגעבלאָזען דעם צאנקענדען נביא'ישען פייער; און ער האָט דאן אויפגעפלאַמט העלער ווי ווען עס איז. נייע געדאנקען זיינען אויסגעדריקט געוואָרען אין די העכסטע פאָעטישע פארמען: נייע השגות וועגען יהוה, וועגען זיין מאַכט און השגחה און ציל, וועגען דעם גורל פון ישראל און פון דער וועלט.

די הערשאפט פון נבוכדראצר איז געווען אזוי לאנג און דריקענדיק, אז די פארטריבענע אידען האָבען געקוקט אויף זייער באַפֿרייאונג ווי אויף א פאָסירונג פון דער אומבאַשטימטער צוקונפט. אָבער נאָך זיין טויט איז, לויט דער מאָדע פון אלטען מזרח, געווען אומעטום אן אומרוהיגקייט און אויפֿרעגונג. וואָס ווייטער האָט מען אלץ מעהר געזעהן ווי אינערליך שוואַרץ דער כאַלדעאזים איז. די קאנספיראציעס און רעוואָלוציעס וואָס זיינען געקומען נאָכהער האָבען נאָר געקאָנט פארשטאַרקען די אומרוהיגקייט, און דער כאַראַקטער און די אויפֿפיהרונג פון נאבאניד האָבען נאָך צוגעהאָלפֿען דערצו. עס איז וואהרשיינליך אז אין אָנהויב פון נאבאניד'ס רעגירונג איז געשריבען געוואָרען און איז ארומגעגאנגען פריוואַט צווישען די אידען אין גלות דאָס שטיק אין ישעיה י"ג—י"ד 23. די טעמע פון דער נבואה איז די

צעשטערונג פון בבל דורך מדי, און די השפעה פאר דעם האָט זי באַקומען פון דעם אנרעסיווען גייסט וואָס די מעדער האָבען אַרויסגעוויזען אונטער דער סקיטישער הערשאַפט. מיר ווייסען פון נאבאניד'ן, אז דער צפון-גרעניץ פון באַבילאָניען איז באאומרוהיגט געוואָרען פון אסטריאנעס/עס אונטערטאָנען, און אז ערשט ווען כורש האָט זיך אריינגעמישט איז געקומען אַ פאַרלייכר טערונג. דער אלגעמיינער שרעק פאר די מעדער האָט זיך אָפגעשפיגעלט אין דעם שרעק וואָס נאבאניד גופא האָט געפיהלט פאר זיי. אז די צייט און ניט קיין אנדערע איז דער דאָטום פון דער נבואה אין וואַהרשיינליך: (1) ווייל די מעדער און ניט די פערסער ווערען אָנגערופען אַלס די פיינד פון בבל; (2) ווייל דער אופן פון מלחמה-פיהרונג, וואָס ווערט צוגעשריבען דעם פיינד וואָס וועט אָנפאלען אויף בבל (י"ג 15-19) איז ניט געווען פון כורש'עס ארמיען, נאָר גיכער קאָן מען דערווארטען אזא מלחמה-פיהרונג ביי סקיטישע האַרדען; און (3) ווייל עס ווערט גערעדט פון א פיינד „וואָס קומט פון א ווייטען לאַנד, פון דעם ברעג הימעל“, אן אויסדרוק וואָס פאַסט ניט פאר מדי-פרס.

די דאָזיגע נבואה זאָגט מיט זיכערקייט פאַראויס די צעשטערונג און פאַרוויסטונג פון בבל (י"ג 19-22; י"ד 22, 23) און די ווידעראויפֿלעבונג פון ישראל אין זיין אייגענעם לאַנד (י"ד 1, 2). אָבער נאָך וויכטיגער איז די כאַראַקטעריסטיק פון דער באַבילאָנישער וועלט־מאַכט, וועלכע ווערט געגעבען מיט אזא לידישען גלאַנץ אין דער אָדע וואָס איז אריינגעשטעלט געוואָרען אין דער נבואה. דער פּאָעט האָט דאָ אין זינען געהאַט ניט בלויז דעם כאַלדעאישען רעזשים פון זיין צייט. ווען ער שילדערט אין דעם דראַ-מאַטישסטען שטעל פון תנ"ך ווי דער אונטערדריקער פון די פעלקער איז ענד-ליך שטיל געוואָרען דורכ'ן טויט, און זיינע פריהערדיגע וואַסאַלען אויף דער גאַנצער ערד זיינען מלא־שמחה מיט זייער באַפֿרייאַונג, און אַלע טויטע טיראַנען שטעהען אויף איבערראַשט, ווען דער קעניג פון אַלע קעניגען קומט צו זיינע חברים אין דער אונטערוועלט („שאוּל“) — דענקט ער ביי דער גאַנצער שילדערונג פון דער היסטאָרישער טיראַניי פון אשור און בבל, וועלכע קריגט איהר לאַנגפֿאַנגעצויגענעם, דאָך פון גאָט פאַראַוויסבאַשטימטען משפּט. „ווי האָט אויפֿגעהערט דער אונטערדריקער, שטיל געוואָרען דער שטורעמדיגער! יהוה האָט צעבראַכען דעם שטעקען פון די רשעים, דעם צעפּטער פון די געוועלטיגער, וואָס האָט געשלאָגען די פעלקער מיט צאָרן. קלעפּ אַהן אַן אויפהער, וואָס האָט טיראַניזירט די גאַציאָנען, ניט אויפֿגע-הערט זיי צו פאַרפֿאַלגען. רוחיג, שטיל איז אַיצט די גאַנצע ערד; זיי ברע-

כען אויס אין געזאנגען.... אין דער אונטערוועלט איז אראפגעשליידערט גע-
וואָרען דיין שטאַלץ, דער קלאַנג פון דיינע האַרפען... די וואָס זעהען דיר
וועלען זיך איינקוקען אין דיר, וועלען דיר באַטראַכטען: איז דאָס דער
מאָן וואָס האָט די ערד געמאַכט ציטערען, וואָס האָט מלוכות צעטרייסעלט,
וואָס האָט די וועלט פאר אַ מדבר געמאַכט און איהרע שטערט צעשטערט.
וואָס האָט זיינע געפאַנגענע ניט געלאָזט געהן אהיים?" (י"ד 4-21).

פון אַ גאנצן אנדער ליטעראַרישען טיפּ איז אַ לאַנגע נבואה (ירמיה
נ 1—נ"א 58), וועלכע ווייזט קלאַר אַז אויף דערזעלביגער היסטאָרישער סיי-
טואַציע. קענטיג צוליב עפעס אַן עהנליכקייט אין סטיל איז זי צוגעשטעלט
געוואָרען צו ירמיה'ס נבואות. די מעדער ווערען דאָ אָנגערופען די „מלכים
פון מדי" (נ"א 11, 28; נ 41), אַן אויסדרוק וואָס ווייזט אויף די האַלב-
אומאַפהענגיגע נאָמאדען-הויפטער פון די שפּעטערע מעדישע צייטען. נאָך
מעהר בפירוש שטעהט דאָ וועגען די אָנגרייפער, אַז זיי קומען פון צפון-
לאַנד*) און אַז זיי זיינען אַ פאַרזאַמלונג פון גרויסע נאַציאָנען (נ 9, 41),
אזעלכע ווי עס האָבען געהערט צו דער האַלב-אַראַגאָניזירטער אימפעריע פון
מדי פאר כורש'עס צייט. דער אַלגעמיינער טאָן פון דער נבואה איז פול
מיט דערביטערונג און נקמה און אונטערשיידט זיך דערין פון דעם אומ-
פאַרטייאַישען כאַראַקטער פון ישיעה מ—נ"ה. נבוכדראַצר גופא (וועמען
ירמיה האָט גערופען „דער קנעכט פון יהוה") ווערט דאָ פאַרגעשטעלט אלס
אַ לייב וואָס האָט צעריבען די ביינער פון דעם פאַרפאַלגטען שאָף ישׂראֵל,
נאכדעם ווי אַן אנדער לייב, אשור, האָט אויפגעפרעסען זיין פלייש (נ 17).
דעריבער וועט גענומען ווערען נקמה פון דעם מלך פון בבל, פונקט ווי עס
איז גענומען געוואָרען נקמה פון דעם מלך פון אשור (נ 18). אַז דער פאַר-
פאַסער פון דער נבואה האָט געשריבען אין באבילאָניען איז צו זעהן פון זיין
גענויער באַקאַנטשאַפט מיט יענעם לאַנד.**)

אַן אנדער נבואה (ישעיה כ"א 1—10) געהערט אין מיטען צווישען דער

(*) להיפוך צו דעם ווערט געזאָגט וועגען כורש'ן און די פערסער, אַז זיי קומען
פון מזרח (ישעיה מ"א 2; מ"ו 11).

(**) עס איז כדאי צו באַמערקען ווי דער פאַרפאַסער באַנוצט זיך דאָ אין מאַכענ-
פאַלען מיט דעם „אַת־בש", אַן אופן פון שרייבען, וואו דער לעצטער אות פון אַלף-
בית ווערט געשטעלט אנשטאט דעם ערשטען. דער צווייטלעצטער אנשטאט דעם צוויי-
טען, א. א. וו. „לִבְרִמִּי" שטעהט דא אויף אזא'ן אופן פאר כשרים (נ"א 1) און
„ששך" פאַר בבל (נ"א 41). די אַרט מיטטעריגע שריפט איז פּראָקטוצירט געוואָ-
רען אין די באבילאָנישע שולעס און פון דאָרטען האָט מען עס זיך געלערענט.

מעדישער פערזאנע און דער צייט פון כורש'עס אויפטריט געגען בבל. דער שטאנדפונקט פון דעם פארפאסער זעהט זיך קלאר אין פסוק 2: „שטייג ארויף, עילם! באלאנער, מדי!“ עילם ווערט דאָ געברויכט פאר „אנשאן“ (*), איידער כורש האָט אָנגענומען דעם טיטעל „קעניג פון פרס“. די שילדע־רונג אין דער נבואה איז שטארק דראַמאַטיש. דער נביא זעהט ווי בבל ווערט באלאָנערט דורך די פערסער און די מעדער (פסוק 1, 2), און ער שטעהט צעטומעלט פון דער געוואלדיגער קאטאסטראָפּע וואָס האַלט אין אַנקומען (פסוק 3, 4). ווי אומרוהיג און נייגיריג אלע זיינען צו וויסען דעם רעזולטאַט פון דער באלאָנערונג ווערט געשילדערט אין די רעפּאָרטען, וועלכע אַ מאַן אויף דער וואַך גיט כסדר. ענדליך ענטפערט ער: „געפאַ־לען, געפאַלען איז בבל!“ (פסוק 5-9). דער נביא גיט דאָן די ידיעה איבער צום נייגעריגען פאָלק. מ'פיהלט דאָ, אז וואָס מעהר דער פאל פון בבל דערנעהנטערט זיך, אלץ נישטערער און איידעלער ווערט דאָס וואָרט פון דער נבואה.

10.

דער גרויסער אנאַנימער נביא.

אין די שטיקער נבואה, וואָס מיר האָבען נאָר וואָס אַרומגע־רעדט, איז די צעשטערונג פון בבל די הערשענדע טעמע. אָבער אין דעם לעצטען און גרעסטען ווערק פון גלות זעהט זיך די דאָזיגע פאַסירונג נישט אַזוי שטאַרק אָן. דאָס איז דאָס ווערק וואָס איז צוגעשטעלט צו ישעיה פון קאַפּ. מ אָן. מ'האַט געזוכט אַ באַצייכענונג פאַר דעם דאָזיגען אַנאַנימען נביא. מאַנכע האָבען איהם אָנגערופען „דער גרויסער אַנאַנים“. ביי די מעהרסטע פאַרשער אָבער ווערט ער היינט באַצייכענט אלס „דער צווייטער ישעיה“, עס הייסט: דער פאַרפאַסער פון צווייטען טייל ישעיה. פיעל וויכטיגער איידער די צעשטע־רונג פון בבל זיינען פאַר אַט דעם נביא די נייע אויסזיכטען וואָס עפענען זיך דורך איהר, די נייע וועלט־היסטאָרישע עפאַכע וואָס דאַרף זיך אָנהייבען מיט דעם נצחון פון כורש, דעם געזאַלבען פון יהוה. פונקט ווי די נביאים זיינען געקומען אין די פריהערדיגע צייטען מיט אַ שלִיחות פון גאָט צו דער־קלערען זייער פאָלק די וועלט־היסטאָרישע געשעהענישען פון זייערע צייטען. אַזוי איז אויך איצט געקומען דער גרויסער אַנאַנימער נביא פון גלות צו

לערנען זיין פאלק ווי זיך פאנאנדערצוקלייבען אין די שטורמדיגע באוועגונגען פון זיין צייט.

די פרייד מיט בבל'ס מפלה, וואס הערט זיך אין די פריהער ציטירטע שטיקער נבואה, איז ניט געווען קיין אלגעמיינע ביי די פארטריבענע אידען. אין כלל גענומען האבען כורש'עס נצחונות גאר ניט אויפגערודערט שטארק די אידען פון גלות און האבען גאר ניט ארויסגערופען אין זיי קיין גרויסע האפענונגען. איז משך פון דעם פופציג-יעהריגען גלות האבען זיי זיך קענ'טיג צוגעוועהנט צום לעבען אין דער פרעמד און די בענקשאפט נאך דער אלטער היים איז געווארען אפגעטעמפט אין זיי. דערצו האבען זיי געמעגט טראכטען, אז אן ערד מיט 70 יאהר צוריק איז אויך געפאלען א אידישער שונא, אשור, און די אידען איז דערפון א קנאפע טובה ארויסגעקומען. אפילו אויב דער פערסער זאל שוין טאקע באמת איינגעמען די אומבאצווינגליכע בבל, האבען זיי נאך אלץ ניט געקאנט שעפען דערפון קיין פיעל נחמה. זיי האבען ניט געוואלט גלויבען, אז כורש איז יהוה'ס אינסטרומענט, דורך וועלכען ער וועט פארוורקליכען זיינע הבטחות. פון ישראל האט דאך גע'מוזט ארויסוואקסען דער העלד, וועלכער האט געזאלט צעברעכען דעם יאך פון די פעלקער און אויפשטעלען דוד'ס קעניגרייך; פון אויפבויען ציון דורך א פערסער מוז דאך ארויסקומען גאר אן אנדער זאך.

צו באקעמפען די דאזיגע געדאנקען און די דאזיגע שטימונג איז ארויסגעטראטען דער גרויסער אנאנימער נביא פון גלות. הערט אויף צו טרויערען, די גאולה שטעהט ביי דער טיר. ליידיגט ניט מעהר אין זיך גופא, ווארים אייער גאט נעמט אראפ פון אייך די לאסט פון דער פארגאנגענהייט און פארגיט אייערע זינד; ווענדט זיך צו צו דאס נייע וואס ער שאפט. כורש איז זיין משיח, וועמעס נצחוד-מארש ער האט געפיהרט, וועמען ער האט גערופען דורכצופיהרען זיין ווערק. איז דען דאס א דערנידעריגונג, אז ישראל ווערט באפרייט דורך א פערסער? איז דען דאס גיכער ניט א באווייז פון דער וועלט-באהערשענדער מאכט פון דעם גאט פון יעקב, וואס ער רופט זיינע ווערקצייג פון די ענדען פון דער וועלט דורכצופיהרען זיין ווילען? ווער, אויב ניט יהוה, האט געקאנט שיקען כורש'ען? יהוה אליין האט גע'וואוסט און געזאגט פאראויס די געשעהענישען וואס קומען איצט פאר; ער האט זיי צוגעגרייט און באשלאסען און לויט זיין פלאן ווערען זיי אויסגעפיהרט. ער שטרעקט צו אייך אויס די האנט, נעמט זי אן, פרעהט זיך מיט דער גאולה, וואס איז נאכהנט, גרייט זיך אהיים צו פאהרען.

דאס איז א גאנץ אנדערע שפראך ווי יחזקאל'ס. אנשטאט זיך אריינגעלאזן אין כאטשאסטישע און קליינליכע צוקונפטס-בילדער, ווערט דא אַנ-געוויזן אויף יהוה'ס ווערק אין דער שטורמדיגער געגענווארט. די גאולה האלט שוין אין פארווירקליכט ווערען, זי שפראצט און וואקסט, מ'קאן זי שוין מיט דער האנט אָננעמען. דאָ ווערט אויך א גאנץ אנדערע שטעלונג גענומען צו דער וועלט-היסטארישער עפאכע איידער עס פלעגן טאן די אמאליגע נביאים אין עהנליכע פאלען. גאנץ אנדערש ווערט דא באגריסט דער פערסער איידער אמאל דער אסירער פון עמוס און דער באלדער פון ירמיה. זיין צעשטערענדע אַרבייט האט דער וועלט-גאט שוין אָפגעטאן אין ישראל, איצט בויט ער איהם ווידער אויף. אונזער נביא איז ווי שיכור פון דעם געדאנק פון דער איינהייט פון גאט. דאָס וואָס ביי איהם ברעכט זיך דורך איז ניט דער מאָנאטעאיזם אלס אַזעלכער. שוין עמוס'ען איז אויפֿ-געגאנגען דער געדאנק פון דעם יהוה, וועלכער עקסיסטירט אויך געגען און אַהן זיין פאלק, און ישעיה האט געקענט דעם הייליגען, וואָס מיט זיין געט-ליכער מאיסטעט איז פול די גאנצע ערד. אָבער זייער מאָנאטעאיזם האט געהאט אלס יסוֹ פערזענליכע נביא'ישע איבערלעבונגען, דורך וועלכע זייער גאט האט זיי גוכר געווען און באַצוואונגען, און וואָס מעהר זיי האָבען באַטראַכט דעם גאנצן פון דער היסטאריע, אַלץ מעהר האָבען זיי געפונען, אין זייער אינערליכען קאמף, א באַשטעטיגונג פאַר דעם דאָזיגען גלויבען. זיי האָבען קיין צייט ניט געהאט צו געבען דער דערקענטעניש אַ מעאָרעטישע געשטאַלט. פאַר דעם אַנאָנימען נביא פון גלות איז דער מאָנאטעאיזם אַן איבערגענומענע ירושה, פאַר וועלכער ער פיהרט ניט מעהר קיין אינערליכען קאמף. ער איז דער ערשטער, וועלכער געניסט אַהן א קאמף פון דער דער-קענטעניש און ציהט אַלע שלוסען פון איהר. און אין אַלץ וואָס ער זאָגט רוישט די הימנע פון דעם איינאיינציגען, אַלייניגען און אַלמעכטיגען גאט. וואָס איהם דערהייבט און באַגייסטערט דערביי איז די זיכערקייט, אַז אַט דער וועלט-גאט איז און בלייבט א ו נ ז ע ר גאט. ער האט טאקע, אמת, פאַרטריבען ישראל און צעשטערט זיין מלוכה. אָבער דעם געבליבענעם רעסט, וואָס איז אין שטויב צעטראָטען, וואָס איז פאַראַכטעט און פאַרצוויי-פעלט, ווייזט ער זיין גנאָד; דער עלענדער וואָרם איז איהם טייער, מיט ריקזיכט אויף איהם פיהרט ער אַן דעם גאנצן פון דער וועלט. ער האט אמאל אויסדערוועהלט ציון, און ער פיהלט ציון'ס ליידען ווי זיינע אייגענע. זיין נאָמען און זיין כבוד זיינען פאַרבונדען מיט זיין מקדש, זיין שטאָדט, זיין

פאלק, און מיט יעדען איינציגען וואָס רופט איהם אָן. די שאַנד פון זיין פאלק פאלט אויף איהם גופא צוריק, און, כריינגענדיג ישראל צו זיין עהרע, בריינגט ער זיך גופא צו עהרע.

דער אמת'ער, אינערליכער גרונט פאר דער האַפענונג פון די אידען ליגט אָבער דערין, וואָס זיי זיינען גערעכט. אין נאָמען פון דער גערעכטיגקייט מוז יהוה זיי אויסלייזען און זיי פיהרען צו א נצחון. עס איז אמת טאקע קיין עולה ניט וואָס ער האָט זיי שווער געפרוואווט; זיי האָבען עס פון איהם כשר פארדינט. לגבי איהם איז זייער שולד אומבאשטריטען. אָבער זיי האָבען דאָ צו טאן ניט בלויז מיט גאט, נאָר אויך מיט די פעלקער. די וועלטגעשיכטע ווערט באַטראַכט פון דעם דאָזיגען נביא אלס א פראָצעס צווישען די אידען און די גוים. אין אַט דעם פראָצעס האָבען די אידען מאַמענטאן פאַרלאָרען, אָבער זיי זיינען גערעכט; לגבי די גוים פאַרטרערט טען זיי די גוטע זאך, די זאך פון יהוה. זיי אַליין קענען און דינען איהם, צווישען זיי אַליין גילט זיין רעכט און זיין אמת. זיי קענען דעריבער ניט בלייבען אויף תמיד פאַרלאָרען, וואָרים דאָן וועט דאָך אנהאַלטען דער נצחון פון דעם שקר איבער דעם אמת. דאָס רעכט פון זייער זאך, וואָס איז איצט פאַרטונקעלט דורך דער שטראַף פון זייערע זינד און דורך דעם נצחון פונ'ם היידענטום, מוז-איין דער ליכטיגקייט אַרויסקומען און אויך אויסערליך קריגעווען אַנערקענונג דורך א געטליכען משפּט, וואָס די גאַנצע וועלט וועט זעהן. פאַראורזאָכט דורך דעם חורבן טראַכט דער פאַרפאַסער פון צווייטען טייל ישעיה וועגען דעם אומצעשטערבאַרען, אייביגען מהות פון זיין פאלק. עס געפינט עס אין דער לעהרע, אין דעם רעכט, אין דעם אמת, דאָס הייסט: אין דער רעליגיעז פון יהוה ווי די נביאים האָבען זי פאַרשטאַנען און געפרעדיגט און ווי זי איז איצט געוואָרען ביי די פאַרטריבענע אידען דאָס פאַרטיגע אייגענטום פון אלעמען. אין דעם פאַקט, וואָס זיי און נאָר זיי באַזיצען דעם אמת, זעהט ער דעם מקור פון זייער טרייסט און זייער האַפענונג, די ערבות און דעם משכון, אַז זיי וועלען אויפשמעהן תחית המתים פון דעם קבר פון גלות. ניטאָ קיין גאט אחוץ יהוה און ישראל איז זיין נביא — דאָס איז זיין טריאומפירענדער קרעדאָ. דער נאַציאָנאַלער זעלבסטגעפיהל איז אויסערגעווענהליך שטאַרק אין איהם, אָבער דאָך איז ער ניט ענגהערציג, ווייל די נאַציאָנאַלע און די אוניווערסאַלע האַפענונגען שמעל'צען זיך צוזאַמען אין זיין צוקונפֿט־בילד, ווייל דאָס באַזונדערע פאַרעהל'טעניש פון ישראל צו יהוה איז ביי איהם נאָר א פאַרשטופע, ווייל די גע-

שיכטע פון ישראל פליסט אריין אין דער וועלט־געשיכטע. דאָס וואָס ישראל באַזיגט דעם אמת מאַכט שוין ממילא אַלס זיין עובדא איהם מפרסם צו זיין צווישען די פעלקער; דער אמת זיגט איבער דעם היידענטום אום אויך די היידען אויסצולייזען. דער גלות האָט געמאַכט ישראל פאַר דעם שלית פון דער וועלט־רעליגיאָן. אָבער כדי צו לערנען דער וועלט אָנערקענען דעם איינאיינציגען גאָט, כדי צו ווערען דאָס ליכט פון די פעלקער מוז ישראל ווידער אויפגעריכט ווערען אַלס פאַלק און מלוכה. ער קעהרט זיך צוריק אהיים פון דער געפאַנגענשאַפט, דורכ'ן מדבר געפיהרט פון זיין גאָט, וועל־כער מאַרשירט אריין אַלס טריאומפירענדער זיגער אין דער יום־טוב־דינ אויסגעפּוצטער ציון. אָבער דער משיח־עדאָנאָק טרעט צוריק געגען דעם גע־דאַנק פון גאָט'ס קנעכט („עבד יהוה“), פונקט אויך ווי די אויפנאָבע צו צע־שטערען בבל ווערט געלאָזען פאַר דעם פערסער. ישראל באַזיגט די וועלט ניט מיט דעם שווערד, נאָר מיט דעם וואָרט.

מיט פלייס ווערט דער בליק אין צווייטען טייל ישעיה אָפגעווענדט פון דער פאַרגאַנגענהייט און צוגעווענדט צו דער צוקונפט. נאָר אין אייניגע שטעלען איז דאָס אַנדערש. דא ווערט צו א פאַרבאַלעם דאָס וואָס ווערט בלי ספּק אָנגענומען אַלס גערעכטע שטראַף: דער טראַגישער גורל פונ'ם פאַלק איז דער פאַרגאַנגענהייט און געגענוואָרט. דער באַזיג פון דעם אמת און די עובדא איהם צו פאַרשפּרייטען האָט ניט געראַטעוועט דעם קנעכט פון יהוה פון א שענדליכען חורבן און האָט אַרויסגערופען די פאַראַכטונג פון די היידען. דורך זיין גורל ערשיינט ישראל אין די אויגען פון דער וועלט אַלס דער פון גאָט פאַר'משפּט'ער, ווי א מצורע אָבער א פאַרברעכער פאַראור־טיילט צום טויט. אָבער ער איז ניט קיין פאַרברעכער, ער איז אומשולדיג און קומט אַפּ א שטראַף וואָס די גוים האָבען פאַרדינט. א באַפרידיגענדע לייזונג ווערט דערמיט ניט געגעבען. מ'פיהלט אָבער, אַז דער קנעכט פון יהוה מוז מיט אַן אינערליכער נויטווענדיגקייט ווערען דער מאַן פון שמער צען, אַז נביא און מאַרטירער געהערען צוזאַמען. אַז דער אמת זיגט דורך דאָס בלוט פון זיינע עדות; און אויך דאָס לאָזט זיך דורכבליקען, אַז יהוה האָט באַמת ניט אוועקגעקערט זיין פנים פון דעם עלענדען, אַז די צוזאַמען־געהעריגקייט מיט איהם איז דורך זיינע ליידען ניט צעשטערט, נאָר אדרבה פאַר'חתמ'עט געוואָרען. צום ענד קומט אויך דאָ, אַלס נאָכשפּיל פון דער טראַגעדיע, דער אַרויסבליק אין דער צוקונפט; דער קנעכט פון יהוה ווערט דאָ גרויס און דערהויבען, די וועלט געהערט צו איהם און די פעלקער שמע־

הען ווי געפלעפט, דערזעהענדיג עפעס אזוינס, פון וואס זיי האבען קיינמאל
 ניט געהערט און מ'האט זיי קיינמאל ניט דערצעהלט.
 דער אויפטרט פון דעם גרויסען אגאנימען נביא פון גלות איז ניט
 געבליבען אהן א ווירקונג. זיינע האפענונגען זיינען, אמת טאקע, מקוים
 געווארען נאר אין זעהר א באשיידענעם טייל. די פארטריבענע אידען האבען
 געמעגט זיך צוריקערען און לעבען אלס קליין פאלקעל און אלס פערסישע
 אונטערטאנען אין און ארום ירושלים. אבער די האפענונגען זיינען
 נען געבליבען. דער געדאנק, אז א ווענדונג צום גליק איז נאָהנט
 און דער בטחון אין דעם דערהויבענעם באשעפער פון דעם הימעל און דער
 ערד, וועלכער וועט בריינגען דאָס דאָזיגע גליק, האָבען אסך בייגעטראָגען
 דערצו אויפצוהאלטען דאָס קליין אינזעלע יהודה אין מיטען דעם ברויזענדיגן
 דינען שטראם פון דעם פעלקער־ארום, און האָבען אויך ארומגערינגעלט
 די אידען אין צעשפרייטען גלות מיט א פעסטער וואנט, ווען דער גלאנץ און
 רייכטום, די מאַכט און די העכערע בילדונג פון די העלענען זיינען פיינדליך
 אדער מיט דעם כוח פון זייער אנציהונג אריינגעדראנגען אין יעדער נשמה.
 און בעת מ'האט געמוזט לייענען די פריהערדיגע נביאים, כדי זיך צו לאָזען
 איינשרעקען דורך זייערע ווארונגען זיך ניט אוועקצוקערען פון גאט, איז גע-
 ווען דער גרויסער אגאנימער נביא פון גלות דער נביא פון טרויסט, פון
 „ישועה“, וועמעס טרויסטענדיגע הבטחות האָבען דערנענט די שטראף-
 רייד פון די עלטערע נביאים.

שיבת ציון

1.

די עראבערונג פון בבל און די פאליטיק פון כורש.

אין אקטאבער פון יאהר 538 (פאר דער קריסטליכער ערא) האט כורש ענדליך ארויסמארשירט מיט זיינע זיגרייכע ארמיען געגען דער וואקעלדי- גער הויפטשטאדט פון דרום-מערב-אזיען. אנגעהויבען האט ער זיינע מלחמה- אפעראציעס פון מעסאפאטאמיען, די פרוכטבארע טעריטאריע צווישען די אויבערסטע וואסערן פון פרת און חידקל, וועלכע ער האט עראבערט אין יאהר 547. פערסישע אינטריגעס, אונטערגעהאלפן דורך דער אומצופרי- דענקייט און פארדעכטיגקייט וואס נאכאנאנד'ס מאדנע אויפפיהרונג האט ארויסגערופען ביי די באבילאניער, האבען צוגעגרייט דעם וועג פאר א לייכ- טער עראבערונג. אויפ'ן צפון-גרעניץ פון באבילאניען, נעבען א געוויסען טייל, איז אויסגעפאכטען געווארען א שלאכט צווישען די פערסער און די באבילאניער. די באבילאנישע ארמיי איז צעשלאגען געווארען און נאכאנאנד איז אנטלאפען פון שלאכט-פעלד. אייניגע טעג נאכדעם האט די צפון-בא- בילאנישע שטאדט סיפאר זיך אונטערגעגעבען אהן א ווידערשטאנד צו גאבריאס, דעם קאמאנדיר פון כורש'עס ארמיען. אין צוויי טעג ארום האט דער פערסישער גענעראל שוין געהאט אין זיין האנט די הויפט-שטאדט בבל. לויט ווי די אזויגערופענע נאכאנאנד-כורש-כראניק באריכטעט זיינען די טויערן פון שטאדט געעפענט געווארען צו די פערסער אהן א שלאכט. דעם איינציגען ווידערשטאנד, אויב אזעלכער איז איבערהויפט געווען, האט ארויס- געוויזען דער גארניזאן, וואס האט געהאלטען פארנומען דעם גרויסען טעמ- פעל און די מויערן פון שטאדט. העראדאט דערצעהלט א נאנצע געשיכטע, אז כורש האט אפגעצויגען די וואסערן פון דעם פרת אין דעם גרויסען באסיין וואס נבוכדראצר האט געלאזט מאכען און האט אריינגעמארשירט אין שטאדט אין א צייט ווען די איינוואוינער זיינען געווען אזוי פארנומען מיט זייערען א יום-טוב, אז זיי האבען פארגעסען צוצומאכען די וואסער-טויערן. אין דעם קלארען ליכט אבער פון די אנטדעקטע אויפשריפטען זעהט מען באשיינפערליך, אז די דאזיגע געשיכטע שטעהט ניט אויפ'ן ריכטיגען ארט. גיכער באציהט זי זיך אויף דער צווייטער עראבערונג פון בבל דורך דריוש, ארום צוואנציג יאהר שפעטער.

די אויפשריפט פון כורש'ן באריכטעט, אז נאכאָנִיד איז געווען צווישען די געפאנגענע. לויט די גריכישע טראַדיציעס איז ער פארטריבען געוואָרען קיין קארמאניא. ארום צוויי וואָכען נאָכדעם ווי בכל איז עראַבערט גע- וואָרען פון זיין ארמיי, האָט כורש געמאַכט זיין טראַומפירענדען איינטריט אין שטאָרט. די האָפּענונגען, וועלכע האָבען באַוואוינען די איינוואוינער זיך איבערצוגעבען אויף זיין חסד, זיינען ניט אָפּגענאַרט געוואָרען. „פרידען האָט ער פראַקלאַמירט צו אלע באבילאָניער“ (כראָניק פון נאָכאָנִיד-כורש). פארטיידיגענדיג הייס די רעליניאַן פון די עראַבערטע, האָט ער צוריקגע- בראַכט צו זייערע הייליגע פלעצער די בילדער פון די געטער, וועלכע זיינען דורך נאָכאָנִיד'ן טראַנספארטירט געוואָרען קיין בבל. אין דעם צילינדער, וועלכער שטאַמט פון כורש'ן גופא, רעדט ער באריכות פון זיין מילדקייט צו זיינע נייע אונטערטאָנען און פון זיין איבערגעבענקייט צו זייערע געטער. מען איז געווען זעהר פאָרזיכטיג קיינעם ניט צו טאָן קיין עולות און צו רעספעקטירען די אינדיווידועלע רעכטען פון יעדען איינעם. די באַפעסטי- גונגען פון בבל, וועלכע נאָכאָנִיד האָט פארנאכאלעסיגט, זיינען צורעכטגעמאַכט געוואָרען. די טעמפלען פון די געטער פון בבל זיינען באַנייט און באַשענט געוואָרען. אסך מאָל חזר'ט כורש איבער, אז ער גופא און זיין זוהן קאמר בים, וועמען ער האָט פארבונדען מיט זיך אלס קעניג פון בבל, זיינען טרייע דינער פון מאַרדוק, בעל און נעבא (מרודך, בל און נבו), די געטער פון זיינע נייע אונטערטאָנען (כורש'עס צילינדער). ער פרעטענדירט פאָקטיש אין זיין אויפשריפט, אז דער גרויסער מאַרדוק האָט איבערגעגעבען א שליחות צו „כורש וועלכער דינט צו איהם.“ וואָס פאר'ע מאָנאָטעאיסטישע טענה דענצען דער עראַבערער פון בבל האָט ניט געמעגט האָבען, האָבען זיי קענ- טיג דאָך ניט געהאט קיין גרויסען איינפלוס אין באַשטימען דעם כאַראַקטער פון זיינע עפענטליכע האַנדלונגען. די אויפשריפטען אַנטפלעקען פאר אונז ניט בלויז כורש'עס אויסערגעווענהליכע געניטקייט אלס דיפּלאַמאַט, נאָך אויך זיין פאָליטיק בונגע צו די אונטערוואָרפענע פעלקער. די דאָזיגע פאָ- ליטיק זיינע איז געווען דער היפּוך פון דער פאָליטיק פון די אשורים און די כשדים, וועלכע האָבען געזוכט צו באַפעסטיגען זייער אויבערהערשאַפט דורכ'ן צעדריקען די נאַציאָנען אונטער זיי אזוי פולשטענדיג, אז זיי זאָלען מעהר ניט האָבען קיין שום מעגליכקייט זיך צו שטעלען אַנטקעגען; וואָרים כורש, דורך זיינע האַנדלונגען פון מילדקייט און טאַלעראַנץ, האָט אַפּעלירט צו דער דאָנקבאַרקייט און געטריישאָפט פון די עראַבערטע. עס איז געלעגען אין דער פראַקטישער אַנטוויקלונג פון דער דאָזיגער פאָליטיק דאָס וואָס ער און

זיינע נאכפאלגער באלד נאך איהם האבען פיגורירט אלס די נאמינעלע די-נער און גרויסמוטיגע באשיצער פון די געטער פון די נאציאנען, איבער וועל-כע זיי האבען געהערשט.

די פירשטען פון די שטערט און די פראווינצען פון מערב, וועלכע האבען געצאהלט טריבוט צו בכל, זיינען דעריבער געווען מלא-שמחה און האבען זיך געאיילט צו שיקען געזאנדטע צו קושען די פיס פון אט דעם ניין עם אויבערהאר אלס צייכען פון אונטערווארפונג. פונקט אזוי וויכטיג, אין דעם ליכט וואס זי ווארפט אויף דער אידישער געשיכטע, איז כורש'עס באהויפטונג, וואס שטעהט באלד נאך דעם באריכט וועגען דעם קבלת-פנים, וועלכען מ'האט געמאכט פאר די דאזיגע געזאנדטע: „די געטער, וועמעס הייליגטימער זיינען פון לאנג שוין געלעגען אין חורבות, האב איך געבראכט צוריק צו זייערע וואוינונגען און האב זיי דארטען געלאזט וואוינען אויף אלע מאָל. אלע בירגער פון די דאזיגע לענדער האב איך צונויפגעזאמעלט און זיי צוריקגעבראכט אין זייערע הוימען“ (כורש-צילינדער). עם איז די נאך-טיירליכסטע זאך ארויסצוריינגען פון דעם טעקסט, אז אלע פארטריבענע, וועל-כע האבען זיך געפונען אין זיינע עראכערטע פראווינצען, האבען באקומען אן אלגעמיינע ערלויבעניש זיך צוריקצוקעהרען אין זייערע געבורטלענדער און מיטצונעמען מיט זיך די זאכען, וואס די זשעדנע באבילאניער האבען אוועקגערויכט פון די טעמפלען.

פאר די אידען, פונקט ווי פאר זייערע שכנים, איז כורש געווארען א מעכטיגער באפרייער, ווארים אהן ספק האבען זיי אויך געקראגען דיזעלביגע אלגעמיינע קאנצעסיעס. כדי דורכצופיהרען די איינצעלהייטען פון דער פאליטיק, וועלכע דער גרויסער עראכערער האט אזוי קלאר אנגעצייכענט, זיינען נויטיג געווען נאך ספעציעלע דעקרעטען. עם איז דערפאר מעהר ווי ווארשיינליך, אז א דעקרעט, ספעציעל בנוגע צו די אידען, איז געווען דער אריגינאל פון דעם קעניגליכען באפעהל, וואס דער כראניקער (דער מחבר פון דברי הימים און עזרא-נחמיה) ציטירט אין עזרא ו 3-5 פון אן עלטערען אראמעאישען דאקומענט. אין דעם דאזיגען דאקומענט ווערט איבערגעגעבען פון די מלוכה-פאפירען, וועלכע מ'האט געפונען אין עקבא-טאנא, די הויפטשטאט פון מדי, אין דער צייט פון דרוש: „אין ערשטען יאהר פון קעניג כורש האט דער קעניג כורש ארויסגעלאזען א באפעהל בנוגע צו דעם הויז פון נאט אין ירושלים: זאל דאס הויז געבויט ווערען, דער פלאץ וואו זיי זיינען מקריב קרבנות, און די פונדאמענטען זאלען שטארק געלעגט ווערען; די הויך זעכציג איילען און די ברייט זעכציג איילען; דריי

רייהען פון שטיינער און א רייה פון נייעם האַלץ, און די הוצאות זאָלען גענעבען ווערען פון דעם קעניג'ס הויז! און אויך די גילדענע און זילבערנע כלים פון דעם הויז פון גאט, וואָס נבוכדראַצר האָט ארויסגענומען פון טעמפל פֿעל וואָס איז אין ירושלים און האָט געבראכט אין בבל, זאָלען קומען אויפ'ן פאָריגען פלאץ אין טעמפל וואָס איז אין ירושלים און זאָלען אוועקגעלעגט ווערען אין גאט'ס הויז." דעם איינפלוס פון דעם אירישען געדאַנק און פון דער אירישער פאָרם פון אויסדרוק זעהט מען דאָ באַשיינפערליך, אָבער בכלל איז עס אין איינקלאַנג מיט די באַקאַנטע דעקערעטען פון כורש'ן.

דערזעלביגער אראמעאישער דאָקומענט, וועלכער ווערט ציטירט אין עזרא ה' 13—16, באַהויפטעט, אז כורש האָט אָנגענומען מיטלען, אז דער אירישער טעמפל זאָל ווידער אויפגעבויט ווערען. צו א געוויסען שטח, וועמען דער גרויסער קעניג האָט באַשטימט אלס נובערנאטאר פון יהודה, זיינען אָנגעטרויט געוואָרען די גילדערנע און זילבערנע כלים, וועלכע כורש האָט געפונען אין בבל און וועלכע זיינען אוועקגעשלעפט געוואָרען אהין דורך נבוכדראַצר פון ערשטען בית־המקדש אין ירושלים. הגם דער דאָזיגער באַריכט שטאַמט פון א שפּעטערער צייט, דאָך ווערט ער באַשטעטיגט דורך דעם פאַקט, וואָס כורש באַהויפטעט בפירוש אין זיינע אויפשריפטען, אז ער האָט געשאנקען זיין אויפמערקזאמקייט צוריקצובריינגען די געצען, וועלכע ער האָט געפונען אין בבל, אין זייערע אורשפרינגליכע טעמפלען. אזוי ווי די אידען האָבען ניט געהאַט קיין געצען, איז געווען די גאטליכסטע זאך, אז די הייליגע כלים פון יהוה'ס טעמפל זאָלען צוריקגעקעהרט ווערען. אָהן ספק איז כורש געווען באוואויגען אין זיינע האנדלונגען פון פאָליטישע מאַטעריעלען. אז זיין פאָליטיק איז בכלל באַשטאַנען אין דעם צו זיין פריינדליך צו די באַהערשטע פעלקער, האָבען מיר שוין פריהער אָנגעמערקט. וואָס איז שייך די אידען איז אַחוץ וואָס מ'קאָן זיך רעכענען מיט דער מעגליכקייט, אז ער האָט דערקענט אין זייער רעליגיאָן א קרוב'ה'שאפט צו דער רעליגיאָן פון די פערסער, האָט ער געהאַט נאָך א באַזונדערען גרונט זיי ארויסצואווייזען זיין קעניגליכע לייטזעליגקייט. עגיפטען איז געווען די דריטע און לעצטע פון יענע גרויסע אימפעריעס, וועלכע האָבען געהאט פאָראייניגט זייערע כוחות כרי איהם צו פארהאַלטען ביים אָנהויב פון זיין עראָבערונגס־קאָריערע. ער האָט שוין געהאַט אין זינען די עראָבערונג פון עגיפטען, וועלכע כע זיין זעהן קאמביס האָט דורכגעפיהרט. צו דעם דאָזיגען צוועק איז נויטיג געווען די געטרייששאפט פון די מדינות פון פאַלעסטינא. אויף זאמלן אופן איז דער קאנפליקט צווישען דעם מזרח און דעם מערב ווידער געוואָרען אַז

אנטשיידענדיגער פאקטאָר אין דער געשיכטע פון די אידען. מיר האָבען שוין אויבען באַמערקט*), אז די חורבן פון בית־המקדש אין ירושלים איז געווען, מעהר ווי וועלכער עס איז אנדער הייליגטום, דער רעליגיעזער צענטער פון די אידען פון צפון־ארץ־ישראל פונקט אזוי ווי פון די אידען פון יהודה. אויב די בענקשאפט צו זעהן דעם בית־המקדש ווידער אויפגעבויט איז געווען אזוי שטארק ביי די פארטריבענע אידען אין באבילאָניען אזוי ווי עס קלינגט אָפּ אין זייער ליטעראַטור, דאן האָט די דאָזיגע בענקשאפט נאָך געטוט פיעל שטארקער זיין צווישען די אידען, וואָס זיינען געבליבען אין לאַנד. קיין האַנדלונג מצד פון כורש'ן איז דעריבער ניט געווען בעסער באַרעכענט צו געווינען די דאנקבאַרע געטריישאַפט פון א סטראַטעגיש וויכטיגער קער־פערשאַפט פון זיינע אונטערטאָנען ווי צו פיגורירען אלס באַשיצער פון זייער הייליגטום.

אזא פאליטיק איז אַנב אורחא אויך געווען בכוח צוצוציהען די גרויסע צאָהל פון די אידען וואָס זיינען אנטלאָפּען אין עגיפּטען. עס איז א פאָקט, וועלכען עס איז כדאי צו דערמאָנען, אז דער עלטסטער נוסח פון כורש'עס דעקרטט בנוגע צו דער ווידעראויפבויאונג פון בית־המקדש דערמאָנט לחלוטין ניט וועגען א צוריקערונג פון די אידען פון באבילאָניען, נאָר נעמט בלויז אין באַטראַכט די אידען, וואָס לעבען אין דער פראָווינץ יהודה (עזרא ו 3). דער פערסישער מאַנאַרד האָט געזוכט צו לייווען א פאליטישען, ניט קיין ראַסע־פראָבלעם. די פאליטיק, דורך וועלכער ער האָט פרובירט גוט צו מאַך כען דאָס וואָס די באבילאָנישע ארמיען האָבען צעשטערט און אויף אזא'ן אופן צונויפצובינדען אין איין גאנצעם אפילו די ווייטסטע פראָווינצען פון זיין אימפעריע, איז בכן געווען קלוג און לויבענסווערט פון יעדער זייט. די ווידעראויפריכטונג פון דער אידישער נאַציאָן, ווי דער גרויסער אַנאַנימער נביא פון גלות האָט קלאָר פראָקלאַמירט, איז איצט אָפגעהאַנגען בלויז פון דעם, צי די איינצעלנע מיטגלידער פון דער נאַציאָן זיינען געווען גרייט אָדער זיינען ניט געווען גרייט צו מאַכען זייערע פערזענליכע אינטערעסען א טפּל צו די אינטערעסען פון זייער פאָלק און זייער רעליגיע. די פאליטישע מניעות זיינען לגמרי אָפגעשאַפט געוואָרען; די אידען אין גלות האָבען גע־האַט פולשטענדיגע פרייהייט זיך צוריקצוקערען אין זייער הייס־לאַנד. מיר האָבען באַמט א גוטען גרונט צו גלויבען, אז פאר כורש'ן וואָלט געווען אַנ־געלעגט אן אלגעמיינער צופאָס פון מענשען אין דער טעריטאָריע פון צענ־

(*) זעה אויבען ז. 199.

טראל־פאלעסטינא. די אמת'ע פראגע פון דער צייט איז געווען: צי האבען די אידען, און באזונדערס די אידען אין באבילאניען, אויסגענוצט די געלעגנהייט?

2.

די אויפלעבונג פון דער אידישער געמיינדע אין פאלעסטינא.

די ווייט אָנגענומענע טראדיציע, אז אַ גרויסע צאָהל אידען האָבען תּיכּף זיך צוריקגעקערט פון באבילאניען האָט אלס יסוד בלוין די צווייפּעל־האַפּטע באהויפטונג פון דעם כראָניקער. אזוי ווי ער האָט געלעבט מיט צוויי אָדער דריי הונדערט יאָהר שפּעטער, ווען די עריגערונג אָן די דאָזיגע ווייטע געשעהענישען איז שוין געווען זעהר ממוּשטש, איז פאַר איהם געווען ניט מעהר ווי נאָטירליך צו דענקען, אז דער יסוד פון יענעם בית־המקדש, וואָס איז געווען אזוי הייליג פאַר איהם, איז געלעגט געוואָרען דורך פרומע אידען פון גלות, וועלכע האָבען זיך צוליב דעם צוועק צוריקגעקערט, און ניט דורך יענע אידען, וועלכע זיינען אין לאַנד געבליבען און וועלכע ער, מיט זיין דור, האָבען שטאַרק פאַראַכטעט. די האָפּענונגען, וועלכע זיינען אזוי אָפט אויסגעדריקט אין די נבואות וואָס שטעהען אין ישעיה פון מ'ב' זי"ה, האָבען בלי ספק איהם דערמוטיגט אָנצונעמען די דאָזיגע טעאָריע, וועלכע האָט זיך איהם אזוי גוט געלעגט אויפ'ן שכל (פאַרגלייך די שפראך פון עזרא א').

אַבער א נאָהענטער שטודיום פון ישעיה מ'ב' זי"ה ווייזט אונז, אז די האלטונג פון זיינע גלות־חברים וועגען א צוריקקער אין יהודה האָט אָפֿ־געקיהלט די נביא'ישע באַגייסטערונג פון דעם פאַרפאַסער פון די נבואות און האָט ביי איהם אַרויסגערוּפּען ערנסטע ספּקות, צי זיי וועלען זיך אָפֿ־רופּען אויף דער געלעגנהייט? ער מאַכט זיי כּסדר פאַרוואָרפּען פאַר זייער אייגענע שפּאַרטקייט (מ"ו 12; מ"ח 4). מעהר ווי אלץ באַקלאַנגט ער זיך וואָס עס פּעהלען אויס פיהרער. „ניטאָ ווער עס זאָל זי פיהרען צווישען אלע קינדער וואָס זי האָט געבאַרען; און ניטאָ ווער עס זאָל זי אָננעמען ביי דער האַנט פון אלע קינדער וואָס זי האָט אויפּגעהאַדעוועט" (נ"א 18). אויב טיילען פון קאָפּ. מ—נ"ה זיינען געשריבען געוואָרען ניט לאַנג נאָך דער עראַ־בערונג פון בבֿל, דאָן דריקט אויס נ 2 די אַנטווישונג, וועלכע האָט אָנגע־פילט דאָס האַרץ פון יהוה'ס שליח: „וואָרום בין איך געקומען און קיינער

איז ניט געווען, איד האב גערופען און קיינער האט ניט געענטפערט? איז מיין האנט צו קורץ אויסצולייזען? אדער האב איד ניט קיין כוח צו ראטעווען? — עס איז נויטיג אביסעל פאנטאזיע צו פארשטעהן וואס עס האט צוריקגעהאלטען די אידען פון זיך צוריקקערען פון גלות. די לאנגע, געפעהר-ליכע רייזע דורכ'ן מדבר, וואס זיי אדער זייערע פאטערס האבען געמאכט אלס געפאנגענע אונטער דער אָנפיהרונג פון זייערע באבילאנישע פאנגערס, איז שוין אליין גענוג געווען צו מאכען אָפּהענגיק אפילו די מוטיגסטע. פאלעסטינא, מיט איהרע וויסטע חורבות און איהרע פאררעטערישע שונאים, האט מעהר אָפּגעשראָקען איידער צוגעצויגען. זייערע ברידער, וועלכע זיינען דארטען געבליבען, זיינען לויט די ווידערהוילטע דערקלערונגען פון ירמיה און יחזקאל געשטאנען אסך נידעריגער איידער די וואס זיינען פארטריבען געווארען, און זייער ראָלע אין דער געשיכטע פון נאָכ'ן גלות ניט קיין סמך צו ענדערען די דאזיגע אָפּשאַצונג.

פון דער אנדערער זייט האבען זייערע היימען און זייערע פריינד, אלץ וואס איז געווען טייער ביי זיי מיט דער אויסנאם פון זייער געבורט-לאַנד — וואס איז נאך געווען וויסט — זיי צוגעבונדען צו דעם נייעם לאַנד וואס זיי האבען געמאכט פאר זייער נייע הים. אונטער כורש'עס הערשאפט זיינען אלע באַשרענקונגען, וועלכע האבען פריהער געמאָנט עקסיסטירען גע-גען זיי, אָפּגעשאַפט געווארען, און זיי זיינען געווען פריי צו געניסען גלייך מיט די באבילאניער די געלעגענהייטען און די פארגעניגענס פון דעם ריי-כען טאָל פון דעם פּרת. אלס פּעליוצא פון זייער אייגענער ברירה האט פאר די מעהרסטע פון זיי דער גלות זיך קיינמאָל ניט געענדיגט. זיך האָל-טענדיג אָן זייערע נאַציאָנאַלע אינסטינקטען, האבען זיי ווייטער געלעבט אין זייערע קאָלאָניעס פאר זיך אליין, אויפהאלטענדיג זייער געזעלשאַפטליכע אָרגאַניזאַציע, זייערע מנהגים און זייער רעליגיאָן אין בילדענדיג אסך איינ-צעלנע קיבוצים אין דער גרויסער פערסישער אימפעריע. די לעצטע אויס-גראַבונגען אין ניפור האבען ארויסגעבראכט אויף דער ליכטיגקייט א מאַסע טאָולען אין פלעקלעך-שריפט פון די רענירונגען פון ארתחשסתא (ארטא-סערקסעס) און דרויש. די דאזיגע טאָולען טראָגען אסך באקאנטע אידישע נעמען, אזעלכע ווי שמשון (סאמשאנו), נתניאל (נאטאדאילי), שמעון (שא-מאקונו), גדליה (גאדאליאמא), און מנחם (מינאח'ח'ימו). מ'האט אויך געפונען שפורען פון א גרויסער אידישער קאָלאָניע אין ניפור לאנג נאך דער קריסטליכער ערא. באבילאניען, ווי עס איז וואויל באקאנט, איז אין אָנהויב פון דער קריסטליכער ערא אויך ווייטער אנערקענט געווען אלס

איינער פון די דריי באדייטענדסטע צענטערס פון יודענטום. פון דארטען האָבען זיך די אידען שנעל פארשפרייט אין עקבאטאנא, שושן, און אנדערע גרויסע שטעט פון דער פערסישער אימפעריע. אין משך פון דעם קומענדיגן דען יאהרהונדערט האָבען די דאָזיגע אידען פון מזרח געוויס ווייט אריבער געשטיגען אין רייכקייט און אינטעליגענץ, און וואַהרשיינליך אויך אין צאָהל. זייערע ברידער אין יהודה. הגם זיי האָבען צוליב פארשידענע טעמים ניט געוואָלט זיך צוריקערען, האָבען זיי אבער בשום אופן ניט פארלאָזען אלע דעם גלויבען פון זייערע פאָטערס. דער צענטער פון זייער אינטערעס איז נאָך אלץ געווען ירושלים, און זיי זיינען תמיד גרייט געווען צו העלפען מיט זייערע געשאַנקען די ארבייט פון דער נאציאָנאַלער אויפֿלעבונג. ווען די צושטענדען זיינען מיט דער צייט געוואָרען אומניסטיג אין מזרח, אָדער גינסטיגער אין יהודה, האָבען אסך פון זייערע קינדער און קינדסקינדער אויסגענוצט די געלעגענהייט זיך צוריקצוקערען אין זייער אלטען היים לאַנד.

אחוץ דעם צוזאמענהאנג, וואָס דער כראַניקער גיט זיי אין ניטאָ קיין סמך אָנצונעמען, אז די ליסט איז עזרא ב און איהר פאָרלאַל, נחמיה ז, אַנטהאַלטען א צענזוס פון די אידען, וועלכע האָבען זיך צוזאַמען צוריק קערט גלייך נאָך דעם יאהר 538 (פאר דער קריסטליכער צייטרעכענונג). לויט זיין איבערשריפט ווערען אין דעם צענזוס אויסגערעכענט די אידען אין דער פראָווינץ יהודה, וואָס האָבען זיך געהאַט צוריקגעקערט פון באַ-בילאָניען. עס שטעהט ניט בפירוש ווען זיי האָבען זיך צוריקגעקערט, אָבער מ'קאָן דאָס ארויסדרינגען פון דער ליסט פון די פיהרער, וואָס שטעהט די רעקט נאָך דער איבערשריפט. די נעמען פון זוכבל און ישוע — פון וועלכע מען מיר ווייסען, אז זיי זיינען געווען אין ירושלים לכל הפחות ארום יאהר 520 — שטעהען די ערשטע. דאָן קומט נחמיה, וועלכער איז מיט דער גרעסטער וואַהרשיינליכקייט דערזעלביגער נחמיה, וואָס האָט זיך צוריקגעקערט אין יאהר 445, מיטנעמענדיג מיט זיך אַ סוויטע פון באַדינטע און מאַנכע אידען אזעלכע פרומע ווי ער גופא. דער נעכסטער אין דער ליסט, וואָס געפינט זיך אין ספר נחמיה, איז עזריה, וואָס איז אין העברעאיש דאָס זעלביגע ווי עזרא. עזריה איז העכסט וואַהרשיינליך געווען לכתחילה דער נאָמען פון דעם כהן, וועלכער איז געווען אזוי ענג פארבונדען מיט נחמיה'ן. ער האָט, לויט עזרא ח 1—20, געפיהרט מיט זיך צוריק אידען פון גלות בכל פון פארשידענע משפחות, וועמעס נעמען שטימען גענוי מיט די נעמען פון די פריהער דערמאנטע ליסטען. דער נאָמען „שריה" אין דעם פאָרלאַל

פון עזרא ב' 2 קאן זיין א טעות פון יאן איבערשרייבער אדער פון דעם כראניקער, וועלכער האט געהאט אין געדאנק עזרא ז' 1, וואו שריה ווערט דערמאנט אלס עזרא'ס פאטער. צווישען די נעמען פון אנדערע פיהרער, וועלכע האבען, ווי עס איז צו דרינגען פון דעם צוזאמענהאנג, געפיהרט צו ריק גרופען אידען פון גלות אין דער צייט ביז נחמיה און עזרא, קומט אויך פאר מ ר ד כ י, וועלכער שטאמט פון דעם נאמען פון באבילאנישען נאט מארוס. מרדכי פיגורירט אויך אין דעם בוך אסתר אלס דער נאמען פון א פראמינענטען אידען פון יענער תקופה. לכל הפחות איינער פון די נעמען אין ליסט, ב ג ו י, איז פון אלעמען אנגענומען, אז ער האט א פערסישען אורשפּונג, שטאמענדיג פון באגא, נאט. עס איז זיכער, אז א אידישער פיהרער האט ניט געקאנט טראגען קיין פערסישען נאמען ביז די פערסישע השפעה איז שטארק געווארען אין דעם גלות־לאנד לכל הפחות אין משך פון א דור. דער פאקט, וואס דעם דאזיגען ניטאידישען נאמען טראגט אויך א שבט איבער צוויי טויזענד אין צאהל (עזרא ב' 14), אויך דער פאקט וואס דער נאמען פון דעם כהן ישוע איז געווארען א בא־ צייכענונג פאר א שבט פון כהנים, ניין הונדערט און דריי־און־זיבעציג אין צאהל (עזרא ב' 36) — אט דאס אלצדינג פיהרט אונז צו דער הנחה, אז דער צענזוס אין די דאזיגע ליסטען איז גענומען געווארען שפעט אין דער פערסישער פּעריאדע.

דער דאזיגער שלום ווערט נאך באשטעטיגט דורך דעם כאראקטער פון די ליסטען גופא. א גרויסע צאהל בירגער פון דער פראווינץ יהודה ווערען דארטען קלאסיפּיצירט לויט די שטערט, וועלכע זיי באוואוינען (עזרא ב' 20—29, 33, 34; פארגלייך נחמיה ג); זיי ווערען באצייכענט אלס די „זיהו“ פון גבעון אדער פון בית־לחם אדער פון יריחו, אדער אויך אלס די „לייט“ פון מכמש אדער בית־אל. אזוי ווי עס איז א פעסטגעשטעלטער פאקט, אז די דאזיגע ניינצעהן שטערט זיינען זיכער ניט אלע געווען אין אידישע הענט פאר דעם שפעטערען טייל פון דער פערסישער תקופה, קאן מען דערפון בפירוש ארויסלערנען, אז דער צענזוס איז גענומען געווארען אין א צייט נעהנטער צו אלעקסאנדער דעם גרויסען איידער צו כורש'ן ווי מיר האבען שוין אנגעוויזען. שטאמט די לאנגע ליסט פון די כהנים, זינגער, טויער־היטער, נתינים, און די קינדער פון שלמה'ס קנעכט, אין איהר איצטיגער פארם, פון דעם כראניקער (דעם מחבר פון דברי הימים) און זי ווייזט אויף א צייט ווען די עבודה און די אויסריכטונג פון בית־ המקדש זיינען געווען העכער אנטוויקעלט אפילו ווי אין די טעג פון נחמיה

(פארגלייך נחמיה א—ו; אויך דעם כראניקער'ס ליסט, נחמיה י"ב).
עס איז דערפון קלאר, אז די ליסטען אין זייער איצטיגען נוסח ווארפען
וועניג ליכט אויף דער צאָהל און דעם כאַראַקטער פון די וועלכע האָבען זיך
צוריקגעקערט באלד נאָך דעם יאָהר 538. אז זיי זיינען געווען וועניג און
אומבאדרייטענד איז אויך בפירוש צו זעהן פון די איינציגע דאָקומענטען.
וואָס שטאַמען פון יענער צייט: די נבואות פון חגי און זכריה. ארום פער-
ציג טויזענד האָבען זיכער דעמאָלט זיך ניט צוריקגעקערט, ווען עס ווערט
ניט אן אות דערמאָנט דערפון אין קיינעם פון אַט די נבואות, וועלכע שיל-
דערען אזוי לעבעדיג די צושטענדען אין דער אידישער געמיינדע ארום
יאָהר 520. ניט בלויז ווערט קיין זאך ניט געזאָגט וואָס זאָל געבען עפעס
אן אַנצוהערעניש וועגען אן אלגעמיינעם צוריקקער, נאָר די נביאים רופען
תמיד די אידען, צו וועמען זיי ריידען, „דאָס פאַלק פון דעם לאַנד“ („עם
הארץ,“ חגי ב 4; זכריה ז 5). אָדער „די איבערגעבליבענע פונ'ם פאַלק“
(„שארית העם,“ חגי א 12, 14; ב 2; זכריה ח 6, 11, 12). זיי באַציהען
זיך לויט דעם אויף זיי מיט דיזעלביגע אויסדרוקען, מיט וועלכע ירמיה האָט
זיך באַצויגען אויף די וואָס זיינען געבליבען מיט איהם אין יהודה נאָכ'ן
חורבן (ירמיה מ"ב 2, 15, 19; מ"ג 5; מ"ד 7, 12, 14). עטליכע דורות
שפעטער, ווען א דעפוטאָציע האָט באַזוכט נחמיה'ן אין שושן, איז זיין פרא-
גע ניט געווען: „וואָס טוען די צוריקגעקערטע?“ נאָר „וואָס טוען די אי-
דען, דער שריד-פּליט וואָס איז איבערגעבליבען פון דער געפאַנגענשאַפט?“
דער ענטפער פון די אידען, וועלכע זיינען געווען דירעקט געקומען פון פא-
לעסטינא, איז אויך א קלאָרער באַווייז, אז ביז דעמאָלט איז נאָך ניט געווען
קיין אלגעמיינע צוריקקערונג פון די אידען פון באַבילאָניען (נחמיה א 1—3).
די געמיינדע, אין וועלכער מיר ווערען אַריינגעפיהרט דורך דעם אַראַמעאישען
דאָקומענט אין עזרא, ווי אויך דורך די נבואות פון חגי און זכריה און דורך די
מעמאָרען פון נחמיה, איז קליין, אַרים און פיהרט אָן א שווערע קאמף פאר
איהר קיום. זכריה, אין יאָהר 520, באַטראַכט די יאָהרען נאָך כורש'עס
גרויסען נצחון אזוי נידעריקענדיג פאַר ירושלים און די שטעט פון יהודה
פונקט ווי דער האַלבער יאָהרהונדערט פאַר דעם. אין א משך פון זיבעציג
יאָהר איז געלעגען אויף זיי יהוה'ס צאָר, און קיין שטראַהל פון ליכט האָט
זיך ניט באַוויזען צו צעטרייבען די פינסטערניש (זכריה א 12). אויב אפילו
א העלפט פון פערציג טויזענד טרייע און פרומע אידען וואָלטען זיך צוריק-
געקערט פון באַבילאָניען אין יאָהר 537, וואָלטען אזעלכע ווערטער געווען
אוממעגליך. פונקט ווי דער גרויסער נביא פון גלות, אזוי דערמוטיגט נאָר

אויך זכריה: „אח, צוון, אנטרין דו וואָס וואוינטסט מיט דער מאַכטער פון בבל“ (ב 11). דער אלגעמיינער צוריקקער פון די גולים איז נאָך אין דער צוקונפט. אזוי ווי דעם נביא'ס צוהערער, „דאָס פאָלק וואָס איז געבליבען אינ'ם לאַנד“, זיינען שווער-גלויביג, דערקלערט ער: „אזוי האָט געזאָגט יהוה פון די הערשארען: איר וועל העלפען מיין פאָלק פון מזרח און פון דעם לאַנד וואו די זון געהט אונטער; און איר וועל זיי בריינגען און זיי וועלען וואוינען אין ירושלים“ (זכריה ח 8,7). דאָן וועט די פוסטע ירושלים ווידער באַ-זעצט ווערען און די שטערט ארום איהר וועלען ווידער זיין באוואוינט און בליהענדיג (ז 7).

גלייכצייטיג איז עס ניט אויסגעשלאָסען, אז מאַנכע אידען פון גלות אין מזרח האָבען זיך באנוצט מיט כורש'עס ערלויבעניש זיך צוריקצוקערען פון באבילאָניען און האָבען אויף אזא'ן אופן גענומען אן אנטויל אין בויען דעם בית-המקדש. דער ערשטער גובערנאטאָר פון יהודה איז געווען ששבצר, וועמען דער כראַניקער באַצייכענט אלס „דער פירשט פון יהודה“ און וועמען ער אידענטיפיצירט, ווי עס ווייזט אויס, אלס א זון פון דעם געפאָנגענעם אידישען קעניג יהויכין און דעריבער אלס זרובבאָל'ס א פעטער (דברי הימים א, נ 16—19). עס איז וואַהרשיינליך, אז ששבצר האָט מיטגענומען מיט זיך אין זיין סוויטע מאַנכע אידען. זיין נאָכפאלגער, זרובבאָל דער זון פון שאלתיאל און דער אייניקעל פון יהויכין, איז בלי ספק געווען געבאָרען אין בבל. „געבאָרען אין בבל“ איז די וואַהרשיינליכסטע באַדייטונג פון זיין נאָמען. יהושע, וועלכער האָט געהערט צו דער הויפט-פאָמיליע פון די כהנים האָט געמוזט שטאמען פון איינעם פון די כהנים פון בית-המקדש, וועלכע זיינען צוזאמען מיט די קעניגליכע געפאָנגענע אַוועקגעפיהרט געוואָרען דורך נבוכדראַצר'ן אין בבל. אָט די אַלע מיהרער, ווי עס איז זיך אָנצושטויסען פון דער ליסט אין עזרא ב (נחמיה ז), האָבען געמוזט מיטבריינגען מיט זיך מאַנכע פון זייערע ברודער זיי צו העל-פען אין זייער ארבייט וואָס זיי האָבען געהאט צו טאָן, זיך צוריקקערענדיג אין ירושלים. אויך זכריה דערמאָנט „די פון גלות“ („הגולה“), און ער ניט די נעמען פון דריי מענער, חלדי, טוביה און ידעיה, וועלכע האָבען לעצטענס זיך צוריקגעקערט פון בבל און האָבען געבראכט מיט זיך זילבער און גאָלד, קענטיג א בייטראָג פון די אידען וואָס זיינען דאָרטען געבליבען פאר דעם בנין פון בית-המקדש. צוזאמען האָבען די דאָזיגע קליינע גרופּ פון אידען, וועלכע האָבען זיך צוריקגעקערט אין פארשידענע צייטען אין פארלויף פון די פופצעהן אָדער צוואנציג יאָר דעם געוואַלדיגען נצחון

פון כורש'ן, צוזאמענגעשטעלט אזא קליינעם טייל פון דער קאלאניע אין יהודה, אז די נביאים, ריידענדיג צום פאלק, האָבען געקאנט זיי אינגאנצערען. דאָר איז זייער אינטעלעקטועלע און רעליגיעזע השפעה געווען בלי ספק גרעסער ווי לויט זייער צאָהל.

אין ליכט פון די צושטענדען, וועלכע האָבען געהערשט אין פאלעסטינא אין דער פריהיגער צייט פון גלות, איז קלאָר, ווי חגי און זכריה דייטען אָן, אז די געמיינדע, צו וועלכער זיי האָבען זיך געווענדט, איז באַשטאנען כמעט אין גאַנצען פון יענע אידען פון יהודה, כלב און ירמאאל*), וועלכע זיינען נאָכ'ן חורבן געבליבען אין לאַנד און פון יענע, וועלכע זיינען אַנטלאָ-פען אין די לענדער, וואָס ליגען אין שכנות מיט פאלעסטינא. ווען ששבצר איז באַשטימט געוואָרען אלס גובערנאַטאָר פון יהודה און די מילדע פּאָליטיק פון כורש'ן איז באַקאנט געוואָרען, האָבען בלי ספק אסך אידען, וועלכע האָבען געפונען א מקום-מקלט צווישען די פעלקער ארום און וועלכע האָבען געווארט אויף א גינסטיגער געלעגענהייט זיך צוריקצוקערען, זיך צוזאָמענגעקליבען ארום ששבצר'ס פּאָהן. אין עגיפטען האָבען זיכער זיך געפירט נען טויזענדער אזוינע גלות-אידען, וועלכע זיינען געווען אין א באַשטענדיגען פארקער מיט זייערע ברודער אין פאלעסטינא, און וועלכע זיינען געווען בלויז אייניגע טעג ריזע פון זייער געבורט-לאַנד**). אזוי ווי זיי זיינען ניט אוועק-געפיהרט געוואָרען אין גלות, זיינען זיי נאָטירליך גערעכענט געוואָרען אלס „ראָם פאלק פון דעם לאַנד“ אָדער אלס „די איבערגעבליבענע פונ'ם פאלק.“ אָט די אלע פאקטען, וואָס מיר האָבען דאָ צוזאמענגענומען, גיבען אונז דעם ריכטיגען אויכאַנגס-פונקט צו פארשטעהן די געשיכטע פון דער אויפ-געלעבטער אידישער געמיינדע אין משך פון די קומענדיגע צוויי יאָהר-הונדערטען. די מעגליכקייטען, וואָס דער גרויסער אנאַנימער נביא פון גלות האָט געזעהן אין זיין גייסט, זיינען נאָר טיילווייז פארווירקליכט געוואָרען. יהוה, דורך זיין „משיח“, כורש, האָט צוגעגרייט דעם וועג; א געוויסע צאָהל אידען האָבען אויסגענוצט די געלעגענהייט; אָבער די גרעסטע צאָהל פון די אידען אין באַבילאָניען, זיינען, ווי דער גרויסער נביא האָט מורא געהאט, ניט געווען דערוואקסען צו דעם אָפּפער. דער וואקס פון דער געמיינדע אין יהודה, דערנאָך ווי זי האָט געקראָגען איהרע ערשטע צוגעקומענע, איז גע-ווען לאַנגזאָם, און איהר לעבען איז געווען אַ לאַנגער, שמערצליכער קאמף

(*) זעה אויבען ז. 199

(**) זעה אויבען, ז. 200, 201.

פאר איהר קיום. דער אויסדרוק „אויפלעבונג“ באשרייבט בעסער די ממשות'דיגע פאקטען ווי דער אויסדרוק „צוריקערונג“: „ווארים קיין פלוצ' ליכע אומענדערונגען זיינען ניט פארגעקומען לטובה פון דער קליינער אידישער קאלאניע אין יהודה גלייך נאך דעם יאהר 538. דרויש דער ערשטער, ניט כורש, האט רעארגאניזירט די פערסישע אימפעריע. בלויז מיט דער צייט האבען די אידען פון פאלעסטינא באקומען א פולען באגריף פון דער וואונדערליכער ענדערונג, וואס איז געקומען אויף זייער פאליטישען הארץ זאגט. אורטיילענדיג פון שפעטער, ווי אויך פון די באריכטען פון דעם כראניקער, האט מען זיי אין אנהויב בלויז ערלויבט צו האבען אן אייגענעם אידישען נובערנאטאר. די מילדערע הערשאפט פון פערסיען האט זיי גע'נעבען' נייע געלעגענהייטען זיך צו אנטוויקלען. מיט אן אנערקענטען פיהרער זיינען זיי געווען אין א בעסערער לאגע זיך צו פארטיידיגען געגען זייערע פיינדליכע שכנים. זייערע הערצער זיינען בלי ספק אויך דערפרעהט געוואר' רען זעהענדיג ווי גרופען אנטלאפענע אידען קומען צוריק פון עגיפטען. אין מאנכע צייטען האבען אויך אויפגעפלאמט אין זיי האפענונגען אויף א פול' שטענדיגער נאציאנאלער אויפלעבונג, ווען פארטריבענע אידען פלעגען קומען פון דער ווייטער בבל, באלאדען מיט מתנות פאר זייערע ארימע ברידער אין יהודה (זכריה ו 9—15). וויכטיגער ווי אלץ אבער איז געווען דאס וואס די דאזיגע צוריקגעקערטע פון גלות האבען געבראכט די רייכע פרוכט פון דעם העכערען רעליגיעזען לעבען וואס זיי האבען אנטוויקעלט אין דעם מזרח. מיר האבען אויף אזא'ן אופן א גוטען יסוד צו גלויבען, אז אין אט דער פריהיגער פעריאדע האט זיך אָנגעהויבען פיהלען אין יהודה יענע מעכטיגע רעליגיעזע השפעה פון די באבילאנישע אידען, וועלכע האט שפעטער גע'ענדערט' פון גרונט אויס דעם כאראקטער פון דער געמיינדע אין יהודה.

מיר האבען שוין אויבען געזעהן, אז אין דער צייט פון גלות בבל איז א פראסטער מובח אויפגעשטעלט געווארען און גאט'ס דידינסטען פלעגען אפ' געהאלטען ווערען אויפ'ן ארט פון דעם חרוב'ען בית'המקדש. כורש'עס דעקרט, וואס האט געמוזט ארויסגעגעבען ווערען ארום יאהר 538 (פאר דער קריסטליכער ערא), לייענט זיך: „וואס איז שייך דאס הויז פון גאט אין ירושלים, זאל דאס הויז געבויט ווערען, דער פלאץ וואו זיי זיינען מקריב קרבנות און זאלען זיינע פונדאמענטען שטארק געלעגט ווערען.“ אויך חגי הנביא רעדט וועגען א סדר הקרבנות, וואס איז געווען אין קראפט נאך איידער מ'האט אָנגעהויבען בויען דאס הויז פון גאט (חגי ב 14). אזוי ווי זיין פונדאמענט איז געלעגט געווארען אין יאהר 520, אלס רעזולטאט פון

חגים נביאי'שער טעטיגקייט, איז דערפאר שווער צו באמערקען א באשטימט
טען רעליגיעזען פראגרעס אין די ערשטע אַנדערהאלבען יאָהרצענדליג פון
דער פערסישער תקופה. עס קאן גריינעך זיין, אז די פארמאליטעט פון לע-
גען א פונדאמענט פאר דעם בית־המקדש איז מען שוין דורכגעגאנגען אונטער
ששבצ'ר'ס אָנווייזונג, גלייך נאך דעם יאָהר 538, אזוי אז עס זאלען באַפריי-
דיגט ווערען די תנאים פון כורש'עס דעקרט. עס לעגט זיך אויך אויפ'ן
שכל אַנצונעמען מיט דעם כראָניקער, אז די פרומע אידען, וועלכע האָבען
זיך צוריקגעקערט פון באבילאָניע, האָבען פון דעמאָלט אַן איינגעשטעלט א
פשוט'ען אבער רענעלמעסיגערען גאט'ס־דינסט אויפ'ן הייליגען אָרט פון בית-
המקדש (עזרא ג; פארגלייך חגי ב 10—16; זכריה ז); און אז זיי האָבען
וואַרשיינליך געמאַכט מאַנכע הכנות אויפצובויען צוריק דעם בית־המקדש.
אין איין טייל פון דעם אראמעאישען דאָקומענט באהויפטען די אידען פון
חגים צייט, אז מ'האַלט שוין אין בויען דעם בית־המקדש זינט דער צייט
פון כורש'עס נצחון (עזרא ה 16). פון דעם צוזאמענהאַנג אָבער און פון
חגים בפירוש'ער דערקלערונג, אז פאר דעם יאָהר 520 איז ניט א שטיין
געלעגט געוואָרען אויף א שטיין (ב 15), ווייזט אויס, אז יענע באַהויב-
טונג פון די אידען איז געמאַכט געוואָרען כדי אַפצוואווענדען די סכנות פון
דעם מאַמענט. דער גרונט פארוואָס מ'האַט ניט אויפגעטאָן עפעס ממשות'-
דיגעס איז וואַרשיינליך ניט געווען געלעגען אַזויפיעל אין דער געגנער-
שאַפט פון „דעם פאָלק פון לאַנד“ (ווי דער כראָניקער האַלט אין עזרא
ד 1—6); וואָרים ביז נחמיה'ס צייט האָט מען די שומרונים ערלויבט צו
דינען גאָט צוזאמען מיט די אידען פון ירושלים. ווי עס איז צו זעהן בפירוש
פון חגים רייד, איז דער גרונט גיכער געווען וואָס די קליינע געמיינע איז
נאָך געווען שרעקליך שוואַך הן אין מיטלען, הן אין איינפלוס. עס איז
געווען ניט מער ווי נאָטירליך, אַז באלד ווי כורש האָט זיי געגעבען די ערלויב-
ניש זאָלען זיי זיך צוערשט אָפגעבען מיט'ן בויען בעסערע הייזער, וואָס
זאָלען באַשיצען זיי און זייערע פאַמיליען פון דעם אומפריינדליכען קלימאַט
פון פאַלעסטינא. די דאָזיגע ארבייט האָט געפאָדערט א היבשע צייט, וואָ-
רים די אַנטלאָפּענע וואָס האָבען זיך צוריקגעקערט האָבען געמוזט אָנהיי-
בען אלס פּיאָנערען און די וואָס זיינען פון פריהער געבליבען אין יהודה
זיינען געווען אַרים און וויסט. זייער קיום איז אָפּגעהאַנגען פון דער ערד-
הכנסה, און אין יענע ערשטע יאָהרען פון דער פערסישער פּעריאָדע האָבען
זייערע ארבייטען ווינציג פרוכט געטראָגען. ארום יאָהר 527 האָבען די
פּערסישע ארמיען אָנגעהויבען מאַרשירען קיין עגיפטען דורך פאַלעסטינא,

און א טייל פון דער לאסט פון אויסהאלטען זיי איז בלי ספק געפאלען אויף די אידען. טרויעריג און דריקענדיג האט אויסגעזעהן דער היפוך צווישען די באנייטערטע הבטחות פון דעם אנאנימען נביא פון גלות און דער הארטער ווירקליכקייט. ערינערונגען און דעם גלאנץ און פראכט פון דעם פריהערדיגען בית-המקדש זיינען נאך געלענען אין זייער זכרון, און זיי האבען קיין הארץ ניט געהאט אויפצושטעלען אזא'ן אומבאדייטענדען בנין ווי זיי האבען געהאט ביי דער האנט. „עס איז נאך ניט געקומען די צייט פאר גאט'ס הויז געבויט צו ווערען.“ איז געווען דער געוועהנליכער אנגענומענער שלום (חגי א 2). ערשט אין יאהר 520 איז אויפגעשטאנען דער מאן, וואס האט פראקלאמירט, אז איצט איז דער אנגענומענער טאג פון גאט.

3.

די ווידעראויפבוואונג פון דעם בית-המקדש.

אין יאהר 529 (פאר דער קריסטליכער צייט) איז כורש, דער גרינדער פון דער פערסישער אימפעריע, געשטארבען. די וויכטיגסטע פאסירונג אין דער הערשאפט פון זיין זוהן און נאכפאלגער, קאמביס, איז געווען די ערא' בערונג פון עגיפטען, וועלכע איז אין יאהר 525 געווען געענדיגט. דורך זיינע כמעט וואהנזיניגע מעשים פון אכזריות האט דער נייער קעניג דער-ווייטערט פון זיך זיינע אונטערטאנען און האט זיי געטריבען צו אן אויפ-שטאנד. אין יאהר 522 (אדער אין יאהר 521), ווען ער האט געהאלטען אין זיך צוריקערען פון עגיפטען איז זיין הויפטשטאדט, האט ער געקרא-גען די ידיעה, אז א געוויסער גוימאטא, באקאנט ביי די גריכען אלס גאמאר-טעס, דער מאניקער, האט זיך אנגעגעבען אלס דער ברודער בארדעס, ווע-מען קאמביס האט געלאזט אין געהיים אומבריינגען, און אז ער האט צוגע-צויגען צו זיין פאך די מעהרהייט פון פאלק אין דער אימפעריע. הגם קאמביס האט געהאט אונטער זיין קאמאנדע א גוט איינמושטירטע ארמיי, האט ער, שוין זייענדיג אויפ'ן וועג צוריק אזוי ווייט ווי ביז חמת אין סיריען, בעסער זיך גענומען דאס לעבען איידער צו קעמפען פאר דעם טראן מיט דעם באטריגער.

ווען גוימאטא איז געבליבען אהן אן אפענעם טראץ-קאנקורענט, האט זיך איהם איינגעגעבען, דורך קאנצעסיעס צום פאלק און דורך א סיסטעם פון טעראר, אויפצוהאלטען זיין ממשלה עטליכע חדשים. דאך אין הערבסט

פון יאָהר 521 האָבען די פערסישע אַדעליגע געמאַכט א קאָנספּיראַציע און האָבען דער'הרג'עט דעם באַטריגער. דער אָנפיהרער פון די קאָנספּיראַטאָרס איז געווען דרייזש (דאָרויס), וועלכער האָט פרעטענדירט צו שטאַמען, דורך א פאַראַלעלער אָפּצוווייגונג, פון דער קעניגליכער פאַמיליע פון די אכעמענידען, פון וועלכער כורש איז אַרויסגעקומען. ער איז תיכף אַויסגעוועהלט געוואָרען דורך זיינע קאַלעגען צו פאַרנעמען דעם לעדיגען טראָן. זיין ערשטע האַנדלונג איז געווען צו פאַרשטאַרקען זיין פּאָליציע דורך דער הייראַט מיט אַטאַסאַ, די טאָכטער פון כורש. כדי ער זאָל קריגען די פּולקומע הערשאַפט איבער דער גאַנצער פערסישער אימפעריע האָט זיך פון איהם געפאָדערט גרעסערע פעהיגקייט, ווי פון איהר באַגרינדער, וואָרים עס זיינען אַויפֿ־געשטאַנען דעמאָלט אסך קרוין־פרעטענדענטען, און גוימאַטאַ'ס טויט איז געווען דער סינאַל פאַר אן אַויפֿשטאַנד אין פיעל טיילען פון דער אימפעריע. אין שושיאַנאַ האָט א געוויסער אַטרינאַ אָנגעפיהרט אן אַויפֿשטאַנד, וואָס איז שנעל אונטערדריקט געוואָרען, אבער באלד איז אין דערזעלביגער פּראָווינץ אַויסגעבראַכען אן אנדער אַויפֿשטאַנד. א שטאַרקערע מרידה האָט געפלאָקערט אין באַבילאָניען אונטער דער פיהרערשאַפט פון נידומבעל, וועלכער האָט אָנגענומען דעם פאַפּולערען טיטעל נבוכדראַצער דער דריטער. בעת דרייזש איז פערזענליך געווען פאַרנומען מיט'ן אונטערוואַרפען די באַבילאָניער, איז אַויפֿגעשטאַנען צווישען די מעדער, אַיינער א פראַגרטעס, וועלכער האָט אָנגענומען דעם היסטאָרישען נאָמען פון קיאַסאַרעס. ביידע פיהרער האָבען געהאַט א גרויסע צאָהל אָנהענגער. אין זומער פון יאָהר 520 איז בכל עראַבערט געוואָרען פון דרייזש'ן, און ער האָט דאָן געקאָנט פערזענליך זיך אָפּגעבען מיט'ן אַנטערוואַרפען די מעדער. די באַבילאָניער האָבען באלד ווידער מורד געווען אונטער דער פיהרערשאַפט פון אן אנדער פרעטענדענט, וועלכער האָט זיך אַויד א נאָמען געגעבען נבוכדראַצער דער דרייטער. אין דער דאָזיגער פעריאָדע פון מהומות און צעמישונג האָבען פיעל פון די ווייטע פּראָווינצען אַויסגענוצט די געלעגענהייט אַראַפּצואַוואַרפען פון זיך דעם פערסישען יאָד. אין אזא פאַרפלאַנטערטער לאַגע האָט ניט אַויסגע־וויזען, אז דער יונגער דרייזש וועט סוף כל סוף האָבען ערפאָלג. עס איז געווען זעהר צווייפֿעלהאַפט, צי די פערסישע אימפעריע, וועלכע איז געווען צונויפֿגעשטעלט פון פאַרשידענאַרטיגע עלעמענטען און וועלכע איז ניט גע־ווען אין גאַנצען אַרגאַניזירט, וועט קאָנען ווייטער אַויפֿגעהאַלטען ווערען. ערשט אין פריהלינג פון יאָהר 519 איז עס קלאַר געוואָרען, אז דרייזש האָט באַהערשט די סיטואַציע.

עס איז ניט געווען בלויז א צופאל וואס די נביאים חגי און זכריה זיינען אויפגעטראטען מיט זייערע אויפמונטערונגען און פאראויסזאגונגען אין הערבסט פון יאהר 520, ווען יעדע בשורה וואס איז געקומען פון מזרח האט דערצעהלט פון א נייעם אויפשטאנד און פון א גרעסערער פאליטישער מהומה, אזוי אז עס האט זיך געדוכט, אז די פערסישע אימפעריע האלט אט אט ביים צעריסען ווערען אויף פיצלעך. כמעט יעדע נבואה פון פריי העריגע צייטען, וועלכע האט זיך דערהאלטען, איז ארויסגערופען דורך עפעס א פאליטישען אדער א סאציאלען קריזיס. די נבואות פון חגי און זכריה זיינען אין דעם פרט קיין אויסנאם ניט. מעהר ווי צוויי הונדערט יאהר איז דאס פאליטישע לעבען פון יהודה באשטימט געווארען דורך דער השפעה וואס איז געקומען פון יענער זייט פרת. א גרויסער טייל פון דער אידישער נאציאן האט זיך נאך געפונען אין דעם טאל פון די גרויסע טייכען. עס וואלט באמת געווען א געוואלדיגער חידוש, אויב די אָנגעשטרענגטע גע- פיהלען פון דער געמיינדע אין ארץ ישראל וואלטען ניט שטארק באריהרט געווארען פון די מעכטיגע קאנוואלסיעס, וועלכע האבען דעמאלט צעטריי- סעלט די וועלט.

ניט וועניג אָפּשפיגלונגען פון די דאָזיגע גרויסע וועלט־באַוועגונגען געפינען זיך אין די נבואות פון חגי און זכריה. חגי, צום ביישפּיל, דער קלערט, אז יהוה וועט באלד צעטרייסלען דעם הימל און די ערד און דעם ים און די טריקעניש און די פעלקער (ב 6—9). אין א צווייטער שליחות ווידערהוילט ער דעם געדאנק און לעגט צו, אז „יהוה וועט איבערקערען דעם טראָן פון מלכות און וועט פארטייליגן די שטארקייט פון די מלכות פון די פעלקער; און ער וועט איבערקערען דעם רייטוואָגען און זיינע רייטערס; און פערד און זייערע רייטערס וועלען ארונטערנידערען איטליכער דורך דעם שווערד פון זיין ברודער“ (ב 22). מ'קאן זיך ניט פארשטעלען קיין לעבע- דיגערע אָפּשפיגלונג פון די איינדרוקען, וועלכע די רעוואָלוציאַנערע כּוואַ- ליעס וואס האָבען זיך געטראָגען איבער דער פערסישער אימפעריע האָבען געמאכט אויף דעם גייסט פון דעם נביא. אויך חגי'ס קאַלעגע, זכריה, קוקט ווייטער פון די גרעניצען פון יהודה, כּדי צו לייענען דאָרטען איהר גורל. דער מלאך, וועלכער ניט זיין שליחות איבער, קומט פון ארומגען איבער דער ערד (א 11). זכריה זעהט שוין די פיער שמידען, וועלכע זיינען געקומען צו צעברעכען די הערנער פון די פעלקער, וואס האָבען צעשפרייט יהודה (ב 1—4). זיינע דערמונטערונגען צו די אידען פון בבל, אז זיי זאלען שנעל אָנטוישען, גיבען אן אַנגעזעהערעניש, אז ער האט באטראכט דעם מאַמענט

פאר אויסערנעוועהנליך גינסטיג (כ 11). אין קאפ. ו 1—8 ציהט דער נביא די אויפמערקזאמקייט צו די גרויסע פאליטישע באוועגונגען, וועלכע האבען דעמאלט אויפגערודערט די וועלט.

די איבערראשענדע געשעהענישען, וועלכע זיינען פארגעקומען נאָהנט צום צענטער פון דער פערסישער אימפעריע, האבען בלי ספק אויך אויפגעוועקט די צוהערער פון די נביאים. די אָפגעלאזענקייט, וועלכע האָט פאַרזיזירט די אַרומע אידישע געמיינדע אין סוף־כל־סוף געווען געבראַכען. עס האָט אויסגעוויזען, אז א נייע עפאָכע האָלט זיך ביים עפענען. א שלעכט גערעטעניש און א טריקעניש, וועלכע די אידען האָבען אלעמאל באַטראַכט אלס א קלאָרען באַווויזן פון יהוה'ס צאָרן (זעה עמוס ד 4—11; מלכים א י"ח), האָבען שוין אויפגעוועקט דאָס געוויסען פון די מעהר נאָכגעקעגנער (חגי א 6, 9—11; ב 16, 17). די באַדינגונגען זיינען סוף־כל־סוף געווען ריף צו בויען דעם בית־המקדש. אַלץ וואָס מ'האַט באַדאַרפט איז געווען איינעם וואָס זאָל נעמען די איניציאטיווע. דאָס דעגענערירטע הויז פון דוד, מיט דער אויסנאָם פון יאשיהו, האָט אַרויסגעוויזען וועניג ענערגיע אין די שפעטערע טעג פון דער מלוכה פון יהודה און נאָך וועניגער רעליגיעזע אידן בערעכענקייט. ששכַּר און זרובבֿל באַווויזען ניט מיט קיין זאָך, אַז זיי זייער נען געווען אן אויסנאָם. דער איינציגער גרונט פאַר וואָס די אויגען פון די מעהר אַמביציעזע אידען זיינען געווען געריכטעט אויף זרובבֿל, איז געווען דער פאָקט וואָס ער איז געווען דער געזעצליכער יורש פון דעם טראָן אין יהודה. די גרויסע אויפטאונגען פון דער פאַרגאַנגענהייט זיינען דורכגעפיהרט געוואָרען אויף דער אָנרענונג פון די נביאים, און עס האָט זיך זעהר געפאַסט, אז אן ערנסטער נביא פון יהוה זאָל אויך איצט אויפגעקען דאָס פאָלק און זיינע פיהרער.

חגי האָט זעהר קלוג אויסגעקליבען פאַר זיין אַפּיעל דעם ערשטען טאָג פון זעקסטען חודש (אין יאָהר 520 פאַר דער קריסטליכער ערא), ווען דאָס פאָלק איז געווען פאַרזאַמעלט צו פייערען ראש חודש. מ'נעפינט ניט אין חגי'ס נבואות די ליטעראַרישע שענקייט און אַריגינאַליטעט פון זיינע פאַרנעהער; אבער זיי צייכענען זיך אויס מיט א געוויסער דירעקטקייט און פראַקטישקייט, צוגעפאַסט צו א סיטואַציע, וואָס האָט געפאָדערט ניט מליצות, נאָר מעשים. ווען ער איז צום ערשטען מאל געשטאַנען פאַר דעם פאַרזאַמעלטען פאָלק איז זיין שליחות געווען: „זרובבֿל דער נובערנאַטאַר און יהושע דער כהן גדול, די פיהרער פון דער אידישער געמיינדע, הערט זיך

ניט צו צו די ווערטער פון אט דעם נידערגעדריקטען און אפגעלאזענעם פאלק, ווען זיי זאגען: די צייט איז נאך ניט געקומען צו בויען גאט'ס הויז. בא-טראכט נאר, מענער פון יהודה, צי דאס איז ריכטיג פון אייד צו געניסען פון אייערע באקוועמע היימען בעת דאס הויז פון יהוה ליגט אין חורבות. קלערט נאך און איהר וועט איינזעהן, אז יהוה האט עס געשיקט צו אייד דאס שלעכטע גערעטעניש און די שלעכטע צייטען צו ווייזען זיין אומצופרידענ-קייט מיט אייער אויפפיהרונג און אייד אויפצואוועקען צו מעשים. זיין באפעהל צו אייד איז: שטייגט ארויף אויפ'ן בארג און בריינגט האלץ און בויט דעם בית-המקדש לויט אייערע מיטלען, און איהר מעגט זיכער זיין. אז אייד וועל דערמיט צופרידען זיין און וועל זיין געעהרט דורך דער טריי-קייט פון מיין פאלק" (חגי א 2—8).

דאס פאלק האט זיך תיכף און הארציג אפגערופען. דעם 24טען טאג פון דעם זעקסטען חודש האט זיך די ארבייט אנגעהויבען. חגי, וועלכער איז געווען דער באוועגענדער גייסט אין דער גאנצער ארבייט, האט באלד פארזיכערט דעם פאלק: „ווייל איהר האט געפאלגט יהוה'ס באפעהל, איז ער מיט אייד אין אייערע אונטערנעמונגען" (א 13). א חודש שפעטער, ווען דאס פאלק האט געוויזען צייכענס פון מוטלאזיגקייט, האט ער זיך אי-בערגעגעבען אום סוכות אז אנדער שליחות: „ווער פון אייד, וועלכער האט געזעהן דעם ערשטען בית-המקדש אין זיין גלאנץ, מאכט אוועק מיט דער האנט אט דעם באשיידענעם בנין וואס מיר האלטען אין בויען? זייט מוטיג, איהר פיהרער פון פאלק! יהוה, וועלכער האט ארויסגעפיהרט אייערע אור-עלטערן פון מצרים און האט געשלאסען א בונד צו זארגען פאר אייד, איז נאך צווישען אייד. אט באלד וועט ער איבערקערען די באשטעהענדיגע פאליטישע צושטענדען. די היידישע פעלקער, וועלכע אונטערדריקען אייד איצט, וועלען קומען צו אייד, בריינגענדיג זייערע אוצרות צו באשענען אט דעם באשיידענעם בנין, אזוי אז זיין גלאנץ וועט פיל אריבערשטייגען דעם גלאנץ פון דעם ערשטען בית-המקדש. דעמאלט וועט יהוה, אנשטאט דער איצטיגער צעריסענקייט, געבען פרידען צו דער דאזיגער שטאדט" (ב 3—9). עס איז געווען אין קומענדיגען חודש, אז זכריה איז צום ערשטען מאל ערשינען פאר דעם פאלק, מעגליך ביי אז אנדער מאמענט פון נידערגעשלא-גענקייט, רופענדיג זיי צו טאן זייער פליכט, פארזיכערענדיג זיי גאט'ס הילף און פארשטארקענדיג זיינע ווערטער מיט באקאנטע לעהרען און אילוסטרא-ציעס גענומען פון די שרפטען פון די פריהערדיגע נביאים און פון די איבער-

לעבונגען פון דעם אידישען פאלק אין די אמאליגע צייטען (א 1—6). אונטער דער באגרייפערונג פון די דאזיגע צוויי נביאים האט די צוגרייטונג פאר דער אויפבויעונג פון בית-המקדש לאנגזאם פראגרעסירט, ביז דער פונדאמענט איז געלעגט געווארען, אין דעם ניינטען חודש אין יאהר 520 (עזרא ה 2; חגי ב 18). אין אשור און בבלי פלעגט אזא צערעמאניע זיין א גרויסער יום-טוב. עס איז אן אינטערעסאנטע פראגע, צי די אידען האבען נאכגעמאכט זייערע פריהערדיגע הארען אזוי ווייט צו מאכען אויפ'ן ווינקעלשטיין אויפשריפטען, באשרייבענדיג די ארבייט און פאראייביגענדיג די נעמען פון זרובבל און יהושע. חגי האט על-כל-פנים אויסגענוצט די געלעגענהייט צו האלטען נאך צוויי רעדעס. די ערשטע רעדע איז געווען אדרעסירט צום פאלק. זיך ווענדענדיג צו מאנכע כהנים, האט ער געפרעגט: „ווען די פאלק פון א ראק פון איינעם פון אייד, אין וועלכער עס ווערט געטראגען הייליג פלייש, ריהרט אן געוועהנליכע שפייזען, וועלען זיי ווערן הייליג?“ נאטירליך האבען זיי געענטפערט, „ניין“. „אדער אויב איינער וועלכער איז טמא דורך באריהרונג מיט א טויטען קערפער, וועט אנריהרען אט די שפייזען. וועלען זיי טמא ווערען?“ אז די כהנים האבען געענטפערט, „יא“. האט ער דאן אילוסטרירט: „אט אזוי איז דאס דאזיגע פאלק טמא הו אין זייערע מעשים און הו אין זייערע קרבנות, פארדארבען ווי זיי זיינען געווען דורך זייער אייגעננוציגקייט און ניט געהייליגט דורך קיין אמת'ן קרבן. דורך אומגעזעעניש, טריקעניש און הגגל האט יהוה געזוכט איינצוקריצען דעם אמת אין אייער הארץ. אבער איצט, אז דער פונדא-מענט פון בית-המקדש איז געלעגט, איז אלץ געענדערט. פון איצט אן וועט ער אייד בענטשען מיט שפע. און בנוגע צו דיר, זרובבל, דערקלערט יהוה, אז אין דער קומענדיגער איבערקערעניש פון די היידנישע פעלקער האט ער דיר אויסגעקליבען צו טאן א ספעציעלען דינסט פאר איהם, און דעריבער וועט ער דיר האלטען און באשיצען פונקט ווי א קעניג האלט טייער זיין זיגעל-דינג“ (ב 6—23).

4.

די האפענונגען און אנטוישונגען פון די בויער פון בית-המקדש.

קיין רעדעס פון חגי האבען מיר מעהר ניט, אבער צוויי חדשים נאכדעם ווי עס איז געלעגט געווארען דער פונדאמענט פון בית-המקדש האט זכריה געגעבען א סעריע זעהונגען, אדער, ריכטיגער, אלעגאריעס, וועלכע האבען

באצוועקט אויפצואוועקען האָפּענונגען אין די הערצער פון פּאָלק. כאָטש ביידע נביאים זיינען אויסען געווען איין זאך, זיינען אָבער זייערע מעטאָדען פון באַלעהרען דאָס פּאָלק געווען זעהר פאַרשידען. דער אונטערשייד קאָן צום טייל דערקלערט ווערען דורך דעם פאַקט, וואָס בעת חגי איז געווען אַן איינפאַכער איד (חגי ב' 11), איז זכריה געווען א כהן לויט געבורט. פון דעם בראַניקער ווייזט אויס, אַז אין דער צייט פון דעם כהן גדול יהושע איז ער געשטאַנען בראש פון דער כהנים־משפּחה (נחמיה י"ב 4, 16). אין זיין ערשטער רעדע, מיט וועלכער ער הייבט אַן זיינע נבואות, ווייזט ער אַרויס דעם יראת־הכבוד פאַר דער פאַרגאַנגענ־הייט און דער ליטעראַטור פון זיין פּאָלק, וואָס איז כאַראַקטעריסטיש פאַר כהנים. פונקט ווי יחזקאל, צו וועמען ער איז עהנליך אין אַזוי פיעל פרטים, איז ער געווען א נביא לויט גייסט און ציל. אָבער בנוגע צו דער פאַרם, איז וועלכער ער גיט זיין שליחות איבער, ווייזט ער אַרויס זיין פריסטערליכע ערציהונג. נאָכטוענדיג דעם ביישפּיל פון דעם כהן־נביא פון גלות, האָט ער פאַרגעצויגען זיך אויסצודריקען דורך טונקעלע סימבאָלישע בילדער איידער דורך פשוט'ע באַהויפטונגען. עס קאָן גרייכער זיין, אַז אויך די מורא טאַמער וועט מען איהם פאַר'מסר'ען ביים פערסישען סאַטראַפּ האָט איהם באַאיינ־פלוסט אויסצודריקען זיינע געדאַנקען אַזוי, אַז נאָר אידען זאָלען איהם פאַרשטעהן. עס איז זעהר וויכטיג וואָס דער דאַטום פון זיין ערשטער זע־הונג שטימט מיט יענעם דאַטום, אין וועלכען עס האָט זיך צום ערשטען מאל איינגעגעבען דרויש'ן צו אונטערדריקען די שטאַרקער מרידות, וועלכע האָבען צעטרייסעלט די אימפעריע. דער מלאך, וועלכער האָט גערעדט צו דעם נביא באַריכטעט, אַז „די גאַנצע ערד זיצט שטיל און איז רוהיג“ (א' 11). די האָפּענונגען, אַז די וועלט־מעכטען וועלען צוזאַמענפאלען און אַז עס וועט זיך באַלד אנהייבען דאָס משיח־עניגטום, יענע האָפּענונגען וואָס האָבען געפונען אַן אויסדרוק אין חגים נבואות מיט פיער חדשים צוריק און וואָס האָבען געהאַט באַוועגט די אידישע געמיינדע צו טעטיגקייטען — האָבען איצט אויסגעזעהן ווי צערנען. דאָס פּאָלק האָט געפיהלט, אַז כאָטש זיי האָבען געמאָן זייער טייל אין אנהייבען בויען דעם בית־המקדש, איז זיי אָבער יהוה גיט בייגעשטאַנען, וואָרים די דערהייבונג פון ירושלים האָט איצט אויסגעזעהן ווייטער ווי ווען גיט איז פריהער. זייער גלויבען און זייער ענערגיע זיינען דערום שוואַך געוואָרען. מ'האַט נויטיג באַדאַרפט א נייע שליחות פון א נביא.

אין זיין ערשטער זעהונג דערוויסט זיך זכריה דורך דעם מלאך'ס שלוחים, אז הגם די פעלקער זיינען רוהיג און עס זעהען זיך ניט אויפ'ן הארצונגט קיין צייכענס פאר א שנעלער באפרייאונג פון ירושלים, דאך איז יהוה'ס אינטערעס אין זיין געליבטער שטאדט ניט שוואכער געווארען. ער האט זיך שוין צוריקגעקערט צו מאכען זיין וואוינונג אין זיין ווידעראויפגעבויטען בית-המקדש און ער וועט נאך בריינגען טרייסט און גליק צו זיין לאנד (א 8—17). אין דער צווייטער זעהונג שילדערט דער נביא, אין זיין אלגעמיינע פון די פיער שמידען, ווי זיי וועלען פארטיליגען די פעלקער. וועלכע האבען צעשפרייט יהודה (ב 1—4). אין דער פאלגענדער זעהונג זעהט ער ווי איינער קומט ארויס אויסמעסטען ירושלים מיט דער כונה זי איבערצובויען אויף איהרע אלטע יסודות. כאלד אונטערברעכט איהם א מלאך מיט דער פרעהליכער בשורה, אז אזוי גרויס וועט זיין די באפעלקערונג פון ירושלים, אז קיין מויערן וועלען זי ניט אדומירינגלען, נאר אנשטאט דעם וועט יהוה גופא זיין א מויער פון פיער ארום איהר און א גלאנץ אין איהר. מ'דארף ניט קיין פיעל פאנטאזיע צו הערען די ביטערע קלאגע אין דעם פאלק פארוואס זייער שטאדט איז נאך אהן א מויער און איז קענטיג פארנאכט לעסיגט. אלס אמת'ער נביא, וואס ער איז געווען, האט ער זיי געמאכט א פארוואורף פארוואס זייערע דערווארטונגען פון יהוה זיינען געווען ענגע און מאטעריעלע; ער האט ווייטער אויפגעמונטערט די אידען פון באבילאניען צו אנטלויפען פון דער אויפגעשטאנענער שטאדט, וועלכע יהוה האט פאר משפט צום אונטערגאנג, און צו זוכען א היים אין ציון, וועלכע איז איצט געבענטשט און באהיט דורך גאט'ס אנוועזענהייט און וועלכע איז באשטימט צו ווערען דער צענטער פון זיין אלי-וועלטליכער מלוכה.

ווען זכריה האט אויפגעקומען באטראכט דעם מצב אין ירושלים, האט ער דאן געזעהן פאר זיינע גייסטיגע אויגען ווי יהושע דער כהן גדול שמעהט פאר דעם מלאך פון יהוה און דער שטן שמעהט נעבען איהם און באשולדיגט איהם מיט די זינד פון דער כהונה און פון דער געמיינדע, וועלכע ער האט רעפרעזענטירט. דאן האט דער נביא געהערט ווי יהוה האט פארגעבט יהושע'ן די זינד, מיט וועלכע ער איז באשמוצט געווען, און האט איהם בא-שטימט-אלס הויפט פון זיין בית-המקדש, מיט דעם תנאי אויב ער וועט זיין געטריי צו זיין אויפגאבע. די פייערליכע הייליגונג און איינזעצונג פון דער פריסטערליכער פאמיליע ווערען אין דעם נביא'ס זעהונג באגלייט פון א ווידערהוילטער הבטחה, אז עס וועלען פארגעבען ווערען די זינד פון

דעם פאלק, אז יהוה וועט ווייטער זארגען פאר דער עבודה פון זיין הייליג-טום און אז באלד וועט קומען זיין משיח־קנעכט, וועמען ירמיה האט בא-צייכענט אלס „דער שפראצלינג“ („צמח“, ירמיה כ"ג 5). די נעכסטע זעהונג שטעהט אויך אין נאהנטער פארבינדונג מיט דער איינארדנונג פון דער עבודה אין בית־המקדש; וואָרים איהר הויפט־סימבאל איז די מנורה, וועלכע שטעלט פאר דעם ווידעראויפגעבויטען בית־המקדש און זיין גאט'ס דינסט, געשטיצט דורך די צוויי געזאלבטע, זרובבל און יהושע, די קעפ פון דער ציווילער און רעליגיעזער ארגאניזאציע.

אין זיין לעצטער זעהונג קערט דער נביא זיך ווידער אום צו באטראכט טען דעם פאליטישען אויסקוק. אין זיין פאנטאזיע זעהט ער ווי יהוה'ס שלוחים פון נקמה געהען ארויס צו צפון, געגען כבל און פרס, און צו דרום, געגען אדום און עגיפטען, צו פארניכטען די וועלט־מעכטען, וועלכע שטערען די פארווירקליכונג פון זיין, יהוה'ס, פלאן. די פרטים פון דעם דאזיגען וועלט־משפט זיינען אומבאשטימט. דער אלטער קריגערישער גייסט פון דעם פאלק איז פארשוואונדען. דער נביא איז א מאן פון פרידען. דער צענד-טראלער אמת וואס ער פראקלאמירט איז, אז יהוה הערשט אין די ענינים פון די מענשען און אז ער וועט אין זיין אייגענעם וועג אונטערדריקען די רשעים און פארטיידיגען די גערעכטע. חגי און זכריה האבען קענטיג געהאפט צו זעהן מיט זייערע אייגענע אויגען די דעהייבונג פון דעם אידישען פאלק. די אטמאספערע איז געווען אנגעזאפט מיט דערווארטונג. נאציאנען זיינען אויפגעקומען און געפאלען כמעט אין א טאג. דער פאקט אליין וואס מ'האט די אידען געלאזען אנהייבען בויען זייער בית־המקדש האט אויסגעזעהן ווי א וואונדער. עס איז דעריבער געווען ניט מעהר ווי נאטיגליך, אז זיי זאלען עס באטראכטען אלס אן אויפגאב פאר נאך מעהר גרויסקייט און גלאנץ. די דאזיגע האפענונג האט געפונען אן אויסדרוק אין א באפעהל וואס איז געקומען צו זכריה'ן, וואהרשיינליך גלייך נאך דער לעצטער זעהונג. צום באדויערען איז דער טעקסט געענדערט געווארען דורך שפעטערע רעדאקטארען. די הויפט־געדאנקען זיינען אבער דאך קלאר. ער איז באפוילען געווארען צו מאכען, פון דעם גאלד און זילבער וואס איז געשיקט געווארען פון די באבילאנישע אידען, א קרוין און זי ארויפצומאן אויף זרובבל'ס קאפ. די באדייטונג פון דער האנדלונג איז, אין דעם ליכט פון דעם אלטען איד־שען מנהג, געווען קלאר, און דעם נביא'ס ווערטער האבען באדייטונג יעדען ספק: „דער בויער פון יהוה'ס בית־המקדש זאל טראגען דעם גלאנץ און

זיצען און הערשען אויף זיין טראג; און ביי זיין רעכטער האנט זאל זיין א כהן (יהושע), און אן עצה פון פרידען וועט זיין צווישען ביידען". זיין שליחות ווארפט אויך אסך ליכט אויף די האפענונגען וואס האבען געלעבט אין די הערצער פון די אידען, צו וועמען ער האט גערעדט. עס איז געווען ניט מעהר ווי נאטירליך, אז זיי זאלען גארען נאך פאליטישער פרייהייט. אנדערע פעלקער האט פאר א געוויסער צייט זיך איינגעגעבען אראפ-צוואווארפען דעם יאד פון פערסיען און ארויפצוטאן די קרוין אויף פרינצען פון זייער אייגען בלוט. יהודה איז געווען אלמעכטיג. זיין פאלק איז געווען אפגעקומען פאר די זינד, וועלכע האבען אראפגעזעצט פון טראג דאס הויז פון דוד. איצט האבען זיי באמת געטאן יהודה'ס ווילען. פון זייער שטאנדר-פונקט האט מען דערפאר געקאנט דערווארטען אומאפהענגיגקייט אונטער זורובבל, דעם געזעצליכען יורש פון דעם טראג פון יהודה.

עס איז געווען צום גליק פון פאלק, וואס זיי האבען, אונטער דער השפעה פון זכריה'ס פרידליכען גייסט, געלאזען די ערפילונג פון זייערע האפ-פענונגען צו יהודה, ווארים די צוקונפט האט זיי ניט געבראכט קיין אומאפ-הענגיגקייט אונטער זייער געזעצליכען טראג-יורש. וואס איז שייך די פרטים פון זייער אנטוישונג קענען מיר ניט מעהר ווי מאכען השערות; מיר ווייסען בלויז דעם פאקט, אז איז דעם מאמענט ווען די קרוין איז געהאלטען געווארען איבער זורובבל'ס קאפ, איז ער, און מיט איהם דוד'ס פאמיליע, פארשוואונד-דען אויף תמיד פון עפענטליכען לעבען. שפעטער, ווען די פראגמענטא-רישע דאקומענטען ווארפען ווידער זייער צאנקענדיג ליכט אויף דער אידי-שער געמיינדע, האבען די כהנים גדולים, וועלכע האבען געשטאמט פון יהושע בן-יהוצדק, פאראייניגט אין זייער האנט די גאנצע ציווילע ווי אויך די גייסט-ליכע מאכט וואס די געמיינדע אין יהודה האט פארמאגט.

דער אראמעאישער דאקומענט וואס דער כראניקער ציטירט איז א השלמה צו די פאקטען וואס מיר ערפאהרען פון זכריה. ווען די ארבייט פון בויען דעם בית-המקדש איז געווען אזוי ווייט פראגרעסירט, אז מ'האט געהאלטען אין לעגען דאס בויהאלץ אויפ'ן פונדאמענט (עזרא ה 8), דאס הייסט בכן מעהרערע וואכען, אויב ניט חדשים, נאכ'ן לעגען דעם גרונט-שטיין, האבען תתני, דער פערסישער סאטראפ פון דער פראווינץ אויף דער אנדערער זייט פרת, מיט זיינע באאמטע באזוכט ירושלים אויף זייער רייזע אכטונג צו געבען אויף דאס לאנד. בלי ספק איז די סיבה פון זייער פאר-מעלען באזוך געווען א רעפארט פון דער אומגעווענהליכער טעטיגקייט פון

דער אידישער געמיינדע. די אימפעריע איז נאך וואס געווען צעריסען דורך אזויפיל אויפשטאנדען. אז אויף יעדער אומגעווענהליכער האנדלונג האט מען געקוקט מיט גרויס חשד. אין פארלויף פון דער חקירה-ודרישה האבען די אידישע פארשטעהער גע'טענה'ט, אז זיי בויען בלויז ווידער אויף דאס אלטע הייליגטום און אז זייער האנדלונג איז אין פולען איינקלאנג מיט אן עלטערען דעקרט פון כורש'ן, וואס האט ערלויבט דאס צו טאן. זיי האבען פארגעשלאגען, אז מ'זאל נאכזוכען די קעניגליכע ארכיווען, כדי דער אמת פון זייערע רייד זאל באשטעטיגט ווערען. צום גליק איז דרויש דער ער-שטער, לויט ווי עס ווייזען זיינע אויפשריפטען וואס זיינען אנטדעקט גע-ווארען אין עניפטען און אין קליין אזיען, געווען געניגט. פונקט ווי כורש, צו באשיצען די טעמפלען פון די פעלקער, איבער וועלכע ער האט געהערשט. עס קאן נריילעך זיין, אז וויסענדיג אט דעם פאקט האט דער סאטראפ ניט געשטערט די ארכיט אין ירושלים ביז ער האט ניט געקראגען אינסטרוקציעס פון דעם גרויסען קעניג. די אנוועזענהייט פון דעם סאטראפ און דער וואל-קען פון חשד וואס איז געלעגען אויף דער אידישער געמיינדע ביז זייער טענה איז באשטעטיגט געווארען דורך כורש'עס דעקרט וואס איז אנטדעקט געווארען אין עקבאטאנא, איז געווען גענוג צו צעטרייבען די גע-הימע האפענונגען ווענען דערהייבען זוכבל'ען צום אומאפהענגיגען קעניג. אויב דער תוך פון חני'ס און זכריה'ס רעדעס איז באקאנט געווארען צו די פערסישע באאמטע, דאן האט מען בלי ספק גלייך געזעהן אראפצוזעצען זוכבל'ען פון זיין שטעלע אלס גובערנאטאר. פון זכריה'ס פריהיגע נביאות, אז זוכבל'ען וועט זיין ערלויבט צו נעמען אן אנטהייל אין דער פארענדיגונג פון דעם בית-המקדש (ד' 9), קאן מען זיך אנשטויסען, אז זיין אמת איז ניט געווען צו זיכער. אז זיין אויטאריטעט איז געווען שוואך, זעהט מען בא-שיינפערליך פון דעם נביא'ס רייד (ד' 6, 7). אויב ניט גלייך אויפ'ן שטעל, דאן וואהרשיינליך איז דער אלגעמיינער נייער ארגאניזירונג פון דער אימ-פעריע, וועלכע דרויש האט באלד דורכגעפיהרט, איז די פאמיליע פון דוד איז גאנצען באזייטיגט געווארען.

כאטש די וועלטליכע האפענונגען פון די אידען זיינען ניט ערפילט גע-ווארען, האט מען זיי אבער ערלויבט צו פארענדיגען אומגעשטערט זייער בית-המקדש. עס איז כדאי צו באמערקען, אז אין זכריה'ס לעצטע רעדעס, פון שפעטערען טייל פון יאָהר 518, פארשווירען די פאנטאסטישע בילדער און אלע באציאונגען צו זוכבל און צו א וועלטליכען קעניגטום. זייער פלאץ

פארנעמען פשוט'ע מוסר-רייד און הבטחות פון אן אל-וועלטליכער מלוכה פון נאט (ו; ח). דער בית-המקדש איז קענטיג געווען אויף אזויפיעל פאר-טיג, אן מ'האט שוין איינגעשטעלט א טייל פון דער עבודה. דער דאזיגער פאקט האט ארויפגעבראכט די נאטירליכע פראגע, צי מ'זאל נאך האלטען דעם תענית פון פינפטען חודש, אלס ערינערונג אן דעם חורבן פון ירושלים און פון בית-המקדש. די פראגע איז פארמעל געשטעלט געווארען צו די כהנים און די נביאים פון דער שטאדט דורך א דעפוטאציע, וואס איז געקומען צום באווד. זכריה האט געענטפערט אויף דער פראגע אין דעם אמת'ען גייסט פון א נביא נישט ווי אין דעם גייסט פון א כהן. ער האט זיי געפרעגט וואס עס זיינען געווען די מאטיווען פון די תעניות, וועלכע מ'האט געהאלטען אין גלות. איז עס געווען צו דינען יהוה אדער צו באפרידיגען זייערע אייגענע פארלאנגען? אויב צוליב דער לעצטער סיבה, דאן וואס נישט ניכער עס וועלען אויפהערען די זעלבסטזיכטיגע פארמאליטעטען אלץ בעסער. איצט ווען די ווידעראויפגעלעבטע געמיינדע איז אריינגעטראטען אין א נייעם לעבען, איז די אמת'ע פראגע געווען: מעגען די אידען אויסמיידען די טעותים פון דער אמאליגער אירישער מלוכה און בריינגען צו נאט נישט פוסטע פארמאליטעטען, נאר מעשים פון גוטסקייט, יושר און רחמנות, וועלכע שטעלען פאר די פאדערונגען פון דער אורשפרינגליכער לעהרע פון די נביאים? זייער צוקונפט איז געלעגען אין זייערע אייגענע הענט און איז אפגעהאנגען פון זייער הנהגה. די פונדאמענטען זיינען שוין געלעגט גע-ווארען פאר א גלענצענדער מדינה. יהוה איז געווען גרייט מיטצואווינקען אומעטום. אויב זיי וועלען זיך נאר ארויסווייזען טריי צו זייער געלעגענ-הייט, וועלען זייערע גרעסטע האפענונגען נאך מעהר ווי מקוים ווערען. צו דער געפייניגטער ירושלים וועט סוף-כל-סוף קומען פרידען, אזוי אז מענער און פרויען וועלען דערלעבען צו א הויכען עלטער. די טרויעריגע תעניות פון דער פארנאנגענהייט וועלען ווערען פרעהליכע ימים-טובים. דער עיקר אבער, דער טאג האלט שוין אין קומען ווען אסר פעלקער און מעכטיגע נא-ציאנען וועלען עולה-רגל זיין קיין ירושלים צו דינען יהוה. דאן וועלען די גוים זוכען נייגיריג דעם פאראכטעטען אידען כדי צו לערנען פון איהם ווע-גען דעם אמת'ען נאט.

לויט דעם בראניקער איז דער בית-המקדש אין גאנצען פארטיג געווא-רען דעם דריטען טאג אין אדר פון יאהר 516 (פאר דער קריסטליכער ערא). בלי ספק איז דער חנוכת הבית געפייערט געווארען דורך קרבנות און דורך פא-

סענדע צערעמאניעס. דער יום־טוב האט געמוזט ארויסרופען לויב־געזאנגן געז, וואס מאנכע פון זיי האבען וואהרשיינליך זיך דערהאלטען אין תהלים. קאפ. מ"ז דריקט אויס די געהויבענע שמחה וואס די קליינע געמיינדע האט געפיהלט ווען איהר ארבייט איז פארטיג געווארען. זייער געפיהל, פונקט ווי זכריה'ס געפיהל אין דער דאזיגער צייט, האט זיך אויסגעדריקט אין דעם קופלעט (פסוק 2):

„נאט קיניגט איבער די פעלקער,

נאט זיצט אויף זיין הייליגען טראן.“

די היסטארישע באדייטונג פון דער ווידעראויפבאוונג פון בית־המקדש קאן ניט צו הויך אפגעשאצט ווערען. דאס יודענטום האט ווידער געהאט א היים. דער געדאנק, אזוי אפט אויסגעדריקט אין זכריה'ס נבואות, אז יהוה איז ווידער געקומען וואוינען צווישען זיי, איז געווען א קוואל פון פרייד און האפענונג ניט בלויז פאר די אידען פון יהודה, נאר אויך פאר אלע מיט־גלידער פון דעם אידישען פאלק, וואו נאר זיי האבען זיך געפונען. איצט ווען מ'האט מקריב געווען טעגליכע קרבנות פאר זייער נאציאָן, האבען זיי געפיהלט מיט א דערלייכטערונג, אז די לאסט פון דעם פאלק'ס זינד, וואס האט זיי געדריקט, איז סוף־כל־סוף אראפגענומען געווארען פון זיי. ווידער האבען זיי געקאנט אויפהייבען זייערע קעפ אין דער אָנוועזענהייט פון די פעלקער. דער בית־המקדש האט זיך אויך ארויסגעוויזען צו זיין א שטארקער באַנד, וואס האט אויפגעהאלטען לעבעדיג אין הארץ פון יעדען אידען דעם זין פון דער אחרות פון פאלק, צוזאמענבינדענדיג אויף דעם אופן אין אן איינהייט אלע צעשפרייטע מיטגלידער פון דער נאציאָן. דער בית־המקדש האט אויך געגעבען א באַשטימטע פארם צו זייער רעליגיעזער אַנטוויקלונג. דערהויבען העכער איבער אלע אנדערע אינסטיטוציעס, האט דער בית־המקדש און די עבודה אין איהם ארויסגערופען די אויפמערקזאמקייט פון די פעהיגסטע אידישע גייסטער אין גלות, וואו די ריכטונג פון ריטואליזם, וואס איז אזוי שטארק געווארען אין דער באַבילאָנישער פּעריאָדע, האט איצט געהאט די פולע ממשלה. דער פּועל־יוצא איז געווען, אז דאס באַשיידענע הייליגטום, אויפגעבויט פון דער געדריקטער געמיינדע, האט אין די אויגען פון די גלות־אידען פון אָנהויב אַז פאַרטונקעלט אין באדייטונג דעם פּרעכטיגע־רען בית־המקדש פון שלמה'ן. מיט דער צייט האבען די ארץ ישראל'דיגע אידען איבערגענומען פון די אידען פון גלות זייער געוואלדיגען יראת־הכבוד פאר דעם הייליגטום פון ירושלים, אזוי אז זיין פּרעסטיזש האט פאַרטונקעלט אלע אַנדערע רעליגיעזע אינסטיטוציעס אין יהודה.

ביבליאגראפיע.

- Anneler, H., Zur Geschichte der Juden von Elephantine, 1912.
- Duhm, B., Israel's Propheten, 1916.
- Hoelscher, G., Die Profeten, 1914.
- Jastrow, M., Hebrew and Babylonian Traditions, 1914.
- Kautzsch, E., Abriss der Geschichte des alttestamentlichen Schrifttums, 1897.
- Kent, Ch. F., A History of the Jewish People, 1914.
- Kittel, R., Geschichte des Volkes Israel, 2te Auflage, II Band, 1912.
- Koeberle, J., Der Prophet Jeremia, 1908.
- Lehmann-Haupt, G. F., Israel, seine Entwicklung im Rahmen der Weltgeschichte, 1911.
- McCurdy, J., History, Prophecy and the Monuments, 1914.
- Meinhold, J., Sabbat und Woche, 1905.
- Nagel, G., Der Zug des Sanherib, 1902.
- Rogers, R. W., A History of Babylonia and Assyria, Vol. II, 1915.
- Stade, B., Geschichte des Volkes Israel, Band I, 1887.
- Stade, B., Biblische Theologie des Alten Testaments, Band I, 1905.
- Steinthal, H., Zu Bibel und Religionsphilosophie (S. 16, Die Klagelieder Jeremiae), 1890.
- Smith, H. P., Old Testament History, 1915.
- Wellhausen, J., Israelitische und Judische Geschichte, 3te Ausgabe, 1897.

Toronto Jewish Public Library

**THIS BOOK MAY BE KEPT
21 DAYS**

and may be renewed once, if no application has been registered for it.

A fine of ~~4~~5 cents a day is charged, if the book is kept after the last date stamped below. No book will be issued while a fine remains unpaid.

JUL 6 '59

MAY 11 '64

JUN 11 '64

JUL 2 '64

AUG 17 '64

Sept. 1

SEP 14 1984

שולים, חיים	
געש	די גרויסע אידישע געשיכטע
שול	

58

248

1522

